

Володимир Мельниченко

Михайло Грушевський

Зосикував в Москві
Архангельський

ОЛМА
МЕДІАГРУПП

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

**Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ:**

Я оснувався в Москві, Арбат 55

МОСКВА
ОЛМА-ПРЕСС
2005

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
Валерії Ковригіної

Мельниченко В.
М 48 Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55».
М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 448 стор.
ISBN 5-224-04966-0

Володимир Мельниченко — випускник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки і техніки України, член Спільки письменників Росії, автор 30 книг з історичної, політичної та культурологічної проблематики, що виходили в провідних видавництвах Києва, Львова, Москви, Токіо. Член Спільки журналістів України і Спільки журналістів Москви. Написав кілька сот наукових і публіцистичних статей, що побачили світ в Україні, Росії, Болгарії, Польщі, Молдові, Франції, Японії.

З початку 2001 року В. Мельниченко — генеральний директор Культурного центру України в Москві. Видав у столиці Росії кілька книг українською мовою, зокрема про діяльність Культурного центру: «Україна на Арбаті, 9» та «Прапор України на Арбаті». Книга «Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55» вперше в українській і світовій історіографії глибоко й докладно розкриває життя та діяльність великого українця в Москві з вересня 1916 року по березень 1917 року. Видається в рамках проекту «Михайло Грушевський», який здійснює Культурний центр України в Москві. Це перша книга, що виходить до 140-ї річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 5-224-04966-0

© Мельниченко В., 2005
© Видавництво «ОЛМА-ПРЕСС»,
оформлення, 2005

Великий українець на Арбаті

...І я його уявив на Старому Арбаті. «Побачив» Михайла Грушевського перед Культурним центром України в Москві завдяки його генеральному директору Володимиру Мельниченку. У березні 2004 року я приїхав до Москви на урочистий вечір з нагоди 190-річчя від дня народження Тараса Шевченка, і зразу ж Володимир Юхимович повів мене Арбатом до будинку під номером 55, у восьмій квартирі якого колись жив Михайло Грушевський з дружиною Марією Сильвестрівною і донькою Катериною.

Михайло Сергійович не раз прогулювався Старим Арбатом, думаю, зупинявся перед будинком номер дев'ять, у якому зараз наш Культурний центр. То хіба не було б гідним вшанувати пам'ять великого українця встановленням пам'ятника Михайлові Грушевському перед входом до Культурного центру України?

Чим більше я слухав Володимира Мельниченка, тим проникливіше «зазираю» уявою у вікна «наріжної старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами», з яких п'ятдесятілітній Михайло Сергійович, відірвавшись на якусь мить від праці над третьою частиною восьмого тому «Історії України-Руси», оглядав Арбат, зокрема бані двох церков — Живоначальної Трійці і Миколи в Плотніках. На жаль, ці дві церкви, які, мабуть, відвідував український історик, були знесені більшовиками на початку тридцятих років минулого століття.

Із яким захопленням і радістю відкривав мені «українську Москву» Володимир Мельниченко! Не можу сказати, що почуте було мені зовсім невідомим — журнал «Київ» у 1988–1989 рр. опублікував «Спомини» Михайла Грушевського, в яких є багато сторінок «московської біографії» (1916–1917 років) Грушевського. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України разом із Українським історичним товариством у США на чолі з невтомним Любомиром Винаром вперше опублікував 15 листів Михайла Грушевського, надісланих із Москви до Сергія Єфремова й Олександра Кандиби (Олеся). Але одна справа прочитати, інша — побачити саме той будинок на Арбаті, в якому Михайло Грушевський писав ці та інші

листи, наукові праці, приймав відомих діячів літератури, культури й політиків...

Важливим для мене було пізнання Старого Арбату — вулиці, яка в свій час гуртувала багатьох відомих українців. Михайло Грушевський згодом свідчив: «Присутність в Москві великого числа освічених і навіть учених українців піддавала гадку про можливість зав'язання тут наукового товариства чи наукового гуртка українського, який міг би підтримувати в сих людях інтереси до української дисципліни і звертати їх увагу на українські теми. Москва дуже багата різними матеріалами до історії України, її культури, мистецтва й письменства, навпаки, Україну в значній мірі обчищено з усіх матеріалів, що при кожній нагоді вивозились відси до російських столиць».

Володимир Мельниченко, я переконаний, найкраще знає історію Старого Арбату, він є на сьогодні найбільш обізнаним із московськими архівами, бо провів унікальну науково-дослідну роботу. Я не сподівався, що його дослідження північного періоду перебування Михайла Грушевського в Москві виросте в такий солідний том, читати який приносить велике задоволення.

«Моя праця ґрунтується на документальних матеріалах і є суто науковою», — акцентує її автор, але написана книга з особливим емоційним піднесенням і ширим захопленням від знахідок в архівах, від «виловлених» у листуваннях фактів, від науково обґрунтованих підтверджень гіпотез, здогадів, припущень...

У передмові до своєї книги «Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55» Володимир Мельниченко детально розповідає про ті архівні джерела, які він уперше залучив до висвітлення арбатської сторінки біографії Михайла Грушевського. Думаю, Володимир Мельниченко здійснив фронтальний «пересів» багатьох московських архівів під кутом зору перебування видатного українського історика в Москві, і цей том є важливим дослідженням першого періоду перебування М.С. Грушевського в російській столиці.

Тоді в березневі шевченківські дні, про які Володимир Юхимович згадує в цій монографії, він багато розповідав мені й про другий, ще драматичніший, московський період життя Михайла Грушевського. Саме в Москві 23 березня 1931 року Грушевського заарештовують й почнуть — погрозами і фізичним знущанням — «готувати» на керівника підпільної організації «Український національний центр» (УНЦ). Перед цим у Харкові у нього вибили зізнання в приналежності до «контрреволюційної організації», а в Москві керівники ОГПУ намагалися втягнути Михайла Грушевсько-

го в показовий політичний процес, про що постійно інформували Сталіна... Та Грушевський сплутав їхні карти. 15 квітня 1931 року на зустрічі з начальником Секретно-політичного відділу ОГПУ Яковом Аграновим Михайло Грушевський категорично відмовився від своїх «зізнань», заперечив існування організації «Український національний центр»... Володимир Мельниченко розгортав переді мною нові, майже недосліджені сторінки перебування М.С. Грушевського в Москві вже після звільнення. Я не сумнівався, що «другий московський період» Михайла Грушевського вже не відпустить такого доскіпливого і невтомного дослідника...

Думаю, сам Володимир Мельниченко вповні не уявляв, який огром відкриттів таїть у собі Старий Арбат — ця, за словами Михайла Грушевського, «велика московська артерія».

Як досвідчений історик, автор більше 30 книг з історичної, культурологічної і політичної проблематики, доктор історичних наук Володимир Мельниченко в попередніх книгах «Україна на Арбаті. 9» і «Прапор України на Арбаті» відкрив «український Арбат» — Арбат гетьмана Петра Сагайдачного і гетьмана Кирила Розумовського, Миколи Гоголя і Тараса Шевченка, Михайла Максимовича і Григорія Галагана, Михайла Грушевського і Володимира Винниченка, Володимира Вернадського і Симона Петлюри... Але всі мої сподівання перевершило це фундаментальне дослідження історії Арбату, життя його численних мешканців — видатних діячів російської та української культури, літератури і мистецтва, історії, зокрема, московського-арбатського життя Михайла Грушевського. Володимир Мельниченко «закроїв» не одне ще дослідження «українського Арбату», щасливо стимульований і своєю безпосередньою, як генеральний директор Культурного центру України в Москві, працею і особливим чуттям історика на нові, перспективні з наукового боку знахідки, і глибинним патріотичним пориванням відкривати українські сторінки, «написані» в Росії, передусім у Москві.

У «Післямові» Володимир Мельниченко ці плани розгортає із сподіванням, що накличе на благодатну наукову цілину нових «орачів», готових дослідити московський період біографії Володимира Винниченка, Симона Петлюри, історію таких видань, як «Украинская жизнь» і «Промінь», взагалі створити узагальнюючу монографію про діяльність московських українців у Москві на початку XX століття. Сам ініціатор таких досліджень, а також наукового збірника на тему «Україна і Москва в їх духовному житті», замисленого ще Грушевським і Горьким, він працює вже над монографією

про багатовікову присутність України на Арбаті та значний український внесок в історію видатної вулиці Росії.

...Пам'ятний для мене той березневий день 2004 року, коли ми з автором цієї книги відвідали будинок, в якому жив і помер Микола Гоголь, на Нікітському бульварі, 7. В меморіальній квартирі нашого славетного земляка Володимир Юхимович виповів мені з хвилюванням: «Та саме звідси, з Арбату, наш Гоголь писав проникливі листи до матері у Василівку, звідси він, дізнавшись про весілля однієї зі своїх сестер, вирушив був через Калугу в Україну... Я про це напишу».

І написав. І ще багато нового відкриє цей невтомний, емоційний, чутливий до всього рідного, українського в Москві історик, який так всебічно дослідив українську долю Старого Арбату, як особливого знаку національної історії й культури.

Микола Жулинський,
академік Національної Академії наук України

Книга, що прояснює політичну позицію М. Грушевського

В модерній історії кожного з народів є постать, з ім'ям якої пов'язано становлення сучасної нації та держави. Для італійців це — Дж. Гарібальді, німців — О. Бісмарк, чехів — Т. Масарик, поляків — Ю. Пілсудський. Заслуги таких діячів у історії власних народів такі вагомі, що піднесли їх до рівня народних героїв, зробили живими національними символами. Незаперечно, що для української історії такою постаттю є Михайло Грушевський. В його житті від народження до смерті відбився складний, трагічний, суперечливий поступ українців до власної державності. Він сам став уособленням цього поступу. Незважаючи на велику кількість літератури, присвяченої М. Грушевському в останні роки, яка обраховується сотнями книжок та статей, розмах діяльності М. Грушевського, роль та значення його в історії України ХХ століття настільки масштабні, що можна сміливо прогнозувати підвищену увагу дослідників до біографії М. Грушевського протягом тривалого часу. На наш погляд, ця біографія настільки публічна і національна, як і масштабна, що це дає привід і творить чудове тло для сучасного історика висловити своє ставлення до історії України в цілому, сформувати новий спосіб історіописання українського національно-визвольного руху, державного будівництва та багатьох інших суспільно-політичних площин, до творення яких спричинилася інтелектуальна енергія М. Грушевського. Напевно, далеко не вся сучасна література про вченого і політика буде глорифікаційною та компліментарною. Вже сьогодні маємо достатньо критичних думок з приводу того великого історичного наративу — «Історії України-Руси», — творцем якого був М. Грушевський. З'явилася великою мірою епатажна версія прочитання М. Грушевського молодим істориком В. Вашенком в книзі «Неврастенія: непрочитані історії», в якій поставлено завдання з'ясувати мотивацію наукової творчості видатного історика, а коріння цих мотивів бачаться через автобіографічні тексти М. Грушевського.

Абсолютно з інших методологічних позицій написана книга В. Мельниченка «Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». Вона не виходить з позитивістського дискурсу і, очевид-

но, цим сильна. Попри безліч відслідкованих і описаних істориками фактів з життя М. Грушевського, виявляється, існують серйозні лакуни в його біографії, які можна, як доводить В. Мельниченко, при помітній і неспішній роботі успішно ліквідувати. Що він і зробив на прикладі піврічного життя М. Грушевського в Москві на Арбаті, зробив майстерно, спроектувавши на культурне тло Арбату — місце проживання М. Грушевського — московський побут видатного українця, а затим і наукову діяльність.

Читання книжки В. Мельниченка, особливо тих її сторінок, де йдеться про дослідження М. Грушевським початкового етапу визвольної війни Б. Хмельницького, апогею Української революції середини XVII століття, несподівано прояснило його (Грушевського) власну поведінку як політика — лідера Української революції 1917 року, поведінку, яка була незрозумілою для багатьох з його найближчого ліберально-демократичного оточення в переддень революції 1917 року. Радикалізація М. Грушевського, перехід його на есерівські позиції у березні 1917 року виявилися несподіванкою для Д. Дорошенка, Є. Чикаленка, О. Лотоцького, П. Стебницького. Ця зміна позиції не має достатньо аргументованих пояснень і до сьогодні. І хоч В. Мельниченко не ставить питання про те, якою мірою вплинув Б. Хмельницький, великий гетьман, на свого великого дослідника і водночас провідного українського політика — М. Грушевського, по суті виникає пряма необхідність відповісти на питання: як історик М. Грушевський впливав на політика М. Грушевського. Це — важливе завдання сучасних дослідників біографії великого українця.

Владислав Верстюк, доктор історичних наук

Передмова

Невідомі півроку життя Михайла Грушевського

На самому початку скажу словами Тараса Шевченка з його дивовижно-іронічної «Передмови» до «Гайдамаків»:

«По мові — передмова. Можна б і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого... всюди є передслово... Коли вже пускаю в люди, то треба із чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія». Так, далєбі, так, вибачайте, треба предисловіє».

Отож, передмова, передслово, предисловіє.

Ця книга народилася в Москві, на Старому Арбаті, де у вересні 1916 — березні 1917 років, тобто протягом шести місяців, у будинку № 55 жив і працював Михайло Сергійович Грушевський. Я писав її неподалік — в арбатському будинку № 9, в якому знаходиться Культурний центр України в Москві. Починав з розділів «Арбатець Михайло Грушевський» і «Михайло Грушевський на Арбаті» у двох книгах про роботу Культурного центру¹. З часом зрозумів, що вивченням архівних матеріалів і різноманітної грушевськознавчої літератури в даному випадку обмежитися не можна. «Найпростіші речі приходять тільки з часом» (Грушевський). Стало ясно, що для створення повномасштабного й оригінального полотна з арбатського життя Грушевського необхідно дослідити історію самої вулиці й, головне, вжитися в атмосферу та ментальність Арбату, щоб зримо уявити тут свого героя в контексті історичного часу. Мені здається, що справді повно й правдиво відтворити життя Грушевського на Старому Арбаті, знаходячись далеко від нього, неможливо. Принаймні, буде втрачений дорогоцінний і неповторний історичний і архітектурний колорит старовинної вулиці, в якому в свій час перебував Михайло Сергійович. Доля подарувала мені рідкісну можливість пройти московськими стежками великого українця.

¹ Україна на Арбаті, 9. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003; Прапор України на Арбаті. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004.

Відомо, що після початку Першої світової війни Михайло Грушевський наприкінці 1914 року повернувся до Києва, де зазнав обшуку, арешту, допитів і навіть ув'язнення до Лук'янівської тюрми, як «австрофіл», «провідник мазепинських ідей», «пропагандист українського сепаратизму». Затим його вислали до Симбірська, а згодом у Казань. Грушевський прагнув перебратися з провінції в університетський і науковий центр, але він не рвався виключно в Москву, тим більше саме на Арбат. Грушевський писав російському академіку Олексію Шахматову¹: «...Наиболее желательным местопребыванием, при лишении Киева и Львова, был бы Петербург, на втором месте Москва, наконец Харьков — в этих трех городах я нашел бы хоть какую-нибудь возможность занятий по своей специальности...»² Як би там не було, поліцейські документи зафіксували, що в серпні 1916 року командуючий військами Московського воєнного округу дозволив Грушевському перебратися в Москву під нагляд поліції. Це стало можливим завдяки допомозі вже згаданого Шахматова, інших впливових російських вчених, родичів і колег Грушевського. Затим у Москві співвітчизники підшукали йому квартиру на Арбаті.

Очевидно, Грушевський бував на Арбаті в свої передвоєнні приїзди до Москви. Безперечно, він розумів вигоди вулиці, що знаходилася

¹ Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) — російський філолог, історик, академік Петербурзької Академії наук з 1897 року. Протягом 1906–1920 років був головою Відділення російської мови й словесності Академії. В архіві Російської Академії наук зберігаються 34 листи Михайла Грушевського до Олексія Шахматова. Російський вчений брав участь у виданні першого наукового збірника з українознавства «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916 рік). В умовах офіційної заборони українського друкованого слова виступив на захист української мови і літератури. Підтримував кандидатуру Івана Франка під час обрання його дійсним членом Петербурзької Академії наук. Олександр Лотоцький задував, що Шахматов «був нашим справжнім приятелем, хоча й не стільки ширим із серця, скільки переконаним із розуму». У того ж Лотоцького зустрічаємо й таке свідчення: «Ми, петербурзькі українці називали його (Олексія Шахматова. — В.М.) за особисті його прикмети «святим Олексієм, чоловіком Божим», на що М.С. Грушевський одного разу не без ... іронії заважив, що українці завше до московських святих моляться...» Проте сказано було те задовго до подій, які описуються в цій книзі та й стосувалося власне не Шахматова персонально. Нам важливо зафіксувати, що саме він суттєво допоміг Грушевському в трудні для нього часи, звернувшись особисто з клопотанням перед президентом Петербурзької Академії наук великим князем Костянтином Романовим.

² В книзі залишені без перекладу тексти, які сам Грушевський писав російською мовою, тим більше, що самодіяльні переклади окремих дослідників, які з'явилися останнім часом, не можу вважати досконалими. На мою думку, переклади праць Грушевського мають здійснювати лише професіонали. Тому краще всього почекаати виходу Повного зібрання творів Михайла Сергійовича Грушевського. Крім того, слід мати на увазі, що корифеї нашої історичної науки ставилися до своїх текстів, як до літературних творів, а літературні твори краще читати на тій мові, на якій вони написані.

недалеко від основних московських архівів і бібліотек. Проте, судячи з усього, це не вплинуло вирішальним чином на вибір ним Арбату місцем проживання в 1916 році. Як свідчать «Спомини» Грушевського, в поселенні саме на Арбаті він активної участі, принаймні, спочатку не брав. Більше того, Грушевський розповів, як він з донькою Катериною поїхав оглядати пансіон в Каретнім ряду, «але кімнати там можна було взяти тільки з столом, а се коштувало дорого, бо хазяйка запевняла, що вони «едят хорошо», навіть гусей їм з села присилають, і такої хорошої їди наш бюджет не міг видержати». Потім вони звернулися за допомогою до приятелів брата Грушевського — Олександра Сергійовича, «але у тих нічого по сій часті на приміті не було». Говорячи словами самого Грушевського, «досить се нас приводило в уніиніє...» В цей час якраз і вирішилося, нарешті, квартирне питання, і так трапилося, що Грушевські поселилися саме на Арбаті.

Таким чином, у п'ятдесят років Грушевський, наукові й культурні запити та інтереси якого були, здавалося б, абсолютно несумісні з історією та культурою старовинної російської вулиці, а в життєвих планах Михайла Сергійовича вона взагалі не майоріла, вперше надовго перетнувся з Арбатом.

Зірки Грушевського розмістилися таким дивовижним чином, що він саме тут — на Старому Арбаті — зустрів своє п'ятидесятиріччя, а також історичний поворот у житті всієї країни — падіння самодержавства. Після цього царському засланцю в арбатській поліції повернули паспорт. «Се був перший конкретний здобуток революції, — писав Михайло Сергійович, — я став легальним громадянином». Тут, на Арбаті, він багато й напружено працював. Саме з Арбату Грушевський у березні 1917 року поїхав у Київ, де очолив Українську Центральну Раду.

Одним словом, сталося те, що сталося.

«...Я оснувався в Москві Арбат 55 кв. 8 (угол Денежного)», — написав Грушевський у листі до Сергія Єфремова, поселившись на Арбаті у вересні 1916 року. «Одна з великих московських артерій», як назвав вулицю Грушевський, на півроку стала місцем його проживання і діяльності.

Московський — арбатський період біографії Михайла Грушевського до публікацій автора цієї книги виділявся в історичній літературі хіба-що рядком, абзацом, у крашому випадку парою сторінок.

Найперше ця лапідарність виявилася ще під час перебування Грушевського на Арбаті. З нагоди 50-річчя Михайла Сергійовича віденський шотижневик «Вістник Союзу визволення України» виклав у грудні 1916 року його біографію й, зокрема писав:

«Війна застала професора Грушевського в Австрії, в глухій карпатській селі, де загрожували йому з одного боку нікчемні денунціанти¹ з відомої сторони, а з другого боку небезпека від російських наїздників. Однак йому вдалося щасливо вибратися звідти та проте журба за долею українства, на яке під час війни спали в Росії тяжкі удари, й неясне особисте становище яко російського підданого примусили його вернути на російську Україну. Та зараз по приїзді до Києва його арештовано, а по довшім перебуванню в луг'янівській тюрмі вислано під догляд поліції спершу до Симбірська, а згодом до Казані, звідки заходами академічної групи в Державній Раді (Думі. — В.М.) дозволено йому перенестися до Москви... Не перестає Грушевський і під московським караулом боротися за права українського народу в Росії»².

Так само скупі розповідав про ці події у 1933 році, тобто ще за життя Грушевського, Олександр Лотоцький³: «Коли М.С. прибув до Києва, з великими труднощами, ззакордону, його арештовано, посаджено в Лук'янівську тюрму, а після вислано до Симбірська. Власне малося заслати його на Сибір, в Томську губ., але на прохання членів Академії наук, з ініціативи О.О. Шахматова, місце заслання змінено на Симбірськ. Виїхав він туди в кінці лютого 1915 р.; опісля дістав дозвіл з Симбірська переїхати до університетського міста — Казані... З Казані М.С. перевезено до Москви, де він залишився до початку революції»⁴.

Щоб уявити собі, в якому обсязі висвітлювалося арбатське життя Грушевського серйозними вченими, наведемо повністю відповідний пасаж із книги відомого українського історика Івана Крип'якевича «Михайло Грушевський: Життя й діяльність», виданої у Львові через рік після смерті великого українця:

¹ Доношики.

² Вістник Союза визволення України. Відень, 3-го грудня 1916. Ч. 127. С. 780—781.

³ Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — український громадський і державний діяч, історик, письменник, публіцист (псевдонім — Білоусенко). З 1908 року — член Товариства українських поступовців, у 1912 році очолив його. Закінчив Київську духовну академію. В 1900—1917 роках служив у Петербурзі (Петрограді) старшим ревізором у Державному контролі. З березня 1917 року очолював Українську національну раду в Петрограді. Губернський комісар Буковини та Покуття, генеральний писар Центральної Ради. На початку 1918 року — Державний контролер УНР, у жовтні 1918 — січні 1919 років — виконуючий обов'язки міністра віросповідань Української Держави та УНР. Професор церковного права, один із кращих українських істориків церкви, вийшов із наукової школи відомого вченого, професора Київської духовної академії Миколи Петрова. Лотоцький залишив цікаві спогади про Грушевського. Автор багатьох літературних, публіцистичних, наукових, мемуарних творів.

⁴ О. Лотоцький. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Частина друга. Варшава, 1933. С. 157—158, 159.

«Після трусу в Києві Грушевського замкнули у в'язниці на Лук'янівці, під дуже суворим доглядом, самого одного в цюпі (в «одиночці»), не дозволяли навіть діставати ніяких книжок «із волі».

Потім його мали вивезти в Сибір. Але російська Академія наук усталилася¹ за українським ученим. Тоді замість на Сибір Грушевському призначили на місце перебування Симбірськ, — як жартували собі тоді, в наказі до назви заслання вставили тільки букву «м»! Пізніше з Симбірська засланець переїхав до міста Казані, а врешті до Москви. Тут Грушевський перебував під суворим наглядом поліції, не мав права змінити місця, ані займати якої-небудь посади, читати викладів, чи виступати на зборах. Шотижня мусів він ізголошуватися на поліції. А все ж у великій Москві легше було жити, ніж у Симбірську: Грушевський зайнявся тут знову науковою роботою, писав до російських часописів у обороні гнобленого українства й навіть потайки працював у місцевих українських організаціях та в єдиному тоді на цілу Росію українському журналі «Промінь».

Або глянемо ґрунтовну вступну статтю Володимира Дорошенка² «Життя і діяльність Михайла Грушевського» до книги вибраних праць Грушевського, що вийшла в Нью-Йорку з нагоди 25-річчя його смерті. Побіжна згадка про московський період знаходиться в ній у розділі... «Діяльність Грушевського на Україні». Втім, Дорошенко назвав прізвища російських академіків Олексія Шахматова і Федора Корша, які допомагали Грушевському переїхати з Симбірська до Казані, а затим до Москви³.

Вже значно пізніше про московські місяці коротко писав видатний грушевськознавець Любомир Винар⁴, який, зокрема, дослідив

¹ Установила опіку.

² Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, бібліограф і літературознавець. В 1914–1918 роках — один з керівників Союзу визволення України, член президії організації, головний редактор її видань.

³ В цьому також брали участь російські вчені Михайло Дьяконов, Олександр Лаппо-Данилевський, Сергій Платонов та ін.

⁴ Сам термін «грушевськознавство» був уперше введений Любомиром Винаром у другій половині 60-х років минулого століття. Йому належить обґрунтування грушевськознавства як міждисциплінарної галузі науки, про що написана спеціальна стаття М. Ковальського і А. Атаманенка (див. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 10. К., 2004, стор. 30–41). Та найголовніше, що Любомир Винар особисто вніс великий практичний вклад у вивчення життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Його діяльність в цій царині можна назвати подвижницькою. Значну цінність має праця Винара «Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток», що вийшла в світ у 1998 році й присвячена «історикам-спадкоємцям історіографічної спадщини М. Грушевського і будівничим грушевськознавства». До цієї теоретико-методологічної, джерелознавчої, історіографічної й бібліографічної праці ми будемо неодноразово звертатися.

автобіографії Михайла Сергійовича (1906 і 1926 років), що містять основну інформацію про його життя й діяльність у Москві: «У Симбірську Грушевський проживав до осені 1915 року, а потім за старанням Російської академії наук йому дозволено переїхати до Казані, а в 1916 році до Москви. У всіх цих місцевостях історик перебував під «явним наглядом поліції», що позбавляло його права наукової і суспільної діяльності. Не зважаючи на те під час свого заслання Грушевський не заломився і далі займався науковою працею. Тоді він працював над популярним нарисом всесвітньої історії, а в Москві опрацьовував VIII том Історії України-Руси. Там також «потайки» робив, яку міг роботу в українських організаціях, а також брав участь в редакції «Украинской жизни» і тижневику «Промінь». Отже, як бачимо, не зважаючи на численні перешкоди і труднощі на засланні, Грушевський не відривався від наукової і суспільно-громадської праці». Іншого разу Винар привернув увагу до тих московських сюжетів у «Споминах» Грушевського, де він писав про справу «організації Наукового товариства і наукових відчитів», а також про низку видавничих планів¹.

В передмові до Повного зібрання творів Михайла Грушевського (2002 рік) читаємо: «...1914 р. восени вчений повернувся до Києва, але там він був заарештований царськими жандармами як «провідник мазепинських ідей» і після кількомісячного слідства засланий спочатку під нагляд поліції до Симбірська (1915 р.), а згодом до Казані (1915 р.) й Москви (1916 р.)². Проте й там він продовжував свою активну наукову діяльність».

Подібна базова інформація стисло-енциклопедичного характеру про життя й діяльність Михайла Грушевського в Москві міститься також у сучасних працях українських вчених Владислава Верстюка, Руслана Пирога, Валерія Смоля, Павла Соханя та ін., у популярних виданнях, скажімо в книзі «Михайло Грушевський» (Київ: Ук-

¹ Любомир Винар. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. 3–4 (110–111). Рік XXVIII/XXIX. Під загальною редакцією Любомира Винара. Нью-Йорк — Торонто — Київ — Львів — Мюнхен, 1991–1992. С. 39.

² У літературі накопичилося чимало плутанини щодо місцеперебування Грушевського в засланні. Наприклад, в одній сучасній публікації взагалі не згадується московський період життя Грушевського. З неї випливає, що засланець побував лише в Симбірську, а звідти повернувся... до Києва. В паризькій газеті «Русская мысль» (12–18 лютого 1998 року) стверджувалося, що Грушевського відправили на заслання в Томськ, хоча він там ніколи не був. В солідному «Довіднику з історії України» (2002 рік) читаємо: «Був засланий до Симбірська. У вересні 1916 переїхав до Москви». Виходить, що з біографії Грушевського вилучена Казань...

раїна, 1996) або в брошурі Олександра Копиленка «Повернення М.С. Грушевського» (Київ: Знання, 1991).

Важливе значення для вивчення біографії Грушевського мають спеціальні номери «Українського історика», щоправда наукові розвідки й документальні публікації, присвячені московському періоду, зустрічаються в них дуже рідко. В цьому контексті варто відзначити невеличкі «Спогади минулого», в яких йшлося про московське заслання, написані Грушевським на самому початку 1922 року і передруковані через вісім десятиліть в «Українському історичному», виданому з нагоди 135-річчя від дня його народження¹.

До речі, в цьому журналі Владислав Верстюк справедливо зауважив, що в останній час «стає все складніше знайти хоч невеликий клаптик в царині діяльності Великого Українця, який би ще не привабив до себе допитливе дослідницьке око. Можливо такої ділянки вже нема»². **Така ділянка ще є.** В біографічно-хронологічній таблиці Любомира Винара, вмішеній в згаданій книзі «Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток», життя Михайла Грушевського поділено на 8 «біографічних циклів» і четвертий з них названо: «Перше заслання М. Грушевського (грудень 1914 — березень 1917)». На мій погляд, весь цей період ще вимагає глибшого дослідження й ширшого висвітлення, очевидно в масштабах окремої монографічної праці. Проте в рамках цього «циклу» окремо виділю московський (вересень 1916 — березень 1917 років) «клаптик» біографії Михайла Сергійовича, який, звичайно, не залишився поза увагою грушевськознавців, але насправді це саме та сторінка його життя й діяльності, яка поки-що практично не висвітлена.

Саме тому, пропоную дещо доповнити докладну «Схему діяльності Михайла Грушевського», розроблену в свій час Винаром (вона передбачає три основні напрямки — академічно-науковий, суспільно-політичний та культурно-освітній). До першого напрямку, на мій погляд, слід включити тезу про наукову роботу Грушевського в період заслання, передусім у Москві. У другому випадку необхідно виокремити діяльність Грушевського серед української колонії в Москві та в середовищі російських діячів науки й культури. На-

¹ Український історик. Журнал історії і українознавства. 1—4 (152—155). Рік XXXIX. Під загальною редакцією Любомира Винара. Нью-Йорк — Київ — Львів — Торонто — Париж. 2002. С. 375—379.

² Там само. С. 281.

решті, ніяк не можна обминути московську культурно-освітню діяльність заслання в ім'я української справи. Власне, дослідженню й розкриттю цих питань і присвячена дана книга.

Йдеться про піврічний (!) період життя та діяльності Грушевського, який по суті справи спеціально не досліджувався, бо, частіше всього, в різних працях звично подавалася вже згадана інформація, відома з «Автобіографії» Грушевського 1926 року, що вже стала хрестоматійною. Трохи більше уваги московському періоду було приділено в художньому творі — романі Юрія Хорунжого про життя і діяльність Грушевського¹.

На превеликий жаль, перебування Грушевського на Арбаті навіть не згадується московськими арбатознавцями. Скажімо, про нього мовчить Іммануїл Левін, який написав цікаву книгу «Один километр России», де розповідає про мешканців мало не всіх будинків на Арбаті, чи Ольга Шмідт, яка видала путівник по Арбату. Взагалі в жодному з московських путівників не знайдеш навіть згадки про Грушевського, хоча сучасний москвознавець Володимир Безсонов у книзі «Московские задворки» повчально зауважує, що називати слід усіх цікавих людей, причетних до Арбату, навіть Леніна, бо з пісні, мовляв, слова не викинеш. Справді він згадує десятки відомих і маловідомих прізвищ. Проте жодного слова — про Михайла Грушевського. Не зустрінеш його прізвище в енциклопедіях і довідниках про Москву. Важко порівнювати Грушевського з будь-яким відомим російським діячем, але можна з певністю сказати, що стократ легше знайти інформацію про перебування в Києві, наприклад, Петра I чи Петра Столипіна.

В сучасній арбатознавчій літературі я зустрів коротку, але важливу інформацію про Грушевського лише в ґрунтовній статті Сігурда Шмідта «Арбат в історії і культурі Росії»²:

«З осені 1916 р. по березень 1917 р. в квартирі 8 (вул. Арбат, 55.— В.М.) жив М.С. Грушевський (з 1929 р. академік Академії наук СРСР). Твори класика української історичної науки, який немало писав і про українську літературу, визнаються високим зразком і української літературної мови»³.

Окремо слід відзначити публікації наукового співробітника Інсти-

¹ Юрій Хорунжий. Вірую, К.: Бібліотека українця, 2001.

² Див. Арбатский архив. Вип. I. М.: Тверская, 13, 1997. С. 17–121.

³ До речі, Любомир Винар наголошує, що «на окрему увагу заслуговує вивчення мови, правопису і «словника» Михайла Грушевського — це, перш за все, завдання мовознавців».

туту світової літератури ім. О.М. Горького Російської Академії наук Світлани Островської (між іншим, племінниці Миколи Островського), яка досліджує питання співпраці Максима Горького й Михайла Грушевського в передреволюційні роки¹.

Звичайно, що період життя Грушевського на Арбаті вимагає пильної уваги й докладної розповіді: воно було насичене важливою, цікавою, різноманітною роботою й безпосередньо передувало часові, коли Грушевський очолив Українську Центральну Раду. Говорячи його словами, «шматочок історії — це така рідкісна річ, що нею треба вельми дорожити». Тим більше, якщо йдеться про відрізок історії, пов'язаної з самим Грушевським.

Основним джерелом вивчення життя й діяльності Михайла Грушевського на Арбаті є, безумовно, його «Спомини», які вперше були опубліковані в журналі «Київ» у 1988–1989 роках². Сергій Білокінь, який готував до друку текст і вагомі наукові примітки³ до нього, писав:

«Спомини академіка М. Грушевського з'являються в світ уперше. Друкарка вченого, К. Кондратьєва, передала свого часу рукопис дочці історика, члена-кореспондента АН УРСР Володимира Івановича Щербини — Марії Володимирівні.

Ім'я Катерини Борисівни Кондратьєвої відоме. Вона віддала багато сил вивченню української наукової мови, була позаштатним співробітником культурно-історичної комісії (голова — М. Грушевський).

Пізніше матеріали зберігала Варвара Степанівна Ткач, якій висловлюю сердечну подяку за можливість цієї публікації.

Публікація «Споминів», а зати́м «Історії України-Руси» Грушевського була, на мою думку, своєрідним подвигом журналу «Київ». У той час його очолював талановитий український поет, мій добрий знайомий, Петро Перебийніс. Він згадував: «...Справжнім стратегічним проривом стали «Спомини» Михайла Грушевського, які вийшли з-під архівного пилу і підготував до друку відчайдушний Сергій Білокінь. За традицією спорядили матеріал авторитетною і виваже-

¹ Светлана Островская. «Украинский вопрос» в переписке М. Горького и М.С. Грушевского. — *Суспільнознавчі науки та відродження нації. Збірник наукових праць*. Книга 1. Луцьк, 1997, стор. 29–35 та ін.

² Любомир Виняр справедливо вважає, що «видання «Споминів» Грушевського в ж. «Київ» у 1988–89 рр. започатковує в Україні новий період вивчення і видання досі невідомих джерел до життя історика».

³ Сергій Білокінь зробив значну справу, подавши в примітках чимало московських адрес українців, як він сам писав, «в інтересах краснорічного дослідження історії української колонії в Москві».

ною передмовою доктора історичних наук, члена-кореспондента Академії наук Федора Шевченка».

Мудрий Федір Шевченко, якого мені випало щастя знати, написав до «Споминів» необхідне наукове обґрунтування з незайвим на той час посиланням на Володимира Леніна: «Однак не з усіма його (Грушевського. — В.М.) твердженнями і висновками можна погодитися. Деякі потребують критичного підходу, відповідної оцінки. При цьому слід виходити з положення В.І. Леніна, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками». Та головне, що Федір Шевченко настійно й переконливо наполягав: «Настав час оцінити й використати наукову спадщину видатного історика... Назріла потреба приділити належну увагу його життю та діяльності, що є справою не тільки істориків, а й літераторів, інших спеціалістів». Відомий український вчений у повний голос заявив тоді: «Вартість «Споминів» академіка М. Грушевського, найвизначнішого історика України, — поза сумнівом». І цим все було сказано!

З того часу «Спомини» використовуються в історичній літературі, передусім, стосовно діяльності Центральної Ради, проте **залишалися практично невідомими і не потрактованими понад двадцять сторінок журнального тексту «Споминів», які безпосередньо розповідають про московський (1916–1917 років) період біографії Грушевського.** Крім того, чимало важливої інформації, що стосується цього періоду, міститься в інших місцях «Споминів».

В цій книзі спогади Грушевського використані повною мірою.

Надзвичайно цінним джерелом є **листи Грушевського з Арбату** в Київ і Петроград до Сергія Єфремова, Олександра Олеся, Михайла Могилянського, Петра Стебницького, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (фонди № 3, 10, 15, 244, 317 та ін.). Крім того, в 1-му томі «Листування Михайла Грушевського», виданому в 1997 році Українським історичним товариством (США) і Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії наук України, були вперше опубліковані 15 листів Михайла Грушевського до Сергія Єфремова й Олександра Кандиби (Олеся), написаних на Арбаті, в яких йдеться про московські справи й події. До того ж, у цьому збірнику вміщені його 2 листи з Симбірська і 19 листів з Казані до Сергія Єфремова за 1915–1916 роки, що також мають інтерес для нас, бо розповідають про життя й діяльність засланця, безпосередньо передують арбатському листуванню Гру-

шевського, прояснюють мотивацію переїзду вченого в Москву. У передмові до «Листування Михайла Грушевського» редактор Любомир Винар обгрунтовано заявив: «Значення зібраних у томі листів для вивчення постаті Михайла Грушевського і його доби унікальне. Багато гіпотез про його академічну, суспільно-політичну і редакційну діяльність, на основі нових першоджерел, вимагають перевірки, доповнення або відкинення». В епістолярній спадщині великого українця широко й повно відображені його характер і темперамент, людські риси і вчинки, ставлення до людей і роботи. Листи Грушевського дозволили суттєво доповнити картину його життя на Арбаті, описану в «Споминах», з'ясувати важливі моменти й нюанси творчої роботи та щоденного побуту. Вони містять багатий фактологічний матеріал, який раніше був абсолютно невідомим.

Значення кожного з листів Грушевського московського періоду важко переоцінити, бо залишилося їх дуже мало. Скажімо, згадані листи становлять менше 4 відсотків 1-го тому «Листування Михайла Грушевського». Ще приклад. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (фонд № 1235), складає 610 справ. У них зберігається близько 12 тисяч листів до Грушевського від окремих осіб та понад 1 тисячу — від окремих організацій, товариств і установ. Крім того, листи самого Грушевського до окремих осіб та до установ і організацій становлять понад 1 тисячу. Величезна кількість! Але серед них, наскільки мені відомо, немає тих, які були написані Грушевським на Арбаті, 55 або отримані ним за цією адресою. Втім, очевидно, що тут необхідно продовжити пошук.

Звичайно, недовгий час перебування Грушевського в Москві певною мірою пояснює відносно невелику кількість листів, пов'язаних з Арбатом. Але, скоріше за все, певна частина їх, як і інших документів з домашнього архіву Грушевського, були втрачені. Зокрема, в березні 1917 року в вагоні поїзда, яким їхав Грушевський з Москви в Київ, спалахнула пожежа. Ніхто з пасажирів не постраждав, але в них згоріло чимало речей, в тому числі у Грушевського. Вірогідно, що найпершому Михайло Сергійович сповістив про цю подію письмово Олександрю Олесю в листі, написаному відразу після прибуття в Київ: «... Приїхав з великими пригодами: вагон мій згорів в дорозі, і всі мої річі — як одежа, біле і т. ин. з ним». Пізніше у «Споминах» Грушевський писав: «Багато згоріло й у мене: рукописи, книги, найпотрібніші, що я взяв з собою, вся одежина і білиз-

на, та колекція стародруків, що я збирав у Москві...» Що ж сталося з тими речами, книгами й, можливо, рукописами, які Грушевський не взяв з собою? У «Споминах» він свідчив: «Спакував, що можна було взяти з собою, а решту речей перевіз до К.О. Обнінської¹ (здебільшого ті речі потім приставив мені... Я.А. Шереметинський з якимсь військовим поїздом — **так вони потім і згоріли з усім у Києві**)» (виділено мною. — В.М.). Грушевський вважав, що «сей маленький пожарець» у поїзді був «тільки «делікатним натяком» (як кажуть німці) на рік пізніше пожарище». В «Автобіографії» 1926 року він писав: «Гр. приїхав у березні, потерпівши в дорозі нещастя: вагон, в котрім він їхав, згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг. Ще більше подібне нещастя спіткало його рік пізніш, коли фамільний дім Гр-х був спалений під час обстрілу Києва, і в нім згоріли всі рукописи, цінні колекції укр. мистецтва і бібліотека». В іншому місці Грушевський окремо зафіксував стосовно бомбардування більшовицькими військами його будинку в Києві на початку 1918 року: «Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і переписка...» Ця біда боліла йому все життя. Незадовго до смерті, 4 вересня 1934 року Михайло Грушевський написав у листі до В'ячеслава Молотова про те, що його дім у Києві був спалений військами Михайла Муравйова² й особливо наголосив про бібліотеку, зібрану ним за багато років: «погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома».

В цьому драматичному контексті **кожен лист Михайла Сергійовича з Арбату важить сьогодні неймовірно багато.**

Окремої уваги заслуговує листування Михайла Грушевського з Максимом Горьким. В архіві Горького в Інституті світової літератури ім. О.М. Горького Російської Академії наук зберігаються два чорновик листів письменника до Грушевського та вісім листів Михайла Сергійовича до Горького. Всі вони пов'язані з життям і діяльністю Грушевського в Москві в 1916–1917 роках, а п'ять листів написані Грушевським безпосередньо з Арбату, 55! В російських виданнях це листування не з'являлося, втім листи Горького вже готові

¹ Обнінська Клеопатра Олександрівна — дружина Віктора Петровича Обнінського — знайомого Грушевському депутата І Державної думи, прибічника українсько-російського єднання на ґрунті свободи самовизначення в російській державі. Помер у 1916 році.

² Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) — підполковник царської армії, лівий есер, запропонував свої послуги Радянській владі. На початку 1918 року командував більшовицькими військами, які діяли проти Української Центральної Ради.

до друку в академічному Повному зібранні творів О.М. Горького (в 13-му томі серії «Письма»). Вперше згадане листування було опубліковане в Україні Ніною Крутіковою (журнал «Слово і час». 1994. № 6, 8), проте, на жаль, не потрапило в поле зору дослідників. В цій книзі листи Грушевського і Горького використані повною мірою після ретельної звірки з автографами, що зберігаються в Архіві О.М. Горького в Москві, та виправлення ряду неточностей, які мають місце в публікації. Враховуючи особливе значення цих історичних документів для нашої теми, кілька листів наводяться в книзі повністю або з незначними купюрами (вони виділені в тексті курсивом)¹.

Важливо звернути увагу на те, що в особистій бібліотеці О. М. Горького в Москві зберігаються деякі праці Михайла Грушевського, видані в 1911 і 1913 роках. Зокрема, в книзі «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1911 рік) нараховується 13 поміток Горького, про деякі з них ми розповімо в третьому та четвертому розділах.

Підводячи підсумки цього історіографічного сюжету, хочу наголосити, що, передусім, саме «Спомини» і листи Грушевського дають рідкісну змогу «почути» його живий голос. Я прагну, щоб у книзі **якнайчастіше говорив сам Михайло Сергійович, і читач має можливість уважно прислухатися до нього, з його вуст вперше почути розповідь про життя на Арбаті². Навіть назви розділів цієї книги і всіх підзаголовків (!), крім першого розділу, складені зі слів Грушевського...** Мені здається, що це організує тексти у ті ключові, смислові вузли, які визначені, акцентовані самим Грушевським. А ще знову згадав я вже цитовану на самому початку книги глибокомудру «Передмову» Тараса Шевченка до «Гайдамаків», у якій великий Кобзар про події 1768 року в Україні розказує так, «як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Ця Шевченкова довіра до переказу подій вустами їх достойних оче-

¹ Так само курсивом у книзі виділені ще кілька листів Грушевського, які автор вважав за необхідне опублікувати повністю.

² Автор не робив стилістичного редагування тексту Михайла Грушевського, в основному зберігаючи правопис оригіналу, адже ця книга має суто науковий характер і будь-який текст у ній розглядається як історичний документ, в якому не можна міняти «ані титли, ніже тії коми». В цьому мені дуже допоміг досвід науковців Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії наук України Галини Бурлаки і Альбіни Шацької, які виступили блискучими упорядниками книги «Михайло Грушевський. Із літературної спадщини», що вийшла в світ у 2000 році під редакцією Любомира Винара. Коли справді виникала необхідність, намагався, подібно до них, зробити незначні орфографічні виправлення, скажімо, «ѣ» замінити на «**ьо**», частку «**ся**» писати разом з дієсловами, де потрібно поставити в словах апостроф. За сучасним правописом подається написання слів з великої та малої літери, окремо і разом, дефісу.

видців завжди супроводжувала мене в історичних дослідженнях, тим паче, що в нашому конкретному випадку надрукованого та критикованого так само небагато. Зате, повторюю, маємо дивовижну можливість розказати про Михайла Грушевського на Арбаті словами самого Михайла Грушевського! Тим більше, що в багатьох місцях мені вдалося підтвердити й доповнити його спомини архівними матеріалами й документальними свідченнями¹. Правда, деякі моменти нашої арбатської історії сприймалися іншими поважними і шановними її учасниками інакше, і це, безумовно, зафіксовано в книзі. *Audiat et altera pars...* Треба вислухати й протилежну сторону. Більше того, ми не приховуємо випадки, коли друга сторона мала рацію. Проте будемо пам'ятати, що для нас найважливішими є свідчення самого Грушевського.

Спомини про московське життя були написані Грушевським на початку 20-х років минулого століття, тобто невдовзі після пережитих подій, і зберігають в собі безліч дуже важливих оцінок, характеристик, фактів, подробиць, емоцій. Вони дуже ширі, відверті, самозаглиблені, проте Грушевський, як ми вже знаємо, не виключав і «випадок друку» своїх споминів. Очевидно, в ньому жила надія, висловлена вперше двадцятирічним студентом в щоденнику, що «ця книга колись була б може дорога для людей, яко свідок мого духовного життя, або щось таке». Справді «Спомини» Грушевського дорогі нам, яко свідок його життя й діяльності, зокрема в Москві.

Коли Іван Бунін, уже будучи Нобелівським лауреатом, писав історико-філософську працю про Льва Толстого, то він намагався переважно користуватися текстами й висловлюваннями самого Толстого і тільки з тим вдавався до своїх коментарів. Бунін справедливо вважав, що саме так можна відтворити справжній образ Толстого. Мені хотілося б у міру можливостей смиренно наслідувати такий недосяжний взірець...

З цією метою, крім споминів і листів, у книзі широко використані також праці самого Грушевського. Зокрема, в період заслання 1916–1917 років учений опублікував понад 20 статей та рецензій, деякі з них написані безпосередньо на Арбаті². На них і зосередже-

¹ На першій сторінці «Споминів», які стосуються Москви, міститься авторська нотатка про те, що їх «на випадок друку треба дати перевірити по інших матеріалах...»

² Проголошення польської самостійності // Промінь. 1916. № 1. С. 11–12; Розширення автономії Галичини. Смерть ціс. Франса-Йосифа // Промінь. 1916. № 2–4. С. 16–20; Независимая Польша и автономная Галиция // Украинская жизнь. 1916. № 12. С. 63–73; На Свят-вечір // Промінь. 1917. № 5–6. С. 21–22.

на наша увага, а також на тих публікаціях, які писалися раніше, але вийшли в світ в арбатський період¹. Особливе місце займає аналіз тієї частини «Історії України-Руси» (Т. VIII. Ч. 3), яка була написана Грушевським у Москві.

Отже, читач зможе відчувати і осмислити його «великих слів велику силу».

Важливе значення для грушевськознавців має видання Повного зібрання творів Михайла Грушевського, розпочате в Україні на початку XXI століття², та вихід у світ вже згаданої нами книги з його ранніми літературними творами, які, за точним висловом Любомира Винара, «є унікальними літературно-історичними першоджерелами»³.

Окремо — про архівні джерела, які раніше практично не залучалися до висвітлення арбатської сторінки біографії Грушевського. Важливе значення в створенні архівної грушевськіани відіграв журнал «Архіви України», який ще за радянських часів опублікував огляд архіву Грушевського в фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві. Пізніше, до 125-річчя великого українця журнал надрукував ряд матеріалів, підготовлених на базі документальних джерел Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Центрального державного архіву літератури і мистецтв (ЦДАМЛМ) України та ін. Але справжній прорив у архівній грушевськіани редколегія журналу зробила в 1996 році, випустивши до 130-річчя Грушевського зброєне число з характеристикою документальної спадщини Михайла Сергійовича⁴. Журнал розмістив архівознавчі публікації за принципом місця зберігання документів Грушевського.

Таким чином, в «Архівах України» була вміщена характеристика грушевськіани в фондах ЦДАГО України (Р. Пиріг); Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК) розповів про історію фонду Грушевських (Л. Гісцова), надрукував маловідомі документи з родинного архіву (М. Панова, О. Пантюхова), листи Грушевського до своєї доньки Катерини (І. Матяш) та листи Дмитра Яворницького до Грушевського (Ю. Мицик); Центральний держав-

¹ Украинство и российская пресса // Украинская жизнь. 1916. № 9. С. 7–15; Вихрест Олександр // Промінь. 1917. № 5–6. С. 18–20 та ін.

² Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том 1. Серія «Суспільно-політичні твори. 1894–1907». Львів: Світ, 2002.

³ Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. Нью-Йорк — Київ: Книга, 2000. С. 10.

⁴ Архіви України. Науково-практичний журнал. 1996. № 1–3 (238).

ний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ) схарактеризував документи і матеріали Грушевського в фондах архіву (О. Мартиненко, Г. Сварник); на основі документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України Оксана Шусь дослідила державотворчу діяльність Михайла Грушевського відразу після переїзду з Москви до Києва — в березні-листопаді 1917 року; Грушевський був показаний у світлі невідомих документів ГПУ-НКВД (В. Пристайко, Ю. Шаповал); матеріали Державного архіву Одеської області та Відділу рукописів і стародруків Одеської наукової бібліотеки ім. О.М. Горького дозволили розкрити зв'язки Грушевського з одеськими науковцями (В. Хмарський, Л. Белоусова). В цьому ряду в контексті нашої теми слід відзначити публікацію про спадщину Михайла Грушевського, передусім епістолярну, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (С. Кіржаєв).

Значний інтерес має публікація дев'яти листів Михайла Грушевського до Олексія Шахматова, здійснена І. Пасько за матеріалами архіву Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, серед яких є два листи, написаних з Арбату, 55. В цьому контексті відзначу, що через рік після «Архівів України» відомчий журнал Державної архівної служби Росії «Исторический архив» опублікував частину листування Грушевського з російськими вченими в 1914–1916 роках¹, в тому числі й дев'ять уже відомих в Україні листів до Шахматова. Це свідчить про незкоординованість дій між архівістами двох країн і зайвий раз підкреслює необхідність об'єднати їх зусилля для підготовки вичерпного видання про листування Грушевського з ученими царської Росії. Заслугою «Исторического журнала» є публікація невідомих документів, які були пов'язані з покращенням долі Михайла Грушевського в заслання, та його листів до президента Петербурзької Академії наук, великого князя Костянтина Романова і російських вчених Олександра Лаппо-Данилевського і Ернеста Радлова.

Повертаючись до «Архівів України», наголосимо що суттєвим вкладом в архівну грушевськіану періоду заслання став загальний **огляд документів архівосховищ Російської Федерації, здійснений Г. Папакіним**. Архівіст уперше звернув увагу на документи Державного архіву Російської Федерації, що стосувалися переїзду і влаштування вченого в Москві. Г. Папакін вказав на фонди московських,

¹ «Я никогда не выступал против России». М.С. Грушевский и русские ученые. 1914–1916 гг. // Исторический архив. 1997. № 4. С. 175–199.

симбірського та казанського архівів, які необхідно досліджувати, розкриваючи період заслання Грушевського.

Втім, окремими наїздами з України глибоко й всебічно вивчити московські архіви нині нелегко. Архівні документи збиралися мною крупинками й впродовж тривалого часу.

Скажімо, Міністерство закордонних справ Російської Федерації на мій запит відповіло, що «на жаль, в **Архиві зовнішньої політики Російської імперії МЗС РФ** не вдалося виявити яких-небудь документів, пов'язаних з діяльністю М.С. Грушевського». Як бачимо, це не значить, що їх там однозначно немає, проте поки що... «не вдалося виявити». Втім, у несистематизованих архівосховищах це справді важко зробити.

Робота, проведена в **Російському державному архіві стародавніх актів**, дозволила виявити цікаві автографи Грушевського, його особисті заяви про допуск до роботи з документами **Московского архиву Міністерства юстиції** (у 1892 році) та **Московского головного архиву Міністерства закордонних справ в 1916–1917 роках** (ф. 180 і ф. 337). В **архіві Російської державної бібліотеки** (оп. 1, спр. 789, 803) виявлені документи, пов'язані з замовленням Грушевським наукової літератури в Рум'янцевській бібліотеці. Про характер цих документів можна дізнатися навіть з фотокопій, вмішених у книзі. Цікаві матеріали, зокрема листи Михайла Грушевського до Федора Корша, зберігаються в **Архиві Російської Академії наук у Москві** (ф. 558). Вперше виявлені також документи про заслання Грушевського та його переїзд до Москви в **Центральному історичному архіві Москви** (ф. 16).

А як же з тими документами — найважливішими! — що мали супроводжувати царського заслання в Москві? Тобто агентурними донесеннями, поліцейськими аналізами літературної та наукової роботи, звітами про зовнішнє стеження, перлюстрацію і т.д. і т.п.

Вони ж мали бути в умовах гласного нагляду за Грушевським! Адже відомо, що він задовго до переїзду в Москву заслужив особливо пильну увагу поліції до себе. В Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) зберігається документ, який свідчить, що на початку 1914 року начальник Київського губернського жандармського управління полковник Шредель доповідав у саму Москву навіть про перехоплення листа Грушевському: «адресатом его является профессор Львовского университета Михаил Сергеевич Грушевский...» В цій справі є чимало інших документів того періоду, зокрема, свідчення про те, що поліція слідувала навіть за листами, які отримувала сестра Грушевського Ганна Сергіївна: «Представляя при сем копию добытого агентурным путем совершенно секретного сведения... доношу

Вашему Превосходительству, что адресатом такого является... родная сестра известного украинского деятеля, бывшего профессора Львовского университета Михаила Сергеевича Грушевского».

З початком Першої світової війни поліцейський нагляд за Грушевським став особливо ретельним і завершився його арештом. Це добре показано в спеціальній статті Ярослава Малика «Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934)»¹. В ній розповідається, як уже в серпні 1914 року згаданий Шредель заявляв, що при появі Грушевського в Росії він підлягає безумовному арешту, а адміністративна висилка із меж Південно-Західного краю є необхідною з метою охорони громадського порядку і державної безпеки. Так і зробили. Вперше інформація про документи з канцелярії київського губернатора щодо висилки Грушевського в Симбірськ з'явилася в часописі «Нова Рада» 29 березня 1917 року. В 1987 році цю невеличку замітку передрукував «Український історик». Втім у наше завдання не входить розвиток цієї теми. Хочу лише в джерелознавчому плані підтвердити кількома штрихами суворість і ретельність тодішнього поліцейського нагляду за Грушевським. В Державному архіві Російської Федерації зберігається красномовний лист згаданого Шределя начальнику Московського охоронного відділення від 30 листопада 1914 року, який цитую повністю:

«При вверенном мне Управлении возбуждена переписка в порядке правил о местностях, объявленных состоящими на военном Положении, об исследовании степени политической благонадежности известного украинофила профессора Львовского университета Михаила Сергеевича Грушевского.

В виду сего прошу срочно сообщить мне **все имеющиеся в Вашем распоряжении сведения о деятельности названного Грушевского**, направленной во вред России, как агентурные, так и основанные на документальных данных, с высылкою копий последних для использования их или принятия во внимание при просмотре, отобранных у Грушевского литературных изданий и рукописного материала» (виділено мною. — В.М.).

Коли наприкінці 1914 року в Києві відбувся обшук у «відомого ідейного керівника мазепинського руху, професора Михайла Сергійовича Грушевського», то про його основні результати були повідомлені «начальники губернських, обласних і міських жандармських уп-

¹ Див. Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 412–425.

равлінь, відділень по охороні громадської безпеки та порядку... офісери Окремого корпусу жандармів, які відають розшуком». Поліція доповідала нагору, що стосовно Грушевського «подальша розробка проводиться агентурним шляхом». Наступного року дільничі пристави Росії отримали секретний циркуляр, в якому наказувалося негайно повідомляти про з'яву на ввіреній їм території професора Грушевського та ще декількох осіб.

Серйозний підхід! Ці документи домосковського періоду збереглися, і все говорило про те, що й надалі поліцейські напери мали супроводжувати Грушевського в Москві, на Арбаті. Проте насправді документів арбатського періоду в архівах відклалося мало. Справа в тому, що наприкінці воєнного 1916 року — на початку воєнно-революційного 1917 року, коли Михайло Грушевський жив у Москві, багато чого змінилося в Російській імперії, в тому числі й у системі поліцейського нагляду за політичними засланнями. Принаймні, сам Грушевський свідчив однозначно: «Я не помічав за собою ніякого нагляду...»

Поліція настільки розслабилася й іноді так грубо нехтувала своїми обов'язками, що, скажімо, пристав 2-ї ділянки Тверської частини, доповідаючи про приїзд Михайла Грушевського з Казані в Москву 11 вересня 1916 року (спочатку він поселився в готелі «Лоскутний» на Тверській), навіть не прослідував, куди ж подівся через два дні з його території піднаглядний й доповідав по інстанції відверту нісенітницю. Грушевський, як відомо, переїхав на Арбат, а пристав сповістив начальство, що той... «вибув у м. Симбірськ».

Так що, Грушевським перестали цікавитися, йому дозволили розтулити вуста, розв'язали руки? Нічого подібного! Легковажний пристав з Тверської поліцейської частини не так багато важить. Грушевський жив у Москві в умовах жорстких заборон політичного характеру. Йому заборонялися будь-які публічні виступи і будь-яка державна служба, педагогічна та громадська робота. Про це все — в наступних розділах. А зараз лише констатуємо важливий джерелознавчий факт: **арбатська поліція не здійснювала постійного нагляду, тим більше щоденного документування перебування Грушевського в Москві в 1916–1917 роках.** Дивно було зустріти твердження про те, що в справі Державного архіву Росії стосовно кінця 1916 року зберігаються «донесення пристава про поведінку М.С. Грушевського, агентурні повідомлення про стеження за ним, його контакти та поїздки (ДАРФ, ф. 63, 1914 р., спр. 1765, арк. 62, 63–65, 66–67)»¹.

¹ Архіви України. 1996. № 1–3. С. 90.

Нічого подібного на вказаних аркушах не було і немає: ні донесення про поведінку засланця, ні повідомлення про стеження за ним, ні інформації про його контакти та поїздки. Ці аркуші містять підписку Грушевського про те, що йому оголошено гласний нагляд поліції та заповнений Грушевським трафаретний поліцейський документ з 20 питань до засланця плюс формальні супровідні документи до нього.

Так само не витримує ніякої критики твердження про те, що нагляд за Грушевським у Москві здійснював «безпосередньо пристав 2-ої дільниці Пречистенської частини м. Москви (ДАРФ, ф. 63, 1914 р., спр. 1765, арк. 21–22 зв., 26–29, 31, 33–33 зв.)»¹. Пристав безпосередньо не наглядав за Грушевським, а лише підписав деякі документи, пов'язані з постановкою його під гласний нагляд поліції. На вказаних аркушах 21–22 зв. взагалі знаходяться документи, підписані приставом Тверської частини м. Москви та чиновником Казанського губернського жандармського управління. Не відповідають процитованій вище заяві й інші аркуші справи. Отже, слід позбутися міфологеми про те, що в Москві поліція пильнувала мало не кожний крок засланця.

Прикро, що згадана справді важлива, унікальна архівна справа досі не була піддана науковому аналізу. Якраз цим і довелося мені зайнятися.

Тож перейдемо до справи з Державного архіву Російської Федерації (ф. 63, 1914 р., спр. 1765), що називається дослівно так: «Дело Отделения по охранению общественной безопасности и порядка в Москве при Управлении Московского градоначальника «О руководителе мазепинского движения профессоре Львовского университета Михаиле Сергеевиче Грушевском и др.». Між іншим, поліцейська справа, сформована в Казані, називалася значно спокійніше: «Дело Казанского полицмейстера «О состоящем под гласным надзором полиции профессоре Львовского университета Михаиле Сергеевиче Грушевском». В ці справи входять рідкісні документи про перебування Грушевського в Симбірську² та Казані, а також про переїзд його до Москви і постановку тут під гласний нагляд поліції. Вони

¹ Там само.

² У згаданому вище числі «Архівів України» (1996, № 1–3) Сергій Білокінь опублікував 18 документів, знайдених ним у Державному архіві Ульяновської області в «симбірській» справі — «Деле о высланном из Галиции по военному положению в пределы Симбирской губернии профессоре Львовского университета М. Грушевском». Справа складалася з коротких повідомлень, телеграм, листів і т.д., які документально супроводжували прибуття засланця Грушевського в Симбірськ та дозвіл на переїзд його в Казань.

дають можливість намалювати живу й правдиву картину поліцейського ставлення російської держави до Михайла Грушевського в цей історичний період. Як свідчать документи, вся поліцейська машина працювала на те, щоб ізолювати інакомислячого вченого і громадського діяча, позбавити його права голосу, тримати під жорстким наглядом і контролем. Навіть напередодні краху царизму, ця відлагоджена машина, говорячи словами Грушевського, «не мала наміру зрікатись цілковито безоглядно всіх довгих, віками, можна сказати, опричинських методів правління, що встигли виробитись, закріпитись і ввійти в плоть і кров кожного службовця...» Але поліція фактично закрила очі на досить активну громадську роботу Грушевського серед української колонії в Москві, його участь в організації діяльності місцевого Товариства українських поступовців, журналів «Украинская жизнь» та «Промінь» і т.ін. Тим більше, московське заслання не йде в порівняння з нещадністю сталінських часів. Якось Сергій Білокінь зауважив, що в Радянському Союзі «пропагандиста українського сепаратизму» в тридцять роки чекали б, вірогідно, розстріл або концтабір. У цьому зіставленні справді можна вбачати своєрідну гуманність царського режиму.

Окремо зазначу, що в архівних пошуках траплялися мені невідомі або маловідомі документи з післяреволюційного, зокрема радянського періоду життя Грушевського. В цій книзі не став їх використовувати, крім унікального листа Михайла Сергійовича, написаного 4 вересня 1934 року до голови Раднаркому СРСР В'ячеслава Молотова. До цього часу пам'ятаю, як різонули серце перші слова цього драматичного листа: «Вот уже 4-ый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева...» (виділено мною. — В.М.). Передсмертне звернення Грушевського до Радянської влади друкую повністю в четвертому розділі книги.

В праці проаналізовані публікації російськомовного журналу «Украинская жизнь»¹, в якому, за свідченням його співробітників, Грушевський «не переставав співробітничати», більше того, в московський період буквально «злився з журналом». Особлива увага

¹ Український щомісячний науково-літературний і суспільно-політичний журнал, що виходив у Москві російською мовою. Його фактичним редактором був Симон Петлюра. Редакція журналу знаходилася на Новинському бульварі, 103, кім. 39. В згаданому академічному виданні «Листування Михайла Грушевського» зазначається, що журнал виходив у 1911–1916 роках. Насправді в 1917 році вийшло ще два випуски журналу (№ 1–2 і 3–6). В останньому номері був надрукований «Показчик статей і заміток, вмішених в журналі «Украинская жизнь» в 1912–1916 рр.»

приділена дванадцятому номеру за 1916 рік, який вийшов під час проживання Грушевського на Арбаті і розповідав про його життя, повне «невсипушою працею на користь національної справи». Чималий інтерес мають **матеріали українського часопису «Промінь»**¹, в якому активно працював і друкувався Грушевський. Сам учений якось написав, що минулі події «перебирає в пам'яті за поміччю тодішніх часописів».

Ще про одне. Специфіка цієї книги, в якій ми часто звертаємося, передусім у першому розділі, до видатних арбатців-діячів російської культури, зокрема Льва Толстого, Антона Чехова, вимагала вияснити ставлення Михайла Грушевського до них, як і до видатної постаті української та російської духовності Миколи Гоголя. Це вдалося зробити завдяки **вивченню публікацій Грушевського у «Літературно-науковому віснику»**², де він вмістив окремі статті про Гоголя, Толстого, Чехова³, висловлював оцінки творчості Миколи Некрасова, Олександра Герцена, Віссаріона Белінського, Петра Боборикіна, Федора Достоевського, Костянтина Станюковича, Всеволода Гаршина, Дмитра Маміна-Сибіряка, Володимира Короленка, Максима Горького та ін.⁴ На думку Грушевського, висловлену наприкінці XIX століття, «з молодших письменників 70–90-х рр. не оден не дорівняв корифеям старшої генерації... Оден тільки Антін Чехов все йде наперед...» Так само Грушевський вважав, що й у російській поезії на той час «нічого не з'явилося хоч трохи важного».

¹ Тижневик літератури, науки, мистецтва й громадського життя. Виходив у Москві в кінці 1916 — на початку 1917 років. Редактор — Володимир Винниченко. В «Промені» друкувалися Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Олександр Олесь, Павло Тичина, Григорій Чупринка та ін. З другого номера редакція тижневика знаходилася на вулиці Поварській, 26, кімната 7, тобто на Арбаті.

² Літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал. Заснований за почином Михайла Грушевського у 1898 році як продовження журналу «Зоря» Наукового товариства ім. Т. Шевченка та редактованого І. Франком журналу «Житє і слово». Видавався у 1898–1906 роках у Львові. У 1909–1913 роках виходив у двох редакціях — київській і львівській (редактор Михайло Грушевський). Вихід був перерваний Першою світовою війною, відновлений 1917–1919 роках у Києві під редакцією Олександра Олесе. З 1922 по 1932 роки видавався у Львові Українською видавничою спілкою. Нас цікавили дореволюційні номери «Літературно-наукового вісника».

³ Мих. Грушевський. Юбилей Миколи Гоголя // Літературно-науковий вісник. 1909. № 3. С. 606–610; Його ж. Юбилей Льва Толстого // Літературно-науковий вісник. 1908. № 9. С. 535–537; Його ж. Смерть Толстого // Літературно-науковий вісник. 1910. № 10–12. С. 467–469; Його ж. Антін Чехов // Літературно-науковий вісник. 1904. Т. 2. Ч. 2. С. 113–117.

⁴ М. Грушевський. Із чужих літератур. Новини російської літератури // Літературно-науковий вісник. 1898. № 4. Ч. 2. С. 134–150 та ін.

Залишимо цю тему літературознавцям, але побіжно відзначимо, що за межами духовного світу Грушевського залишалися сучасні йому відомі російські письменники й поети «срібного віку», передусім. Анна Ахматова, Андрій Бєлий, Іван Бунін, Максиміліан Волошин, Микола Гумільов, Сергій Єсенін, Осип Мандельштам, Володимир Набоков, Ігор Северянин, Марина Цветаєва... Звичайно, він чув про них і знав про їх присутність у культурі та мистецтві, тим більше перебуваючи в Москві, проте чітка життєва націленість і величезна зосередженість Грушевського, його наукова й політична позиція та діяльність змушували залишати практично всі згадані прізвища поза увагою. Така вимушена зашореність духовного світу, здається, притаманна більшості знаменитих людей, одержимих однією великою ідеєю. Для контрасту скажу, що у творах Володимира Леніна так само жодного разу не згадуються названі вище митці «срібного віку».

Проте автор шеститомної (в дев'яти книгах) «Історії української літератури», доведеної до першої половини XVII століття, пильно стежив за творчістю сучасних йому письменників, поетів і літературознавців, які складали гордість і надію української культури — Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся, Григорія Чупринки, Сергія Єфремова та ін.

До речі Сергій Єфремов буквально з початку виходу «Історії України-Руси» Михайла Грушевського зазначав, що в ній «історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси...» Відомий український філолог і культуролог Дмитро Чижевський в статті «Михайло Сергійович Грушевський як історик літератури» також підкреслив «велике значення історичних праць Грушевського для історії літератури».

В наш час історики Валерій Смолій і Павло Сохань наголосили, що «більшість його наукових студій значною мірою торкалися також дослідження літературного процесу в Україні феодальної доби. Це яскраво видно на прикладі багатотомної «Історії України-Руси», де окремі розділи книг відбивали розвиток письменства і літератури в Україні». В «Історії української літератури XX століття» (вийшла в світ у Києві в 1998 році), відзначено, що в перші два десятиліття XX віку «поважні здобутки мало наукове літературознавство — насамперед завдяки працям М. Драгоманова, І. Франка, С. Єфремова, М. Грушевського...»

В цьому контексті цікаво подивитися вміщене в книзі рекламне повідомлення про публікації редактованого Грушевським «Літе-

ратурно-наукового вістника» в 1907 році¹, який Симон Петлюра вважав «найкращим роком за увесь час існування журналу». Ми зустрічаємо в рекламі практично всі імена, які складали й складають гордість української культури й духовності. Сьогодні вже широко відомі глибина та масштабність, європейськість та респектабельність «Літературно-наукового вістника», в якому, за словами того ж Петлюри, «в науковій частині визначаються статті проф. Грушевського».

Значний інтерес для даного дослідження мають оцінки, свідчення, спогади, щоденникові записи видатних діячів українського національного руху Володимира Винниченка й Симона Петлюри, а також інших «визначних літературних і громадських сил», «освічених і навіть учених українців» (Грушевський), які працювали з Михайлом Сергійовичем у Москві, приїжджали в місто чи листувалися з ним у цей період, скажімо Сергія Єфремова², Олександра Лотоцького³, Євгена Чикаленка⁴, Олександра Саліковського⁵ та ін.

Цікаві факти почерпнуті в публікаціях українських і зарубіжних грушевськознавців.

Таким чином, у цій праці використані різноманітні джерела грушевськознавства, що за схемою Любомира Винара складаються, передусім, із письмових джерел, які охоплюють праці, публічні і приватні документи, автобіографічні матеріали, спогади, листування Грушевського та всі інші писані документи, тобто першоджерельні матеріали.

Саме ці письмові джерела, зокрема «Спомини» Грушевського, епістолярні й інші першоджерельні друковані й архівні матеріали, мають для нас найбільше значення. Не можна не погодитися з тим же Винаром, що «першоджерела і джерелознавство є серцевиною наукового грушевськознавства», зокрема в дослідженні московсько-арбатського періоду життя і діяльності Михайла Грушевського.

Разом з тим, особливе значення мають в нашому випадку матеріальні джерела, що включають різні фізичні об'єкти, передусім ар-

¹ «В році 1907 виходить в двох виданнях, київським і львівським» (Петлюра).

² Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. К., 1997.

³ О. Лотоцький. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Т. VI. Варшава, 1932; Він же. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Т. XII. Варшава, 1933; Він же. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Т. XXI. Варшава, 1934.

⁴ Євген Чикаленко. Щоденник. (1907–1917). Львів, 1931. Він же. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага, 1932 та ін.

⁵ Ол. Саліковський. Про одну не написану книжку (Уривок із споминів). — Календар-альманах «Дніпро». Львів, 1924. С. 102–107.

батьський будинок, в якому жив Грушевський, а також і **весь Арбат як унікальне середовище його життєдіяльності.**

У зв'язку з цим мною вперше досліджені документи **Центрального історичного архіву Москви, Центрального архіву науково-технічної документації Москви, Центрального муніципального архіву Москви, Музею історії Москви,** а також дореволюційний адресний довідник-щорічник «**Вся Москва**», спеціальні праці, зокрема по історії й архітектурі, проштудійована багата арбатознавча література.

В книзі читач зустріне близько ста прізвищ видатних, відомих і маловідомих нині українців, які віддавали себе українській справі. Якщо автор не має можливості докладніше розповісти про них, то дає найнеобхіднішу біографічну інформацію в підриднику. Ніхто з тих українців і росіян, які співпрацювали, листувалися, зустрічалися в московський період з Михайлом Грушевським не забутий. Інша справа, що пошук і виявлення таких людей буде продовжуватися. На мою думку, варто скласти спеціальний довідник про українських, російських та інших зарубіжних діячів, які були знайомі чи працювали з Михайлом Грушевським протягом усього його життя. Це допоможе розширити й поглибити довідкові видання, присвячені провідникам духовності в Україні, серед яких я, передусім, назвав би прекрасний довідник за редакцією академіка Івана Кураса¹. Ми знаходимося на самому початку довгої дороги вперед до наших духовних витоків і національних героїв.

Перший розділ книги — «Арбат — велика московська артерія» — повністю присвячений історії Арбату аж до того часу, коли Михайло Грушевський поселився на ньому. В цю багату й різнобарвну історію вкраплені українські сюжети, які дивовижно переплітаються з нею впродовж століть. Вперше показано, як несподівано зв'язані деякі наукові й публіцистичні тексти Грушевського з арбатською історією. Проаналізовані його статті, присвячені великим арбатцям — Гоголю, Толстому, Чехову. Показана їх присутність на Старому Арбаті. Розповідається про відвідини Москви Тарасом Шевченком. Хочеться, щоб читач перейнявся унікальною атмосферою Старого Арбату, разом з автором поблукав арбатським провулоччям, зокрема, тими стежками, якими напевне ходив Грушевський, підійшов до історичних будинків, відвідав місця зі славною минулистю.

Провідники духовності в Україні. Довідник. К.: Вища школа. 2003.

А ще дізнався про те, які люди, в тому числі прославлені, жили на Арбаті до Грушевського, зокрема в тому будинку, де він поселився, і в сусідніх будинках, на сусідніх вулицях. Мені здається, що все це допоможе краще уявити собі і глибше зрозуміти великого українця в конкретній обставині чужого міста, яке дало заступництво приїждю і супроводжувало його до зоряного часу навесні 1917 року.

Другий розділ — «Московське показується добром» — розповідає про прибуття Грушевського в Москву і влаштування в квартирі на Арбаті, про сам будинок, в якому він поселився, про переваги московського життя, які цінував Михайло Сергійович. Грушевський зазначав, що «після віденського сидіння, луг'янівської одиночки і казанської глухої провінції московське показувалося не знати яким добром». Разом з тим у розділі показані труднощі й незгоди, які долали сім'я Грушевських, їх нелегкий побут і щоденні турботи. На основі нових архівних документів уперше розкриті стосунки піднаглядного Грушевського з поліцією, умови, в яких він нелегально вів велику громадсько-політичну роботу.

У третьому розділі книги «Я працював...» — йдеться про невтомну, наполегливу працю вченого й громадського діяча в московсько-арбатський період. В своїй «Автобіографії» (1926 рік) він писав: «З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку війна перервала на описі Зборівської битви... В Москві докінчив історію війни 1649 р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував в Москві, як третю частину VIII тому (видання се було закінчено вже по виїзді Гр-го з Москви і властиво не вийшло в світ, і потім Гр. передрукував його в Відні в 1922 р., з одного примірника, одержаного з Москви з okazji)». Почав друк також своєї «Всесвітньої Історії», котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції «Украинской жизни» й тижневика «Промінь», займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства». Ось цією лапідарною інформацією власне й вичерпувалися попередні згадки про арбатський період у біографії Грушевського. В наше завдання входить розширити і поглибити її, наростити на неї м'язи з конкретного документального матеріалу, історичних фактів. Автор пройде з читачем арбатськими діловими маршрутами великого українця.

¹ В іншій «Автобіографії» Грушевський писав: «...Сеї том я навіть надрукував, але в світ він так і не вийшов». А в «Передньому слові» до IX тому «Історії України-Руси» зазначав, що праця «не вийшла в світ, а розійшлася по руках з складу друкарні, а я з свого єдиного примірника повторив сеї том у Відні в р. 1922».

В розділі четвертому — «Во славу нашої національної ідеї» — розповідається про зустріч Михайла Грушевського з Максимом Гюркним на Арбаті, 55 та про спільний проект унікального наукового збірника «Україна і Москва в їх духовному житті», реалізація якого не втратила значення й сьогодні. Показані також інші численні спілкування Михайла Сергійовича, який «обходив московських українців» і приятелював чи був знайомий з багатьма російськими вченими, політичними діячами, літераторами, видавцями і т.д.

Розкриваються роздуми й вчинки Михайла Грушевського в ті кілька днів від початку революції в Росії і до його від'їзду в Київ, де він уже був обраний головою Центральної Ради, а також розповідається про саму дорогу додому.

У важливій для цієї книги «Післямові» сформульовані уроки, що випливають з аналізу роботи Михайла Грушевського серед української діаспори в Москві, які залишаються актуальними й для нинішнього часу. Окреслена діяльність Культурного центру України в Москві в рамках масштабного проекту «Михайло Грушевський». Сформульовані конкретні пропозиції щодо увічнення пам'яті великого українця в столиці Росії, висловлені думки автора про перетворення Старого Арбату в справді духовну вулицю.

В цій книзі чимало історичних відступів, ремінісценцій, але автор постійно пам'ятає про те, що він описує життя й діяльність Михайла Грушевського протягом конкретних шести місяців — з вересня 1916 року, тобто з часу приїзду до Москви, по березень 1917 року, тобто до від'їзду в Київ. Мій принцип полягає в тому, що конкретна націленість цього наукового дослідження й новизна його не повинні розвиватися в уже загальнодоступному чи хрестоматійному матеріалі про Михайла Грушевського з книг і підручників або навіть у новітньому матеріалі з історичних досліджень, що виходять за рамки нашої теми і нашого часу. Такі дані використовуються лише тоді, коли розповідь без них неможлива, з посиланнями на авторів, які їх зловили. Таким чином, обмежую себе не тільки рамками дослідження, а й небажанням повторювати, без обґрунтованої необхідності, колеґ з наукового й письменницького цехів. Але з очевидним задоволенням користуюся їх працями тоді, коли це необхідно.

Було б недоречно і навіть наївно переконувати читача в тому, що автор нітрохи не претендує на всебічний аналіз наукової, публіцистичної та державної й громадсько-політичної діяльності Михайла Грушевського, його поглядів і переконань, на повну характеристику великого українця, вичерпну розповідь про нього і т.д. Все це —

аналіз, характеристика, розповідь — пронизують увесь текст, але стосуються саме московського-арбатського життя Грушевського. Важливо також зауважити, що чим більше занурюєшся в історичний матеріал, чим більше залучаєш нові джерела, тим невичерпнішою здається обрана мною тема. З'являються все нові сюжети, пов'язані з окремими деталями в «Споминах» Грушевського, з його контактами й листуванням, з архівними знахідками, текстами, які він написав у той час, з арбатськими маршрутами видатного українця і т.д. Так що робота продовжується.

Жанр цієї книги викристалізувався завдяки Михайлу Грушевському, який у «Вступному слові» до третьої частини VIII тому «Історії України-Руси», писаної в Москві, заявив, що, **«не вважаючи на свій суто науковий характер, ця книга... мабуть з користю й інтересом буде прочитана кожним, хто цікавиться нашим минулим — і нашим сучасним»** (виділено мною. — В.М.).

Моя праця ґрунтується на документальних матеріалах і є суто науковою. За кожною фразою стоять свідчення самого Грушевського та людей, які з ним працювали, архівні джерела, наукові дослідження. Проте я не навантажую текст посиланнями на архівні та інші документи, що мало цікавлять широкий читачський загал. Зате в книзі багато підрядкових інформаційних виносів, які мають довідковий характер і можуть стати в нагоді справді зацікавленому, серйозному читачеві. Мені дуже хочеться зробити наукову працю популярною, доступною кожному, хто цікавиться біографією Михайла Грушевського.

Ця книга підготовлена в рамках проекту «Михайло Грушевський», який здійснює Культурний центр України в Москві. До її виходу в світ доклали зусилля мої заступники Юрій Василенко і Полікарп Ткач. У підборі літератури та документального матеріалу мені допомогла завідувачка бібліотекою Центру Людмила Гільманова, в комп'ютерному наборі тексту — наші працівники Тетяна Гогулова, Тетяна Губенко, Наталія Лук'янова, Людмила Стукало, Тетяна Чернікова. В книзі використані фотографії заслуженої артистки України Любові Богдан. Усім їм висловлюю глибоку і щиру подяку.

Автор книги гонорар не отримував, а весь тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

Отже, говорячи словами Тараса Шевченка, «начнем же уже начало книги сице...»

Розділ І

Арбат — велика московська артерія

Передслово до Арбату, 55

Згадуючи про московське життя, Михайло Грушевський писав, що вікна його квартири «виходили фронтонами на **Арбат, одну з великих московських артерій...**» Він багато разів сам проходив чи проїжджав увесь Арбат, довжина якого не перевищувала один кілометр, а ширина ледь більша двох десятків метрів, і, добре знаючи вулицю, мав на увазі, безумовно, не її конкретні розміри, а **справді велике значення для Москви**. Так само, як кровоносна судина несе кров від серця до органів і тканин тіла, Старий Арбат відвічно був стратегічно важливим і великим шляхом сполучення Кремля з усією Москвою й, навіть, Росією. З часом він набув особливого значення **духовної московської артерії**.

Грушевський ніколи й нічого спеціально не писав з історії Арбату, проте в історичних дослідженнях трапляються несподівані перетинання. Скажімо, розкриваючи діяльність гетьмана Сагайдачного, зокрема його похід на Москву й облогу міста в 1618 році, вчений тим самим прийшов за ним на Арбат, бо саме від Арбатських воріт Сагайдачний в ніч на 1 жовтня штурмував Москву, про що ми ще будемо говорити.

Та що там історичні дослідження! Михайлу Грушевському ледь минуло сімнадцять років, коли він написав вірш «Україна», вперше опублікований аж у 1996 році. Читаємо:

Була колись Україна
В славі та почоті,
Чули й знали Україну
І в Москві, й в Німоті.

Руйнували козачеськи
Московській мури,
Не мазали й панам-ляхам
Сальцем та по шкурі.

Ще у Шевченка можемо знайти поетичну згадку про те, як козацькі війська «скородили списками Московські ребра».

«Московській мури» українські козаки руйнували саме з боку Арбату. Отож, принаймні зі згаданого вірша юний Михайло Грушевський вже був опосередковано причетний до його історії. До своєрідної духовності вулиці гімназист торкнувся, сам того не відаючи, ще раніше, коли читав улюбленого Тургенєва, чимало героїв якого були окутані староарбатською аурою. До речі, за рік до написання згаданого вірша «Україна» — влітку 1882 року — Михайло Грушевський з батьками вперше побував у Москві: «Оглядали ми Кремль, їздили до Сергієвої лаври; ходили трохи містом — погода була гаряча, суха, не сприятлива для таких прогулок». Про Арбат згадки немає. Чи можна припустити, що юний гімназист, який «хотів стати українським письменником», не лише знав тоді про штурм козаками Петра Сагайдачного московської захисної стіни з боку Арбатських воріт, але й поцікавився цим історичним місцем у своїй московській подорожі? Думаю, що можна. Проте не будемо творити легенди, бо прямих доказів немає. Відзначимо очевидне: науковий аналіз Грушевським історії Росії, особливо «важних внутрішніх змін в самому характері власті й її відносин до людності», тобто кремлівських сюжетів, майже завжди стосувався й самої історії прикремлівського Арбату, хоча, звичайно, Грушевський не називав його в своїй узагальнюючій «Всесвітній історії».

Так само, оцінюючи в своїх публікаціях творчість видатних арбатців Льва Толстого чи Антона Чехова, Грушевський опосередковано торкався й до старовинної московської вулиці. А Гоголь! Грушевський прекрасно знав, що він жив і помер на Арбаті, проте не віддав його московській духовній еліті: «Він наш, він не їх!» Не кажу вже про Максима Горького, з яким Грушевський листувався, і який приходив до нього в квартиру на Арбаті, 55.

Грушевський не залишив власних прямих свідчень про те, наскільки він знав історію та культуру Арбату, але можна не сумніватися, що видатний український історик, який чимало працював в московських архівах і бібліотеках, мав інформацію про основні етапи розвитку знаменитої московської вулиці, її непересічне значення для розбудови російської духовності. **Отож, і нам необхідно глибше познайомитися з історією Арбату, який, дякуючи Михайлу Грушевському, назавжди став для нас — українців — рідним і дорогим місцем у Москві.**

Тим більше, що, досліджуючи життя і діяльність Грушевсько-

го в Москві, ми маємо добре знати і чітко уявляти собі, в який саме район міста привела доля великого українця. У випадку з Арбатом його минуле має особливе значення, бо воно багато в чому відіграло для Москви і навіть для Росії системоутворюючу роль.

Зауважу, що ми сприймаємо Михайла Грушевського в нерозривності з історією нашого народу, точніше з «Історією України-Руси», яку він написав. Кращі дослідження про Грушевського створюють його образ у контексті конкретного історичного часу й місця, де він перебував, скажімо, у Києві чи Львові. Стосовно московського життя Грушевського це досі не зроблено, і ми збираємося виправити ситуацію.

До 1916–1917 років Арбат у біографії Михайла Грушевського практично не був присутній. Але в 50 років Грушевський поселяється тут на шість місяців. Це одна сота частина всього його попереднього життя і майже одна сорокова — наступного. Не так уже й мало! Тим більше, що Грушевський жив не у Богом забутому закутку Росії, як це могло бути з царським засланим, а на ключовій московській вулиці з багатющою історією й віковичними культурними традиціями.

Сам Грушевський у своїх «Споминах» приділив арбатському періоду свого життя значну увагу і чимало місця, наповнив його цікавими подробицями, звернувся до безпосередньої характеристики Арбату. Він, безумовно, надавав цьому періоду важливе значення. Якимось у тих же «Споминах» Михайло Сергійович стосовно трохи пізнішого, вже київського часу, написав, що на ньому він «вважав потрібним спинитися з деякою, може, й дріб'язковістю». Повірте, що ці слова значно більше придатні для описання Грушевським московського періоду, ніж для першого тижня перебування його в Києві, в березні 1917 року, якого стосувалися.

Саме тому пропоную читачеві **розділ, який є своєрідним передсловом до московського-арбатського життя Грушевського, передсловом до Арбату, 55**. Такий справді арбатознавчий розділ не можна написати, сидячи в Києві або наїжджаючи в Москву час від часу. Він став можливим тому, що мені випала нагода більш як півтора десятиліття жити в Москві, в тому числі кілька років на самому Арбаті. Впродовж цього часу занурився не лише в московські архіви, а й в історичну ретроспективу і сучасне життя Старого Арбату, вивірів безпосередньо на ньому кожен адресу і кожен подробицю.

Якби Михайло Грушевський відкрив путівник «По Москві», що вийшов у світ у знайомому йому видавництві братів Сабашникових у 1917 році, то міг би прочитати, що Старий Арбат розглядається в ньому як «центр колишнього панства»: «І все ж ми не без суму думаємо про це минуле, гуляючи по куточкам панської Москви. Це минуле для нас поетичне, можливо від усвідомлення, що воно безповоротне».

Сама по собі панська Москва Грушевського мало цікавила, і він її не опоетизовував. Але смак до всього красивого в історії і сьогодні у нього був бездоганий. А ще він завжди намагався докопатися до самої суті подій і явищ. Арбат у цьому розумінні був невичерпною скарбницею.

Давайте ми сучасними очима і на рівні новітніх знань подивимося на минуле Старого Арбату, прогуляємося по ньому і спробуємо зрозуміти його глибинну суть, бо ж, як відзначено в згаданому путівнику, Москва вражає якраз «глибиною внутрішнього змісту». Це дасть можливість показати, як впродовж століть створювалася неповторна атмосфера Старого Арбату, і врешті-решт розкрити конкретний історичний контекст, у якому півроку жив Грушевський, уявити собі тодішній Арбат, яким він шодня ходив і їздив.

Арбат — дивна назва

Булат Окуджава писав про Арбат: «Ты течешь, как река. Странное название!»¹

Справді, Арбат — дивна назва. Він тече по річці життя вже понад півтисячі років, а його знавці ще й досі не дійшли до спільного вичерпного пояснення цього незбагненного слова — Арбат. Втім, у 1911 році відомий знавець російських пам'яток матеріальної і духовної культури В. Трутовський виступив у Комісії по вивченню старої Москви зі спеціальною доповіддю «Про походження слова «Арбат», в якій відзначив, що вже на той час «утворилася література» з цього питання. Деякі дослідники вважали, що «Арбат» походить від слова «арба», віддаючи тим самим данину

¹ Тут і надалі залишаю російською мовою тексти, які, на мій погляд, я не маю права перекладати, скажімо, цитати з творів Льва Толстого, Андрія Белого, Бориса Зайцева, Івана Буніна, Марини Цветасвої та ін., а також — із оригінальних праць XIX — початку XX століть та архівних документів.

східним купцям, які проїжджали через Арбат зі своїми торговими караванами. В цьому контексті є також думка, що назва пішла від місцевого колимажного двору, де виготовлялися вози, повозки (татарською — арба). В щорічнику «Вся Москва» (за 1919 рік), розрахованому на масового читача, стверджувалося: «Назву отримала ця вулиця від слова «гарба» — віз, так як у цій місцевості здебільшого жили майстри, які виготовляли вози...» Так само категорично писав Андрій Бслий: «Назван же он по-татарски, скрипели арбы по нем...»

Інші дослідники, в пошуках слов'янського походження слова, стверджували, що Арбат — похідне від слова «горбатий» (у старовину вимовлялося «орбат», що відповідало нерівній, горбатій місцевості, на якій виник Арбат). Таке припущення висунув ще в 90-х роках XIX століття відомий історик Москви Іван Забелін. Але більшість дослідників вважає, що воно позбавлене серйозних обґрунтувань.

У згаданій доповіді Трутовський запропонував гіпотезу, згідно з якою «арбад» (Арбат) — переінакшене арабське слово «рабат», яке означає пригород, передмістя. Вже в революційному 1917 році в довіднику «По Москві» було заявлено: **«Слово Арбат, за спільним визнанням, — східного походження. У арабів воно означало пригород; рабад в однині, арбад — у множині».**

Саме ця версія стала нині пануючою. Власне, їй все більше почали віддавати перевагу вже після публікації книги П. Міллера і П. Ситіна «Происхождение названия улиц, переулков, площадей Москвы» (1938 рік), а згодом — ряду інших книг, зокрема, того ж Петра Ситіна¹, який створив унікальний енциклопедичний путівник по московським вулицям, що вийшов кількома виданнями (1948, 1952, 1958 роки), а згодом і в 2000 році. Ситін писав: «Слово „Арбат“ арабське, означає „пригород“». Автори узагальнюючої праці по топонімії Москви М. Горбаневський і Г. Смолицька на початку 80-х років минулого століття підвели підсумок: «Більшість вчених схиляються до того, що в основі топоніма АРБАТ лежить арабське слово АРБАД — форма множини від РАБАД — із значенням «пригород, передмістя». В кінці 90-х років Михайло Горбаневський виклав цю точку зору й у підручнику з москвознавства для

¹ Ситін Петро Васильович (1885–1968) — народився в Одесі, в 1910 році поступив до Московського комерційного інституту. В 1913–1929 роках — завідувач Московського музею міського господарства, згодом Московського комуніального музею (з 1987 року — Музей історії міста Москви). Все життя займався історією Москви.

початкової й середньої школи. Таке трактування все частіше з'являється в довідниках. В книзі «Імена московських вулиць» (1985 рік) читаємо: «Арбат («арбад», «рабад», «рабат») — слово арабського походження, яке означає пригород, передмістя, чим і була ця місцевість в XV столітті, коли «містом» називався лише Кремль». Наприкінці 90-х років минулого століття відомий арбатознавець Сігурд Шмідт явно підтримав цю версію, зауваживши, правда, що «спір про тлумачення назви московської вулиці Арбат не закінчений». Так воно і є. Москвознавець і старожил Арбату Дмитро Афанасьєв стверджує, що слово «арбат» у перекладі з древньої тюркської мови означає «вода, що стікає». Така назва, на його думку, цілком підходила до старої арбатської місцевості. Ще в XIX столітті Михайло Пилияєв передавав версію, що ніби-то «слово «арбат» по-татарськи значить жертвоприношення, і тут колись татари приносили жертви». Сучасний дослідник Володимир Муравйов висловлює припущення, що в давнину на місці нинішнього Арбату жили і справляли молебні чудські¹ чаклуни-арбуї (звідси, ніби-то й назва).

Не в наших намірах заглиблюватися в ці гіпотези й дискусії. Зазначимо, лише, що сучасна все-таки неоднозначна ситуація дзеркально відображена в енциклопедії «Москва» (вийшла до 850-ти річчя міста): «Назва, **мабуть**, від арабського «рабад» (пригород, передмістя)».

Запам'ятаймо також, що під назвою «Арбат» історично розуміється не лише сама сучасна вулиця довжиною близько кілометра, з кінцевими номерами будинків 54 і 57, між Арбатською і Смоленською площами, але значно більша територія з навколишніми вулицями й провулками. Поняття «Арбат» значно ширше, ніж назва однойменної вулиці.

Петро Ситін писав: «В XIV—XVI століттях «Арбатом» називалася вся місцевість від Кремля до нинішнього Садового кільця, між вулицею Калініна, Арбатом і Єрмолаєвським провулком». В XVI столітті «Орбатом» називалася також вулиця Воздвиженка. Хоча в 1658 році цар Олексій Михайлович указом повелів назвати її Смоленською вулицею (по ній, а також по Арбату йшла в ті часи дорога на Смоленськ, а далі — на Європу), в просторіччі, навіть і в офіційній документації цього вдалося добитися далеко не відразу. В «Старій Москві» Михайла Пилияєва читаємо, що і в XVII — на

¹ Чудь — загальна назва угро-фінських племен, які населяли північну й середню Росію до слов'ян.

початку XVIII століття «Воздвиженка називалася Арбатською вулицею». Лише через сто з лишнім років після царського указу, коли Москва була розділена на поліцейські частини й одна з них одержала назву Арбатської, москвичі поступово звикли до нової назви.

Взагалі Арбат зберігав та й зберігає відчутну незалежність від офіційного районування і ніби плаваючі обмежувальні лінії своєї території. Він є своєрідним історико-культурним ареалом, який не співпадає і не співпадає з адміністративним поділом. **Арбат — це не лише географічне поняття, а й особливий знак історії й культури.**

На рубежі XIX і XX століть та й на час життя в Москві Грушевського кордонами місцевості, яку вважали Арбатом, були, з одного боку, Спиридонівка або навіть Нікітські ворота, а з іншого — Остоженка й перші будинки провулків, що відходили від неї до Москви-ріки. В московському путівнику, що вийшов у 1917 році, писали про «лабіринт чистих, спокійних і звивистих провулків між Арбатом і Пречистенкою», безперечно знайомих і Грушевському. Мова йде про територію приблизно від Нікітських і Поварської до Пречистенки, навіть до Остоженки, з мереживом прилягаючих провулків: Плотніков, Староконоушенний, Сріб'яний, Трубіковський, Карманицький, Спасопесковський, Сивцев Вражек, Великий і Малий Афанасьєвський, знаменита Собаха площа¹... Такі, говорячи словами Андрія Белого, «межі арбатського світу», а, за визначенням Бориса Пастернака, «світу Пречистенки й Арбату».

Арбат у контексті історії

Арбат вперше згаданий в древньоруських літописах у зв'язку з великою пожежою, що почалася в арбатській церкві Миколи на Пісках від копійчаної свічки. Раніше була навіть приказка: «Москва від копійчаної свічки згоріла». Вона не забулася з віками. Самуїл Маршак писав:

Поговорки устарелой
Не забыли москвичи:
В старину Москва сгорела
От копейчаной свечи.

¹ Знищена під час будівництва Нового Арбату в 60-х роках XX століття.

Та давня пожежа датується липнем 1493 року. Нічого дивного в такій всемосковській біді не було, місто було суціль дерев'яним, і пожежі в ньому палахкотіли часто. Скажімо, в 1547 році, знову з Арбату почалася друга велика пожежа, від якої вигоріла майже вся Москва. Можна навести й інший маловідомий факт, а саме: Арбат був згаданий у літопису значно раніше від загальноприйнятої дати — ще при викладенні подій 1475 року; і знову в зв'язку з пожежою! Було записано, що 27 вересня цього року «в три години ночі погорів зовсім на Орбаті Никифор Басенков». Двір цього наближеного до Івана III Васильовича знаходився напроти Кремля. А запис 1493 року таки перший¹, бо відноситься безпосередньо до нинішньої географічної території Арбату, тому в 1993 році Арбат святкував своє п'ятсотріччя.

Ми ж для себе відразу відзначимо, що, Арбат, як це часто буває з історичними назвами, насправді існував задовго до першої літописної згадки.

Становлення Арбату співпало з тим часом, коли, говорячи словами Грушевського, «незвичайно підіймають політичні настрої московських кругів». Нагадаю, що згаданий Іван III був з 1462 року князем володимирським і московським, а з 1478 року — «государем всія Русі» (помер у 1505 році).

На цей час у Москві проживало понад 100 тисяч жителів, а Арбат все більше набирав ваги, як важливий воєнний і торговий шлях. В XV–XVI століттях по ньому йшла Смоленська дорога (спочатку з Новодівочого монастиря по Плющисі, потім із Дорогомилова), яка серйозно сприяла розвитку торгівлі. Зовсім недалеко від території, де нині стоїть будинок Культурного центру України в Москві, знаходилися знамениті Арбатські ворота, що входили до захисної стіни Білого (Царевого) міста. За нею знаходилося передмістя, тобто Арбат. В 1770-роках стіна Білого міста була розібрана, тоді як вежа біля Арбатських воріт з самими воротами простояла ще років двадцять і була знесена аж наприкінці XVIII століття.

Арбатом часто проходили російські війська на війну, а поранені — в тил, особливо сильно запам'яталося це в роки Першої світової війни. Михайло Грушевський своїми очима бачив, як по Арбату йшов «неустанний рух військ, котрих відправляли на

¹ Цікаво, що в цій же час — у 1489 та 1492 роках — уперше згадується в документах **український козак** (слово козак — тюркського походження і означає: вільна, озброєна людина).

фронт, і транспорту ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту»¹.

Через Арбат проходили й вороги, які нападали на Москву. На місці нинішньої Арбатської площі за часів великого князя Івана III в XV столітті були розбиті війська казанського хана Улу Мухаммеда, які рвалися до Москви, що стало передумовою повалення татарського ярма. До речі, переходячи Москву-ріку біля Кримського броду (тепер мосту), татарська кіннота не могла йти до Кремля інакше, ніж по нинішнім Зубовському і Смоленському бульварам, повертаючи потім на Арбат. Глинисті береги річки Сивки, що переходили в непролазну драговину біля нинішніх Пречистенських воріт, робили для ворожих вершників коротший шлях неможливим. Пречистенка називалася раніше Чортольєм, а Пречистенські ворота — Чортольськими. Згаданий вже Іван Кондратьєв писав: «Где теперь Пречистенка², были пустыри и водомоины, и место это именовалось Чертольем». До Чортольських воріт, очевидно, доходила балка, що починалася від Сивцевого Вражка. Вражек — від російського слова «овраг». Саме Чортольє і Сивцев Вражек ставали на перешкоді ворожій кінноті. В 1571 році ці місця топтали кримські татари хана Девлет-Гірея, вони спалили Москву. «Сам хан ужаснулся при виде пылающей Москвы и удалился. Во время этого пожара погибло более 120 тысяч воинов и граждан московских... После этого пожара Москва поправлялась медленно» (Кондратьев). Чи й варто говорити, що Арбату дісталось тоді чимало лиха.

В XVI столітті на Арбаті й на північ від нього були поселені для захисту Москви два стрілецькі полки, а в наступному віці в кінці вулиці на її південній частині був розміщений і третій стрілецький полк.

Розвиток Арбату був нерозривно пов'язаний із зміцненням державної влади в Росії, вивіщенням Кремля й Москви. Як писав Грушевський, після звільнення Московщини з-під власті Золотої Орди московський великий князь приймає царський (себто імператор-

¹ Арбатець Борис Зайцев писав: «И идут полки вниз по Арбату, на Дорогомилово, а возвращаются в вагонах санитарных по трамвайной линии из-за реки». У Михайла Осоргіна: «От вокзала, мимо Смоленского рынка, по Арбату — одним потоком, а дальше, расшепляясь в ручьи малые, и утром, и днем, и ночью, шли тени солдатской рвани, неся с собой грязь граншей...»

² Назва Пречистенка з'явилася в 1658 році за указом царя Олексія Михайловича.

ський) титул і на нього переносяться поняття про всю повноту власті. Творяться теорії християнського царства, котре, мовляв, від римлян перейшло на греків, а з греків на Москву («Москва — третій Рим, а четвертому не бути»). За таких умов Арбат, який знаходився в кількох сотнях метрів від кремлівських палат, переповнювався великодержавним повітрям і йшов у ногу з царем, а сам цар ходив на Арбат з молитвою.

Збереглося літописне свідчення від 21 травня 1562 року про те, що цар Іван Грозний ходив з хресним ходом до храму Святих Бориса і Гліба на Арбатській площі¹ і отримував у ньому напутнє благословення перед початком військового походу: «...Царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси шел на свое дело Литовское, а стояти ему в Можайску. А шел царь и великий князь к Борису и Глебу на Арбат... И слушал царь и велики князь обедню у Бориса и Глеба на Арбате». В тому ж році, 30 листопада перед новим походом на «безбожну Литву» цар, уже після моління в кремлівських соборах, знову відправився хресним ходом до церкви Святих Бориса і Гліба.

В часи Івана Грозного саме на Арбаті були зосереджені основні сили опричнини. В літопису вказується, що в опричнину цар узяв «Арбацьку вулицю по обидва боки і з Сивцевим врагом...» Цар навіть звів тут палац (на розі Воздвиженки з Моховою), з якого керував стратами всередині Китай-города. «Грозный построил дворец на Арбате», — писав Андрій Белий. Згадаємо також «Князя Серебряного» Олексія Толстого: «Слух о страшных приготовлениях разнесся по всей Москве, и везде воцарилась мертвая тишина. Лавки закрылись, никто не показывался на улицах, и лишь время от времени проскакивали по ним гонцы, посылаемые с приказа-ниями от Арбата, где Иоанн остановился в любимом своем тереме». За оцінкою Грушевського, «його (Івана Грозного. — В.М.)

¹ Церква в ім'я двох перших руських мучеників — Святих Бориса і Гліба вперше згадується в літопису під 1493 роком, скоріше всього, тоді вона була дерев'яною. На початку XVI століття зведена кам'яна Борисоглібська церква. В 1764 році вона була розібрана, на її місці збудована нова, з величезним куполом церква, освячена наприкінці 1768 року. Михайло Пилипів писав, що це будівництво здійснив державний канцлер, граф Олексій Бестужев-Рюмін, який володів будинком неподалік: «У цій церкві був поставлений його портрет, як відновлювачу древнього храму». Храм зі стрункою дзвіницею довгий час був найпомітнішою спорудою на Арбатській площі. Його підновляли в XIX столітті. Знесений у 1930 році. У 1997 році неподалік від місця, де стояв храм, була споруджена за проектом архітектора Юрія Вилегжаніна невелика Борисоглібська каплиця.

кривава, неповздержна, хороблива політика має глибоко витичені завдання, котрих вірно тримається: хоче знищити останки старовини, які стояли на заваді новим поняттям про повноту і неогореність царської власті».

В дореволюційному путівнику «По Москві» читаємо: «За Івана Грозного вся місцевість Поварської, як і Арбат, Нікітська, Сивцев Вражек, були відібрані під опричнину. Корінні жителі були вигнані і на їх місці поселилися царські опричники». Так і було, проте слід пам'ятати, що виганялися не всі жителі цього району, а лише неблагонадійні, бо ж Арбат був обраний під опричнину саме тому, що на ньому жили царські люди.

В той час, коли на початку XVII століття польські війська брали приступом Москву, біля Арбатських воріт виявив особливу хоробрість окольнічий Микита Годунов. Його воїни відкинули ворога, і на їх честь вдарив дзвін на церкві Бориса і Гліба. В 1612 році з Арбатської площі війська на чолі з Дмитром Пожарським пішли визволяти Кремль від польських інтервентів.

Гетьман Сагайдачний біля Арбатських воріт

На початку XVII століття тут побував і гетьман Війська Запорізького Петро Сагайдачний. Михайло Пиляєв коротко писав: «В 1619 году¹ к Арбатским воротам подступал и гетман Сагайдачный, но был отбит с уроном».

Диво дивне, українські козаки на Арбаті! Як же це сталося?

Восени 1618 року польський королевич Владислав увірвався до Москви, проте невдовзі сам опинився в російській облозі. На прохання польського короля Сагайдачний, який був підданим польської корони, з 20-тисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й удачливого полководця², який активно воював проти Османської імперії та Московської держави. Він прославився морськими

¹ Насправді в 1618 році.

² Михайло Грушевський писав: «...Се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легкожавив жите, в битві був перший, коли приходилося відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив — як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини».

походами 1609, 1613–1614, 1620 років проти турків і взяттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда. Михайло Максимович у нарисі «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» писав: «...Сагайдачный со своими запорожцами беспрестанно воевал татар и турок на море и суше и своими неотразимыми победами грозно прославил свое имя». В колективній праці «Історія українського війська», що побачила світ у Львові в середині 30-х років минулого століття, зазначалося, що «десятилітнє гетьманство Сагайдачного, це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом». Молодий російський цар Михайло Федорович Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав у своїй грамоті до Донського війська в липні 1618 року: «Недруг наш и разоритель всего нашего великого Российского царствия польский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять... И запорожских черкас (козаків. — В.М.) полковника Саадашново (Сагайдачного. — В.М.) он же, король, со многими людьми прислал в наши полские города...» В іншому документі йшлося про те, що на Москву йде «всепагубный враг» Сагайдачний. Як писав Михайло Максимович «Сагайдачный, идучи войною до Москвы, не мог же бути фельдмаршалом миру...»

Очевидно Сагайдачний мав надію, що участь в поході на Москву дозволить йому дещо пом'якшити польські власті, які «напосідали на козаччину», домогтися поступок козакам, можливо навіть, відстояти певну незалежність козацького війська від польського короля і т. ін. Коротше кажучи, Сагайдачний мав якусь надію, на те, що негаразди з Польшею, «за московською війною підуть в непам'ять». Інша справа, що польський уряд відповів українському гетьману «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслиний також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Певно, були й інші причини походу Петра Сагайдачного на Москву, і прийшов час їх об'єктивно проаналізувати. Проте це не входить в наше завдання.

За словами Михайла Грушевського, гетьман «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удалося від його відсидітись». У вересні Сагайдачний,

якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку і, з'єднавшись з Владиславом, впритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Дмитро Яворницький¹ писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жах». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій у бій ходив і сам Сагайдачний. Він збив своєю булавою з коня московського воєводу Бутурлина. Ударні військові сили козаків були зосереджені біля Арбатських воріт, і вночі 1 жовтня вони пішли на штурм². Читаємо в «Історії України» Михайла Грушевського:

«Зійшовся (Сагайдачний. — В.М.) з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося». Лише цим обмежився Грушевський в поясненні невдалого штурму. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що «приступ не удался» також «через деякі нежданні розпорядження польських начальників». І тільки у виносі до цього твердження Грушевський наводив ще й цитату з праці відомого українського історика Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначалося, що гетьман у вирішальний момент завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців.

Прочитаємо цю думку Максимовича у нього самого: «К полуночи Сагайдачный со всем своим войском был уже у Арбатских ворот, и уже выломаны были петардою ворота Острожные. Но при первой стычке с москвитянами гетман прекратил осаду... Отчего же? Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли... Его казачье сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единовенную ему русскую столицу, для того, чтоб отдать ее в

¹ Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР. Досліджував історію запорізького козацтва. З осені 1896 року приват-доцент Московського університету, де викладав археологію та історію українського («малоросійського») козацтва. Підтримував дружні зв'язки з видатними діячами української та російської культур, зокрема з І. Рєпіним, М. Лисенком, Б. Грінченком, М. Старицьким, Л. Українкою, М. Коцюбинським, П. Саксаганським, В. Ключевським, Л. Толстим, В. Стасовим. Похований в Дніпропетровську біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

² Запорожці не брали участі у штурмі, бо стояли в запасі.

руки иноверца... И. может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаків невольнo поднялись на крестное знаменье... Впрочем это мое личное мнение...»

Грушевський коротко, й здається, трохи скептично відкоментував Максимовича: «Сю сентиментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш»¹.

Можливо, ця «сентиментальність» не стала головною причиною невдалого штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків не були настільки заскорубленими, щоб не відгукнутися на дзвін православних храмів. Згадаймо, що писав Микола Гоголь в «Тарасі Бульбі» про прийом до Запорозької Січі: «Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав: «Здоров будь! Що, в Христа віруєш?» — «Вірую!» — відповідав прибулий. — «І в Тройцю святу віруєш?» — «Вірую!» — «І до церкви ходиш?» — «Ходжу». — «Ану перехрестись!» Прибулий хрестився... На цьому кінчалася вся церемонія». Тож, нема нічого дивного, що козаки під Арбатськими воротами звично перехрестилися, почувши церковний дзвін. **В цьому якраз і сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася восени 1618 року на Старому Арбаті.** Адже відомо, що «постановило козацтво віру святу обороняти» (Костомаров). Тарас Бульба, до речі, «вважав себе законним оборонцем православ'я». За словами Миколи Костомарова, «багато лицарів таке робили, що не написано і в книгах світу, а записано на небі, бо за них були перед Богом молитви тих, яких вони визволяли з неволі». Ще коротше говорили в народі: «Де козак, там і слава».

Цікаво, що Михайло Грушевський якось звернув увагу на те, що Іван Котляревський — «основоположник української літератури... присвячує свою відому строфу — елегійне зітхання — минулій Гетьманщині».

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись!

¹ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український письменник, поет, історик, фольклорист, етнограф, видавець, громадський діяч. Член Кирило-Мефодіївського братства, автор роману «Чорна Рада» (1857 рік).

Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть!
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлюю все метуть.

Тарас Шевченко гірко дорікав тим нащадкам, які не зберегли козацької слави:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, то ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Грушевський у своїй «Всесвітній історії» чудово написав про те, що «козаччина, зіставшись в опозиції польському шляхетському режимові і опираючися на селянські маси в їх боротьбі против польського права, **не покинула релігійного прапора**» (виділено мною. — В. М.).

У наш час величальне слово про козаків сказав Борис Олійник:

«Для українського народу, як самодостатньої космічної величини, однією із... святинь-оберегів стало козацтво. Хоч би як їх хто оцінював, але в основі своїй вони найточніше віддзеркалюють характерні риси саме українського народу, його віру і світоглядні та морально-етичні принципи».

Хочу, щоб ці добрі й високі слова про українське козацтво прозвучали саме тут, поки козаки Петра Сагайдачного знаходяться у незвичному для них місці — біля Арбатських воріт, в абсолютно незвичній для них ситуації — перед штурмом православної Москви. Козакам немає в чому каятися перед москвичами. Може воля Божа була на те, щоб вони не здобули тоді столицю Московської держави. Все обмежилось тим, що можна виразити вже згаданими поетичними рядками юного Михайла Грушевського: «Руйнували козаченьки Московські мурі...» Взяли б українські козаки Москву, невідомо, як пішла б далі історія. Втім вона не терпить умовного способу.

На мій погляд, непростий епізод українсько-російських стосунків і політичної та полководницької біографії Сагайдачного вимагає серйозного дослідження й об'єктивної оцінки. Тим більше, що спеціально й ґрунтовно, всебічно й докладно цього не зробили в свій час ні Михайло Грушевський, ні Дмитро Яворницький. Цікаві

спроби сучасних істориків поки-що, здається, не втілилися в оригінальному дослідженні.

Повернемося до «Історії України», в якій Грушевський писав, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажання сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нічого було робить: війну скінчено».

Втім, Сагайдачний, якому не вдалося раптово взяти Москву, не збирався тримати своє військо в тривалій облозі біля добре укріпленого міста. Гетьман відійшов від Москви. Заглянемо до «Історії Запорозьких козаків» Дмитра Яворницького:

«Гетман же Сагайдачний, покинув Москву, направився к Калуге и по дороге взял острог в Серпухове, потом взял острог в самой Калуге. Между тем, польские депутаты, много раз вступавшие в мирные переговоры с русскими, на этот раз сошлись в селе Деулине, близ Троицко-Сергиевского монастыря, и снова открыли переговоры... Сагайдачный возвратился из московского похода в Киев и принял титул «гетмана» Украйны, сделавшись управителем той части Украйны, которая признала себя козацкой. С этих пор разнища между запорожскими и городовыми козаками еще резче обозначилась, а вместе с этим и история тех и других стала резче отклоняться в разные стороны».

На закінчення цього сюжету скажу, що Петро Сагайдачний не був принциповим противником зближення України з Росією, чому є чимало підтверджень. Наведу лише одне. Посли доброї волі від гетьмана Сагайдачного на чолі з отаманом Петром Одинцем побували в Москві вже на початку 1620¹ року, і вони ніяк не могли обминути Арбат.

Важливо зазначити, що сприятливе для Москви закінчення сутички з українським гетьманом Петром Сагайдачним оцінювалося настільки високо, що з цього приводу в арбатській церкві Миколи Явленого сам цар Михайло Романов велів спорудити вівтар Покрова Пресвятої Богородиці.

¹ Див. Петро Сас. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин. К.: Інститут історії НАН України, 2003. С. 25–65.

Знатні й прості арбатці

У XVII столітті Арбат відчув на собі, як смутні часи, так і зміцнення Московської держави. У «Всесвітній історії» Грушевський писав: «...З другим десятиліттям XVII в. Московська держава щасливо вийшла з сих замішань... Внутрішня руїна, економічне знищення давали їй себе відчувати досить довго, але обережна і ошадна політика нового правительства помалу привела до ладу фінанси держави... В оновленій Московській державі XVII в. під властю нової династії організується правління бюрократичне, абсолютне, самодержавне ще більше ніж перед «смутою».

Арбат буквально дихав одним повітрям з новою царською династією, з новим абсолютним правлінням. В його ареалі, передусім, у прикремлівській частині, проживали дуже знатні — царські люди. Михайло Пиляєв, зокрема писав:

«...Где стоит теперь Арбатская часть, там жил отец Натальи Кирилловны¹ и был впоследствии подгородный дом царицы Натальи, а по ней и сына ее Петра Великого... В дополнение сказанного о возможной и точной принадлежности арбатского частного дома царице Наталье Кирилловне, прибавим еще, что юный Пётр, не удаляясь от родного ему места, учредил тут же свой полковой Преображенский двор; он стоял в Гранатном переулке...»

Той же Пиляєв розповів таку драматичну історію:

«На Арбате, в приходе Бориса и Глеба, в петровские еще времена стояли богатые каменные палаты ближнего боярина царя Алексея Михайловича, Ивана Алексеевича Мусина-Пушкина, бывшего при Петре главным начальником монастырского приказа, управляющим петербургской типографией и сенатом...»

Род Мусиных-Пушкиных — один из древнейших русских боярских родов, известный еще в двенадцатом веке. Император Петр произвел Ивана Мусина-Пушкина в действительные тайные советники и пожаловал его первым русским графом».

Старший син його Платон виховувався в Парижі, а зати́м Петро I направив його за кордон вчитися дипломатії. «При вступлении императрицы Анны на престол граф Платон был назначен смоленским губернатором, вскоре переведен в Казань и оттуда в Эстляндию, и затем ему велено быть президентом коммерц-коллегии и сенатором.

¹ Друга дружина царя Олексія Михайловича Наталія Нарішкіна, мати Петра I.

Возвышением своим в это царствование он был обязан своему другу Артемию Волынскому, тогда сильному кабинет-министру императрицы. Но эта дружба и приязнь в последствии навлекла на графа большое несчастье. 14-го февраля 1740 года он был пожалован орденом св. Александра Невского, а 27-го июня, по доносу герцога Бирона, лишен чинов, орденов и с отрезанием языка был сослан в Соловецкий монастырь за дерзкие будто бы слова против государыни. А его богатые вотчины и многие тысячи душ крестьян отписаны в казну; из одного богатого его дома на Арбате взято множество драгоценных камней и золотых вещей, и одного серебра несколько десятков пудов. Самый же дом отдан жене его с детьми».

Наприкінці XVIII століття на Воздвиженці в розкішному будинку — одному з кращих у Москві — жив граф Кирило Розумовський, який у 1750—1764 роках був гетьманом Малоросії — останнім гетьманом Лівобережної України. Втім сам Розумовський говорив, що справді останнім гетьманом був Іван Мазепа. Грушевський писав про Розумовського:

«На Україні Розумовський нудився... в справі українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі, зносячися безпосередньо з сенатом і російським правительством... те що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасування гетьманства... В сім вага до сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою». Як відомо, Розумовський скасував митниці на малоросійських кордонах, і його епоху історики називають «золотою осінню Гетьманщини».

З часом Розумовський продав свій будинок на Арбаті графу Шереметєву і під кінець життя поселився в Батурині, де мав великий дерев'яний будинок. Відомо, що в Яготині він побудував церкву і перевіз туди з Києва свій будинок із дерев'яних брусів. До речі останній з відомого роду — Петро Розумовський — помер у 1835 році в Одесі.

З України — знову на Арбат, який у XVI—XVII століттях особливо густо населяли люди з царської обслуги, які жили слободами, й уже згадані стрільці (прізвища їх командирів збереглися в назвах вулиць і провулків — Зубовський, Левшинський, Каквинський). Ще більше відображені в топонімії ремісницькі заняття жителів, скажімо, в районі нинішніх Кисловських провулків знаходилася Кисловська слобода, де кислошники готували квашену капусту, мочили яблука, виготовляли кваси. На Поварській ву-

лнці жили повари й інша обслуга царської кухні. До неї прилягали ряд провулків, назви яких говорять самі за себе: Скатертний, Столовий, Ножовий, Хлібний. Скажімо в Хлібній слободі пекли чудодійний хліб і прославлені калачі з 25 сортів житньої і 30 сортів пшеничної муки. Калачі — пшеничні хлібці, випечені у формі замка з дужкою — відігравали в тодішньому побуті й харчовому раціоні немаловажну роль. Вони подавалися на розкішних банкетах, посилялися від царя патріархам і іншим духовним особам, а також ув'язненим, жебракам, пораненим стрільцям. Зокрема, це робив Петро I. Про московські калачі в народі складали прислів'я: «В Москве калачи как огонь горячи», «Куда лезешь с суконным рылом в калашный ряд» і т.д.

У Плотницькій слободі (тепер — Плотніков провулок) в 1638 році було 48 (!) дворів теслярів. Про царське полювання нагадують назви Собачої площадки, Кречетниковського провулку; про майстрів срібної і грошової справи — Срібярний та Денежний провулки; про конюхів — Староконюшенний провулок; на Остоженці (корінь — російське слово «стог», тобто скирда) заготовляли сіно на прирічкових лугах; назва Власьєвських провулків пішла від Святого Власа — покровителя домашньої худоби (колись тут випасали кіз). Москвознавець Іван Забелін, якого знав Тарас Шевченко, писав: «По самой средине Чертория на дороге к Остожью и к Лугам, то есть на Черторской, или Пречистенской улице... стоял государев Колымажный Конюшенный двор, прозывавшийся и просто Конюшнями. Очень естественно, что вблизи государевых конюшен должны были селиться и всякие служители Конюшенного пути или Конюшенного обихода, и потому далее за пределами Чертория, или Белого города, в Земляном городе мы встречаем слободы с наименованием Конюшенных. Прямо за Черторьею находилась Большая Конюшенная слобода, или Старая Конюшенная, с церквами Иоанна Предтечи и Мученика Власия между Пречистенкою и Арбатскими улицами».

Крім слободських умільців, в допетровські часи на Арбаті жили «інших чинів люди», скажімо, з церковного причту. Щоб уявити собі церковний Арбат часів Петра I, відзначимо, що в 1716 році в парафії трьох церков, які стояли тоді тут (Миколи Явленого, Миколи в Плотніках і Трійці на Арбаті)¹ нараховувалося 216 дворів.

¹Через два століття між Миколою в Плотніках і Трійцею на Арбаті («між двома церквами») восени 1916 року поселився Грушевський з сім'єю.

Церква Миколи Явленого

Михайло Грушевський не раз бачив її у всій красі. Точна дата виникнення церкви Миколи Явленого невідома. В одній з краших дореволюційних книг про Москву «Сива старина Москви» Івана Кондратьєва (вийшла наприкінці XIX століття) зазначалося, що церква «Миколи Чудотворця Явленого, що на Арбаті, спочатку побудована в 1689 році...» На меморіальній дошці, яка позначає нині на Арбаті місце, де знаходилася церква, викарбувана інша дата її народження — 1639 рік. Але вже в XIX столітті деякі історики вважали, що церква Миколи Явленого побудована значно раніше — за часів Івана Грозного. Михайло Пилиєв у книзі «Стара Москва», посилаючись на дослідника Івана Снегірьова, писав, що «початок цієї церкви... знаходиться в XVI столітті». Він наголосив також на близькості храму до згаданого арбатського палацу Івана Грозного, яка «дала привід для здогадок, що вона була свідком іночеської набожності грізного царя».

Сучасний дослідник історії храму Сергій Смірнов, який ґрунтовно вивчив архівні матеріали, літописи, актові книги XVIII століття, вважає, що Микола Явлений з'явився на Арбаті за царювання Бориса Годунова (1598—1605 роки). Як би там не було, з часом церква Миколи Явленого стала справжнім символом Старого Арбату. Сучасник Годунова архієпископ Арсеній Еласонський у своїх записках зазначив, що цар «спорудив з основи великий храм Миколи Чудотворця в Москві на Арбаті...» Він був зразком годуновського стилю, що вже в XVII столітті поклав початок будівництву так званих «вогняних церков», серед яких був і Казанський собор на Червоній площі у Москві (1625 — середина 1630-х років). Над традиційним четвериком здіймалася піраміда кокошників, що завершувалися однією банею. Стіни четверика символізували народи, які живуть на чотирьох сторонах світу, численні кокошники уособлювали різноманітні небесні сили («сили небесні суть полум'я вогняне»), а верх храму вподібнювався самому Христу.

Поряд з Миколою Явленням знаходилася зборня¹ стрілецької слободи, в якій зберігалися також прапори, документи, велося діловодство. Церква та зборня, разом узяті, утворювали своєрідний релігійний і адміністративний центр слободи. Таким чином, Микола Яв-

¹ Пріміщення, в якому збирався сход.

лений був основним храмом у цій частині міста. До нього тягнулися ті парафіяни, які зводили тут свої оселі, зокрема з території нинішнього будинку № 9, де на самому початку XIX століття з'явилися перші жилі й нежилі будівлі. З цього місця прекрасно було видно неповторну дзвіницю церкви Миколи Явленого, відстань до якої від згаданого будинку не перевищувала 100 сажень¹. Висота дзвіниці дорівнювала 14 сажням і до самого XX століття, поки поруч не звели ще більші будинки, вона залишалася важливим архітектурним орієнтиром. Дзвіниця стояла окремо від церкви, що була розташована трохи вбік від вулиці, і не тільки виходила безпосередньо на Арбат, але й «заступала» за лінію його забудови, вивисувалася на самому його вигині. В одному з московських путівників під редакцією професора Гейніке читаємо: «Найвищою витонченістю й вишуканістю відзначалася дзвіниця церкви Миколи Явленого на Арбаті». Зображення й фотографії свідчать, що над двох'ярусною квадратною основою підіймалося дивовижне шатро: саме такі шатра прикрашали середньовічну Москву, вражаючи сучасників своєю красою.

Сергій Смірнов знайшов матеріали про те, що після пожежі в церкві 1634 року, її оновлення проходило під особистим наглядом родича царя окольничого Василя Стрешнєва. Він наказав «поделать и призолотить... оклад горелой и венец и цату² Николы Чудотворца Явленского». Більше того, в церкві Миколи Явленого знаходився подарований царською сім'єю дзвін з пам'ятним написом: «Божиею милостию Великий Государь, царь и Великий князь Михаил Федорович всея Руси Самодержец³ и его царица и Великая княгиня Евдокия Лукиановна и их Государския дети... сий колокол велели дать к церкви Николы Чудотворца Явленского, что за Арбатскими вороты лета 7146 (1638) года». Пізніше в храмі Миколи Явленого неодноразово була імператриця Єлизавета Петрівна.

У «Війні і мирі» Лева Толстого церква згадується в зв'язку з вступом у Москву французів у 1812 році: «Около середины Арбата, близ Николы Явленного, Мюрат остановился, ожидая известия от передового отряда о том, в каком положении находилась городская крепость...» Наступного дня цією ж дорогою направлявся в Кремль

¹ Сажень дорівнював 2, 134 метрам.

² Давньоруська прикраса ікони, що мала вигляд дуги й кріпилася біля ший зображеної фігури.

³ Перший цар з династії Романових.

Наполеон, який так і не дочекався церемонії здачі міста. Саме тут задумав покінчити з імператором П'єр Безухов: «Путь Пьера лежал через переулки на Поварскую и оттуда на Арбат, к Николе Явленному, у которого он в воображении своем давно определил место, на котором должно быть совершено его дело». До речі, саме по Арбату, повз церкву Миколи Явленого пройшли, повертаючись з Бородинської битви, російські війська.

Як свідчать документи, після наполеонівської пожежі храм знаходився в стані розрухи й спустошення: «Николаявленская с приделами Покрова Богородицы и Ахтырския Божия Матери, на оной церкви стропилы под железною кровлею сгорели. Иконостасы все целы, оклады с икон и все наружное серебро пограблено, также некоторые иконы истреблены, престолы в приделах опровергнуты... Церковная сумма вся расхищена...»

Проте вже наприкінці 1812 року, дякуючи «щедрості парафіян» відновилося богослужіння в Покровському вівтарі, а через чотири роки — і в головній церкві. В 1845 році був затверджений проект нового храму Миколи Явленого (архітектор Петро Зав'ялов). Невдовзі церква була закладена митрополитом Філаретом, а через десятиріччя потому, у 1860 році будівництво було завершено, і новий храм освятили. Він був квадратним в основі, чотирьохстовпним. На головній осі знаходився основний престол — в ім'я Святого Миколи, праворуч — на славу Покрова Пресвятої Богородиці, ліворуч вівтар Рівноапостольних Кирила і Мефодія. Головний триарусний іконостас за проектом архітектора Миколи Козловського був затверджений в 1857 році особисто царем.

Церква Миколи Явленого була відома в усій Москві. Михайло Салтиков-Шедрін навіть згадав про неї у «Пошехонській старовині».

«У Николы Явленного настоятелем был протопоп, прославившийся своими проповедями. Говорили, что он соперничал в этом отношении с митрополитом Филаретом, что последний завидовал ему и даже принуждал постричься, так как он был вдов. И действительно, в конце концов, он перешел в монашество, быстро прошел все стадии иерархии и был назначен куда-то далеко епархиальным архиереем».

Храм особливо прославився після відкриття при ньому в 1865 році Братства Святого Миколи, бо став одним із головних московських центрів благодійності, що опікувався царською сім'єю.

Настоятелем церкви Миколи Явленого, який організовував Братство, був, за рекомендацією самого московського митрополита Філа-

рета. Степан Зернов із старомосковської сім'ї Зернових, члени якої написали унікальну сімейну хроніку за сто з лишнім років, видану окремою книгою¹. В ній, зокрема зазначається:

«Церковь Николы Явленного была одной из самых любимых московским обществом. При о. Стефане (Степані Зернові. — В.М.) она была всегда переполнена по праздничным и воскресным дням. На службы в церкви он смотрел, как на высшую радость, и служил он за самыми редкими исключениями ежедневно».

Сам Степан Зернов писав:

«Братство Св. Николая учреждено в Москве, при церкви Николая Явленного, на Арбате, для пособия бедным детям священно- и церковнослужителей Московской епархии, которым сами родители не в силах дать нужное образование... Благотворительная деятельность братства распространяется по мере денежных средств его, на все духовные училища московской епархии».

До 300-річчя династії Романових поряд з церквою збудували благодійний, релігійно-просвітницький Приходський дім, в якому задумано було розмістити бібліотеку, шпиталь, училище, зал для зібрань.

Про церкву й дзвіницю Миколи Явленого писали Лев Толстой, Іван Бунін, Борис Зайцев...

Ось Андрій Бєлий:

«Посередине у церкви Миколи (на белых распузах столбах), загигбался Арбат, а Микола виднелся распузым столбом колокольни... **Микола — арбатский патрон**; Безухий, Пьер (см. «Война и мир»), перед розовою колокольнею Миколи-Плотника, что не на камне, бродил, собираясь с Наполеоном покончить; **Микола-патрон, потому что он видел Арбат...** Староколенный арбатец, идя мимо, шепчет молитву «Арбатскую» — может быть?»

Крепись, арбатец, в трудной доле:
Не может изъяснить язык.
Коль славен наш Арбат в «Миколѣ», —
Сквозь глад, и мор, и трус, и зык².

¹ На переломе. Три поколения одной московской семьи. Семейная хроника Зерновых. 1812–1921. Москва — Париж, 2001.

² В тексті обігруються перші рядки з «Псалма» письменника Михайла Хераскова («Коль славен наш господь в Сионе»), покладеного на музику українським і російським композитором Дмитром Бортнянським був українцем.

Микола ведь, изображенный на камне плывущим, державшим собор на подборье срашенья просфорок, с мечом, в омофоре, — **арбатца так радовал**» (виділено мною. — В.М.).

Дворянський і суворовський Арбат

Починаючи з опричнини, а потім і пізніше, історія Арбату в державно-політичному плані набувала іноді якісь особливі, індивідуальні риси. Проте в соціокультурному плані Арбату тоді ще не були притаманні особливості, що помітно відрізняли б його від інших місцевостей за стінами Білого міста, де розмішувалися московські слободи. Зокрема, Арбат абсолютно не блищав культурою як, скажімо, передмістний Поділ у Києві, де з початку XVII століття вже існувала Києво-Могилянська академія — *alma mater* вищої освіти в Україні. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну її частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури. Викликає захоплення розвиток книговидавництва в Україні. Грушевський виокремлював острозьку друкарню, що наприкінці XVI — початку XVII століття видала багато книжок, а коли вона «заглохла», то «нова печерська друкарня за п'ятнадцять літ (1616—1630) випустила більше книжок, ніж до того вийшло на цілій Україні». Взагалі до середини XVII століття, тобто до початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Після падіння Константинополя, що сталося за сорок років до всемосковської пожежі від копійчаної свічки в арбатському храмі на Пісках, Росія два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтиру та ідейної опіки.

Ще більше в часі в московських вищих колах побожність традиційно сумішчалася з ворожнечою до освіти. Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился». Допускалася лише православна освіта, світська наука відторгалася. До того ж, як відзначив Грушевський, «в московських кругах скося дивилися і на українських духовних і на їх школи та письменство. Київську академію московські влади в 1660-х роках хотіли зовсім закрити...» В результаті Східна Україна «тратила свою цінність і з погляду національної культури... дуже скоро

прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприємну».

Цікаво, що навесні 1913 року більшовицький депутат Григорій Петровський, виступаючи в IV Державній думі, переконливо показав, як занепадала культура України під царською владою. Посилаючись на відомого мандрівника і письменника Павла Алеппського, який в середині XVII століття двічі побував в Україні, він показав, що майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Переписи 1740 і 1748 років свідчили, що в семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Проте невдовзі наслідки національного гніту далися взнаки. За даними 1768 року на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення¹. Перепис 1804 року показав, що українці один із наймалописьменніших народів Росії. У 1897 році на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних.

Тема ця важлива й болюча, але вона не є предметом нашого дослідження. Нас знову чекає середньовічний Арбат, культурна функція якого тоді обмежувалася по суті високим рівнем ремісництва його слобод. Втім, з часом ситуація почала поступово суттєво мінятися. Відмінності, передусім культурні, в способі життя від інших територій міста, що розросталося, почали виявлятися в процесі соціального вивищення Арбату, зокрема після перенесення Петром I столиці в Петербург, коли Москва стає, за визначенням Пушкіна, «порфіроносною вдовою». Далися взнаки багатогранні реформи царя, свіже повітря, яке повіяло з вікна, прорубаного в Європу.

З перенесенням столиці московські слободи, що працювали на царя, втратили свої основні функції, і ремісники покинули ці місця. В той же час в арбатському районі все більше розмішувалися дворянські садиби, як правило з городом і садом, зі службами, житлом для прислуги. Цю місцевість почала відрізняти особливо висока ступінь соціальної однорідності постійних жителів, що з часом зростала. Звичайно, землевласниками й домовласниками на Арбаті за-

¹ Мисролав Попович. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 2001. С. 247.

лишалися й священники, купці, міщани, проте все частіше тут поселялися саме дворяни — на весь рік або на частину його, передусім, на зимовий сезон московських балів.

Після московської пожежі 1736 року будівництво нових дворянських особняків стало характерним для Арбату. Досить сказати, що у другій половині XVIII століття вулиця і Староконюшенний провулок стали аристократичними забудовами того часу — «дворянськими гніздами». З 56 дворів на Арбаті в 1793 році 20 належали дворянам, 13 — родовій і чиновній знаті, 6 — церквам і їх причту, 8 — купцям і лише 9 — іншим особам і установам. Серед знаті три двори належали графу П. Шереметєву, один — графу Ф. Остерману, один — князю Голіцину.

Отже, з другої половини XVIII століття Арбат з прилягаючою територією, передусім, Пречистенкою й Поварської, «одворянюється», стає одним з найаристократичніших районів Москви. Тут «осідали» не лише природжені дворяни, але й ті, хто недавно, згідно з Табелем про ранги, здобув дворянство, тобто й люди інтелігентських професій — лікарі, професори Московського університету, відкритого у другій половині XVIII століття, юристи та ін. Вони облагороджували Арбат, робили його більш освіченим, що мало велике значення для всієї Москви, бо, як визнавав Михайло Пилипів, «цілком освічених молодих людей в Москві було небагато, більша частина їх жила в Петербурзі або робила кар'єру в армії». Звичайно, за таких умов всяка концентрація людей з освітою та духовними запитами, тим більше на невеликій території, перетворювала її в окремий острівець культури, який почав відігравати все більшу роль в духовному житті всієї Москви.

Відомо, що з середини XVII століття в Москву почалося перенесення, так би мовити, київської вченості. Михайло Грушевський підкреслював те важливе значення, яке «українська наука XVII в. мала для розвою письменства й культури московської». Не секрет, що в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів Лаврентія Зазанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав граматику Смотрицького «вратами премудрости»). Надзвичайно важливе значення мало те, що в Москву прибували вчені мужі з Києво-Могилянської академії. Скажімо, в 1664 році в Москву переїхав випускник Києво-Могилянської академії відомий просвітитель Сімеон Полоцький. Через три роки він став учителем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Федора та царівни Софії. Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником постичного та драматичного

жанрів у російській літературі. У 1674–1690 роках Патріархом Московським і всея Русі був Іоаким, вихованець Києво-Могилянської академії.

В Московській Слов'яно-Греко-Латинській академії¹ та інших російських «вузах» того часу працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Гедеон Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Георгій Шербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін.

Можна не сумніватися в тому, що немала частина вчених українських мужів осідала саме на Арбаті, бо ця вулиця вже притягувала до себе людей з освітою, книжників, інтелектуалів.

Чимало знаменитих людей народжувалися й жили на Арбаті. Неподалік від церкви Миколи Явленого знаходився будинок батьків видатного російського полководця генералісимуса Олександра Суворова, судячи з усього він тут і народився. Суворову належав будинок № 42 на Великій Нікітській вулиці, який був куплений його батьком у 1760-роках. В церкві Федора Студійського (на Нікітському бульварі, який в 1950–1992 роках носив ім'я Суворовського) в 1774 році Суворов обвінчався з В. Прозоровською. Всі його родичі поховані біля цієї церкви. Михайло Пилиєв писав:

«Эта церковь в нескольких шагах от Суворовского родового дома, она была прежде монастырем, устроенным в память Смоленской Богоматери. В этой церкви гениальный полководец приучал себя читать апостола и при всяком выезде из Москвы никогда не оставлял своих родителей без особых поминовений... Московские старожилы, жившие в пятидесятых годах (XIX столетия. — В.М.), еще помнили, как Александр Васильевич сам, сделав три земных поклона перед каждой местной иконою, ставил свечку, как он служивал молебны, стоя на коленях...»

Знаменитий арбатець **Олександр Суворов також пов'язує Арбат з Україною**. Нагадаю, що Тарас Шевченко проілюстрував книгу російського історика Миколи Полевого «Історія князя Італійського, графа Суворова Римницького, генералісимуса російського» (1842 рік). Олександр Суворов мав під своїм началом українську козацьку флотилію та кілька полків козаків-чорноморців, що допомага-

¹ Перший вищий навчальний заклад у Москві, організований в 1687 році, тобто через сім десятиліть після Києво-Могилянської академії.

ли йому взяти Очаків, Ізмаїл, Аккерман та інші укріплені турецькі фортеці. Під командуванням Суворова українські козаки воювали на території Австрії, Італії та Швейцарії. Свою знамениту книгу «Наука перемогати» Суворов написав у містечку Тульчин на Поділлі. Недалеко від нього в селі Тиманівка знаходиться музей видатного російського полководця. Є також музей в Ізмаїлі Одеської області, присвячений штурму цього міста суворовськими військами.

Особливості життєвого укладу, культурних, розумових можливостей людей інтелектуальних професій, які поселялися на Арбаті, поступово створювали його унікальну атмосферу і неповторний духовний абрис. Сама аура цієї місцевості ніби вимагала залучення нових творчих ідей і сил. Не випадково, саме біля Арбатських воріт побудували перший казенний театр, який згорів у пожежі 1812 року. Це був дебют у Росії архітектора Карла Россі. Незвичайною красою цієї будівлі захоплювалися сучасники. В театрі гра-ла Катерина Семенова, мистецтво якої високо цинив Олександр Пушкін.

Біля Арбатських воріт, на розі Знаменки й Великого Знаменського провулку ще й зараз можна побачити обриси палацу-театру, побудованого італійським архітектором Кампорезі на замовлення смоленського воєнного губернатора Степана Апраксіна, який, вийшовши у відставку, поселився в Москві в 1809 році. Цей театр славився на всю Москву. На його сцені виступали всі знаменитості, які приїжджали в Першопрестольну. Тут співали солісти італійської опери, а з 1814 по 1818 роки виступав імператорський театр. «На театрі Апраксіна багато років грали імператорські актори, і опера італійська виписана й поставлена була теж при сприянні Апраксіна» (Пиляєв). У 1827 році тут слухав оперу Россіні «Сорока-злодійка» Пушкін. Цей театр відвідував Герцен. У Апраксіна нараховувалося 17 музикантів, 10 акторів і 8 актрис. Театр існував до 1831 року, коли будинок перейшов у казну й був перебудований для Сирітського інституту. В 1850 році цей інститут перетворили в кадетський корпус, а зати́м — в Олександрівське військо́ве училище. «...Наискосок Арбатской площади — белое длинное здание Александровского училища на Знаменке, с золотым малым куполом над крышей, знак домашней церкви», — так писав Олександр Купрін, який розповів про життя в училищі в повісті «Юнкера». Майбутній письменник сам закінчив його у 1890 році.

Для формування феномену Арбату велике значення мало те, що

він стверджувався суто російською вулицею, на якій не було, на відміну, скажімо, від Кузнєцького, магазинів зарубіжних фірм і значного впливу іноземців. (Це сприяло тому, що Арбат став справжнім розсадником російської мови й культури).

Поет кінця XVII — початку XX століття Паліцин писав:

Московский никогда не умолкат Парнас,
Повсюду муз его был слышен глас —
Живущим внутри иль вокруг сея градов царицы,
Языка чистого российского столицы,
И должно в нем служить всем прочим образом.

А поет Языков (про нього Пушкін сказав: «Сей поэт удивляет нас огнем и силою языка»), закликав:

Поэты наши! для стихов!..
В Москве ищите русских слов!..

Саме так, у Москві. На Арбаті!

Арбат післянаполеонівський

Звичайно, Арбат, як і вся Москва, сильно постраждав від пожежі 1812 року, коли Наполеон вступив у місто. Вихідець з України Григорій Данилевський писав в історичному романі «Спалена Москва», що побачив світ у 1886 році: «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и **Арбат**». Проте Москва відбудовувалася швидко:

«Молва об освобождении Москвы быстро облетела окрестности. В город хлынули всякого рода рабочие, плотники, каменщики, столяры, штукатуры и маляры; за ними явились мелкие, а потом и крупные торговцы. Толковали, что в первую неделю пожаров в Москве сгорело, по счету полиции, до восьми тысяч домов; всего же за пять недель сгорело около тридцати тысяч зданий и осталось в целости не более тысячи домов¹. Из подгородных деревень стали подвозить лес для построек, припрятанные съестные припасы и

¹ Москвознавець XIX століття Іван Кондратьєв називав реальніші цифри: з 9158 будинків уціліло тільки 2626 (29 проц.), здебільшого в передмістях. Ясно, що на прикормлівському Арбаті процент спалених будинків був значно вищий.

всякий, из Москвы же увезенный товар. Хозяева сожженных, разрушенных и ограбленных домов занялись возобновлением и поправкой истребленных и попорченных зданий. Застучал среди пустынных еще улиц топор, зазвенела пила...»

Під час реконструкції Арбату після пожежі 1812 року забудова вулиці й ближнього провулоччя набула особливого характеру: зводилися невеликі, переважно одно і двоповерхові особняки з бельетажом і мезоніном, поставлені з розривом на червоній лінії вулиці (тобто лінії забудови) й оточені невеликими садами й дворами. Один із таких особняків — відомий будинок Штейнгеля — зберігся на розі Гагарінського й Хрушовського провулків (Гагарінський, 15)¹.

В цьому будинку бували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоевський, Афанасій Фет... Сюди в 1897–1898 роках до молодій письменниці Лопатіної приходив Іван Бунін. Через багато років, уже в еміграції, Бунін згадував: «Обычно при влюбленности, даже при маленькой, что-нибудь нравится: приятен бывает локоть, нога. У меня же не было ни малейшего чувства к ней, как к женщине. **Мне нравился переулок, дом, где они жили, приятно было бывать в доме.** Но это было не то, что влюбляются в дом, от того, что в нем живет любимая девушка, как это часто бывает, а наоборот. **Она мне нравилась потому, что нравился дом...**» (виділено мною. — В.М.)

Дивовижне зізнання! Воно багато в чому пояснює прив'язаність Буніна, та й не тільки його, до Старого Арбату і тасмничого провулоччя з романтичною аурою. До цього незвичайного «арбатського світу» повною мірою можна віднести слова Бориса Пастернака: «Мне посчастливилось узнать, что можно день за днем ходить на свидания с куском застроенного пространства, как с живой личностью».

Кілька слів про будинок Штейнгеля, який в часи Грушевського був у прекрасному стані. Сучасний Грушевському московський пувітник називав його «чарівним особняком, одним з небагатьох в Москві, що цілком зберігся». Він був побудований в 1813–1817 роках і першим його господарем був масон і декабрист, барон Володимир Штейнгель. Цей дерев'яний, одноповерховий будинок з антресолями — рідкісний зразок московського післяпожежного ампи-

¹ Про нього написана книга: А. Е. Басманова. Особняк с потайной дверью. М.: Московский рабочий, 1981.

ру, що зберігся майже без змін. Він має дуже характерне для ампіру оформлення фасадів, з рядом крупних прямокутних вікон в простих профільованих рамах, які завершені нагорі тонко промальованими дугами плоских архівольтів, з рельєфною штукатуркою під плоский руст. З боку Гагарінського провулку центр будинку виділений східчастим аттиком і чотирма колонами, що його підтримують. Колони з'єднані арками й прикрашені ліпними медальйонами із зображенням грифонів. Над вікнами центральної частини і в верхній частині міжвіконних проміжків по головному фасаді також розміщуються тонко пророблені ліпні вставки і медальйони. Будинок Штейнгеля вирізняється гармонійним і простим обрисом, чітким силуетом, дякуючи чому при невеликих розмірах і нинішній запущенності все-таки має представницький вигляд і виразно закріплює ріг кварталу на схрещенні Гагарінського й Хрущовського провулків.

У Великому Афанасьєвському провулку також збереглися дворянські особняки. В одному з 1829 по 1833 роки жив Сергій Аксаков, інший відомий, як дім Урусових (1825 рік). Своїми очима сьогодні можна також побачити особняки, що збереглися, на Сивцевому Вражку, 27 (свого часу тут жив Олександр Герцен), на розі Сивцевого Вражка та Калошина провулка, в Денежному провулку та в інших місцях Арбату.

На самому Старому Арбаті зразком післяпожежної забудови є двоповерховий з мезоніном особняк № 36. В кінці 1860-х років в ньому жив професор університету Володимир Гер'є — організатор Вищих жіночих курсів у Москві, а в 1870—1871 роках — поет Олексій Плещеев. З 1890-х років тут розташовувалося видавництво «Посередник», засноване Львом Толстим.

Ось як описував Арбат нащадок дворянської Москви Петро Кропоткін:

«В цих тихих вулицях, які лежали осторонь від метушні й шуму торгової Москви, всі будинки дуже схожі один на одного. Здебільшого вони дерев'яні, з яскраво зеленими залізними дахами; у всіх фасад з колонами, всі пофарбовані по штукатурці у веселі кольори (особливість, що вражала іноземців, — В.М.). Майже всі будинки були в один поверх з сіма чи дев'ятьма великими світлими вікнами, що виходили на вулицю. Другий поверх допускався лише в мезоніні, що виходив на просторий двір, оббудований численними службами: кухнями, конюшнями, сараями, погребамі й людськими приміщеннями. У двір вели широкі ворота... В ці тихі вулиці крамниці не допускалися за винятком дрібної чи овочевої

крамнички¹... Зате на розі напевне стояла поліцейська будка... Життя текло тихо і спокійно».

Інший дворянський син — поет Філімонов в поемі «Москва», зображаючи грибоєдовську й пушкінську Москву й підкреслюючи богемність Арбату, писав:

Тогда в Москве, и праздной, и богатой,
Живали жизнью полосатой:
Арбат ложился спать — уж встали на Донской...

Післянаполеонівський Арбат можна було порівняти з аристократичним Сен-Жерменським передмістям у Парижі. Його вулиці й провулки були заселені Толстими, Гагаріними, Оболенськими, Трубецькими, Голіциними, Кропоткіними, Наришкіними, Ростопчиними, Лопухіними, Долгорукими, Волконськими, Шаховськими, Милославськими, Всеволожськими, Сологубами... Кажуть, що на кожних шість-сім жителів Арбату випадав один дворянин — найвищий процент по всій Москві. Очевидець свідчив, що приход церкви Миколи Явленого на Арбаті «був зосередженням родовитого дворянства».

Пушкін зазначав, що Москва стала збірним місцем для всього дворянства. Те ж саме підкреслював Михайло Салтиков-Шедрін: «Москва того времени была центром, к которому тяготело все неслужащее поместное русское дворянство. Игроки находили там клубы, кутили дневали и ночевали в трактирах и у цыган, богомольские люди радовались обилию церквей; наконец, дворянские дочери ссыскивали себе женихов».

До речі, нещадний критик кріпосного права Салтиков-Шедрін у «Пошехонській старовині» розкрив «жахливу підкладку» дворянсько-поміщицького життя — безправне становище кріпосних людей за парадними фасадами особняків. Тим самим, не заперечуючи світлих картин Тургенєва і Толстого, він доповнив їх реалістичною картиною життя дворянства «середньої руки».

Якщо Москва була центром для російського дворянства, то, в свою чергу, Арбат у широкому розумінні був таким місцем для самої Москви. Навіть у путівнику по місту, виданому в 1917 році, про Арбат йшла мова в розділі «По дворянській Москві».

¹ В середині XIX століття, за словами очевидця, «на Арбаті не було не тільки магазинів, але навіть тютюнової лавочки». Арбатське дворянство тоді не терпіло сусідства торговельних закладів.

Петербург все більше сприймався як столиця чиновної і придворної Росії, а її серцем і духовним осереддям поступово ставала арбатська місцевість дворянських садиб і зібрань. Особливо виразно це відчулося після розділу Москви на квартали, коли стали помітні їх характерні особливості, в тому числі культурні. На Арбаті все помітніше переважала або панувала особлива атмосфера культурних устремлінь і заохочення вільної мислі.

У другій половині XIX століття Арбат здобув своє нинішнє вуличне русло¹. Арбатознавець Іммануїл Левін наводить красиву й правдоподібну легенду про те, що легкий вигин вулиці біля Старо-конюшенного — не примха тих, хто забудовував Арбат після пожежі 1812 року, а точний розрахунок: довга й вузька вулиця, відкрита в обидва боки, не повинна впадінюватися прямою трубі, бо тільки так можна уникнути наскрізного вітру. Старожили свідчать, що на Арбаті дійсно ніколи не було протягу. Хіба що неодноразово продував тривожний і всюдисущий вітер історії...

Дворянський Арбат продукував кращі духовні, культурні зміни, а невпинний час уже змінював його власне обличчя. З 60-х років XIX століття, тобто приблизно в дитячі та юнацькі роки Михайла Грушевського, тут міцно оселилися раніше небачені торговельні підприємства. Петро Ситін писав: «В 1882 році більшість будинків на Арбаті належало купцям. У всіх будинках були магазини і лавки з різноманітними вивісками. По вулиці проходила конка, гриміли по бруківці візники». В цей час серед домовласників на Арбаті з'явилося чимало прізвищ людей, які вийшли з простонароддя: Шихобалов, Блохін, Любимов, Євсюкова, Брюхатов, Лєпюшкін...

Починаючи з 80-х років XIX століття ампірні арбатські особнячки почали витіснятися будинками новомодної архітектури в стилі модерн. Спочатку він розцінювався як міщанський, купецький, тобто низький стиль. Багатоповерхові «комоди» драгували арбатців, а Валерій Брюсов навіть жорстко писав: «Пошел бесстыдный стиль модерн». Але з часом доходні будинки в стилі модерн стали основним жилим фондом Арбату й місцеві жителі звикли до них, навіть полюбили. Тим більше, що в дореволюційні часи архітектори досить тактовно потіснили старі будівлі, зали-

¹ Арбат має ширину двадцять два метри. У 1904 році трамвай на ньому змінив конку, що проїснувала два десятиліття; на початку тридцятих років тут проліг на півстоліття один із перших у Москві тролейбусних маршрутів і був укладений перший асфальт.

шивши особняки, що мали скільки-небудь значну історико-архітектурну цінність.

Доходні будинки призначалися для здачі квартир внайми людям середнього й високого достатку. Чимало цих міцних і надійних будинків власними очима бачив Михайло Грушевський, збереглися вони й до нашого часу, їх можна зустріти в різних провулках Арбату і на самій вулиці (№ 27, 30, 35, 51). В кожному будинку нараховувалося в середньому від півсотні до сотні квартир, у кожній з них чотири-п'ять, а то й більше кімнат, як правило, ліфт у фасадній частині, водопровід, каналізація, центральне опалення і, в ряді випадків, навіть телефон, що в той час було великою рідкістю й нечуваною розкішшю. Володарі будинків не шкодували коштів на фасади, які й зараз вражають художнім оздобленням.

Одні з перших доходних будинків вирости на Сивцевому Вражку — будинок № 41 (1884 рік, архітектор К. Андрєєв) і № 3 (1898 рік, архітектор І. Кузнецов). Затим на початку 1910-х років звели доходні «машини» за проектом архітектора М. Жеріхова (№ 19) і інженера В. Дзевульського (№ 6). Немає сумніву, що повз них не раз проходив у справах Михайло Грушевський.

Типовим прикладом багатоповерхової забудови Арбату періоду так званого пізнього модерну є будинок № 27 на розі Староконюшенного, що виріс у 1911–1913 роках (архітектор С. Кулагін). І сьогодні викликає значний інтерес будинок № 35 на розі Калюшина провулка (архітектори В. Дубовський і Н. Архипова). В обох цих та інших розкішних будинках знімала квартири заможна публіка.

В стилі модерн будувалися й окремі особняки. Скажімо, одним із кращих пам'ятників московського модерну є відомий будинок Рябушинського (Мала Нікітська вулиця, 6/2), збудований на самому початку XX століття за проектом Федора Шехтеля. Різновисотні об'єми, сплавлені в асиметричну композицію з могутньою пластикою балкону. На площинах фасадів ефектно виділяються графічні переплетення криволінійних вікон. Широкий мозаїчний фриз із зображенням блідо-лілових ірисів в поєднанні з пастельними тонами глазурованого облицювання стін і забарвлення карнизів створюють вишукану кольорову гаму. Напевне, цим красивим будинком милувався і Михайло Грушевський, не підозрюючи, що в ньому через півтора десятиліття буде жити Максим Горький, з яким він переписувався і навіть зустрічався на Арбаті, в будинку № 55.

Будинок № 9

Мабуть, настав час, щоб згадати ще про один історичний будинок на Старому Арбаті. Він знаходиться на тому ж непарному боці вулиці, що й будинок, у якому жив Михайло Грушевський, і в той час відносився до тієї ж Пречистенської частини. Михайло Сергіїнович неодноразово проїжджав або проходив мимо цього будинку, може й не звертаючи на нього особливої уваги. Проте напевне, що Грушевський схвалив би включення в книгу про його життя на Арбаті кількох сторінок, які розкривають історію будинку, причетного до України, тобто будинку № 9, де нині знаходиться Культурний центр України в Москві.

Якщо охопити поглядом історію будинку № 9, то в ній можна виділити чотири основних будівельних періоди. Перший — будівництво первісної двоповерхової будови на червоній лінії Арбату, тобто лінії забудови, в східній частині двору (1800—1802 роки). З цього часу йде відлік історії будинку, який вже перейшов двохсотрічний рубіж.

Другий — зведення нових жилих і нежилых будівель, розширення їх в глибину земельної ділянки (1813—1824 роки). В Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, що належала тоді «надвірній радниці»¹ Варварі Афанасіївні Мальшиній. Цій енергійній і діяльній росіянці ми завдячуємо цивілізованим освоенням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної простягалася від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової, мішанина² Івана Лазарева і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка до Варвари Мальшиної прилягала тоді земельна ділянка графа Шереметєва (!)³. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розміщувалося домоволодіння купця Сабурова.

Так Варвара Мальшина названа в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скоріше всього, помер. В Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше всього обіймали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

² Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 року могли підлягати тілесним покаранням.

³ Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини XIX століття належала шереметєвським людям.

Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того, аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різномірною за станом належності домовласників — дворянин з титулом графа, надвірні радники, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 року на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 року. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших будівель. Влітку 1822 року були вже зведені, але ще не оздоблені триповерховий кам'яний будинок і два двоповерхових жилих будинки. Повністю були готові кам'яні одноповерховий жилий і нежилий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом¹ до нинішнього Великого Афанасєвського провулка, йменувався в документах чотириповерховим, а двоповерховий — триповерховим, але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх жилими. До того ж третій поверх був мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 році добила ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою в ньому солдатів і офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, зате мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізьбити на камені: «Звільнений від постою».

Наступна зустріч з Варварою Мальшиною, яку дозволяють архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, красива жінка вже мала інше прізвище! В «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської частини 5 кварталу належить «коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной».

Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колежський радник був громадянським чином 6-го класу й міг обіймати середні керівні посади (начальник відділення, діловод в центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу

¹ Архітектурно оформлений вхід до будинку.

й ліворуч в задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. В кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщалася підсобна будівля, скоріше всього, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова будівля, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно будувався кам'яним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені в 30-х роках XIX століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» В «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволяют штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Як же чудово виглядали такі будинки з висоти пташиного польоту!

В архіві мною знайдені документи про земельну ділянку № 599 її забудову на ній, датовані серпнем 1857 року:

«Описание существующих строений. Под № 1, каменное 4-х этажное жилое. № 2, каменное 3-х этажное жилое. № 3, каменное 2-х этажное жилое, с подвалом. № 4, каменное 2-х этажное с антресолями жилое. № 5, каменное 2-х этажное, нижний этаж нежилой, а верхний жилой. № 6, каменный портал¹. № 7, каменное одноэтажное нежилое. Под № 8, каменное одноэтажное жилое. № 9, каменный вход в подвал. № 10, деревянное двухэтажное нежилое. № 11, деревянное одноэтажное нежилое. № 12 деревянное одноэтажное в каменных столбах нежилое. Кровли на сих строениях крыты железом. № 13, деревянное одноэтажное нежилое. Кровля крыта тесом.

В строении № 4 и 5, по фасаду показанные окна под литерами: а, б, в, г, д, е, и, ж, фальшивые».

Знаменний момент! На знайденому в архіві кресленні будинку, що знаходився на нинішньому місці Культурного центру України в Москві, **глуха стіна на Арбатську вулицю декорована фальшивими вікнами**. Цього вже настійно вимагала естетика вулиці, що давно об'єднала навколо себе будинки, повернувши їх обличчям до себе.

¹ Вхід у будинок, як і раніше, залишався з цього боку.

Згадані документи дозволяли побудувати дерев'яну одноповерхову нежилу будівлю з покриттям даху залізом, наказували відремонтувати п'ять старих будівель. Крім того, було звелено побудувати кам'яні брандмауери¹. Взагалі вражає ґрунтовність і капітальність забудови ділянки № 599, що в більшості своїй містила кам'яниці з залізними дахами, до того ж вони весь час удосконалювалися.

Наступним — **третім етапом забудови** було зведення за проектом архітектора Д. Гушина окремого триповерхового будинку в західній частині двору по червоній лінії Арбату (1872–1873 роки). Після цього земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і означалася в документах під № 636/599. Отже, на ділянці № 2 під № 636/599 Пречистенської частини, а саме на ній знаходиться нинішній будинок № 9, як свідчать архівні документи, в 1874 році були розташовані такі будинки й споруди:

- кам'яний (мурований) двоповерховий жилий будинок з пристосованим для житла підвалом;
- кам'яний двоповерховий жилий будинок з антресолями, мезоніном і жилим підвалом;
- кам'яний триповерховий жилий будинок;
- кам'яний двоповерховий будинок у дворі;
- кам'яний триповерховий жилий будинок з підвалом;
- кам'яна одноповерхова нежила будівля з підвалом;
- кам'яна будівля для спуску в підвал.

Тобто всього п'ять жилих кам'яних будинків і дві службові, також кам'яні будівлі². Слід пам'ятати, що в той час Москва ще була переважно дерев'яним містом, принаймні за межею Садової знаходилися суціль дерев'яні будівлі. Чимало їх залишилося й на Арбаті, проте місцева влада вже заборонила будувати їх в цьому районі; саме з центру місто ставало кам'яним. Таку перебудову пришвидшували часті пожежі. Адже на місці згорілого дерев'яного будинку на Арбаті треба було зводити лише кам'яний.

Знаменитий московський міський голова Микола Алексєєв (1885–1893), приїхавши одного разу на пожежу в Афанасьєвському провулку, сказав: «Ну слава богу, ще на один дерев'яний будинок у Москві стало менше!»

¹ Протипожежні глухі вогнестійкі стіни, що розділяють суміжні будівлі або частини однієї будівлі.

² Через чверть віку, наприкінці XIX століття до цього переліку додалися лише дерев'яна будівля для спуску в підвал і дві дерев'яні одноповерхові будівлі службового призначення.

По суті земельна ділянка № 636/599 знаменувала нове, кам'яне будівництво в Москві з первісної забудови на початку ХІХ століття, її особливо виразно це стало видно в 70-х роках.

У 1897–1898 роках відбулася **четверта серйозна перебудова** на місці нинішнього будинку № 9. Була перенесена фасадна стіна східного корпусу, що раніше мав уже згадані фальшиві вікна, на нову, затверджену червону лінію Арбату: сам будинок був капітально перебудований, виріс ще на один поверх, а також розширився за рахунок кам'яної жилої прибудови: два будинки, що виходили на Арбат, були об'єднані одним фасадом. Весь цей корпус об'єднали з побудованим раніше будинком переходом з прорізною аркою на першому поверсі.

Цю перебудову здійснив уже військовий інженер-капітан Йосип Бургардт, який, разом з військовим інженером-капітаном Йосипом Гвоздецьким, перед цим придбав будинок № 9 на земельній ділянці 636/599. До речі, Московська міська управа викупила у Бургардта й Гвоздецького 5 квадратних сажнів землі «для розширення вулиці Арбату»¹.

Фасад будинку з боку Арбату нарешті здобув декоративне убранство, витримане в характерних для другої половини ХІХ століття еклектичних формах. Прямокутні вікна першого поверху і вікна третього поверху, що завершувалися пологими арками, мали складні профільовані обрамлення, напівциркульні вікна другого поверху — багаті архівольти, доповнені гірляндами. Під вікнами другого і третього поверхів виконані фільонки. Простінки між вікнами першого поверху були рустованими, на другому поверсі — декоровані іонічними напівколоннами, а на третьому — ошатними лопатками. Вінчаючий і міжповерхові карнизи також мали складний малюнок. В Центральному історичному архіві Москви зберігається опис володіння Бургардта й Гвоздецького, тобто будинку № 9, за 1900 рік, що складалося з двох будинків — основного й сусіднього з тильного боку. Тому ми маємо виняткову можливість розповісти про мешканців будинку № 9 на самому рубежі століть.

На першому поверсі розмішувалися:

булочна й кондитерська почесного громадянина Дмитра Філіппо-

¹ Бургардт вимагав по 200 крб. за один квадратний сажень, хоча в районі Арбату ціна землі в той час становила 25–35 крб. Проте власті заплатили йому лише за половину землі по 45 крб. 50 коп. за сажень. Отже, запросивши непомірну ціну — 1 тис. крб. — інженер отримав насправді 111 крб.93 коп., тобто вдвітьєро менше.

ва; пункт прийому матерії для фарбування пана Цукермана та його квартира; молочарня селянина Чикіна; квартира управляючого будинком; квартира пані Чайковської; приміщення для кучера, який взовів домовласника (кучерська).

На другому поверсі були розташовані:

квартири панів Корнева, Соколова, Флор і квартира та гігієнічна лабораторія пані Петрової.

На третьому поверсі знаходилися:

квартира домовласника пана Бургардта; квартири панів Преображенського, Дьяконова, Алізар'яна;

Мезонін був зайнятий конторою цементного заводу «Росія».

У підвальному поверсі знаходилися:

приміщення, що належали Філіппову, а також купцю Макарову, який тримав тут склад вина; двірницька; квартира слюсара Васильєва й приміщення для швейцара.

Хід у підвал йшов із окремої прибудови.

У сусідньому двоповерховому кам'яному будинку в дворі на **першому поверсі** розміщувалася пекарня Філіппова. Приміщення було розділено на дві половини сінями. Так само розділялося й приміщення на **другому поверсі**, де знаходилися спальні робітників пекарні. Приміщення в **підвальному поверсі** також належало пекарні.

Хто ж був господарем будинку № 9, зокрема тоді, коли Михайло Грушевський жив на Арбаті?

Документи дають можливість прослідкувати, що довгий час, принаймні з 1874 року, домовласником на земельній ділянці № 599¹ — нинішній території Культурного центру — був спадковий дворянин² Олександр Іванович Ромейко. В Центральному історичному архіві Москви вдалося з'ясувати, що він народився 9 червня 1865 року в Ржевському повіті Тверської губернії. Його батьки — Іван Олександрович і Васса Андріївна — за їх проханням у 1857 році були переведені з тверського дворянства в шосту частину дворянської родовідної книги московського дворянства (це стало можливим у зв'язку з наявністю у них нерухомої власності в Москві). У 1874 році до московського дворянства були переведені п'ятеро

¹ Затим, як ми вже знаємо, ділянку позначали № 636/599 або № 636.

² Спадкове дворянство введено при Петрі I. З 1856 року стало даватися після досягнення громадянського чину IV класу (дійсний статський радник, що прирівнювалося до генеральського звання) чи VI класу (полковник) на військовій службі.

їх дітей. Олександр Іванович був старшим сином Ромейків, очевидно в той час і була оформлена власність на ділянку № 599. У Олександра Івановича Ромейка і його дружини Олени Миколаївни народилося четверо дітей — син Олександр та дочки Марія, Олена і Софія. На початку XX століття Олександр Іванович Ромейко в основному жив у Тверській губернії, наприкінці 1915 року захворів раком шлунку. Йому зробили операцію в Москві, але 5 березня 1916 року він помер. Панахида відбулася в храмі Миколи Явленого на Арбаті.

Наприкінці XIX століття та й пізніше нумерація будинків у Москві ще не прижилася¹, й вони найчастіше називалися за прізвищами їх домовласників: будинок № 9 був пов'язаний з прізвищем Ромейка². Разом з тим, документи свідчать, що з початку 70-х років на земельній ділянці № 636/599 знаходився й будинок, який належав дружині дійсного статського радника (громадський чин 5-го класу) Карінській Анастасії Степанівні. До того ж, як ми вже знаємо, наприкінці XIX століття, два будинки під № 9 придбали військові інженери-капітани Бургардт і Гвоздецький. Втім, у листопаді 1900 року Ромейко знову викупив у них ці будинки.

В Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені трапилися документи про те, що в грудні 1908 року Ромейко звернувся в Московську міську управу з письмовим проханням про знесення кількох кам'яних і дерев'яних нежилых будівель на ділянці № 636 з метою «побудови п'ятиповерхового з підвальною частиною кам'яного будинку». Вже в січні 1909 року Московська міська управа повідомила, що «перешкод для будівництва немає». За документами цього архіву виходило, що з причин, про які мож-

¹ Зокрема про це свідчить такий епізод. У лютому 1898 року Бургардт власноручно письмово повідомляв Московську міську управу про придбання ним «будинку... в Москві на Арбатській вулиці під № 9...» Написавши цей номер, інженер-капітан, очевидно, задумався й перекреслив його, поставивши збоку більш ходове й відоме позначення — № 636/599... За півстоліття до того над цим і не задумувалися. Скажімо, в 1843 році Олександр Герцен, який жив на Арбаті у будинку № 27 по Сивцевому Вражку, повідомляючи свою адресу, називав номер володіння та назву поліцейської частини: «Жительство имею: Пречистенской части, IV квартала, в Старой Конюшенной, в доме Яковлева за № 357».

² До самої Жовтневої революції в адресно-довідковій книзі «Вся Москва» поруч з номером будинку й навіть телефоном наводилося ще й прізвище домовласника. У випадку з будинком № 9 це виглядало таким чином: «Розенталь Влад. Андр. — Арбат, д. 9, Ромейко. Тлф 155—40. Глази. бол. Прием ежедн. От 1—5 ч.д.» Отже, пацієнти окуліста Розенталя знали, що прийом ведеться в домі Ромейка...

на лише збогадуватися, плани Олександра Ромейка були порушені, й він відмовився від своїх будівельних замірів. Принаймні, зберігся документ, в якому зазначається, що справа була закрита «в зв'язку з неявкою домовласника О.І. Ромейка для підписання зобов'язання, необхідного для видання дозволу на ведення будівельних робіт в його володінні в Пречистенській частині, ділянка 2, під № 636...»

Проте з часом я познайомився з документами Центрального історичного архіву Москви, в яких засвідчено, що в 1909 році задум Ромейка був таки здійснений, і будинок, в якому знаходилася пекарня Філіппова (у дворі за основним будинком), був побудований заново, він став п'ятиповерховим кам'яним будинком з нежилим підвалом, проїзними воротами і двоповерховою кам'яною прибудовою для сіней. У цьому будинку, крім пекарні Філіппова, знаходилися також квартири, які здавалися в оренду.

В основному будинку № 9, як дозволяє встановити адресно-довідкова книга «Вся Москва» в 10-х роках ХХ століття, крім квартир, знаходилася редакція стоматологічного журналу «Аша», магазин стоматологічного приладдя, а в квартирі 36 та ін. приймали пацієнтів лікарі різних спеціальностей...

В описах володіння 636/599 за 1909–1912 роки воно рахується за Олександром Ромейком. «Вся Москва» за 1912 рік називає будинок № 9, «домом Ромейка» й дає його телефон (34–44) за цією адресою. З тієї ж книги видно, що в будинку проживає також Олена Ромейко, яка після смерті Олександра Ромейка, стала домовласницею. «Вся Москва» за 1915 рік¹ коротко інформувала: «Ромейко Ел. Ник. п. двор. 636/599». Є й повніша інформація про неї: «Ел. Ник. двор. Арбат 9, соб. Чл. Приют. О-ва попеч.о неимуш. и нужд. в зашите детях. Дмвл.». Отже, спадкова дворянка, домовласниця, член товариства, що опікувалося неімушми й нужденними дітьми. В 1915 році ці рядки про Олену Ромейко вмішувалися поряд з інформацією про Олександра Ромейка. Але після його смерті в 1916 році це ім'я з адресно-довідкової книги «Вся Москва» зникло. Таким чином, земельна ділянка, на якій зараз знаходиться Культурний центр України в Москві, зустріла Жовтневу революцію під **рукою спадкової дворянки Олени Ромейко.**

¹ До речі, в 1915 році редакція книги «Вся Москва» знаходилася на Арбаті, 30.

«Найбільш культурна частина Москви»

На межі XIX і XX століть в обличчі Старого Арбату доходні будинки чергуються з одно- й двоповерховими особняками — дворянськими й новітніми, — в яких знайшли відображення різні стилі від ампіру до модерну. В цих будинках все більше селилися люди недворянського походження з різних верств населення. Проте все частіше це були представники торгової буржуазії, купецтва (Коншини, Морозови, Хлудови) та інтелігентських професій — викладачі та вчені Московського університету, інших учбових закладів, відомі адвокати, журналісти, лікарі. Досить сказати, що в 1916 році, коли на Арбаті поселився Грушевський, тут жили й практикували 87 лікарів різних спеціальностей (приблизно по одному лікарю на будинок). До того ж чимало лікарів нараховувалося в арбатському провулоччі. Москвознавець Лев Колодний якось відзначив, що «на початку XX століття Арбат став у першу чергу вулицею медиків».

Втім, Грушевський, який таки хворів на Арбаті, до цих дорогих лікарів не звертався. Залишилося правда, свідчення, що він пломбував у Москві зуби та й то цю справу не завершив, бо треба було вже терміново від'їжджати до Києва: «залишив я тимчасову пломбу до зуба (якраз находила неділя, так що скінчити не можна було)». Збереглася також коротка розповідь Грушевського про лікування у московського дантиста у перші післяреволюційні дні: «Се пломбування взагалі проходило в виїмкових¹ обставинах: якось кличуть мене до телефону, се дентист попереджує мене, щоб я не приходив на призначену годину, бо у них у дворі засів відділ поліції і відстрілюється від міліції».

Як і раніше, незалежно від походження, на Арбаті жили й селилися письменники, поети, живописці, композитори, артисти, науковці, викладачі вузів... Їх притягував Старий Арбат, можливість постійного спілкування з собі подібними. Таким чином, Арбат не тільки не втратив особливу духовну наповненість й привабливість дворянських часів, а навіть посилив її, ставши спадкоємцем кращих культурних дворянських традицій і залишившись справжнім оазисом російської культури. В Москві говорили, що за чинами треба направлятися в Петербург, за грошима — в Замоскворіччя, за знаннями й спогадами — на Арбат.

¹ Виняткових, надзвичайних.

В одному з солідних дореволюційних путівників по Москві читаємо: «Селянська реформа порушила безтурботне життя гаснучого панства, і дворянський район Москви піддався поступовій зміні: його стали захоплювати все нові культурні верстви московського населення, що народжувалися. Адже **вся сучасна російська культура в початковій своїй стадії — дворянська...**¹ Тому інтелігенція наша, пов'язана з панством частково походженням, а ще більше спадкоємністю культури, стала селитися в тій же відносно культурній частині Москви. Панство, яке сходило зі сцени, поступалося насидженими місцями на Арбаті професорам і вчителям, судовій магістратурі і адвокатам, журналістам і лікарям. В їх руки переходили тепер старі панські особняки. **Так уся місцевість ця і після дворянського занепаду залишилася найбільш культурною частиною Москви...**»

В цих рядках ємно сформульовані обставини, за яких Арбат став культурним символом Москви та усієї Росії. Справді, саме тут у другій половині XIX століття особливо інтенсивно почала формуватися російська інтелігенція. Справді, дворянство відіграло серйозну роль в історії культури Москви взагалі й Арбату, передусім.

Здається, найкоротше й найточніше написав якимось арбатець Іван Бунін: «Ни одна страна в мире не дала такого дворянства».

В історії Москви сталося так, що її культурний прошарок почав зароджуватися й створюватися в тихому, напівселянському оазисі, такому дорогому серцю російського дворянина з діда-прадіда. Щоб відчутти й зрозуміти цей незвичайний феномен, варто пильніше придивитися до хрестоматійно відомого полотна, що стало знаковим в історії російського пейзажного мистецтва, а нам особливо цікаве, передусім, своєю безпосередньою причетністю до Старого Арбату.

Арбат очима Василя Полєнова

Справді, кому не відомий «Московский дворик», створений художником у 1878 році. Проте значно менше людей знають, що на ній зображений саме арбатський дворик, а ми будемо пам'ятати:

¹ Згадаймо, як в «Окаянных днях» Іван Бунін протестував проти перекреслення ролі дворянської культури в історії Росії: «А весь цвет русской литературы? А ее герои?»

такий вигляд він мав за чотири десятиліття до появи на Старому Арбаті Михайла Грушевського. Звичайно, за такий час тиха місцина змінилася, проте не настільки, щоб засланець не міг взагалі пізнати знакові староарбатські обриси, зображені Полєновим на картині.

Досить подивитися на Арбат з боку Новинського бульвару в бік центру (фотографія 1914 року вміщена в книзі), щоб переконатися, що й у часи Грушевського район, у якому колись знаходився полєновський дворик, залишався тихим, затишним куточком Москви з патріархальними будинками, що потопають в зелені, з двориками, подібними до зображеного художником, з стародавніми церквами. Найближче до нас — церква Різдва Христового, побудована в 1692–1693 роках, яка знаходилася на Поварській вулиці й була знесена в 1931 році. Вдалині на тлі міської панорами сяють золотом маківки кремлівських соборів і храму Христа Спасителя. Саме тут, між Поварською і Арбатом, на початку 1960-х років був безжалісно прокладений по старовинній Москві Новий Арбат, під асфальтом якого зникло саме місце, з якого Полєнов малював свій «Московський дворик».

Коли Василь Полєнов вирішив поселитися в Москві, то вибрав Арбат. В Трубніковському провулку натрапив на квартиру, з якої відкривався краєвид, що зачарував художника. «Я ходив шукати квартиру, — розповідав Полєнов. — Побачив на двері записку (про те, що квартира здається. — В.М.), зайшов подивитися, і прямо з вікна мені відкрився цей краєвид. Я тут же сів і написав його...» За два дні етюд був закінчений, але Полєнов засунув його подалі, зайнявшись іншими справами. Пізніше він відбудув на російсько-турецьку війну.

У 1878 році Василь Полєнов повернувся з театру воєнних дій у Москву, в квартиру в Трубніковському. В один із днів він, як і в перший раз, підійшов до вікна на кухні й знову побачив той скромний дворик з білою церквою над дахами будинків. І знову схвилювано забилося серце художника. Нестерпно захотілося продовжити роботу. Він дістав прихований минулорічний етюд, розпакував фарби, поставив мольберт, взяв пензель... Полєнов працював без перепочинку, відомо, що лише в суботу ввечері він дозволяв собі ходити на симфонічні концерти. Він був щасливий і насолоджувався тим радісним і томливим почуттям, яке охоплює художника, коли він відчуває й бачить, що його творіння вдається. Дійсно, вдається!

Так була створена одна з найсонячніших картин російського

живопису. Зовсім невелика за розміром (64,5×80,1 см)¹ вона мала величезний успіх і зайняла достойне місце в історії живопису.

На першому етюді Полєнова виднівся бік невеликого, старого, білого дому з двома вікнами в зелений двір. Тепер художник щедріше відкрив для глядача будівлю, вивишив її й зробив справді панським двоповерховим особняком, який раніше напевне претендував на розкіш і представницький вигляд, про що нагадують весь зовнішній вигляд будинку, зокрема фасад, — обвітшалі колони й недешевий залізний дах. Полєнов залишив густий сад, який наполовину закриває будинок і, здається, напирас на старий паркан. Приземкуватий, неказистий, підкошений часом, дерев'яний сарай в самому центрі полотна також залишився на місці. Так само — ще якісь прибудови, колодязь. Зате в етюді 1877 року не було жодної живої істоти, а в цьому московському дворикі бавляться білоголові дітки, жінка несе відро з водою, зігрівшись на сонечку терпеливо чекає господаря кінь, запряжений у віз, гребуться в траві кури, сохне на віршовці білизна...

Тиша, спокій, літня м'яккість. Арбатський дворик, вкритий зеленою травою й нехитрими квіточками, помережений жовтими стежинами, живе своїм повсякденним патріархальним життям, яке й не присниться нині в Москві, тим більше на Арбаті. А все ж здається цей давній дворик і сьогодні близьким і рідним, ніби закладеним у людському генотипі, проте не реалізованим у сучасному божевільному світі.

Сяючий, життєрадісний пейзаж перетворює буденний дворик, залитий світлом, повітрям, сонцем, на поетичну і значну місцину, в якій, здається, не можна не жити щасливо. Таким може бути соціальне сприйняття полотна. В живописному плані «Московський дворик» чи не вперше давав можливість говорити про блискуче розв'язання плєнеристичних завдань в російському пейзажі. Полєнов приніс в картину живу безпосередність етюду. Тіні в «Московському дворикі» перестали бути різкими й умовними, набули те багатство відтінків і значну м'якість, що завжди бувають на яскравому сонці. Звичайно, це ще далеко від імпресіоністичної трактовки плєнера, проте полєновська картина стала справжнім одкровенням для російських художників. Учень Полєнова Василь Бакшеєв писав у своїх спогадах: «Коли «Московський дворик» був уперше виставлений, поруч з ним всі етюди й пейзажі інших художників здавалися чорними, як клейонка, настільки багато світла, повітря, життєрадіс-

¹ Етюд 1877 року був ще менший — 49,8×38,5 см.

ності й правди було в цій невеликій за розміром, але глибокій за змістом картині...»

Радянські мистецтвознавці зауважували, що в цьому полотні «художник нічого не виділив, не підкреслив». Це не зовсім так. Точніше, зовсім не так. На задньому плані магнетично притягує увагу дивовижної архітектури світло-повітряна церква Спаса на Пісках зі струнким, золотим п'ятибанним четвериком: поруч неземної краси ажурна дзвіниця стрімко підіймає в лазурове з білими хмарками небо своє невелике, але високе сонечко шатра. Варто наголосити, що в етюді Спас на Пісках був наближений до глядача, укрупнений — художник акцентував на святому храмі увагу! В остаточному варіанті «Московського дворику» Полєнов дещо розширив горизонт; це мало що додає до масштабів самого дворику, зате тепер в картину потрапляє ще одна арбатська святиня — церква Миколи Плотника, що ніби повисла в прозорій димці. Саме її мав на увазі Михайло Грушевський, зазначивши в «Споминах», що проживає недалеко від церкви.

Полєнов, безумовно, знав, як багато значать ці два храми для арбатців, і саме вони в картині постають всевишніми знаками Арбату. Без них «Московський дворик» втратив би свою духовну наповненість й божественну доцільність.

Звичайно, в радянські часи ці моменти не могли позитивно акцентуватися. Більше того, в 30-і роки минулого століття Полєнову приписували «відхід від суспільно-загостреної тематики передвижників, служіння «мистецтву заради мистецтва» і, нарешті, ідеалізацію, прикрашування реакційного минулого...»

В «Московському дворикі» є ще один, якщо хочете, соціальний акцент, — хлопчик з білою копною волосся, якого художник розмістив найближче до глядача. Взагалі поява дітей в картині, яких не було в етюді, не випадкова й вирішувала не лише живописні задачі. Діти — живе уособлення спокійного, тихого, радісного земного життя. Полєновський хлопчик не набагато молодший за віком від Грушевського, мабуть, одноліток чи погодок Буніна і Леніна, дійшов до нас і назавжди залишиться безтурботно щасливим. А як було насправді? Коли повезе й виживе він у перипетіях початку XIX століття й особливо Першої світової війни, то потрапить у вир Жовтневої революції й, знову ж таки, якщо залишиться живим у громадянській війні, може стати радянським арбатцем, хранителем старовинного духу арбатського. Після громадянської йому якраз стукне півстоліття. А якщо пощастить прожити полєновському хлопчині, скільки прожив сам

художник (83 роки!), і не потрапити до сталінських таборів, то залишитися за його старечою спиною Велика Вітчизняна війна, й він, навіть, може дочекатись смерті Сталіна. Тоді йому доведеться також спостерігати й занепад Старого Арбату, зникнення сонцяєйних арбатських двориків...

Зараз Трубніковський провулок, у якому жив Полєнов, розірваний на дві частини проспектом Нового Арбату й під ним поховані навіть тіні старих арбатських двориків і особнячків, у тому числі й полєновських, які ще бачив Михайло Грушевський. Уже понад сім десятиліть, як зтерта з обличчя Арбату церква Миколи Плотніка, яку він згадував у своїх «Споминах». Проте — о чудо! — збереглася в усій красі церква Спаса на Пісках, яка так поетично зображена Полєновим. Якраз вона й дає можливість досить точно уявити собі, де саме знаходився століття з четвертю тому московський дворик Полєнова. І ще одне диво! Саме в безпосередній географічній близькості до колишнього полєновського дворика знаходиться нині одна з найбільш арбатських за духом серед усіх старовинних площ, що збереглися, — Спасопєсковська площа. Її назва походить від храму Спаса Преображення на Пісках і міститься вона між ним і Трубніковським провулком.

Василь Полєнов не дуже високо цинив свій «Московський дворик», навіть довго вагався — віддавати чи не віддавати його на Виставку передвижників. В листі до Івана Крамського художник писав, ніби вибачаючись: «На жаль, я не мав часу зробити більш значну річ — а мені хотілося б виступити на Передвижній виставці з чим-небудь неабияким; надіюся в майбутньому заробити втрачений для мистецтва час...»

Несподівано для художника успіх «Московського дворика» був величезний. Мати Полєнова — художниця Марія Олексіївна — в травні 1878 року писала сину, що, за відгуками, «картина «Дворик» і Спас-піски просто чарівна... етюд дуже хороший, але картина значно краща...»

Газети вмістили захоплені відгуки. Василь Полєнов був одностайно обраний членом Товариства передвижників. Павло Третьяков придбав «Московський дворик» для своєї галереї, а таке придбання, за словами самого Полєнова, написаними Третьякову з іншого приводу, «не є випадкова фантазія чи примха любителя, воно дорівнюється оцінці вибагливого й тонко розуміючого знатока».

«Московський дворик» Василя Полєнова і зараз с окрасою Третьяківки. Він залишається художнім символом Старого Арбату, ча-

рівним уособленням затишку, теплоти й доброї надії. Популярна актриса театру та кіно, арбатка Ольга Остроумова говорить: «Для мене Арбат — це «московський поленовський дворик»... До неї безперечно, приєднуються багато прихильників Арбату...

Арбат — історія культури

«Історія Москви за несподіваною своєю примхою вибрала саме цей район для найповнішого самовиразу», — так писав Окуджава.

Насправді сама по собі цікава й славна історія Арбату не багатша від історії інших місцевостей Москви, тим більше прикремлівських. В цьому легко пересвідчитися, читаючи ґрунтовні наукові монографії з історії Москви та й різні популярні видання. Скажімо, в ювілейній книзі-альбомі «Москва. Грани веков», приуроченій до початку третього тисячоліття, на великому ілюстративному матеріалі всебічно прослідковується більш як 800-річний історичний шлях Москви. В цій роботі Арбату приділяється напрочуд мало уваги. Так само скромно відображений Арбат і в багатьох інших книгах з історії Москви, навіть у тих, які присвячені безпосередньо історії культури й рекомендовані для учнів шкіл, ліцеїв і гімназій, студентів вузів (див. наприклад: Т.А. Молокова, В.П. Фролов. «История Москвы в памятниках культуры». М., 1997). В більш, як трьохсотсторінковій книзі, Арбату відведено ледве три сторінки.

Ще одне спостереження. Якось дивився доволі неспішний сучасний фільм про російську столицю, в якому були показані найголовніші її пам'ятні історичні місця. Про Старий Арбат не було сказано жодного слова, сам він мигнув окремим кадром у сюжеті про нинішні «пішохідні зони».

Не треба також думати, що, скажімо, сто років назад Москва жила переважно подіями на Арбаті. Не так давно вийшла в світ «Хроника московской жизни» першого десятиліття минулого віку, складена за матеріалами тогочасної преси. В ній зібрані цікаві й важливі події щоденного життя першопрестольної та драматичні епізоди, що привернули увагу москвичів і т. ін. Так от, у хроніці 1901 року — першого року нового ХХ століття — Старого Арбату стосується лише одна газетна замітка:

«23 жовтня. Зухвала крадіжка вчинена у Французькому консульстві, на Собачій площадці. В той час, коли консульство вже закрилося і в ньому нікого не було, злодій зламав замок, проник-

нув у кімнати і виніс, що міг, в т.ч. срібло, бронзу, пальто секретаря консульства п. Кюньє».

Звичайно, згадана хроніка містить і справді важливу інформацію про арбатські події не лише московського, а й всеросійського масштабу. Наприклад, до них відноситься розповідь про відкриття на Арбатській площі в квітні 1909 року пам'ятника Миколі Гоголю з нагоди 100-річчя з дня його народження. Спочатку преосвященний Трифон, єпископ Дмитрівський разом з численним духовенством відслужив молебень. «Після закінчення молебня пам'ятник був відкритий... Затим було покладено понад 200 вінків... Під звуки музики злагоджений хор із 2000 дитячих голосів виконав кантату, написану спеціально для торжества. Вся площа, ближні вулиці й провулки були заповнені народом».

Проте, повторюю, сторінка присвячена Арбату, в контексті історії Москви не випинається. Все це ніяк не применшує його ролі, а лише свідчить, що чимало районів столиці, особливо території, з яких вона виростала, мають право, подібно Арбату, вважати, що в них історія Москви також знайшла своє достойне втілення.

Втім, повчально, що Михайло Пиляєв у своїй фундаментальній праці «Стара Москва» все-таки виокремив деякі важливі сюжети з історії, передусім духовної, старовинної вулиці: «Арбат», «Курячі ножки» (церква, про яку докладніше розповімо далі), «Арбатські ворота», «Церква Бориса і Гліба», «Церква Миколи Явленого». Жоден з названих пам'ятників не зберігся, і доречно звучать сьогодні слова того ж Пиляєва, що нерідко лише в назві залишається згадка про пам'ятники старовини.

Щодо історії російської культури передусім останніх двох століть, то, мабуть-таки, вона найповніше втілилася, відбилася саме в Арбаті. Вдивляючись в історичну тканину російської культури, ми бачимо безліч ниток, що пов'язують її з Арбатом. Справді в Москві не знайти іншої місцини, з якою було б поєднано стільки знаменитих імен літературної, художньої, театральної, музичної Росії.

В різний час на «Великому Арбаті» жили й творили Державін, Денис Давидов, Рилєєв, Пушкін, Лермонтов, Грибоєдов, Гоголь, Олександр Островський, Герцен, Огарьов, Лев Толстой, Писемський, Плєшєєв, Полонський, Фет, Бєлий, Бунін, Зайцев, Бальмонт, Ходасєвич, Блок, Брюсов, Маяковський, Єсенін, Цвєтаєва, Олексій Толстой, Булгаков, Шолохов, Глазков, Долматовський, Микола Островський, Шагінян, Антокольський, Фурманов, Гладков, Казаков,

Рибаков, Окуджава... На Арбаті створювали живописні, скульптурні й архітектурні шедеври Суріков, Сергій Іванов, Левітан, Малютін, Коненков, Врубель, Поленов, Нестеров, Бакшеев, Кончаловський, Андрєєв, Коріни, Голубкіна, Вучетич, Мухіна, Мельников, Юон, Всеніні... З Арбатом пов'язані імена таких видатних майстрів театру й кіно, як Мочалов, Живокін, Шумський, Васильєв, Музиль, Ленський, Ермолова, Нікуліна, Комісаржевська, Вахтангов, Щукін, Симонов, Рошаль, Крючков, Борисова, Глузький, Єфремов, Етуш, Лановий, Ульянов... На Арбаті творили музиканти Верстовський, Антон Рубінштейн, Чайковський, Танєєв, Скрибін, Рахманінов, Гнесіни, Асаф'єв, Ігумнов...

Що й говорити, вражаючий перелік!

Він свідчить про те, що на Арбаті народжувалися й збагачувалися мова й мелодія, колір і архітектура російської культури. Крім того, Арбат відомий вченими, які тут жили, вчилися чи працювали: Чиколєв, Гер'є, **Грушевський**, Веселовський, Вернадський¹, Бердяєв, Лузін, Дружинін, Ушаков, Лосєв, Віктор Виноградов, Борис Сахаров, Богомолець, Натан Ейдеман... Проте, як би не ставити ці відомі й видатні прізвища, **на першому місці для знаменитої російської вулиці знаходиться Олександр Пушкін, який назавжди залишився арбатцем.**

Михайло Грушевський прочитав Пушкіна в гімназії. З переходом до четвертого класу, точніше з п'ятнадцяти років, він почав одержувати нагороди за успішне навчання: «...Цінив се подвійно — як гонор і як побільшення моєї бібліотеки. Першим разом я дістав поезії Некрасова... другим — твори Пушкіна...»

Арбатецьке щастя Пушкіна

Арбат для Пушкіна — найзнайоміша і найближча місцевість Москви. В 1807 році сім'я Пушкіних жила в Кривоарбатському провулку, а з осені 1810 року — в невеликому дерев'яному будин-

¹ Видатний вчений Володимир Іванович Вернадський, киянин, з українських дворян, основоположник комплексу сучасних наук про Землю, свідчив: «Мене слід визначити як росіянина за культурою і всім побутом життя — правда, росіянина, все життя якого безперервно було пов'язано з Україною». З червня 1917 року жив на Україні. Влітку 1918 року очолив комісію з вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук. Був першим президентом Академії і вважав, що «Академія повинна сприяти росту української національної самосвідомості і української культури». В Архіві Російської Академії наук у Петербурзі зберігаються листи Грушевського до Вернадського. Залишив спогади, в яких високо оцінив роль Грушевського в історичному відродженні українського народу.

ку священника поблизу церкви Миколи Чудотворця на «Курячих ножках»¹, що на розі Борисоглібського провулку і Великої Молчанівки. Звідси хлопчика в липні 1811 року відвезли до Царсько-сільського ліцею. В 1826 році після повернення із заслання Пушкін зупинявся у свого друга Соболевського, який жив у будинку на Собачій площаді. Вона стала місцем зустрічі Пушкіна з близькими йому людьми. На відомому портреті Василя Тропініна (1827 рік) Пушкін зображений таким, яким його бачили в квартирі Соболевського.

Пушкін бував і в інших будинках на Старому Арбаті, скажімо, в будинку № 4, що в Гагарінському провулку, він зупинявся у близького друга Павла Нашокіна — доброго, розумного, даровитого московського дивака. На цьому будинку висить меморіальна дошка, яка сповіщає про те, що він був відновлений у 1970 році. Насправді, в радянські часи, будинок, який непогано зберігся, не стали реставрувати, а знесли, й потім побудували заново. До речі, на своєму весіллі Пушкін був зодягнутий у фрак Нашокіна. Зі слів самого Нашокіна відомо: «Перед свадьбою ему надо было сшить новый фрак; но для сбережения денег, он не заказал себе фрака, а надевал нашокинский и даже венчался в нем». Пушкін відвідав Нашокіна за два дні до вінчання, зустрівся тут із старою знайомою — циганкою Танею — співачкою знаменитого циганського хору Іллі Соколова. Вона згадувала, що співала Пушкіну пісню:

Ах, матушка, что так в поле пыльно?

Государыня, что так пыльно?

Кони разыгрались... А чьи то кони, чьи то — кони?

Кони Александра Сергеевича...

Пушкін заридав і невдовзі пішов від Нашокіна...

¹ Тут необхідно дати пояснення, бо навіть деякі арбатознавці буквально пов'язують цю назву з істинними курячими ніжками. Михайло Пилиєв так пояснював її появу. За царя Олексія Михайловича в Поварській слободі був великий двір для курей поблизу Миколиної каплиці. На прохання слобожан цар пожалував їм грамоту на цю каплицю та віддав земельну ділянку навколо неї. В старовину всяку земельну ділянку називали «ножкою», тобто смугою, частиною землі. Про цю церкву (знесена в 1934 році) пронизливо писав в «Окаянных днях» Іван Бунін: «Вчера... зашел в церковь на Молчановке — «Никола на курьей ножке». Красота этого еще уцелевшего островка.... красота мотивов, слов дивных, живого золота дрожащих огоньков свечных, траурных риз — всего того дивного, что все-таки создала человеческая душа и чем жива она — единственно этим! — так поразила, что я плакал — ужасно, горько и сладко!»

Ще кілька адрес. У тому ж Гагарінському провулку, в будинку 29/31 (не зберігся), Пушкін відвідував Михайла Загоскіна; у будинку № 15, в Ніколовськом провулку поет бував у декабриста Михайла Орлова; в будинку № 27, на Поварській, він часто гостював у свого товариша Сергія Кисельова...

Коли поет вирішив улаштувати своє сімейне життя, він зняв арбатську квартиру на другому поверсі нинішнього будинку № 53, відомому тоді як «будинок Хитрової». Друзям дає свою нову адресу: «На Арбате дом Хитровой А.П.»; «Пиши мне на Арбат в дом Хитровой».

І тут впливає з історії дивовижний факт! У XVIII столітті територія цього — «пушкінського» — будинку була одним володінням з територією нинішнього будинку № 55, в якому поселився в 1916 році Грушевський. Як несподівано переплітаються людські долі і як важливо нарешті про це розповісти, тим більше, що йдеться про національних геніїв України і Росії.

Тепер у будинку № 53 Музей-квартира Пушкіна. Проходячи повз нього, чомусь часто згадую дивовижні пушкінські рядки:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Луна спокойно с высоты
Над Белой Церковью сияет
И пышных гетманов сады,
И старый замок озаряет.

Здається, що українські мотиви невичерпні на Арбаті...

Сватовство Пушкіна також відбулося недалеко звідси. На місці нинішнього будинку № 50 на розі Великої Никітської й Скарятинського провулка стояв будинок Прозоровської, який вона в 1825 році здала Гончарову — тестю Пушкіна. Сюди й приходив поет просити руки Наталії Гончарової. Будемо, до речі, пам'ятати, що вона походила із старого козацького роду гетьмана Петра Дорошенка, який боровся за державну незалежність та територіальну єдність України. Останні роки життя Дорошенко провів під Москвою, де й похований.

Вінчання Пушкіна з Наталі проходило також на Арбаті — в церкві Великого Вознесіння на Великій Никітській.

Былое нельзя воротить... Выхожу я на улицу
И вдруг замечаю: у самых Никитских ворот
Извозник стоит... Александр Сергеевич прогуливается...
Ах, что-нибудь нынче, наверное, произойдет!

Сталося! Пушкін одружився і був щасливий: «Я женат — и счастлив; одно желание мое, чтоб ничего в жизни моей не изменилось — лучшего не дождусь. Это состояние для меня так ново, что, кажется, я переродился». Слова ці взяті з листа до Петра Плетньова, написаного через тиждень після вінчання, і цей пушкінський лист, мабуть, був найщасливішим у житті поета. «Ах, душа моя, какую женку я себе завел!» Після весілля Пушкін з Наталі прожив на Арбаті ще майже три місяці — до 15 травня. «Светлое существование», — так Олександр Сергійович назвав перший період свого подружнього життя. І пов'язане це світле існування саме з Арбатом...

Немає потреби розповідати про всі пушкінські місця на Арбаті. Можна прочитати книгу Олександра Крейна «Життя музею», в якій описані пішохідні маршрути між пушкінськими музеями на Арбаті й на Пречистенці з переліком будинків, у яких бував Пушкін.

Арбатський світ пов'язаний із Михайлом Лермонтовим, якого в свої юнацькі роки Грушевський вважав «улюбленим поетом тої доби». В отроцтві й юності Лермонтов жив у районі Поварської, а затим на Малій Молчанівці, 2.

Поет згадує Арбат в повісті «Княгиня Ліговська», де розповідається про поїздку молодих людей в Симонов монастир: «Это было весною: уселись в длинные линии, запряженные каждая в 6 лошадей, и тронулись с Арбата веселым караваном». Очевидно, що любов до Арбату нероздільна з любов'ю Лермонтова до Москви:

Москва, Москва!.. Люблю тебя как сын,
Как русский, — сильно, пламенно и нежно!

В гостях у Сергія Аксакова

В історії залишився видатний арбатець, російський письменник і поет Сергій Аксаков, який жив у різних куточках арбатського ареалу — в Великому Афанасьєвському, Газетному, Скатертному, Мало-му Кисловському провулках, а також на Сивцевому Вражку, 30 (з жовтня 1848 року по травень 1849 року), у Філіпповському про-

вулку, 9 (1849–1851 роки), в Малому Левшинському провулку, 3 (1855–1856 роки).

Однією з перших аксаківських адрес у Москві був Великий Афанасьєвський провулок, 12. Саме сюди влітку 1832 року Михайло Погодін привіз молодого Миколу Гоголя. «Ефект був сильний», — згадував Аксаков. Він повів Гоголя до московської знаменитості, автора «Юрія Милославського» Михайла Загоскіна, який також жив на Арбаті у власному будинку в Денежному провулку. У Москві Гоголь познайомився з великим актором, другом Тараса Шевченка Михайлом Щепкіним, який гаряче любив Україну.

Особливе значення мала зустріч Гоголя з ученим-енциклопедистом, фольклористом, етнографом, істориком, письменником, збирачем українських пісень, професором Михайлом Максимовичем. Він народився в Україні, навчався на філологічному і природничому факультетах Московського університету, працював його викладачем і директором ботанічного саду. З 1833 року — професор кафедри ботаніки Московського університету. Михайло Максимович п'ятнадцять років прожив у Москві, а в 1834 році став першим ректором новозаснованого Київського університету Святого Володимира. У вересні 2004 року до 200-річчя від дня народження Максимовича на старому будинку Московського університету, що на Моховій напроти Кремля, була відкрита меморіальна дошка: «Максимович Михайл Александрович (1804–1873). Выдающийся ученый, профессор Московского университета — первый ректор Киевского университета Святого Владимира»¹.

Максимович відіграв важливу роль у формуванні української самосвідомості. Сергій Єфремов писав, що, відшукуючи й «обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавляв елемента випадковості й надавав йому значення глибоко органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом...» Не без підказки Михайла Грушевського його брат Олександр Сергійович свого часу написав статтю про Максимовича, яку Михайло Сергійович надіслав на початку 1906 року Олексію Шахматову в Петербург: «Брат мой, магистрат русской истории Киевского университета А.С. Грушевский

¹ Розмовляючи про це з нинішнім ректором Московського університету Віктором Садовничим, я ще раз подумав про те, що до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського необхідно домогтися відкриття йому меморіальної дошки на Старому Арбаті. 55.

желал бы видеть на страницах Ваших уважаемых «Известий» свою статью о Максимовиче... Статью его я прочел — она написана вполне научно и объективно...»

Максимович започаткував вивчення козацької державності — гетьманщини, під його впливом Володимир Антонович продовжив вивчення феномену козацтва й дав цілісну картину історичного шляху української козащини. Михайло Грушевський синтезував, розвинув і поглибив погляди Максимовича і Антоновича, показавши, що з XVI століття козацтво стало суб'єктом історії і виступало виразником національних інтересів народу, носієм ідеї державності. Максимович помер, коли Грушевському було всього сім років, і Михайло Сергійович в пору своєї наукової зрілості якось назвав його «старим істориком». А мені згадалося, що Максимович у своїх листах підписувався «старим українцем», і в цій самооцінці присутня висока правда людини, яка стояла біля витоків української ідеї. Максимович знав Шевченка, з яким познайомився в Києві в 1845 році, після зустрічі в Москві в 1858 році вони листувались. Шевченко гостював у нього в Україні й намалював його портрет, контакти з Кобзарем не могли не вплинути на Максимовича. Приємно, що на початку XXI століття в Києві вийшла в світ книга вибраних українознавчих творів Михайла Максимовича¹.

Та повернемося до арбатця Сергія Аксакова, який у будинку на Сивцевому Вражку приймав у себе артиста Михайла Щепкіна, історика Михайла Погодіна, поета Миколу Язикова, письменників Олександра Хом'якова і Степана Шевирьова. Частим гостем Аксакова був і Гоголь, який саме тут зустрів своє 40-річчя. Втім, особливого святкування не було — звичайний обід, до якого Гоголь попросив Аксакова додати «зайвий кусок бичачини».

У щоденнику Льва Толстого від 25 січня 1857 року знаходимо запис: «20, 21, 22, 23, 24, 25 янв. Чтение у С.Т. Аксакова. Детство, прелестно» (йшлося про читання Аксаковим своєї книги «Дитячі роки Багрова — внука»). В цьому році Аксаков писав: «С Толстым мы ведемся часто и очень дружелюбно. Я люблю его от души; кажется, и он нас любит». Довгі роки дружив з Аксаковим Іван Тургенєв, який часто гостював у Сергія Тимофійовича. Скажімо, в 1851 році Тургенєв відвідав Аксакова в Філіпповському провулку (будинок № 9, не зберігся), який іде паралельно Гоголівському бульвару і з'єднує Сивцев Вражек з Малим Афанасьєвським провулком (з

¹ Михайло Максимович. У пошуках омріяної України. К.: Либідь, 2003.

1959 по 1994 роки називався провулком Аксакова). За місяць до смерті Сергія Тимофійовича Тургенєв заїжджав до нього в Малий Кисловський провулок (будинок № 6).

Сам Іван Тургенєв ще з юності добре знав Арбат, одна з квартир, яку знімали в Москві його батьки, знаходилася на Сивцевому Вражку, 24, а інша — на Верхній Кисловці, 5. У 1839–1851 роках Тургенєв часто жив і працював у Москві на Остоженці, 37. Будинок і події, що в ньому відбувалися, описані в повісті «Муму». Власне, з опису дому й починається знаменита повість: «В одной из отдаленных улиц Москвы в сером доме с белыми колоннами, антресолями и покривившимся балконом жила некогда барыня, вдова, окруженная многочисленной дворней».

20 жовтня 1851 року Михайло Щепкін привів Тургенєва до Гоголя, який жив на Нікітському бульварі в будинку Талізїна. З 1860 року, приїжджаючи до Москви, Тургенєв зупинявся у свого друга Івана Маслова, який жив на Гоголівському бульварі, 10. Цей будинок відзначений меморіальною дошкою.

Арбат часто присутній в творах Тургенєва. В романі «Напередодні» на Арбаті живе Інсаров: «на заднем дворе безобразного каменного дома, построенного на петербургский манер между Арбатом и Поварской» (так що й у першій половині ХІХ століття на Арбаті зводилися будинки, які декому не подобалися, принаймні, Тургенєву). Зате власний будинок Анни Василівни Стахової, що стояв біля Пречистенки в провулку вражав: «...С белыми колоннами, белыми лирами и венками над каждым окном, с мезонином, службами, палисадниками, огромным зеленым двором, колодцем во дворе и собачьей конурой возле колодца».

В романі «Дим» сім'я Осініна жила «около Собачьей площади, в одноэтажном деревянном домике, с полосатым парадным крылечком на улице, зелеными львами на воротах и прочими дворянскими затеями». Неподалік від будинку Осініних письменник «поселив» і Литвинова. У церкві Вознесіння на Арбаті в часи Катерини ІІ відбулося весілля Маланї Петрівни — першої московської красуні («Старі портрети»). В дерев'яному будинку жив викладач Ратч («Нешасна»): «с большим двором и садом в Кривом переулке возле Пречистенского бульвара». На Старому Конюшенному у Тургенєва проживав московський відставний генерал із «Дворянського гнізда».

Щоб зрозуміти, як через твори Тургенєва ще з отрочтва причащався до Арбату Грушевський, досить прочитати кілька рядків із його «Споминів» про гімназію: «Тургенєв в тих роках чи не був моїм

найбільш улюбленим письменником; його ідеалізовані шукачі правди життя поривали мою душу, а від чарівних, чистих і благородних образів молодих дівчат і жінок — «Ася», «Первая любовь», «Вешние воды», «Накануне», «Дворянское гнездо» — серце моє наповнялось солодким тремтінням».

Тарас Шевченко в Москві

Серед гостей і друзів Аксакова був український геній Тарас Шевченко, який на шляху із заслання в Петербург 10 березня 1858 року прибув до Москви і поселився на квартирі свого друга, великого артиста Михайла Щепкіна¹. Той зворушливо піклувався про Тараса Григоровича, який кілька днів хворів. 15 березня Шевченко записав у щоденнику: «Михайло Семенович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание!» 12 і 13 березня Тараса Шевченка відвідав давній приятель Михайло Максимович, який подарував йому своє історичне дослідження «Сказание о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном». Шевченко, звичайно не міг не звернути увагу на розповідь про відомий уже нам штурм Сагайдачним Москви в 1618 році. Тарас Григорович бував і в гостях у Максимовича, захоплювався його дружиною Марією Максимович: «Вечер провел у своей милой землячки М.В. Максимович... Она, милая, весь вечер пела для меня наши родные душевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра...» Добрі спогади викликало також побачення з давнім приятелем ще по Академії мистецтв у Петербурзі відомим українським і російським живописцем Аполлоном Мокрицьким: «отдохнул у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего, покойного Штернберга, и пошел к уральскому казачине Савичу². Взял у него летопись Велички, которую он получил от О.М. Бодянского два года тому назад для пересылки мне и держал у себя...» В цьому Шевченковому запису привертають увагу два моменти. Передусім згадка про Самійла Величка підтверджує, що Шевченко

¹ Михайло Щепкін наймав будинок у Воротниковському провулку, що належав московській домовласниці Щепотьєвій.

² Савичев Микита Федорович (1820–1885) — офісер Уральського козачого війська, з яким Шевченко познайомився в Новопетровському укріпленні. Стаття Савичева «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко» (Казачий вестник, 1884, 24, 27 мая) є цінним мемуарним джерелом для вивчення життя Шевченка — заслання.

всерйоз цікавився працею колишнього канцеляриста війська Запорізького «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», в якій описуються історичні події в Україні, зокрема визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Михайло Грушевський широко використовував літопис Величка у своїх дослідженнях. Заслуговує на нашу увагу і Осип Бодянський (1808–1877) — український і російський філолог, історик, письменник і перекладач, професор Московського університету. Шевченко познайомився з ним у лютому 1844 року в Москві, коли повертався до Петербурга з України. Можливо, внаслідок розмов з Бодянським з'явився вірш «Чигрине, Чигрине», написаний Шевченком 19 лютого 1844 року в Москві.

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?? Засівали.
І рудою поливали...
І шаблями скородили,
Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута...рута...
Волі нашої отрута.

Бодянського поет відвідав 18 березня: «Наговорились досыта о славянах вообще и о земляках в особенности...» Так само добре враження залишилося від зустрічі в сім'ї Станкевичів: «Весело, нецеремонно поболтали о Малороссии, о днях минувших, и на расставаньи В.А. (треба — А.В.— В.М.) Станкевич¹ подарил мне экземпляр стихотворений Тютчева»².

24 березня 1858 року син Михайла Щепкіна Микола, що мав книжкову крамницю, влаштував «званий обід», на який запросив і Шевченка: «Николай Михайлович... задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я

¹ Станкевич Олександр Васильович (1821–1912) — російський письменник, біограф. За свідченням сучасника, в 50-х роках XIX століття «в доме Станкевича собиралось все, что было мыслящего и порядочного в тогдашнем литературном обществе, за исключением словянофилов, которые держались особняком...».

² Йдеться про перше прижиттєве видання «Стихотворения Ф. Тютчева» (СПб.: Тип. Эд. Праца, 1854).

встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми».

Наступного дня, 25 березня, на «благовіщення», напередодні від'їзду Шевченка з Москви до Петербургу, Михайло Максимович улаштував на честь свого друга Тараса Шевченка обід, який зібрав чимало відомих діячів культури й науки. Серед них були Михайло Щепкін, Михайло Погодін, поет, історик літератури і критик професор Сергій Шеви́рьов¹, громадський діяч, публіцист, слов'янофіл Олександр Кошелев, історик Петро Барте́нєв², знайомий Шевченка ще з 40-х років Григорій Галаган та ін. Учасниця цього вечора Євдокія Єлагіна розповідала: «Шевченко простой, добродушный, умной мужик... У Максимовича обедали Кошелев и Кошелева, оба Аксаковы, Галаган, Погодин, Шевырев... После обеда Шевченко, хозяйка и Галаган стали петь малороссийские песни и премило, Максимович сказал спич стихами, совсем был в восторге...» Справді Михайло Максимович прочитав свій вірш «25 марта 1858», присвячений Шевченкові:

На святе благовіщення
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як дуже за тобою
Тужила Україна —
Усе тебе впоминала,
Як та мати сина.
Твої думки туманами
На лугах вставали,
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні соловейком
В садах щебетали...
Бувай здоров нам на радість,
А собі на славу!

¹ Про нього Шевченко записав у щоденнику: «Шевырев... несмотря на сеньскую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок».

² З часом Барте́нєв став редактором і видавцем «Русского архива», в якому публікувалися біографічні матеріали про Шевченка.

Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю, —
Заспівай же нових пісень,
Щоб мати-Вкраїна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!¹

Про цей банкет Шевченко писав: «Многоуважаемый М.А. Максимович задал мне обед... В конце обеда амфитрион² прочел в честь мою стихи собственного сочинения...»

В той день, пізно ввечері перед від'їздом із Москви, **Тарас Шевченко побував у районі Арбату**, де на Поварській вулиці у власному будинку жив уже згаданий Олександр Кошелев. У нього він познайомився з одним із «стовпів» тодішнього слов'янофільства Олександром Хом'яковим і відомим декабристом, князем Сергієм Волконським. Ось запис поета в щоденнику: «В 9-ть часов с Иваном и Константином Аксаковыми поехал к Кошелеву, где встретился и познакомился с Хомяковым и со стариком декабристом кн. Волконским».

Знаходячись у Москві, Шевченко встиг її подивитися. 19 березня 1858 року записав у щоденнику: «В 10 часов утра вышли мы с Михаилом Семеновичем из дому и, несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть Москвы. Я не видал Кремля с 1845 года³. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он все-таки оригинально прекрасен». Не сприйняв Тарас Григорович архітектуру і естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже двадцять років будувався за проектом архітектора Костянтина Тона в так званому російсько-візантійському стилі: «Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась напоказ среди белокаменной». Наступного дня, 20 березня: «...По Тверской отправился в Кремль. Полюбовавшись старым красавцем Кремлем, прошел я к юному некрасавцу Спасу с целью посмотреть скульптурные работы⁴. Но меня и на двор не пусти-

¹ Текст цього вірша Тарас Григорович одержав уже в Петербурзі; надрукований він у журналі «Основа» в 1861 році.

² Міфологічний герой, що славився своєю гостинністю.

³ Навесні 1845 року Шевченко недовго був у Москві проїздом з Петербурга в Україну. Зустрівся з Михайлом Шепкіним і Осипом Бодянським.

⁴ Інтерес Шевченка до скульптурних робіт був викликаний, насамперед, тим, що в оформленні храму брали участь відомі майстри П.П. Клодт, О.В. Логановський, М.О. Рамазанов, Ф.П. Толстой.

ли. «Не приказано», — сказал сторож¹. Я ему не противоречил и возвратился в Кремль». 21 березня знову здійснив екскурсію по Москві разом із Шепкіним: «В 10 часов утра не пешком, а в пролетке пустились мы с Михайлом Семеновичем Москву созерцать».

Отже Тарас Григорович, принаймі, тричі відвідав Кремль, від нього пішки пройшов дорогу до храму Христа Спасителя, бував на Тверській, Великій Дмитровці, Страстному бульварі, Ільїнці, Покровці, Луб'янці, М'ясницькій, біля Красних воріт і на березі річки Неглинної та в інших місцях Москви. Як ми вже знаємо, був він і в арбатському ареалі, зокрема на Поварській, але, судячи з усього, спеціально не відвідував саму вулицю Арбат.

Легко переконатися, що недовгі відвідини Шевченком Москви в березні 1858 року були насичені важливими й цікавими зустрічами та знайомствами і залишили у Шевченка найкращі враження й спомини:

«Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак, нет худа без добра».

Шевченко і Аксаков

Серед усіх московських знайомств і зустрічей окремої уваги заслуговує перетинання Тараса Шевченка з Сергієм Аксаковим. В академічній біографії поета, виданій ще в радянські часи, читаємо: «Знаменною подією для Шевченка в Москві була зустріч і особисте знайомство з видатним російським письменником С. Аксаковим, який у листах так приязно поставився до нього»². Втім, краще всьо-

¹ Це було пов'язано з тим, що храм будувався і територію охороняли від сторонніх осіб.

² Скажімо, 4 січня 1858 року Шевченко писав Аксакову з Нижнього Новгорода, зокрема, з приводу книги «Семейная хроника», яку Сергій Тимофійович передав Тарасу Григоровичу з дарчим автографом через Шепкіна:

«Чтимый и многоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Не нахожу слов сказать вам мою благодарность за ваш милый подарок, за ваше искреннее сердечное ко мне внимание. Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изяшнейшее произведение, но теперь я читаю его снова и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение...

Послал я вам... свою «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вооружитесь терпением, прочтите ее, и если найдете сию «Прогулку» годною предать тиснению, то предайте, где найдете приличным. Вторая часть «Прогулки» будет прислана вам, как только покажется в печати первая».

го заглянути в шоденник самого Шевченка, який передає його ширю радість від першої зустрічі з 67-річним Аксаковим 22 березня 1858 року:

«Радостнейший из радостных дней. Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность! Он не здоров и никого ни принимает. Поехали мы с Михаилом Семеновичем сегодня поклониться его семейству. Он узнал о нашем присутствии в своем доме и, вопреки заповеди доктора, просил нас к себе. Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний».

Через день Шевченко знову звернувся в шоденнику до зустрічі з Аксаковим: «Еще раз виделся с Сергеем Тимофеевичем Аксаковым и с его симпатическим семейством и еще раз счастлив. Очаровательный старец! Он приглашает меня к себе в деревню на лето¹, и я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует». Хороше враження на поета справив старший син Аксакова — Костянтин, поет, філолог, публіцист-слов'янофіл. Цікавою постаттю був і молодший син — Іван, уже тоді відомий письменник. Тарас Григорович познайомився також з дочками Сергія Аксакова — Вірою та Надією. Про останню записав у шоденнику: «...С наслаждением слушал мои родные песни, петье Надеждой Сергеевной. Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и ее песням и вообще ее поэзии».

В сім'ї Аксакових Шевченко почував себе розкуто, співав українські й російські пісні, зокрема, волзьку бурлацьку пісню, почувту, певне, під час подорожі Волгою, що дуже сподобалося присутнім. Дочка Сергія Тимофійовича Віра писала 26 березня 1858 року: «Шевченко на всех — на отесеньку (Сергія Аксакова — В.М.) и братьев — производит приятное впечатление; он умен и прост... Стихи его всегда чисты и нравственны. С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда было».

Через чверть століття Іван Аксаков згадував про Шевченка: «Мы имели возможность узнать его довольно близко... Мы можем сви-

¹ Йдеться про підмосковну садибу Абрамцево, де Сергій Аксаков жив влітку.

детельствовать, что ни малейшего озлобления на нас «москалей» Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского литературного языка».

Напередодні від'їзду з Москви Тарас Григорович не міг не відвідати Сергія Аксакова. Проте зустрівся лише з сім'єю... «Я за-
ехал к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастья облобызать его седую прекрасную голову».

Надалі між Аксаковим і Шевченком продовжується тепле листування¹, зокрема з приводу вже згаданої російськомовної повісті Тараса Григоровича «Прогулка с удовольствием и не без морали» Перша її частина була підтримана Сергієм Аксаковим, що надихнуло Тараса Шевченка на подальшу роботу. З цього приводу поет писав своєму «рецензенту» 16 лютого 1858 року: «Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милостливо. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове...»

Враження від другої частини повісті Сергій Аксаков висловив у листі до Тараса Шевченка в червні 1858 року, й воно не було приємним для поета: «Я обещал Вам откровенно сказать свое мнение об этом Вашем произведении. Исполняю мое обещание: я не советую Вам печатать эту повесть. Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина...»

В одній із біографій Кобзаря читаємо: «Потрібен був майже місяць, щоб Шевченко примирився з крахом його творчих планів і прийняв рішення залишити подальші спроби в цьому напрямі». 15 липня Тарас Григорович написав Аксакову широкого й мужнього листа:

«Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решался сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне

¹ В «Шоденниках» видатного українського літературознавця Сергія Єфремова зустрів цікавий запис від 6 липня 1927 року: «Одержав... Шевченкові листи до С. Аксакова, про які тільки чув, що вони не пропали. Саме зладуться до III тому» (йдеться про видання творів Тараса Шевченка. — В.М.).

дорогу, по которой я шел ошупью. Теперь думаю отложить всякое писанье в сторону и заняться исключительно гравюрою, называемою аквафортом, образчик которой вам посылаю»¹.

Такий цікавий штрих до історії російських повістей Шевченка, пов'язаний з Аксаковим. Звичайно, Шевченко був далекий від наміру взагалі відмовитися від письменницької творчості, йшлося лише про вибір способу заробітку на хліб насущний... Тарас Григорович при нагоді передавав вітання Сергію Тимофійовичу, коли писав друзям із Петербургу. Скажімо, Михайла Максимовича просив: «Як побачите С.Т. Аксакова і М.С. Щепкіна, то поцілуйте сих старих дітей за мене тричі». Тому ж Михайлу Щепкіну писав: «Поцілуй Сергея Тимофеича за мене...» У листопаді 1858 року Тарас Шевченко разом із Сергієм Аксаковим, Іваном Тургенєвим, Миколою Чернишевським та іншими російськими діячами культури підписав протест проти антисемітської статті у журналі «Іллюстрація».

«Один з найславніших синів України»

Для нас — українців — Арбат особливо дорогий і близький невинною присутністю Миколи Гоголя, який є, за словами Грушевського, «один із найславніших синів України». До оцінок Грушевським індивідуальності й творчості Гоголя ми ще звернемося в наступному розділі, а зараз коротко згадаємо арбатську, останню сторінку життя письменника.

З Одеси, де Гоголь жив з осені 1850 року до весни 1851 року й завершив другий том «Мертвих душ», він прибув у своє родове гніздо село Василівку (Яновщину), провів там в останній раз найбільш квітучий період весни. Він малював план майбутнього будинку для всієї сім'ї, відвів у ньому для себе три кімнати. Закупив ліс для будівництва, перед самим від'їздом придбав собі міцну дубову шафу для книг і пообіцяв, що наступною весною, коли нарешті вийде його книга, приїде у Василівку сам і приступить до зведення будинку.

Затим Гоголь поїхав у Москву, де чекала його смерть.

Поселився у графа Олександра Толстого в будинку Талізїна на Нїкїтському бульварі, 7, що недалеко від будинку № 9 на Старому

¹Йдеться про один із перших офортів Шевченка, можливо, з ескіза іспанського живописця Мурільйо «Святе сімейство».

Арбаті. Літо 1851 року пройшло в шасливих надіях, а гіркий перелом настав на початку осені. 2 вересня 1851 року Гоголь пише матері у Василівку: «Рад бы лететь к вам, со страхом думаю о зиме... Здоровье мое сызнова не так хорошо, и, кажется, я сам причиною. Желая хоть что-нибудь приготовить к печати, я усилил труды и чрез это не только не ускорил дела, но и отдалил еще года, может быть, на два. Бедная моя голова! Молитесь обо мне, добрейшая моя, родная душе моей матушка...» (виділено мною. — В.М.).

Зима, якої боявся Гоголь, справді принесла спалення ним другого тому «Мертвих душ» і смерть генія. Не буду більше торкатися ні втрати твору, ні втрати життя — про це існує величезна спеціальна література. Хочу лише наголосити, що на Арбаті Гоголь волав до матері, до Василівки, до України...

В цьому контексті нагадаю, що ще на початку 30-х років Микола Васильович загорівся ідеєю посісти кафедру в Київському університеті Святого Володимира, яку подав йому Михайло Максимович. У Гоголя визрів масштабний науковий проєкт — написання «Історії Малоросії» «в шести малих, або чотирьох великих томах», а також виник задум створення загальної історії людства. Між іншим, якраз таке завдання виконав згодом Грушевський! А Гоголю не судилося. В Києві йому не дали навіть місця ординарного професора загальної історії. Це не могло не вплинути на подальшу долю сина українського народу. Грушевський влучно зазначив: «Нешастям було, що Гоголь не мав навколо себе людей з сильніше вираженими національними почуттями. Він обертався між росіянами або українцями зовсім денационалізованими»...

Невдовзі після згаданого листа до матері Гоголь, дізнавшись про весілля однієї з своїх сестер, виїжджає з Арбату, з Москви через Калугу в Малоросію. Зупиняється в обителі Оптина пустинь. З готелю в Козельську пише листи знайомому старцю Макарію й просить у нього поради: чи їхати додому, чи в Крим, чи повернутися в Москву? Старець заспокійливо відповідає Гоголю: вирішуйте самі, чиніть так, як самі хочете, і не надавайте своїй нерішучості надмірного значення, це минеться. Мудра відповідь. Та часто думається мені, що Микола Васильович, напевне, ще залишився б живим, якби тоді справді приїхав у рідне село. Бо ж тільки вдома, в Україні він міг позбутися того страшного стану, коли, за його ж словами, «находили на мене хвилини життєвого оніміння, серце і пульс переставали битись».

Але Гоголь, «вперше в своєму житті повернувши з дороги» (Ігор Золотуський), їде назад у Москву. За словами Пантелеймона Куліша, в той час, тобто взимку 1851–1852 років, у Москві проживало кілька сімейств, у яких Гоголь відчував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил и за которыми не раз рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: «Вареники — побиденьки! сыром боки позапыханы, маслом очи позаплываны — вареники...»

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков»¹.

Проте, мабуть, ніхто з нас не може почувати себе в гостях, навіть у найдорожчих людей, так само добре, як у себе вдома. Наприкінці 1851 року Гоголь писав додому з Арбату сестрі Ользі: «Весной, если поможет Бог управиться со всеми здешними делами, **надеюсь заглянуть к вам и, может быть, часть лета проведем вместе**». Це була душевна й духовна тяга до рідної землі, до материнського дому в Україні. У смертному лютому 1852 року хворий Гоголь довірився матері: «Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устройства внутреннего!.. Ваш весь, вас любящий сын Николай».

¹ Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589.

Возвелич мене, мамо. А я ж бо тебе возвеличу
тьмяним боєм своїм і любов'ю, тугою, як смерть.
Усамітнений, сивий, гінкий, не молю і не кличу —
поминув мені світ і пішов, мов з під ніг, шкереберть.
Та караюсь тобою. Одною тобою, кохана,
свиною твоєю, сльозою, крутою, мов сіль.
Ти мій дар піднебесний, моя незагоєна рана,
перший спалах моїх геніально-чутких божевіль.
Бачу, ставши в кутку, насилаєш молитви до Бога:
запомож мені, Отче, і визволи сина з ярма,
заки довга моя не урвалась навіки дорога...

(Василь Стус).

...У березні 2004 року разом з академіком Миколою Жулинським ми заходили до будинку, в якому жив і помер Микола Гоголь, на Нікітському бульварі, 7, оглянули меморіальну квартиру письменника, послушали її завідувачку, залюблену в Гоголя.

Згадався Володимир Гіляровський, який дуже любив бувати тут, бродити по кімнатах, овіяних пам'яттю про Гоголя, сидіти біля того самого каміну. Дядя Гіляй написав про це:

Недалеко от нас этот старый камин,
Кабинета угрюмого своды,
Где погиб наших дум властелин
И певец украинской свободы...

В той час у Жулинського виходила в світ у газеті «День» серія статей про Шевченка і Гоголя під назвою «Дві половинки українського серця: Шевченко і Гоголь». Микола Григорович писав: «Тарас Шевченко і Микола Гоголь — дві безсмертні постаті, що найяскравіше репрезентують українську духовність і є «послами» нашої культури в усіх усюдах. Але ж які різні ці генії! Один поставив свій унікальний дар на службу культурі загальноімперській, інший — звершив диво: віродив рідне українське слово, піднісши нашу літературу на рівень світовий...»

Глибокі роздуми на цю тему зустрічаємо в монографії Юрія Барабаша «Коли забулу тебе, Єрусалиме...», за яку він отримав у 2004 році Національну премію України імені Тараса Шевченка:

«Те, що в Шевченка народжує нестримний гнів, сарказм, грізні інвективи, рішимість будь-що йти проти течії, ламати осоружні історіографічні кліше, валити загальноновизнані авторитети, — те в Гоголі

викликає лишень розгубленість, непевність, душевну смуту, бажання ухилитися, промовчати, притаїтися... Там де Шевченко безоглядно відкритий і цілісний у своєму національному почутті, Гоголь замкнений, інтровертний, згубно роздвоєний...

Два різних пагони одного етнічного дерева. Дві типологічно несхожі іпостасі національного характеру...

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже¹.

І Микола Гоголь, і Тарас Шевченко померли на чужині, проте Шевченко заповів поховати себе «на Україні милій». Коли навесні 1861 року прах Кобзаря перевозили в Україну, то в Москві домовина з його тілом була тимчасово встановлена в арбатському храмі Тихона Амафунтського². Від нього — сотня кроків до будинку на Нікітському бульварі, в якому за дев'ять років до того лежав мертвий Гоголь. За життя їм не судилося познайомитися, і навіть географічно вони так близько ніколи не перетиналися. В 1809 році на Арбатській площі було відкрито пам'ятник Гоголю, і, занурений у тяжкі роздуми Микола Васильович, опинився навпроти храму Тихона Амафунтського. Нахиливши зболену тяжкими думами голову й відвернувши її трохи праворуч, він мовби не наважувався підняти очі на те місце, де колись знаходився прах Кобзаря. Містика...

«Українське почуття в нім було...»

Стояв з Миколою Жулинським у меморіальній кімнаті біля тієї печі, в якій згоріли гоголівські рукописи й згадав, як у Культурному центрі України в Москві наприкінці ХХ століття, коли відзначалося 190-ліття з дня народження Миколи Гоголя, проходили репетиції спектаклю «Старосвітська любов» за мотивами повісті «Ста-

¹ На надгробку, встановленому на могилі Гоголя в Даниловому монастирі, були викарбовані слова пророка Ієремії: «Горьким моим словом посмеюся».

² В травні 1861 року (6–7 травня за старим стилем) домовина з тілом Тараса Шевченка прибула в Київ. Вона була встановлена в церкві Різдва Христового на Поштовій площі, де й було відправлено поминальну за спокій душі Кобзаря. Як і московський храм Тихона Амафунтського, київська церква Різдва Христового була знесена в 30-х роках минулого століття, проте на початку ХХІ століття зведена знову. От, якби й у Москві зробили таку добру справу!

росвітські поміщики» (режисер Валерій Фокін). В цьому спектаклі Фокін задіяв величезну піч, що роззявляє час від часу свою вогненну пашу, і тоді стає зрозуміло, що ніяка це не старосвітська пічка, котра дає тепло, а скажена сучасна топка, що без жалю спалює і письменницькі рукописи, і людські надії.

Фокін блискуче поставив на сцені Гоголя з його потрясаючою розповіддю про старосвітських малоросійських поміщиків Афанасія Івановича (Богдан Ступка) і Пульхерію Іванівну (Лія Ахеджакова). Втім, Гоголь, мабуть, добре знав і про те, що старенькі чимось подібні до москвичів, які ще проживали тоді в арбатському світі, відокремленому від міської метушні. Досить знову згадати той же «Московський дворик» Василя Поленова, який змальовує такий патріархальний куточок Арбату вже наприкінці 70-х років XIX століття, а «Старосвітські поміщики» були написані Гоголем за сорок з лишнім років до того.

У згаданому спектаклі «Старосвітська любов» по всій сцені розкидані плоди благословенної української землі: гарбузи, цибуля, яблука, груші, перець, огірки, капуста, часник, кавуни, та ще й всілякі сушені трави і плетені кошики з... челяддю. Один з кошиків таємниче розгулює між домашнім добром і зрештою перетворюється на ту саму кішку — провісницю смерті Пульхерії Іванівни...

Власне, місце залишається тільки для постелі, де герої проводять значну частину сценічного часу. Ой, який дивний сон поставив Валерій Фокін! Саме в ньому він закодував погляд на старосвітське усамітнене життя, погляд, що так різниться з думкою Гоголя. Письменник вважав те життя таким тихим, що на хвилину забуваєшся і гадаєш, що пристрасті, бажання і бентежні породження злого духу, які збурюють світ, зовсім не існують, і ти їх бачив лише уві сні. Наперекір Гоголю, у якого під час нічного спочинку героїв загальна тиша встановлювалась, глядач стає свідком опредмечено-бучного сну — моторошного, з розливчастим хропінням і тривожним стогоном, зойками і судомами, з маренням і містичними гоголевими видіннями... Так-так, зрештою виходить, що вся містика спектаклю справді гоголівська, як, утім, і побутовізм з обов'язковим зверненням до вареників, коржиків і пиріжків, грибочків, каш і киселів, кислого молочка і ріденького грушевого узвару. Що й казати, обоє стареньких, за колишнім звичаєм старосвітських поміщиків, дуже люблять попоїсти. У дивовижному трактуванні Ступки — «поплямкотеть і покушенькать»... Сон, мов життя, або життя, мов сон...

Однак це «низьке буколічне життя» (Гоголь) у режисера Фокіна зовсім не «змушує вас сміятися крізь сльози смутку і милування», як твердив Олександр Пушкін. Швидше, режисер спонукає глядача заглибитися у філософські роздуми про справжні й хибні людські цінності, про те, що таке повнота і сенс життя. У відповідь на таку несподіванку в Єкатеринбурзі, Новосибірську та й у Москві спектакль роздратовано залишали «нові росіяни», з'явилися недоброзичливі рецензії. Персонажі Ступки й Ахеджакової викликали не ідилічне милування, а глибоке співчуття, до якого багато хто нині просто не готовий. Нічого дивного. Адже з часів Віссаріона Белінського вважали слушною думку, що безглузді Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна упродовж кількох десятків років їдять і п'ють, п'ють і їдять, і потім, як і заведено споконвіку, помирають. А Гоголь всього-навсього знайшов поезію навіть «у цьому вульгарному і безглуздому житті»... Непримиренний критик імперативно проголосив, що двоє гоголівських стареньких — це «дві пародії на людство». Понад півтора століття якось забували, що герой Миколи Васильовича думав інакше, про що відверто оголосив уже в перших рядках повісті: «Я дуже люблю скромне життя тих усамітнених володінь віддалених сіл, які в Малоросії називають старосвітськими...»

На гострому і болючому зламі століть і тисячоліть Валерій Фокін поставив містичну і магічну виставу про любов. Яка одна тільки й може врятувати цей шалений, шалений світ. Не випадково п'єса Миколи Коляди за мотивами «Старосвітських поміщиків» Гоголя отримала назву «Старосвітська любов». Не випадково в ній Пульхерія Іванівна зізнається в тому, що жила з Афанасієм Івановичем щасливо, чого вона не робила в гоголівській повісті. Велике таїнство і чудотворство гри двох видатних акторів — Ступки й Ахеджакової — переконує в тому, що патріархальні сільські поміщики принесли в нове тисячоліття живі знаки справжнього, тобто «ясного, спокійного життя»: добро, порядність, взаємодопомогу, любов до ближнього і, головне, безмежну «взаємну любов» (Гоголь). Урок у тому, що старосвітські Філемон і Бавкіда жили за заповідями Христовими, втілюючи не найгірші риси нашої ментальності, яку останнім часом руйнують іззовні і зсередини. Ніякою мірою не можу погодитися з твердженням, що Гоголь у Фокіна все старосвітське життя підпорядковує таємниці смерті. Навпаки — таємниці життя! У тому числі і того, неземного, про яке ніхто з нас нічого не знає. А Гоголь лише здогадувався...

З часу прем'єри спектаклю чимало води сплигло, і стало ще виразніше видно, як лаконічно і точно передав Фокін особливі, неминущі цінності того назавжди втраченого старосвітського життя. По суті справи, Пульхерія Іванівна й Афанасій Іванович волають до нас, щоб ми не загубили в собі найголовніше, найдорожче — непоказну, справжню, самовіддану любов до ближнього свого...

Толстовська присутність

Михайло Грушевський почав писати про творчість Льва Толстого ще молодим, коли великий російський письменник звично ходив по Пречистенці й Арбату. Без перебільшення, Старий Арбат був одним із улюблених московських куточків Толстого, з яким він зв'язаний багатьма узами. Ще в «Юності» Толстой описував, як його герой вийшов на вулицю й опинився на Арбаті: «...Тянулись какие-то возы по Арбату, и два рабочие каменщика, разговаривая, прошли по тротуару. Пройдя шагов тысячу, стали попадаться люди и женщины, шедшие с корзинками на рынок; бочки, едущие за водой; на перекресток вышел пирожник; открылась одна калашная, и у Арбатских ворот попался извозчик, старичок, спавший, покачиваясь на своих калиберных, облезлых, голубоватеньких и заплатанных дрожжах».

В «Юності» знаходимо опис маленького дерев'яного будиночку в Сивцевому Вражку і одного з доходних арбатських будинків:

«Они жили в бельэтаже большого дома на Арбате. Лестница была чрезвычайно нарядна и опрятна, но не роскошна. Везде лежали полосухи, прикрепленные чисто-начисто начищенными медными прутьями, но не цветов, ни зеркал не было. Зала, через светло наложенный пол которой я прошел в гостиную, была также строго, холодно и опрятно убрана, все блестело и казалось прочным, хотя и не совсем новым. Но ни картин, ни гардин, никаких украшений нигде не было заметно».

Приїхавши в Москву в 1848 році, молодий Лев Толстой зупинявся у свого приятеля Василя Перфильєва (Васеньки); той жив на розі Малеого Ніколовесковського і Собачої площадки. Васеньку визнають прообразом Стіви Облонського — характерного типу дворянської Москви. Невдовзі Толстой наймає квартиру в домі Іванової на Сивцевому Вражку. В ній письменник потім «поселив» з матір'ю і Сонєю збіднілого Миколу Ростова, який повернувся з війни: «...Он взял в Москве место по статской части и, сняв любимый им мундир, поселился с матерью и Соней на маленькой квартирке, на

Сивцем Вражке». Саме на Сивцевому Вражку пробуджується в молодому Толстому письменник, тут визріває задум трилогії «Дитинство», «Отроцтво», «Юність». Нагадаю, що домом Ростових із «Війни і миру» називають часто будинок на Поварській, 52: дім князя Болконського, який вилів після пожежі 1812 року, знаходився на Воздвиженці: будинок № 2 в Хлібному провулку описаний в «Анні Кареніній» як дім Щербацьких; закоханий в Кіті Щербацьку Левін бродив по Кисловці й Газетному провулку..

Осінь, зиму і весну 1881–1882 років сім'я Толстих прожила в старому особняку в Денежному провулку, недалеко від будинку, де з часом поселився Грушевський. Про той місяць, що пройшов з часу переїзду в Москву, Толстой зізнався у щоденнику 5 жовтня 1881 року: «самый мучительный в моей жизни». Письменник переживав тяжку духовну кризу й вкрай недоброзичливо писав про Москву та її правителів: «Вонь, камни, роскошь, нищета. Разврат. Собрались злодеи, ограбившие народ, набрали солдат, судей, чтобы оберегать их оргию, и пируют». Втім, якщо вдуматися, насправді це слова, написані на всі часи, бо в них закладена неминуща правда про владу багатих. На початку 1882 року в Москві проходив перепис населення. Толстой взяв у ньому участь і вибрав для перепису Ржанів дім у Проточному провулку, 27/11 (не зберігся). «Все здесь серо, грязно, вонюче — и строения, и помещения, и дворы, и люди, — писав Лев Толстой. — Большинство людей, встретившихся мне здесь, были оборванные и полураздетые».

Всі ці толстовські відвертості не варто забувати, коли ми захоплюємося блискучими розповідями про Старий Арбат.

У «Війні і мирі» під іменем Марії Дмитрівни Ахросімової Толстой вивів реальну арбатку Надію Дмитрівну Офросімову. Вона була зображена ще Олександром Грибоєдовим в «Горі з розуму» старою Хлестовою. Офросімова мала особняк на Староконюшенному. У Толстого читаємо: «Поздно вечером четыре возка Ростовых въехали во двор Марии Дмитриевны, в Старой Конюшенной. Мария Дмитриевна жила одна. Дочь свою она уже выдала замуж. Сыновья ее все были на службе». З цього будинку Анатоль Курагін разом з приятелем Долоховим мав викрасти Наталію Ростову. Звідси ж, виїхавши на Арбат із Староконюшенного, граф Безухов побачив яскраву комету 1812 року:

«При въезде на Арбатскую площадь огромное пространство звездного темного неба открылось глазам Пьера. Почти в середине этого неба над Пречистенским бульваром, окруженная, обсыпанная со всех сторон звездами, но отличающаяся от всех близостью к земле, белым светом и длинным, поднятым вверх хвостом, стояла огром-

ная яркая комета 1812 года, та самая комета, которая предвешала, как говорили, всякие ужасы и конец света».

У період роботи над «Війною і миром» (1863–1869 роки) Толстой користувався рукописними джерелами й книгами з бібліотеки Рум'янцевського музею, де пізніше працював і Грушевський. Збереглося живе свідчення якогось Клечковського, який зустрів Толстого по дорозі до Рум'янцевської бібліотеки:

«...Однажды, едучи в санях по Пречистенке на извозчике, я увидел идущего по тротуару навстречу старичка в круглой шапочке и темном пальто и вдруг узнал в нем Л.Н. Меня охватило сильное желание воспользоваться этой случайной встречей. С минуту я колебался, потом соскочил с саней и, путаясь в полах медвежьей шубы, стал торопливо догонять Л.Н. Когда я назвал его по имени, он испуганно обернулся и посмотрел на меня вопросительно. Я сказал ему, что когда-то студентом был у него в Хамовниках, но он позабыл об этом. Потом я просил Л.Н. позволения проводить его. Оказалось, что он идет в Румянцевский музей...»

В арбатознавчій літературі визнано, що у вересні 1879 року Лев Толстой зупинявся у своєї племінниці, княгині Єлизавети Валер'янівни Оболенської, яка жила в будинку № 9, де зараз знаходиться Культурний центр України в Москві. Коли в 1882 році Толстой поселився в Хамовниках, недалеко від Арбату, він неодноразово бував у Оболенської, дочки його сестри Марії Толстої.

Один із своїх останніх листів, вже після того, як залишив Ясну Поляну, Толстой відправив наприкінці жовтня 1910 року з Шамордіно своїй сестрі Марії Толстій і племінниці Єлизаветі Оболенській:

«Милые друзья, Машенька и Лизанька. Не удивитесь и не осудите нас — меня за то, что мы уезжаем, не простившись хорошенько с вами... Целую вас, милые друзья, и так радостно люблю вас».

З цим толстовським напуттям Єлизавета Валер'янівна прожила ще чверть століття, вона померла у 1935 році, перейшовши, як і її великий дядько, 80-річний рубіж.

...Нелегко сьогодні уявити собі Льва Толстого на Арбаті 80–90-х років позаминулого століття, але є спогади очевидця, які допоможуть нам:

«Я ехал по Арбату, от Смоленской Божией Матери в так называемой «конке». На дороге в наш вагон вскочил легко и быстро новый пассажир; в вагоне он сел как раз против меня; на нем было надето простое и довольно поношенное ватное пальто черного цвета, на голове светло-коричневая круглая шапка. Пассажир глядел на

меня, а я — на него. Я думал: где я видел этого старика с седой бородой и светло-серыми глазами.

В это время в вагоне все зашептались, зашевелились.

— Толстой! Это Толстой! — услышал я слова пассажиров.

Так вот это кто сидит против меня: Л.Н. Толстой. Я так и впился в него взглядом, да и прочие спутники подражали мне очень усердно. Толстой, видимо, забеспокоился, вынул платок, обтер себе лицо, губы, поглядел в разные стороны и, конечно смущенный таким к себе исключительным вниманием, встал вдруг и вышел на площадку вагона. Оттуда он легко спрыгнул на улицу и пошел по тротуару, не отставая от нашего вагона, который, впрочем, двигался не особенно быстро».

Мудрий письменник звично вів у Москві щоденник, в якому записав безліч дивовижних думок і серед них ті, про які не можу не нагадати (кінець 80-х років):

«...Не могу больше молчать. Я должен сказать то, что знаю, то, что жжет мое сердце. А то я стар и нынче и завтра умру, не сказав того, что вложено в меня богом. Я знаю, что богом вложено...

Политического изменения социального строя не может быть. Изменение только одно нравственное, внутреннее человека. Но каким путем пойдет это изменение? Никто не может знать для всех, для себя мы все знаем. И как раз все озабочены в нашем мире этим изменением для всех, а только не для себя» (виділено мною. — В.М.).

Про те, що Толстой частенько бував на Арбаті, свідчить Іван Бунін, який саме тут кілька разів випадково зустрічав його:

«Как-то в страшно морозный вечер, среди огней за сверкающими, обледенелыми окнами магазинов¹, шел в Москве по Арбату — и неожиданно столкнулся с ним, бегущим своей пружинной походкой прямо навстречу мне. Я остановился и сдернул шапку. Он сразу узнал меня:

— Ах, это вы! Здравствуйте, здравствуйте, надевайте, пожалуйста, шапку... Ну, как, что, где вы и что с вами?

Старческое лицо его так застыло, посинело, что имело совсем несчастный вид. Что-то вязаное из голубой песцовой шерсти, что было на его голове, было похоже на старушечий шлык. Большая рука, которую он вынул из песцовой перчатки, была совершенно ледяная. Поговорив, он крепко и ласково пожал мою руку, опять глядя мне в глаза горестно, с поднятыми бровями:

— Ну, Христос с вами, Христос с вами, до свидания...

¹ В рідкісні тепер у Москві сильні морози з хуртовиною, що обволікає новітні обриси вулиці, при вечірньому світлі вітрин розкішних магазинів і стилізованих ліхтарів, можна досить яскраво уявити собі той давній Арбат.

Не помню, в каком именно году видел я его в... зимний вечер в Москве на Арбате. О чем мы говорили, тоже не помню. Помню только, что во время этого короткого разговора он спросил меня, пишу ли я что-нибудь. Я ответил:

— Нет, Лев Николаевич, почти не пишу. И все, что прежде писал, кажется теперь таким, что лучше и не вспоминать.

Он оживился:

— Ах, да, да, прекрасно знаю это!

— Да и нечего писать, — прибавил я.

Он посмотрел на меня как-то нерешительно, потом точно вспомнил что-то.

— Как же так нечего? — спросил он. — Если нечего, напишите тогда, что вам нечего писать и почему нечего. Подумайте, почему именно нечего, и напишите. Да, да, попробуйте сделать так, — сказал он твердо.

Так видел я его последний раз...

Цікаву замальовку Арбату часів Толстого залишив Володимир Гіляровський, який саме тут уперше зустрів письменника в оригінальній ситуації, ще навіть не знаючи його в обличчя:

«Сырым осенним утром на усталой кляче ночного извозчика-старика, в ободранной пролетке я тащился по безлюдным переулкам между Пречистенкой и Арбатом. Был девятый час утра. Кухарки с корзинками, полными провизии, семенили со Смоленского рынка; двое пригостишек неторопливо путались в подолах своих серых шинелей, сшитых с расчетом на рост... На перекрестке, против овощной лавки, стояла лошадь в телеге на трех колесах; четвертое подкатывал к ней старичок огородник в белом фартуке; другой, плотный, бородатый мужчина в поношенном пальто, высоких сапогах и круглой драповой шапке, поднимал угол телеги. Дело, однако, не клеилось. Толстая лавочница, стоявшая у двери в лавку, равнодушно лущила подсолнухи, выплевывая скорлупу на узенький тротуар. На земле валялся картофель, выпавший из телеги, — а ей и горя мало! Лущит да поплевывает. Я спрыгнул с пролетки, подбежал, подхватил ось, а старателя в драповой шапке слегка отодвинул в сторону:

— Пусти, старик, я помоложе!

Я поднял угол телеги, огородник ловко накатил колесо на ось и воткнул чеку. Я прыгнул обратно в пролетку. Поехали».

Пізніше виявилось, що бородатий чоловік у поношеному пальто та драповій шапці і був Толстой.

Гіляровський розповів ще про одну зустріч з письменником в арбатському районі:

«Как-то (это было в конце девяностых годов) я встретил Льва Николаевича на его обычной утренней прогулке у Смоленского рынка. Мы остановились, разговаривая. Я шел в редакцию «Русской мысли», помещавшуюся тогда в Шереметьевском переулке, о чем между прочим и сообщил своему спутнику.

— Вот хорошо, напомнили, мне тоже надо туда зайти.

Пошли. Всю дорогу на этот раз мы разговаривали о трушобном и бродяжном мире. Лев Николаевич расспрашивал о Хитровке, о беглых из Сибири, о бродягах...»

До речі, саме Гіларовський, на прохання Дмитра Яворницького, познайомив того з Толстим, і Володимир Олексійович згадував, що «Яворницький зацікавив Льва Миколайовича своїми розповідями про Запоріжжя».

Нагадаю, на завершення, що саме в арбатському арсалі встановлені пам'ятники Льву Толстому — на вулиці Пречистенці, 11 (1912 рік) й на вулиці Поварській, 52 (1956 рік). Ще перед Першою світовою війною один із доходних будинків — № 4 в Плотніковому провулку — був прикрашений декоративним барельєфним зображенням портрета великого письменника.

«Толстой став пророком сучасного світу»

Як і Володимир Ленін, який написав п'ять спеціальних статей про Льва Толстого, Михайло Грушевський кілька разів окремо звертався до його творчості, приділячи особливу увагу в літературних оглядах творів російських письменників. Ленінський підхід збіднювала впевненість, що правильна оцінка творчості Толстого можлива тільки з точки зору соціал-демократичного пролетаріату, а Грушевський розглядав Толстого з точки зору цивілізованого світу: «Світ шанує в ньому головню... могутнього критика моральних підвалин сучасного життя... Толстой став одним з небагатьох репрезентантів слов'янського світа, котрих ідеї вийшли за межі свого місцевого життя і могутньо вплинули на всесвітню еволюцію ідей і поглядів. Гус і Копернік в минувших століттях, Бакунін і Толстой, почасти Достоевський в наших часах — ті небагато слов'яне, що своїми ідеями лишили глибокий слід в житті культурного світа...»

Втім, і Ленін, і Грушевський сходилися на тому, що Толстой з величезною силою і ширістю бичував панівні класи, з великою нещадністю викривав брехню сучасного суспільства (Ленін), що сильна сторона Толстого — «невблаганне бичовання суспільної неспра-

ведливості і фарисейства, егоїзму і гіпокризії сучасних владуших кругів» (Грушевський). До речі, цю тезу Грушевський висунув за два роки до більшовицького вождя.

Ленін різко виступав проти тих, хто оголошував Толстого «вчителем життя» й закликав учитися не у Толстого, а у пролетаріата. Грушевський також заявляв, що на «учителя життя» властиво Толстой не був сотворений... «Не учителя життя, а могутнього будителя людської мислі й громадського сумління мала сучасна культурна суспільність...» На думку Грушевського, там, де Толстой переходив до практичних поучень, односторонність і простолінійність його поглядів доводила його не раз до неможливих висновків, і позитивна сторона його моралістичної проповіді ставала її слабкою стороною — так зване «непротивлення злу», легковаження або й просто ворожнеча до науки і культури, недовір'є до суспільно-політичних реформ чи навіть похід проти шлюбу, — все це були речі в практичному плані шкідливі, особливо для великоруської суспільності, а за нею й українського громадянства Росії.

Дуже критично ставився Грушевський до поглядів Толстого на мистецтво, викладених передусім у статті «Що таке мистецтво?» Не вдаючись в глибокий аналіз цієї великої й багатой думками, в тому числі спірними, праці, вчений заявляв, що «сильний артист, Толстой вже не раз показавсь дуже слабеньким філософом, і його нова теорія штуки¹ в цілості не може видержати й найпоблажливішої критики...»

Незважаючи на суто класовий підхід, Ленін добре знав творчість Толстого і розумів, що письменник дав художні твори, які завжди будуть цінити й читати широкі народні маси. Грушевський, у свою чергу наголошував, що «твори Толстого, що йшли всупереч утертим поглядам релігії й моральності, забороняла урядова цензура, але суспільність... в кождім разі з великою уважливістю ставилася до сеї творчости».

В статті-некролозі «Смерть Толстого» Грушевський писав: «Для мільонів людей він передусім був могутнім апостолом протеста проти соціальної неправди... Людство піднесло його на такий високий п'єдестал, як се не міг мріяти ніхто з його сучасників, і він тримався нім так трівно, панував над духовним життям людства так довго, що й самі звичайні фізичні вимоги тратили свою силу перед сею незвичайною силою духа...»

Через багато років у «Всесвітній історії», приладженій до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх шкіл Грушевський окремо написав стосовно початку ХХ століття: «В письменстві

¹ Мистецтва.

найбільшими фігурами світової літератури зістались два письменники-моралісти росіяне: Достоевський і Толстой».

Серед тих письменників, яких Толстой особливо високо цинив, був, Антон Павлович Чехов, який, як відомо, мав українські корені. Лев Миколайович навіть читав уголос його оповідання «Душечка» в колі сім'ї та друзів... Михайло Грушевський якось писав: «Лев Толстой казав одному письменнику, що, на його погляд, Чехов перевищає талантом усіх сучасних російських письменників, не виключаючи і його самого, Л. Толстого, та підносив особливо його здібність на кількох сторонах дати цілі образи, цілі психологічні типи і робити вражінє на читача сими мініатюрами. Дійсно, вже дрібні оповідання Чехова, про котрі тут, видно, головню говорить Толстой, дали йому коли не перше то, безперечно, одно з найперших місць між сучасними російськими письменниками, з виїмком, розуміється, самого Толстого...»

«Оден тільки Антін Чехов все йде наперед...»

В оповіданні «Страшна ніч», дія якого розгортається в ніч під Різдво 1883 року, чеховський герой Іван Панихидін розповідав: «Переулки, по которым я проходил, почему-то не были освещены, и мне приходилось пробираться почти ошупью. Жил я в Москве, у Успенния-на-Могильцах¹... стало быть, в одной из самых глухих местностей Арбата». Написано це рукою 24-річного Чехова й свідчить про те, що він знав Арбат. Більше того, **молодий Антон Павлович Чехов неодноразово бував у будинку № 9!** До речі, цієї інформації немає навіть у цікавій і ємкій книзі Ніни Молевої «Литературные тропы Москвы», що вийшла в світ у 1997 році. Справа в тому, що в будинку розмішталася редакція журналу «Цвіркун» («Сверчок»), в якому протягом 1886 року Чехов надрукував шість своїх оповідань². То був один із

¹ Церква Успенія на Могильцах збереглася, знаходиться на розі Пречистенського й Великого Власьєвського провулків. Салтиков-Шедрін писав: «Что касается до церкви Успенья-на-Могильцах, то она славилась своими певчими».

² В квітні 1886 року в листі до брата Олександра Чехов писав: «В «Сверчке» платят прекрасно...» Молодий Чехов отримував у той час по 18 коп. за рядок або 200 крб. за 1 друк. аркуш. Для порівняння: Тургенєву тоді платили 350 крб., Лескову й Достоевському — 300 крб., Салтикову-Шедріну й Успенському — 250 крб. Зате вже в 90-х роках гонорарна ставка Чехова зросла до 500 крб. за 1 друк. аркуш, більше платили лише Толстому — 1 тис. крб., а Горький і Короленко отримували по 150 крб. Михайло Грушевський, який спостерігав за творчістю Чехова, зазначав наприкінці 90-х років, що «пише він яких кільканадцять літ, і декотрі збірники його оповідань перейшли вже за десяте видання — факт незвичайний в Росії!»

найплідніших у його житті років — понад сто оповідань і фейлетонів, причому значна частина з них належить до шедеврів світової новелістики. Цей рік якраз і показав, що майже дві третини оповідань Чехова вже тяжіли до «області серйозу», з «сміхотворних» лише одиниці нагадували колишнього безтурботного, веселого Антошку Чехонте, а в інших обов'язково було «трохи болю». В цьому контексті виділяється оповідання «Жартик» («Шуточка»), яке, незважаючи на, здавалося б, легковажну назву пронизливо передає прекрасне, хвилююче й тривожне передчуття закоханості.

В будинок № 9 Чехов приходив і до видавців братів Вернерів, які в ньому жили. У 1887 році Вернери випустили в світ книгу Чехова «Невинні розмови», обкладинку якої малював його брат Микола Чехов, художник, співробітник багатьох гумористичних журналів.

В стінах арбатського будинку № 9 особливо символічно звучать слова Чехова про те, що Україна дорога й близька його серцю, що він любить її літературу, музику і дивну пісню, наповнену чарівною мелодією. Чехов признавався, що любить український народ, який дав світу такого титана, як Тарас Шевченко.

Антон Павлович і з інших приводів бував на Арбаті. Скажімо, у прекрасної актриси Малого театру Надії Нікуліної, яка жила у власному будинку в Калошиному провулку, 10. Вона працювала в Малому театрі з 1863 року й прославилася в комедіях Олександра Островського. В грудні 1888 року Чехов був у Нікуліної в зв'язку з постановками п'єс петербурзьких драматургів, які планувалися на сцені Малого театру.

Як бачимо, стежки Чехова й Грушевського, хоч і віртуальні, врешті-решт перетнулися на Старому Арбаті. Втім, їх «зустріч» відбулася ще за життя письменника, коли в другому томі «Літературно-наукового вістника» у 1898 році Грушевський вмістив аналітичну статтю про творчість Чехова. Трохи згодом, у четвертому томі журналу (1898 рік) Грушевський відвів Чехову чільне місце в аналізі «новин російської літератури», наголосивши, що в ньому «можемо ще побачити першорядну літературну силу». З цих публікацій видно, що молодий український вчений добре знав творчість російського письменника, прочитав основні його збірки, повісті «Дуель», «Палата № 6», «Моє життя». Грушевський окремо підкреслював, що Чехов «звідав особисто місце заслання для засуджених в Росії — острів Сахалін і описав його й життя засланців в формі подорожжя-мемуара».

На думку Грушевського, погляд Чехова на життя глибоко песимістичний, його увагу привертають звичайно негативні форми людського життя, прояви аномалій, що впливають з самих обставин і

від людей, з людської дурноти, тривіальності. Природа, дитяче життя, часто описувані автором, своєю правдою дають контраст сьому людському нерозуму і тривіальності, на котрі автор не знає ліків, не вказує виходу.

Безумовно, можна й інакше трактувати Чехова, але ж ми цікавимося лише думкою Грушевського про нього. Навіть, якщо вона не справдилася. Скажімо, Грушевський вважав, що «драматичні проби Чехова не мали особливого успіху». Мабуть, в цій оцінці найбільше відобразився провал «Чайки» в 1896 році в Петербурзі, але вже з сезону 1898–1899 років ця п'єса йшла у МХАТі з постійним успіхом. Так само на сценах багатьох провінційних театрів успішно йшла наприкінці 90-років ХІХ століття п'єса «Дядя Ваня», про що Грушевський, очевидно не знав. Триумф «Трьох сестер» і «Вишневого саду» настав уже після публікації статті Грушевського про Чехова.

Найбільше місця в ній Грушевський відвів повісті «Мужики», яку прочитав відразу після публікації в журналі «Русская мысль» (1897, № 4). Як відомо, після її виходу в пресі розгорнулася полеміка між народниками (М. Михайловський, М. Протопопов та ін.) і легальними марксистами (П. Струве, О. Богданович та ін.) з приводу економічного і культурного розвитку Росії. Грушевський напрочуд чутливо вловив її:

«Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалізування народного побуту у деяких народників, ідеалізування шкодливого тим, що присипляло увагу до народних потреб. Знов інші добачили якісь неприхильні народу тенденції у автора. Один з авторитетніших репрезентантів поступової¹ російської публіцистики критик Михайловський закинув Чехову, що він зідеалівав міську трактиєрну цивілізацію, викинувши з неї весь той бруд і грубіянство, через котру мусив перейти його герой — Микола Чікільдєєв, а натомість перечорнив селянське життя, підкинувши до нього всякого бруду.

Такий осуд здається несправедливим. Автору ніхто не закинув нерсальности введеного ним образу».

Залучивши до свого аналізу ще й повість «Моє життя», Грушевський наголосив, що Чехов «зовсім не ідеалізує міста». Невимовно сумно виглядають в ній «інтелігенція» та мішанство, порожнява, конвенціональність², дурнота сього життя змальована незвичайно

¹ Прогресивної.

² Угодництво.

виразно: тупоголовість, неморальність одних, дикість других, легкодушність й погоня за гріхами третіх.

Знову ж таки Грушевський заперечував тим критикам, які ставили в вину Чехову «навмисне перечорнюване життя» і стверджував, що насправді образ провінціального життя, намальований ним, відповідає дійсності, хоч авторські приклади й зібрані в повісті в артистичному фокусі.

«Коли зведемо до купи безпросвітний образ селянства, намальований в «Мужиках», з таким же образом міста, показаним в повісті «Моя жизнь», виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного характеру автора. Село гине в матеріальній і духовній нужді, в нечуванні, нелюдським упадку, але місто «крамарів і трактиєрників», де не можна знайти чистої людини, розуміється, не прийде до помочи йому.

Але сей чарівний круг — тільки темна фантазія автора. В дійсності інтелігенція складається не з самих гіпокритів і егоїстів, і до всіх, у кого є любов до справедливості, почуття обов'язку перед народом, є любов до чоловіка — до всіх тих страшний образ, змальований автором у «Мужиках», кличе до помочи, до праці коло свого народу».

Навряд чи можна погодитися з тим, що Грушевський назвав «зовсім слабими» чи «розмірно слабенькими» оповідання Чехова «Людина в футлярі», «Агрус» («Крыжовник») та «Про кохання». Скоріше, навпаки, в названих творах до цього часу можна черпати внутрішню духовну силу. В оповіданні «Агрус» («Крыжовник») чеховський герой, потомствений дворянин, ветеринарний лікар Іван Іванич Чимша-Гімалайський розповідав про свого брата, який, працюючи на казенній роботі, все життя прагнув мати власну садибу в селі з обов'язковим агрусом у городі... Довгі роки скупості й заощадження дозволили йому на схилі життя здійснити свою мрію, стати поміщиком з агрусом і досягти повного щастя... Закінчивши свою розповідь, Іван Іванич укладався спати зі словами:

— Господи, прости нас, грішних!

Але за що просив він прощення у Бога? Відповідь на це запитання міститься у роздумах Івана Іванича з приводу долі свого брата й багатьох інших людей, роздумах, які не могли бути чужими Грушевському:

— Я розмірковував: як, в сутності, багато задоволених, щасливих людей! Яка це гнітюча сила! Ви подивіться на це життя: нахабство і неробство сильних, невігластво і скотиноподібність слабких, навкруги бідність неможлива, тіснота, виродження, п'янство, лицемірство, брехня... Тим часом у всіх домах і на вулицях тиша, спокій... ні од-

ного, який би скрикнув, голосно обурився... і те, що страшно в житті, діється десь за кулісами... Все тихо, спокійно, і протестує одна лише німа статистика: стільки-то збожеволіло, стільки-то відер випито, стільки-то дітей загинуло від недоїдання... І такий порядок, очевидно, потрібний; очевидно, щасливий почуває себе добре тільки тому, що нещасні несуть свій тягар мовчки... Це загальний гіпноз...

— Господи, прости нас, грішних!

Іван Іванич просив у Господа прощення за людське животіння в цьому принизливому гіпнозі; за тих, які можуть бути щасливими в океані людських нещасть; за рабський страх людей перед владою, грошима, чинами, авторитетами; за несвободу тих, які створені бути вільними...

Михайло Грушевський, який за кілька років до публікації оповідання «Агрус» (1898 рік) пережив смугу гострої релігійності й повсякчасного звернення до Бога з усіх життєвих питань, очевидно, міг знайти багато знайомого в переживаннях чеховського героя.

В іншому чеховському оповіданні («Людина в футлярі»), яке розглядав Грушевський, Іван Іванич обурювався:

— ...Терпіти образи, приниження, не сміти відкрито заявити, що ти на боці чесних, вільних людей, і самому брехати, посміхатися, і все це заради шматка хліба, заради теплого кутка, заради якогось чинка, котрому гріш ціна — ні, більше жити так неможливо!

— ...Проте жити треба і хочеться жити!

Господи, прости нас, грішних!

Бо ж, як говорив той же Іван Іванич, людині потрібні не три аршини землі, не садиба, а вся земна куля, вся природа, де на просторі вона могла б виявити всі властивості й особливості свого вільного духу...

Втім, Грушевський пильно зауважив, що в згаданих оповіданнях ясно сформульована провідна ідея, а сам Чехов, особливо в «Агрусі» виступає з гарячою проповіддю громадської активності, роботи для загалу і нападає на підпорядкування цієї роботи особистим задачам.

В 1904 році Грушевський негайно відгукнувся на смерть Чехова в «Літературно-науковому вістнику»: «Він був поетом людського чуття, сумного меланхолійного чуття, і тому так багато мав ширих прихильників і приятелів серед людей, котрі також мали нагоду відчувати на своїй шкірі й костях тверді колеса життя, пережили триумфи грубої егоїстичної сили і не прилучилися до неї. В його тихій резігнації¹ лежав глибокий і вічний протест против сеї грубої сили і неустанный поклик до «бога живого чоловіка».

¹ Покірності.

Перша книга Гіляровського

За сімейною легендою прадід Володимира Гіляровського був козаком Запорізької Січі. Правнук став відомим письменником і журналістом, але його ім'я нечасто пов'язують з Арбатом, хоча Гіляровський прославився, насамперед, як знавець Москви. Олександр Купрін якось написав Гіляровському: «Скорее воображу Москву без царя-колокола и царя-пушки, чем без тебя...»

Наприкінці 2003 року в Манежі відбулася велика й цікава виставка «Москва Гіляровського. Місто на рубежі XIX–XX століть». Серед матеріалів, у тому числі раритетних, представлених на виставці, на превеликий жаль, зовсім нічого не було про його причетність до Арбату.

Проте насправді Арбат був дорогий Гіляровському вже тим, що тут, на Нікітському бульварі, 7 жив і помер Гоголь. Кажуть, що, повертаючись додому в Столешніки, дядя Гіляй готовий був зробити будь-який гак аби побувати біля гоголівського будинку. Гіляровський протягом кількох років їздив на батьківщину Гоголя, відвідав Полтаву, Миргород, Яновщину, Сорочинці, Диканьку... Саме він точно встановив місце й дату народження Миколи Гоголя, навіть написав книжечку «На родині Гоголя». Будинок в Сорочинцях, де народився письменник, Гіляровський кілька разів фотографував, добився встановлення на ньому меморіальної дошки. Так само він ретельно відзняв відкриття пам'ятника Миколі Гоголю на Арбатській площі в 1909 році...

У Гіляровського таки немає спеціального нарису чи значної за обсягом розповіді безпосередньо про знаменитий Арбат, але в його публікаціях деінде зустрічаються дуже цікаві штрихи до староарбатського життя, в чому ми вже переконалися зі спогадів про зустріч з Толстим. Або, скажімо, писав якось Гіляровський про те, як у 80-х роках XIX століття... виловлювали в Москві бродячих собак і несподівано згадував Арбат, де переважали якраз породисті собаки. Виявляється, ловчі намагалися, передусім, захопити саме таких тварин, бо за них забезпечені господарі давали добрий викуп. «При этом не обходится иногда и без неприятностей: если дворники заметят, то непрошенных гостей бьют, как это было, например, в прошлом году на Арбате, в доме Львовой...» Інший скандальний випадок також пов'язаний з Арбатом: «...На Никитском бульваре... ловчие, увидав дорогого пойнера, бежавшего за дамой, шедшей в мясную лавку к Арбатским воротам, несмотря на протесты дамы, насильно отняли у нее собаку и увезли в фуре...» Які живі картинки! Або, розповідаючи про те, як у шестидесятих роках XIX століття московський поліцеймейстер

Огарьов підбирав різних за мастю коней для сімнадцяти пожежних частин міста, Гіляровський влучно зауважував, що арбатські пожежники їздили на гнідих конях. Яка конкретна деталь!

Привертає увагу, що єдиний спеціальний репортаж з арбатсько-го світу Гіляровський зробив у 1905 році з мебльованих кімнат «Дон» в Смоленському проїзді, захищаючи молоду жінку з двома дітьми, яка приїхала в Москву з Болгарії й опинилася без засобів існування. Репортаж називався «На краю голодної смерті».

Неодноразово заходив Гіляровський і до будинку № 9. До кого? Як і його добрий знайомий Чехов, до редакції журналу «Цвіркун» («Сверчок»), до братів Вернерів.

Ось як Володимир Олексійович сам про це розповідав:

«У Вернеров мы оба (Гіляровський і Чехов. — В.М.) работали в издаваемом ими журнале «Сверчок».

Чехов посоветовал и мне собрать и издать свои очерки и рассказы¹, которых за последние два года благодаря моему увлечению беллетристикой накопилось порядочно.

— Кто же мне издаст?

— А Собачий Воротник.

Так Чехов називав младшого Вернера, шеголя, носившого пальто с воротником из какого-то серого меха.

Но «Собачий Воротник» отказался издать мою книгу, а предложил издать ее в кредит. И я напечатал «Трушобные люди».

В іншому місяці Гіляровський писав:

«Собрал я пятнадцать рассказов, разбросанных в разных изданиях за эти годы: вышло больше десяти листов; дал заглавие «Трушобные люди» и напечатал в типографии братьев Вернер, на Арбате, книжку в двести сорок страниц. Это была первая моя книга!»

З цим виданням пов'язана драматична історія.

Справа в тому, що весь тираж книги був... спалений! Коли її надрукували, але ще не зброшурували, щасливий Гіляровський отримав один примірник, а другий, як водиться, відправили цензору. Той відразу заборонив випуск книги, вона була негайно заарештована і вилучена з друкарні. Після доповіді в Головне управління в справах преси вийшло розпорядження про спалення всього тиражу книги. Це і було зроблено. Зберігся один примірник, який Гіляровський подарував дружині, та ще один — в архівах цензурного відомства. Не допомогла навіть

¹ Науковці вважають, що першим дав цю пораду Гіляровському Гліб Успенський, а Чехов, який тоді співпрацював з Вернерами, брав активну участь у виданні книги.

поїздка Гіляровського в Петербург у цензурний комітет. 6 грудня 1887 року він записав у щоденнику: «Книжку «Трушобные люди» отпечата-
тал у Вернеров 1800 екземплярів. Її заборотили. Ездив в Петербург...
ничого не вийшло. Я бачив в Головному управлінні Адикаєвського (уп-
равляющий справами. — В.М.) — говорить, що моя книжка застав-
ляє занадто задумуватися, виробляє удручаюче враження і
обвиняє суспільство в тому, що воно створює трушоби і їх обителів».

Цікаво, що те ж саме сказав Гіляровському і Чехов:

— Ну, конечно, нецензурно. Хотя ты мне бы показал, что печат-
ать хочешь... Можно было бы что-нибудь сделать. А то уж одно на-
звание — «Трушобные люди» — напугало цензуру. Это допустимо
было в шестидесятых годах, когда цензоры либеральничали в угоду
времени. Ну и дальше заглавия: «Человек и собака», «Обреченные»,
«Каторга», «Последний удар»... Да разве это теперь возможно?

— Вы подумайте, Антон Павлович, — у жены это любимое сло-
во было, — вы подумайте, как же не напечатать книгу, когда все
помешанные в ней очерки были раньше напечатаны?

— В отдельности могли проскочить и заглавия и очерки, а ког-
да все вместе собрано, действительно получается впечатление бес-
просветное... Все гибнет. И как гибнет! Мрачно все...

И тут же Чехов утешил нас:

— Ну, да скоро доживем мы до того времени, когда эту книгу
Гілля напечатають. И увидим ее большой успех... А это будет... бу-
дет... Идет к тому...

Наступний раз (після друкарні на Арбаті) книга була видана аж
у 1957 році Держлітвидавом, тобто через сімдесят років після її спа-
лення.

Арбат Івана Буніна

Щодня з вікна службового кабінету я бачу напроти старий бу-
динок № 4, де раніше розміщався готель «Столиця», і згадую Буні-
на, який зупинявся в ньому. Відомо, як багато пов'язувало Буніна
з Україною. В «Автобіографічній замітці», написаній у 1915 році,
письменник свідчив: «Брат Юлий переселился в Харьков. Весной
1889 года отправился и я туда..., а пожив в Харькове побывал в
Крыму.. В Полтаве я был библиотекарем земской управы, затем...
статистиком, много корреспондировал в газеты о земских делах;
усердно учился, писал, ездил и ходил по Малороссии...» Чи й тре-
ба нагадувати, що знамениті «Окаянні дні» Буніна сплавлені з боліс-
них спостережень і переживань письменника, гніву і неприйняття

ним більшовизму, були написані в Москві й Одесі. З України Бунін відбув у довічну еміграцію...

Там, далеко від Росії, він зберігав пам'ять про Арбат у серці й, мабуть, у підсвідомості. В оповіданні «Муза» письменник розповів устами свого героя-поміщика з Тамбовської губернії, який брав уроки у відомого московського художника і провів зиму в Москві: «Жил я на Арбате, рядом с рестораном «Прага», в номерах «Столица»... Эта сумрачная «Столица»... В памяти осталось: непрестанно ватит за окнами снег, глухо гремят, звонят по Арбату конки...»

Романтична гостя бунінського героя — Муза — жила неподалік, на Пречистенському бульварі. Така подробиця: в березні Муза просить послати коридорного «Столиці»: «купить у Белова яблок ранет тут на Арбате»¹. Вона пропонує йому відвідати сусідній ресторан «Прага»²... І ось немолодий учень відомого художника відчуває себе щасливим і вже як у сні чує одноманітний дзвін арбатських конок, цокання копит...

Герой бунінського «Чистого понеділка» часто ввечері возив у «Прагу» обідати свою чарівну й загадкову красуню, яка любила хороший одяг, бархат, шовки, дороге хутро, але снідала за тридцять копійок у вегетаріанській їдальні на Арбаті:

«Темнел московский серый зимний день, холодно зажигался газ в фонарях, тепло освещались витрины магазинов — и разгоралась вечерняя, освобождающаяся от дневных дел московская жизнь: гуще и бодрей неслись извозчицьи санки, тяжелей гремели переполненные, ныряющие трамваи, — в сумраке уже видно было, как с шипением сыпались с проводов зеленые звезды, — оживленно спешили по снежным тротуарам мутно чернеющие прохожие...»

У згаданому оповіданні «Далеке» Бунін залишив опис Арбату початку ХХ століття: «Проходила зима, наступала весна. Неслись, грохотали, звенели конки по Арбату, непрерывно спешили куда-то, навстречу друг другу, люди, трешали извозчицьи пролетки³, кричали

¹ Знаменитий гастрономічний магазин Белова знаходився в будинку № 33.

² Не могу не згадати, як герой чеховського оповідання «Ювілей» — актор, — вийшовши з друзями пізно ввечері з ресторану «Грузія» на Малій Грузинській вулиці з'яну бубнів: «Нам бы еще в «Прагу» съездить... Рано еще спать! Где бы пять целковых достать?»

³ Доречно згадати про московських візників, якими частіше всього були приміські селяни. Їх живе, нерідко грубувате слово («Нам без ругани нельзя, ругань у нас заместо покурить!..») запам'ятовували, збирали й записували. Ось один дослівний вираз: «Я Москву, как свою бабишу, по статьям всю знаю. Ночью, что надо, найду — без фонарей. Это, сударь-с, Афанасьевский переулок, а не Серебряный!.. У меня в Серебряном дочка прислугой у адвоката!..»

Взимку, коли селяни звільнялися від роботи в полі, візників ставало більше, й ціни падали. Кажуть, що в 70-х роках ХІХ століття за 10 копійок можна було доїхати в санях по Арбату від Денежного провулка до Арбатської площі.

разносчики с лотками на головах¹, к вечеру в далеком пролете улицы сияло золотисто-светлое небо заката, музыкально разливался над всеми шумами и звуками басистый звон с шатровой, древней колокольни...»

Через дві сторінки Бунін знову повертається до любимого Арбату з його незабутніми й звичними деталями й звуками повсякденного життя:

«Шли апрельские и майские дни, неслись, звенели конки, непрерывно спешили люди, трещали извозчичьи пролетки, нежно и грустно (хотя дело шло лишь о спарже), кричали разносчики с лотками на головах, сладко и тепло пахло из кондитерской Скачкова, стояли кадки с лаврами у подъезда «Праги», где хорошие господа уже кушали молодой картофель в сметане, день незаметно клонился к вечеру, и вот уже сияло золотисто-светлое предзакатное небо на западе и музыкально разливался над счастливой, людной улицей басистый звон с шатровой колокольни...»

Сто з лишнім років тому Бунін жив в арбатському готелі, щодня ходив по шасливій, людній вулиці, у «Празі» відзначав з товаришами вихід нової книги чи прем'єру нового спектаклю, різдво чи черговий ювілей, чийсь приїзд... Багато чого тоді весело відзначали — життя здавалося щоденним святом. Скільки було випито шампанського з Шаляпіним, Горьким, Телешовим, Рахманіновим, Олексієм Толстим... Тут на Арбаті Бунін зустрічався з Левом Толстим. І завжди з Буніним був його брат Юлій, який жив поруч — у Староконюшенному (будинок № 32, не зберігся)².

Борис Зайцев згадував: «С молодым еще (но уже академиком) Буниным займешь стол (в ресторане. — В.М.), наш обычный, направо от двери. К полуночи подойдет Юлий Бунин...»

Бунін прекрасно знав арбатське провулоччя, любив особливо весну на Арбаті, виокремлював її початок — березень:

Здесь, в старых переулках за Арбатом,
Совсем особый город... Вот и март...
Днем — ростепель, капели, греет солнце,

¹ З реальних викриків рознощиків тих часів: «Пышки, пышки, подходите, ребятишки, подтяните штанишки!»; «Сливы двадцать за фунт — без подначки! У Акули-дули, пяточок за пару. Яблочки ранет, у кого своих нет!»; «Кислых шей — в утробу влей. Заплати копейку, садись на линейку и на отцовом катере поезжай к матери!»; «Устал кричать, покупайте так!»

² Помер у 1921 році. Іван Бунін писав: «...Мой старший брат, Юлий Алексеевич, умер в Москве: нищий, изголодавшийся...».

А ночью подморозит, станет чисто,
Светло — и так похоже на Москву,
Старинную, далекую.

Якраз у такий час — у березні — Михайло Грушевський від'їжджав із Арбату, 55, але безумовно його думки були пов'язані не з арбатською весною, а з політичною погодою в Україні, де вже була створена Центральна Рада.

Борис Зайцев про Старий Арбат

Особливий інтерес викликає високе слово про Старий Арбат видатного арбатця, письменника Бориса Зайцева, який емігрував із Радянської Росії у 1922 році (жив спочатку в Спасоєвському провулку, будинок № 3, а потім — у Кривоарбатському, будинок № 4)¹.

Його пронизливий нарис «Вулиця Св. Миколая» вражає поетично-точними подробицями арбатської повсякденності, в тому числі в наближеному до проживання Грушевського часові:

«Образ юности отошедшей, жизни шумной и вольной, ласковой суетою, любви, надежд, успехов и меланхолий, веселья и стремления — это ты Арбат... Гремят и вьюги над Арбатом, яростно стуча по крышам, колотятся в двери облаками снега. Но сквозь мглу и вой метели невозбранно проплывает седенький извозчик в санках вытертых, на лошаденке дмитровской, звенигородской, как корабль нехитрый, но и верный. К Рождеству елки на Арбатской площади — зеленым лесом. Приезжают дамы в соболях; везут чиновники, тащит рабочий елочку на праздник детям. И, отбушевавший Новый год, в звоне ль шампанского, в гаме ли водочки с селедкой, входят в ледяной январь, бегут, краснея носом, с усами заиндевелыми, обдуваясь паром — кто на службу, кто торговать, по банкам и конторам. Кто — и по трактирам. Ночью же остро, хрупко-колюче горит Ореон семизвездием, тайно прельщающим, над кристаллом снегов.

Не навсегда! Не навсегда! Там февраль, там и март с теплым ветром, с буйным дыханием; весна, грязь и лужи, блеск, солнце, первый разрыв лазури над Арбатом, ведущим к югу, к Брянску, Киеву, Одессе...»

Цей зайцевський пасаж малює той Арбат, у якому жив Грушевський, яким він дихав. Звичайно, з урахуванням воєнного часу, коли

¹ В еміграції Зайцев з ностальгією згадував «огромную нашу комнату с печкой посредине, в Кривоарбатском».

було менше веселощів, безтурботності, легковажності, марнотратства... Були хуртовини й льодяний січень 1917-го... Був теплий березневий вітер і перший розрив блакиті над Арбатом, який покликав Грушевського до Києва...

Втім, знову послухаємо Зайцева:

«А когда апрель настанет, то растают почки в многочисленных садах вокруг Арбата, и зеленое благословение выльется душистым, милым оперением. В старых тополях грачи выют гнезда. Голубым оком глянет весна, заблестит в крыльях пролеток, в лакированных штиблетах и в зеркальных окнах, и в глазах веселых и воздушных. Мягко треплет ветерком локоны девушек, бороды мужчин; смеется и перебегает по Арбату в блеске луж, в криках мальчишек, предлагающих фиалки.

Лето насыщает Арбат зноем и оцепенением. Маркизы магазинов никнут под огнем небесным. Налетает пыль — тучкой азиатской. И к вечеру Арбат замучен. Млеют служащие в магазинах; барышни обрадовались блузочкам своим легчайшим. Но нет поэтов — ни златоволосого, бегущего Арбатом слева, ни бирюзоглазого — Арбатом справа¹. Улетели, как и их друзья, как и те жители, что занимают целые квартиры в домах с лифтами — кто на море, кто в деревню, кто на дачу. Врачи и адвокаты сладкогласные умчались за границу. «Ах, Карлсбад! Нет, Киссинген! Ну разве можно же сравнить!» И многих обитателей Арбата поразносят и международные вагоны по углам богатой, сытой и самодовольно крепкой бабушки Европы. Сапожники же, медники и парикмахеры, кондуктора трамваев, булочники, мясники и бакалейщики сидят все лето, душное ль, дождливое ль, все на своих насестах, не подозревая о Карлсбадах и об ожиреньях сердца...²

В нарисі «Вулиця Св. Миколая» міститься лапідарний, але глибокий і тонкий аналіз глобальних історичних подій, оповитий ще й філософським серпанком. Борис Зайцев згадує про будинок, збудований у 1913 році на розі Калюшина провулка і Арбату (Будинок з лицарями). В його нішах на горі, на рівні п'ятого поверху, на особливих балкончиках, стоять дві фігури лицарів, якими любувався Грушевський. Так ось, Борис Зайцев зробив одного з лицарів символом по філософськи задумливого Споглядача непростого й непов-

¹ З Арбатом Зайцев пов'язував образи двох арбатських поетів, яких не називав по імені. «Бірюзовоокий» поет — Андрій Бєлий, а «золотоволосий» — Костянтин Бальмонт, який жив у Великому Ніколовськомському провулку, буд. 15. Це про нього Марина Цветаєва сказала: «Бальмонт есть литература. А литература — есть история».

² Звичайно, без цих людей картина арбатського життя була б неповною.

М. Грушевський

Вулиця Арбат з боку Смоленської площі. Праворуч — будинок, у якому жив М. Грушевський. Кінець XIX — початок XX століть (вгорі). Після 1904 р. (внизу)

Вулиця Арбат з боку Смоленської площі. На задньому плані будинок, у якому жив М. Грушевський. Праворуч церква Живоначальної Трійці

Сучасний вигляд будинку № 55, в якому жив М. Грушевський

Вулиця Арбат з боку Арбатської площі. Початок XX століття

Вулиця Арбат з боку Арбатської площі. Початок XXI століття

Вулиця Арбат з боку Арбатської площі. 1914 р.

Арбатська площа з пам'ятником М. Гоголю з боку Пречистенського бульвару. Ліворуч від пам'ятника храм Тихона Амафунтського, в якому в травні 1861 р. була встановлена домовина з прахом Т. Шевченка. 1909 р.

А. Розанов. Ярмарок на Арбатській площі. 1877 р.

Смоленський ринок. Початок XX століття

Церква Миколи Явленого
на Арбаті. 1881 р.

М. Гермашев. Стара Москва. Вулиця Арбат. Початок XX століття

Вулиця Пречистенка. Початок XX століття

Місцевість між Арбатом і Поварською вулицею. 1914 р.

І. Полєнов. Московський дворик. 1878 р.

М. Нестеров. Філософи.
1917 р.

І. Бунін, А. Бєлий, Б. Зайцев. Видатні
арбатці, які оспівували Арбат

1912. 6-807

УРРНОК XV. КНИЖКА VI
ГОМ LVII. ЗА МАРТ

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

К И Ї Ї.

Видання 1-ше Найменш Друкарство Світа, Київ.
видавництва І. Тарас 1909

Свято бжання.

Низкоинтенсивное сыто стало традиционным для многих известных украинцев: представителей интеллигенции, артистов, ученых, журналистов, писателей. Оно не требует специального питания для быстрого набора веса. В арсенале этого есть 140-150 г сыра и только на один день жареная картошка, капуста, а в субботу сырники, а в воскресенье Шницель из свиного мяса. Сыр является источником не только животного, но и растительного белка, углеводов, жиров, а также витаминов и минеральных солей. Сыр улучшает пищеварение, стимулирует обмен веществ, способствует выведению из организма холестерина, а также улучшает состояние кожи и волос. Сыр является источником кальция, который необходим для здоровья костей и зубов. Сыр улучшает состояние сердечно-сосудистой системы, снижает риск развития заболеваний сердца и сосудов. Сыр улучшает состояние нервной системы, снижает риск развития депрессии и тревожности. Сыр улучшает состояние иммунной системы, повышает сопротивляемость организма инфекционным заболеваниям. Сыр улучшает состояние репродуктивной системы, повышает фертильность. Сыр улучшает состояние зрения, снижает риск развития заболеваний глаз. Сыр улучшает состояние слуха, снижает риск развития заболеваний слуха. Сыр улучшает состояние органов дыхания, снижает риск развития заболеваний органов дыхания. Сыр улучшает состояние органов пищеварения, снижает риск развития заболеваний органов пищеварения. Сыр улучшает состояние органов мочевыделения, снижает риск развития заболеваний органов мочевыделения. Сыр улучшает состояние органов кровообращения, снижает риск развития заболеваний органов кровообращения. Сыр улучшает состояние органов движения, снижает риск развития заболеваний органов движения. Сыр улучшает состояние органов чувств, снижает риск развития заболеваний органов чувств. Сыр улучшает состояние органов дыхания, снижает риск развития заболеваний органов дыхания. Сыр улучшает состояние органов пищеварения, снижает риск развития заболеваний органов пищеварения. Сыр улучшает состояние органов мочевыделения, снижает риск развития заболеваний органов мочевыделения. Сыр улучшает состояние органов кровообращения, снижает риск развития заболеваний органов кровообращения. Сыр улучшает состояние органов движения, снижает риск развития заболеваний органов движения. Сыр улучшает состояние органов чувств, снижает риск развития заболеваний органов чувств.

Вспомогательный материал, а в Родд и в Миллс — не только, а также и в самой теме эмпирического знания — не исключены, но стремился до тех пор, как уже было упомянуто, к созданию эмпирической науки о связи грамматики, философии и частности лингвистики и также к созданию науки дедуктивно сформированной философии, науки о грамматике и философии науки, — как формулирует это Родд и Миллс. Вспомогательный материал, а в Родд и в Миллс — не только, а также и в самой теме эмпирического знания — не исключены, но стремился до тех пор, как уже было упомянуто, к созданию эмпирической науки о связи грамматики, философии и частности лингвистики и также к созданию науки дедуктивно сформированной философии, науки о грамматике и философии науки, — как формулирует это Родд и Миллс.

[illegible]

⁴ Д.А. Нартова. *Самые первые впечатления*, т. 2, с. 225-7.

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

по 15 аркушів.

XVI рік видання.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Київ, Пресрізна 20. Там же можна діставати поодинокі книжки.

**ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК**

УКРАИНСКИЙ МЕСЯЧНИК

ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ
ДЕСЯТИЙ РІК ВИДАННЯ

В році 1907 виходить з двох виданнях, київським і львівським, книжками по 12 аркушів друку.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісті, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літературн, науки й суспільно політичного життя; критику й бібліографію.

В перших сімох книжках за 1907 р. взяли участь своїми
писаннями отсі письменники й учені:

[illegible]

Друкувалися пошмертні переклади П. Грабовського, драма Лиманського (Мощи), повісті Манджури, Старицького, оповідання Ярошинської.

Переклади писань Алькеїста, Ганні Амброзіус, Мікелі Анджело, Берн-штерне-Берисона, Божна, Бушора, Мір. Гаррі, Теоф. Готье, Ісаакіяна, Леопарді, Маннола, Ади Негрі, Оксанен, Ан Франса, С. Фруга, П. Я. й ин.

Редакція і головна контора: КИЇВ, Прорізна 20, кв. 3.

Контора львівська: ул. Чарнецького, ч. 26.

(Lemberg, Czarniecki-str. 26, Anzeiger für Literatur und Wissenschaft).

Передплата на видання київське для Росії:

На ціллі рік 6 руб. Щомісяця прислати зразу тільки 2 рубат, а потім прислати по 1 руб. 50 коп. три рази (разом, як на виплат, 6 руб. 50 коп.) і тоді з контори вислати листи наші від шестей роз'яснень, а перші повинють ся, як зостаня частина грошей буде прислана.

Передплата на 1907 р. приймається тільки до 1/XII.
Потім комплекти за сей рік продаватимуться по 8 руб.

За зміну адреси 30 коп.; можна поштовыми марками.

Нові передплатники на 1899—1906 р. дістають усі книжки, почавши від 1-ої за ціну 8 руб. Першого річника (1898) перші чотири книжки вичерпані; за ціну 6 руб. можна дістати книжки 5—12, з додатком початків статей, котрих продовження містять ся в сих книжках.

Подорожні книжки коштують 75 копійок.

Книжки висилають ся раз на місяць: хто надсилав передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближній розсилці.

Виздавец *Мих. Грушевський*. Редактор *Фотій Красицький*.

Всім хто інтересується українською наукою і літературою, всім прихильникам українського сло- ва і культурного руху рекомендуємо:

ПОВНІ КОМПЛЕТИ ЖУРНАЛА

Літературно-Науковий Вісник

за роки 1899—1906

Всім повних річників, що містять в собі величезну масу багаторіч- стичного і літературного матеріалу, справжній архів культурної і літературної історії за ті роки. Особливо цінних і сучасних замісток визначають єн річник 1906.

Виснагнуть ся по ціні 1 руб. за рік.

ПОВНІ КОМПЛЕТИ ЗАПИСОК

Наукового Товариства імені Шевченка, обидває чотирь томів, — 1892—1906,

комплектів т. I—XX 24 руб., дальні роки (по 6 томів) по 6 р. кожний, подвійний комплект по 1 р. 30 коп.

Комплект сло- го одного українського наукового журналу, що з'явив ся в своїх річках величезну масу наукових статей, матеріалів, ори- гінальних досліджень і вказів на великі наукові проблеми, в тому числі й на дослідження сучасної української науки, в тому числі й на дослідження української старовини, літератури, етнографії.

В КОНТОРІ „ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА“

(Київ, Прорізна 20, кв. 3)

продають ся ще такі видання

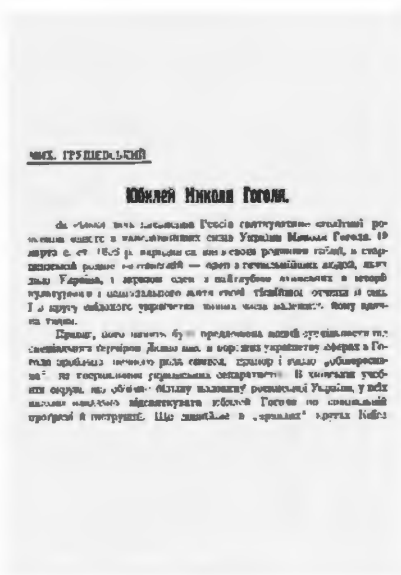
Проф. Михайла Грушевського.

Історія України-Руси 2 вид., т. I, II, III, IV і V по	3-50 коп.
т. V, часть друга окремо	1-80
т. VI вийде в грудні с.р.	
Розвідки й матеріали до історії України-Руси, тт. II—V	6-00
Літературні королівщини, в руських лемках XVI в., т. I—IV	8-50
(Жерела до історії України-Руси т. I, II, III і VII)	0-10
Вступний вивід до історії давньої Руси, 1894	1-40
Війська з жерел до історії України-Руси, ки. I—до пол. XI в., 1895	0-30
Описи Ратиславського староства, 1894	0-30
Хмельницький і Хмельниччина, 2 вид., 1899	0-10
Звенигород галицький, 1899	0-35
Покорення поле в с. „Ісках“, 1899	0-30
Сирена українсько-руського університету у Львові, 1899	0-25
Хронологія подій Галицько-волинської літописки, 1901	0-50
„Чи маємо автентичні грамоти ки. Льва, 1192“	0-25
Економічний стан селян в „Львівській королівщині“ XVI в., 1903	0-10
Замітка схема „руської“ історії й сирена районного уряду історії східного слов'янства, 1894	0-10
Віснотворчі категорії й культурно-археологічні типи в су- часних студіях східної Європи, 1904	0-15
Спроби питання староруської етнографії, 1894	0-25
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. I, 1905	1-50
Про тайні часи на Україні (ноуларна історія України з іав- страціями) 1907	0-30
За український мистецтво (в справі Хмельниччини), 1907	0-08
Сирена українських катедр і папі наукової потреби, 1907	0-15
8 біжучої хвилі. Статті на теми дня (друкується сн).	
Про українську мову й українську справу Статті й замітки	0-15

Очерк історії Київської землі от сирти Ярославля до конца XIV століття, 1891	2 р. 75 к.
Визимий вопрос 1009—1102 г., 1891	— 30
Къ вопросу о Болохові, 1893	— 15
Барское староство, историческіе очерки, 1894	2 — 25
Акты Барского староства т. I—II, 1893—4 (Архивъ Югозап. Россіи, ч. VII, т. I и 2)	4 —
Львовское Ученое общество им. Шевченка и его вкладъ въ изучение Южной Руси, 1904	— 30
Кие о грамотахъ ки. Льва галицького (по новоду статьи проф. Липавичека), 1904	— 15
Очерк історії українського народу, 2 вид., 1906	2 — 50
Українство въ Россіи, его андриси и нужды, 1906	— 25
Нтъ польско-українскихъ отношений Галичин, 2 вид., 1907	— 30
Осабожденіе Россіи в украинскій вопросъ. Статьи и замѣтки	1 —
Українскія вопросы	— 15
Единство или распаденіе Россіи	— 8
Автономія и національный вопросъ	— 8
Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX ст.	— 4
Вопросъ объ украинскіихъ киедрахъ и нужды украинской науки	— 20

Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisierte Uebersetzung aus der 3 ukrainischen Ausgabe, I Band (Kommissionsverlag von B. G. Teubner in Leipzig) . . . 18.00 Mark

Складли також в книгарнях: Наук. товариства ім. Шевченка у Львові, Театральна і (Lemberg, Theaterstr. 1, Schwetschenko-Buchhandlung) і в книгарні „Київської Старини“ в Київі, Безаківська 8, й ки.

Стаття М. Грушевського про М. Гоголя в «Літературно-науковому вістнику»

УЧН. ГРУПОВСКИЙ.

Эмлей Льва Жолстоого.

Культурний світ однієї з цих найбільш інтелектуальних суспільств, артистично-шарматний, в епоху його міжособистісних відносин. Під враженням другої, внутрішній поворот його думки, слава несподіваним чином творить діяльність, волею якої світове мистецтво стає артистичною силою моральних цінностей. Світ життя в ньому головною своєю позитивною критикою виходить під впливом суцільного життя, який змінює його внутрішній стан і в останній дещо змінює зміст "виросту" Того його святого життя великою конфесійною протесту проти консервативності (успадкованості) в літературному форманті життя, моральних цінностей життя суцільного чинника і змінює до релігій в реформі їх в дум суцільної релігійної думки до дилемати і змінює до і цілей, доступу в універсальності життя, підтримку основ суцільного індивідуального, суспільного і державного устрою.

MAX IPYDIRBCHRNA

Смерть Толстого.

Взлетела великая дуга!

Но стало чоловіку, що пан-вас має універсальні знання, так само він доводив, провалявшись під стелею на підлозі, і фальшиво в них все собі й собі і собі і собі об'являв, і вчеплював і гнівним хомом.

[illegible]

АНТІН ЧЕХОВ.

і 2 (56) 1904.

Телероф (одна частина) по імені (підпису) Саші тро-
варя Чехова, і було бачено в одній зручній місцевості при тім парово-
їзній як утримувати прижиттє, що діяв се в якій суттєвості
по несподіваній своєрідності наїм сам вельми зручній по-
вільності і протилежності тайності. Діло виступило в цей, довго-
мисля і таксіс творчості зі своєю бачення його призначен-
ня, що як у мислі вказує наїм було в його присутності, обо-
в'язково жити. Але як несподівані боротьби вельми зміни, що до
розуму виступило не тільки як діяв як боротьба зва бачило,
та бачило його в творчості, який робота — і не ду-
маю, що, що саме на виступає вельми останній свій творчий талант,
виступаючи на імені, що вельми виступає на імені творчості, пер-
шою такою його творчою роботою.

Із чужих літератур.

*Новий російський літератури: А. Толстой; Чехов; Гоголь; Мамин Сибіряк в імені „сибіряки“; Погодин; Миколіч;
Горький; новий Белінський.*

В російській літературі вже від довгого часу, від яких
кількадесят літ стало значиним сквом — паріамис на брак
оригінальних талантів, на сірєчний рівень своєї літератури. Дійсно,
коріфеї російської літератури 50—70 рр.: Тургенєв, Островський,
Достоевський, Салтиков, Гончаров, Некрасов, між ними, не по-
лишили по собі наступників тоїж віра. Останній з їх ряду — Лев Тол-
стой стоїть старим крієлєтєм дубом між молодією віросією і ха-
щен, таї він перейшов на публіциста й мораліста, артистична-ж
творчість його останніх років не велика і суцільної артистичної
вартості.

Статті М. Грушевського про А. Чехова та інших
російських письменників в «Літературно-
науковому віснику»

торного арбатського життя впродовж другого десятиліття ХХ віку, що виявилось переломним для долі Арбату. Звичайно, це той лицар, який повернутий обличчям до самого Арбату, сперся руками на меч, і, схиливши голову, дійсно задумався. Другий лицар, який розміщений у ніші з боку Калошина провулка і дивиться в бік будинку Культурного центру, має скоріше відсторонений вигляд.

Задумливий лицар спостерігає за плином життя на вулиці в тяжкі для Арбату часи:

«Рыцарь задумчивый, задумчивый рыцарь с высот дома в Калошином вниз глядит, на кипение, бедный и горький бег жизни на улице и цепенеет в седой изморози на высоте своей...»

Або ще:

«И с удивлением взирает рыцарь в латах, рыцарь задумчивый с высот Калошина...»

Мовчазний лицар осмислює Старий Арбат воєнних часів, в тому числі й тих місяців аж до Лютневої революції, коли на ньому вже жив Михайло Грушевський. Тих часів, коли, говорячи словами великого українця, «загула воєнна сурма наче поклик на останній суд всього людства... на велику погибельну руїну всього свого економічного і культурного надбання».

У Бориса Зайцева:

«Страшный час, час грозный. Смертный час — призыв. Куда? Вперед. Вперед, и в ногу, в ногу, и под барабан. Вперед. О, содрогнулась Русь, оделась в серую шинель и, смертно лоб перекрестивши, руки сжавши, тяжело в ряды стала, тяжело марширует сапогом тяжелым: раз — два, раз — два! А черно в сердце и мила Москва, и горько уходит. Идет Арбатом серый, крепкий строй; и на Угодника, что на углу Серебряного, взглянет ненароком проходящий, под винтовкой, ненароком перекрестится и далее шагает. Раз-два, раз-два. Вот и Спасопесковский с красным домом угловым, Никольский; где Никола Плотник с позолоченной главой, за ним Смоленский¹, на углу толпа, и машут, слезы блещут; а там дорожка ниже, ниже, на Москву-реку к вокзалу — голову клони, солдат. Уж дожидаются вагоны, паровозы, быстрые еще и аккуратные: там снова бабий вой, крик и рыданье; и влекут тебя во мгле слепой на жертву. Велика твоя повинность родине...

И идут полки вниз по Арбату, на Дорогомилово, а возвращаются в вагонах санитарных по трамвайной линии из-за реки».

¹ Тут можна доповнити Зайцева, зауваживши, що між церквою Миколи в Плотніках і Смоленським ринком якраз і знаходився будинок № 55, в якому квартирував Грушевський. Через вікно він дивився на солдатські шеренги й транспорти з пораненими й записав потім про це все в своїх «Споминах».

Ми вже знаємо, що Михайло Грушевський так само писав про «неустанний рух військ, котрих відправляли на фронт, і транспорти ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту».

Та повернемося до тексту Бориса Зайцева про Арбат і Росію, про російського солдата:

«Сердобольные же хлопчут дамы, посещают, навешают, развлекают, музицируют и умиляются на «мошь героя серого». Серый же герой еще покорен. Все еще вытягивается и козыряет, и безмолвно умирает на полях далеких, неизвестно за кого и за что. Но еще крестится на углу Серебряного на древний образ Николая Чудотворца, глядит еще почтительно на две иконы, что под тротуаром, — святитель Николай, спасающий матроса и освобождающий пленного в темнице. Слушает еще и всеношные, и обедни на полях Галиции, и в Польше, и под Ригой.

Но клонится к закату, внутренне склоняется, сгнивая, старое. И бесподдержно, и вдруг, бесповоротно, расползается сам трон, и нету больше древних генералов, губернаторов и полицеймейстеров, и гимна, и сурового орла монархии».

Так само і Грушевський в арбатській частині своїх «Споминів» наголошував, що «війна, мобілізація, нечуваний розрух всього життя... розбурих все і підмінував глибоко».

Мабуть, ніхто краще від Бориса Зайцева не передав суть і аромат арбатських, точніше всеросійських подій, віддзеркалених у Арбаті передвоєнного і воєнного часу, які спостерігав і Михайло Грушевський власними очима: «Перед нами, жертвами війни, інтернованими, виключеними з суспільного обороту, розгорталася тут... руїнна робота воєнного Молоха, яка день за днем точила нашу в'язницю, російську в'язницю народів».

«Філософи» Михайла Нестерова

Чому я вирішив окремо згадати про цю картину? Не тільки тому, що в свій час Нестеров жив на Старому Арбаті зовсім недалеко від будинку, де знімав квартиру Грушевський. Найголовніше в тому, що так само, як «Московський дворик» Полєнова передає атмосферу патріархального Арбату, картина Михайла Нестерова «Філософи» (1917 рік) співзвучна передреволюційному духовному Арбату, тобто часу, коли на ньому жив Грушевський. А ще важливо, що художник зобразив людей розумової роботи, які, подібно до Грушевського, жили духовними проблемами. Творчість Нестерова пов'язана з Києвом, він разом з Віктором Васнецовим розписував у дивовижному

місті Володимирський собор. Але в 1910 році художник остаточно переїхав у Москву, а з 1920 року і до самої смерті в 1942-му був арбатцем, жив у будинку № 43 на Сивцевому Вражку.

Ніколи до Михайла Нестерова і ніколи після нього російський живопис не знав такого конкретного і разом з тим узагальненого вирішення теми, яку художник визначив назвою картини: «Філософи». Вони були написані, як говорив Нестеров, «одним духом», без ескізів і етюдів. Він залишився задоволений полотном, більше того вважав «Філософів» однією з улюблених своїх робіт...

На фоні чудового лісистого пейзажу (може, одного з кращих у Нестерова) в передвечірній прогулянці йдуть двос чоловіків, заглиблених у бесіду, точніше в дивовижну зосередженість, що з неї випливає. На відміну від повного спокою, розлитого в природі, люди мислено напружені, духовно стривожені, з внутрішніми гризотами.

Виявляється це по-різному...

Той, хто ближче до глядача, зодягнутий у літній підрясник і чорну скуфіюку, затаїв у собі таємницю невинуватої розумової спраги. Як писати мистецтвознавці, він поникнув головою, але не мислю, не волею до мислення... Виразне обличчя його супутника — без шапки, в звичайній піджачній парі, в пальто, накинутому на плечі, — видає особистість емоційну, віддану невтомному осмисленню Божого світу, людини, релігії... В цьому подвійному портреті прекрасно сполучаються вражаюча точність в зображенні різних за характером, темпераментом людей і разом з тим їх єдність за спільною думкою, спільним душевним станом. Якщо взагалі можна передати болісний пошук істини, то Нестеров зробив це. Філософи вдвох **уособлюють розумову творчість**, яку відомий російський філософ Микола Бердяєв трактував, як «потрясіння і підйом усього людського єства, спрямованого до іншого, вищого життя, до нового буття».

В радянські часи імена героїв картини «Філософи» вважали за краще не називати, їх праці почали публікувати в Росії тільки в 90-х роках минулого століття. На картині Нестерова зображені відомі російські мислителі — богослови Сергій Булгаков¹ і Павло Флоренський...

Сергій Булгаков з 30 років працював у Києві професором політехнічного інституту і приват-доцентом університету. Як і Микола Бердяєв, починав марксистом, але на початку XX століття в їхніх поглядах відбувся перелом, суть якого Булгаков зафіксував в назві свого збірника: «От марксизма к идеализму» (1904 рік). Виявом нового, релігійного світогляду стала участь Булгакова і Бердяєва в програмному збірнику «Проблемы идеализма» (1902 рік). На час, коли Нестеров малював подвійний портрет, Сергій Булгаков був професором Московського університету, депутатом 2-ї Державної думи. У 1918 році посвячений у священники патріархом Тихоном.

Як свідчив через чверть століття Сергій Булгаков, це був «не лише портрет двох друзів..., але й **духовне бачення епохи**».

Саме на Старому Арбаті завжди було чимало доморошених і професійних філософів, які терзалися думами про долю Росії, тим більше в переломні передреволюційні роки.

Як писав Микола Бердяєв, тодішні пророцтва про наближення кінця світу скоріше реально означали наближення кінця старої, імператорської Росії. Бердяєв якраз і жив з осені 1915 року до висилки з Росії у 1922 році, тобто й в один час із Грушевським, у Великому Власьєвському провулку (буд. № 4, кв. 3). Борис Зайцев згадував: «Из тех двух комнат, что снимаем мы на Сивцевом Вражке в большой квартире сестры моей жены, виден через забор дворик дома Бердяева, а жил некогда тут Герцен — все это недалеко от Арбата, места Москвы дворянско-литературно-художественной».

Бердяєв народився в Києві, вчився в Київському кадетському корпусі й Київському університеті. В різних місцях його автобіографічного «Самопознания» можна прочитати: «Батько був кавалергардським офіцером, але рано пішов у відставку, поселився в своєму маєтку Обухові на березі Дніпра... У дитинстві і юності я знав світ феодально-аристократичний вищого стилю... Мої батьки дружили з київським генерал-губернатором і мене в дитинстві водили в генерал-губернаторську церкву... Восени ми постійно жили з матір'ю в Білій Церкві... Літо ми проводили впродовж кількох років... в Харківській губернії... Я виховувався в воєнному учбовому закладі, в Київському кадетському корпусі...»

З історичної дистанції «Філософи» сприймаються майже містично. Картина була написана навесні 1917 року, коли Грушевський вже очолював Центральну Раду в Києві, і незадоволю до ленінської заяви про те, що «більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки». Філософські пошуки, відображені Нестеровим, здається, відсувалися тоді на другий план грядущою революцією і громадянською війною... Два богослова, зображені художником, абсолютно не вписувалися в реальний час. Втім, і Бердяєв зізнавався, що перебував у «цілковитому розриві зі своєю епохою». Чи міг Ленін з його теорією соціалістичної революції всерйоз сприймати слова Флоренського про те, що «які б теорії не створювали, практично ми неодмінно мислимо, що вимовляння Імені Божого є живе входження в Іменованого». Вождь більшовиків вже багато років різко критикував Сергія Булгакова, який починав з захоплення марксизмом, розвінчував його укупі з Миколою Бердяєвим і Семеном Франком, як ліберального ренегата та ідейного вождя кадетів...

Після перемоги революції більшовики не стали втрачати час на суперечки з інакомислячими філософами, а вислали їх з Росії на так званому «філософському пароплаві». Серед інших на ньому відпливли Бердяєв, Ільїн... Флоренський залишився в Росії. Він був арештований і розстріляний 55-річним у Соловецькому таборі в грудні 1937 року. Висланий за кордон наприкінці 1922 року, Булгаков помер своєю смертю в Парижі в 1944 році у 73-річному віці. Така різна доля.

Чудом дізнавшись через кілька років про смерть Павла Флоренського на Соловках, Сергій Булгаков писав про нього в 1943 році:

«Из всех современников, которых мне суждено было встретить за мою долгую жизнь, он есть величайший, и величайшим является преступление поднявших на него руку, обрекших его хуже чем на казнь, но на долготетнее мучительное изгнание и медленное умирание... Мне суждено здесь, в чужой земле, ныне свидетельствовать перед не знавшими его о величии и красоте его духовного образа».

На мій погляд, нині люди мало прислуховуються до сучасних філософів. Проте хочу нагадати рятівну сентенцію Сергія Булгакова, сформульовану незадовго до 1917 року: «Историческое время оплотнилось, и темп событий становится все стремительнее. Не по внешним знамениям, но по звездам, восходящим на небе духовном, внутренним зрением нужно ориентироваться в этой сгушающейся тьме, прорезаемой зловещими молниями».

Андрій Бєлий: «обхід будинків»

Серед видатних арбатців окремо й особливо хотілося б виділити Бориса Бугаєва (Андрія Белого) — відомого письменника, одного з лідерів російського символізму, який народився у 1880 році на Арбаті й прожив першу половину життя, саме в тому будинку, де квартирував Михайло Грушевський. Тому для нас мають значний інтерес цікаві мемуари Белого, в яких чимало місця займають теплі спогади про Арбат і арбатців¹.

Зокрема перу Белого належить прекрасний нарис «Старий Арбат» у книзі «Початок віку». До цієї блискучої публікації досить часто звертаються арбатознавці, проте, на мій погляд, спогади Белого варті пильнішої уваги й вдумливішого підходу.

¹ Йдеться про трилогію Андрія Белого: «На рубеже двух столетий», «Начало века» и «Между двух революций».

Передусім зазначимо, що саме він увів в обіг поняття «арбатець» і «арбатці». Саме він розглядав Арбат кінця XIX — початку XX століть не лише як географічний, а й культурно-побутовий простір, зафіксувавши такі терміни: «арбатський світ», «межі арбатського світу», «арбатський район», «побут Арбату». Все це поет сприймав — зверніть увагу! — «разом з будинками і особами» й називав «старим Арбатом».

Який поетичний, говорячи словами самого Белого, «обхід будинків» Старого Арбату зробив він. Вчитасьмося:

«Помнітся прежний Арбат: Арбат прошлого; он от Смоленской аптеки вставал полосой двухэтажных домов, то высоких, то низких; у Денежного — дом Рахманова, белый, балконный, украшенный лепкой карнизов, приподнятый круглым подобием башенки, три этажа.

В нем родился; в нем двадцать шесть лет проживал.

Дома — охровый, карий, оранжево-розовый, палевый, даже кисельный, — цветистая линия вдаль убегающих зданий¹, в один, два и три этажа; эта лента домов на закате блистала оконными стеклами...»

Дивовижно точне спостереження. В жодному куточку Москви не бачив я такого прекрасного, полум'яніючого заходу сонця, як на Арбаті. Коли навесні чи влітку стоїш надвечір на самому початку Арбату, то бачиш, як у його кінці, в районі будинку № 55, який є героєм нашої розповіді, плавиться й тихо догорає сонячна куля, заповнюючи стародавню вулицю божественним світлом... Не сумніваюся, що Михайло Грушевський мав змогу в цьому переконатися.

Арбатський захід сонця нерідко вкраплений у вірші Белого поетичними перлинами: «Весною — красные закаты Пылали в красное окно»; «Глаза тарашу на закат»; «Глаза вперенные в закат...» А Борис Зайцев писав, що Бєлий «изнывает по закатам огненно-златистым над Арбатом — там, в конце, где он спускается к Москве-реке, в ней утопая. Смутно и волнуящи, и обещаючи закаты эти!»

Та повернемося до будинку Андрія Белого, в якому жив і Михайло Грушевський: «Дом каменный, серо-оливковый, с «нашей» аптекой, с цветными шарами, зеленым и розовым, принадлежавшими Иогихесу, аптекарю²; с сыном его я учился; папаша в пенснэ за прилавком пред банками с ядами, медикамент отпуская, стоял; в боке дома — Мозгин, или «Мясоторговля»³; Мозгин в котелке и в

¹ Читаючи Белого, справді починаєш розуміти, яким розкішним розмаїттям кольорів був багатий Арбат.

² Аптека «Смоленська» належала Нісену Іогіхесу.

³ М'ясна лавка Павла Мозгіна в тому ж будинку.

очках, с видом приват-доцента, філолога, гнувся в конторке, а ли-
довольные парни в передниках, ухающие по бычиной ноге топора-
ми, среди зайцев и тухлых тетерок — метались...»

В будинку № 55, де зараз відкрита музейна експозиція, часто
бували відомі вчені й діячі культури, в тому числі Лев Толстой, які
приходили до батька Белого — Миколи Бугаєва, професора, дека-
на фізико-математичного факультету Московського університету.
Усамого Андрія Белого часто збиралися поети Костянтин Бальмонт,
Валерій Брюсов, композитор Сергій Танєєв... Тут оснувався гурток
«Аргонавтів»¹.

Прослідуюмо далі за Белим:

«Около церкви — Горшков: зеленая торговля²... Горшкова ла-
вочка окнами — в Денежный; тут и дома: Богословского, Берга, Ис-
томнина, с деревом развесистым, из-за забора склоненным, где дом,
«Школа кройки», синявый, которым когда-то патронствовала мадам
Янжул; и — церковка, Покрова Левшина: берговский дом после
строился: Мирбах, германский посол, в нем убит: мировая история!³

...Напротив Горшкова — наш дом: внизу булочник Бартельс, —
не тот, знаменитый⁴, а Бартельс-«эрзац»; отравлялись сластями его
производства; позднее уже в окнах открылся «Торгово-промышлен-
ный банк»...

Напротив — дом Старицкого⁵, двухэтажный, оранжево-розовый, с
кремом карнизных бордюров и с колониальным магазином «Выгод-
чиков» (после «Когтев», а после него — «Шафоростов»)⁶; чай, сахар,
пиленый и колотый, свечи, колбасы, сардины, сыры, мармелад,
фрукты, финики, рахат-лукум, семга, прочее — чего изволите-с!»

¹ Андрій Бєлий розповідав про літературний гурток «Аргонавтів», який згур-
тувався навколо нього: «Таков кружок чудаков... кружок в очень условном
смысле, выросший совершенно естественно; впоследствии Эллис назвал круж-
ком «аргонавтов» его, приурочив к древнему мифу, повествующему о путеше-
ствии на корабле «Аргон»... за золотым руном; я написал стихотворение под загла-
вием «Золотое руно», назвав солнце руном...»

² Овочева лавка Зіновія Горшкова знаходилася на Арбаті, 57 (дім церкви
Святої Троїці). В іншому місці Бєлий писав: «Рядом с церковью упрочился —
Горшков: зеленая и овощная торговля...»

³ Дім Берга — Денежний провулок, 5. В цьому будинку пізніше розміщу-
валося німецьке посольство, в ньому, за постановою ЦК лівих есерів, був уби-
тий у 1918 році германський посланник Мірбах.

⁴ «Знаменитий» В. Бартельс мав магазин на Кузнєцькому мості й біля
Нікітських воріт у домі Ранцевої.

⁵ Будинок генерала Івана Старицького не зберігся, стояв між нинішніми
будинками 44 і 48 на Арбаті.

⁶ Василь Когтев тримав м'ясну лавку, а Микола Шафоростов займався тор-
гівлею борошном.

Інша картинка:

«Дом Нейгардта¹, одноэтажный, кисельный; и после — фисташковый; окна зеркальные: барокко; дом в пурпинах, три этажа; цвет — крупа «Геркулес»; и — чулочно-вязальное в нем заведение; дом угловой, двухэтажный, кирпичный: здесь жил доктор Добров²; тут сиживал я, разговаривая с Леонидом Андреевым, с Борисом Зайцевым...»

Ще цікавий пасаж:

«До Староносова³ длился Арбат; от него, что ни есть, — относилось к Москва-реке, к баням семейным, где мылся Танеев, С.И., композитор известнейший; мыться с Плющихи ходили — и Фет и Толстой, на Плющихе живавшие; Писемский, кажется, под боком жил; бани прочно сидели меж Мухиной и Воронухиной горками; с горок тех — первые зори увидел я: у Воронухиной; в Первом Смоленском — живет Вересаев; жил — Батюшков П.Н., и жили — Кохманские; близ Староносова жили: Нилендер и Лев Кобылинский».

Через пару абзаців знову згадується Староносів:

«И уже — «Староносів» (по черному золото), красный товар: сперва — лавочка, потом лавчища; фасонистый галантерейный товар: Староносів был городской: стоял годы под нами, в скрещении Арбата и Денежного...»

Лавка Староносова була для Білого символом закінчення Арбату. Сергій Соловйов — внук відомого історика Сергія Соловйова і племінник не менше відомого філософа Володимира Соловйова, — який жив у будинку № 55 на другому поверсі з 1893 року і був другом Андрія Білого, писав: «Конец Арбата к Смоленскому рынку был простонароднее и пестрее. Под окнами гостиной был колониальный магазин Горшкова, далее ситцевая лавка Торбине и Староносова, далеко к концу улицы виднелся колбасный магазин Зимина, и все упиралось в чайный магазин Грачева, а там уже шумел и пестрел Смоленский рынок, начиналась Азия».

Деяке уявлення про Смоленський ринок можна отримати з фотографій, вміщених у книзі. Він займав частину Садового к'їття (Смоленську площу й Проточний провулок) і був відомий ще з XVII століття. У другій половині XVIII століття територія, що оточувала ринок, була забудована кам'яницями, в яких розмістилися м'ясні та рибні

¹ Дім дійсного статського радника Д. Нейгардта знаходився на Арбаті, 44.

² Дім купця Чулкова, в якому жив Добров, знаходився на розі Арбату й Спасопесковського провулка.

³ Про Миколу Староносова — городского, а зтім підприємця ми ще згадаємо далі.

магазини, а також трактири і кабаки. Близько ста років на Смоленській площі вирувала товкучка. Все це застав і Михайло Грушевський.

Андрій Белий завершував свій «обхід будинків» з боку Смоленського ринка лавкою Горшкова: «Здесь кончаю обходы домов; знавал все: от Горшкова до Гринבלата...» Овочева лавка Зіновія Горшкова, як ми вже знаємо, знаходилася на Арбаті, 57, тобто наприкінці вулиці, а чоботарська майстерня М. Грінבלата — у будинку І. Платонова під № 7, тобто на початку. В цьому будинку був також розташований «писчебумажный» магазин «Надія» («Надежда»), який тримала «інтелігентна дама» Анна Потулова. Белий стверджував, що магазин належав двом сестрам: «...Мог бы представить отчет о развитии писчебумажной «Надежды», (зеленая вывеска, принадлежавшая сестрам, двум), сестры «Надежды», бумагой, чернилами, которыми написано все, что писал, меня долго снабжали...»

Докладний «обхід будинків», зроблений Андрієм Белим, стосується кінця XIX — початку XX століть, проте має для нас особливий інтерес, бо **Старий Арбат значною мірою зберігся в описаному ним стані на час проживання тут Грушевського**. Зберігся також особливий арбатський дух, носіями якого були, безперечно, самі арбатці.

Арбатські типи Андрія Бєлого

Скільки прізвищ, імен мешканців Арбату назвав Белий! Та що прізвищ, скільки живих образів арбатців залишив!

Починаючи від ненадійного двірника Антона, який проводив злодійчуків у пустуючі квартири. Проте цей приклад винятковий, навіть серед обслуги, не кажучи вже про те, що більшість арбатців були людьми поважними, інтелігентними й законопослушними. Та ще — небідними. Чимало з них уже названі. Це Зензінови, які торгували чаєм і цукром, а син їх став есером¹. Маман Байдакова, сива й сувора, син її торгував будівельними матеріалами, а чоловік став

¹ Володимир Зензінов — відомий діяч партії соціалістів-революціонерів, автор книг «Із життя революціонера» (Париж, 1919) і «Пережите» (Нью-Йорк, 1953). З Грушевським Зензінов перетнувся (!) на серпневій 1919 року міжнародній соціалістичній конференції в Люцерні (Швейцарія), що декларативно проголосила право на самостійність України, Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви та Північного Кавказу на території колишньої Росії. Ця декларація була прийнята одностайно! Лише делегати російських соціалістів-революціонерів, у тому числі Зензінов, утрималися від голосування, мотивуючи стосовно України це тим, що Україна... сама не хоче самостійності! Які несподівані сюжети таїть у собі Старий Арбат!

старостою Троїце-Арбатської церкви, в якій служив протоієрей Володимир Марков¹.

Трапезник Велічкін мав сина Ваню, який в золотому стихарі проносив свічку перед дяконом, а затим виріс у психіатра з «скульптурною» уявою, зі схильністю до символізму: вискакував на трибуну стинатися з Дмитром Мережковським чи В'ячеславом Івановим. «Тип!» — вигукував Андрій Бєлий, може й сам не підозрюючи, як влучно й блискуче змалював чимало арбатських типів буквально двома-трьома штрихами.

Взяти хоча б «всемогутнього, всезнаючого і всюдисущого Петрова» — годинникаря, який лагодив і заводив годинник у самого Толстого і був «спутником життя» багатьох інших великих людей (мав годинниковий магазин на Остоженці). Сивоволосий, шанований всіма, інтелігентний Петров знав усе і всіх, був не лише арбатським, а й московським всевідцем. А всемогутнім був ще й тому, що міг навіть дістати квиток на бенефіс Ермолавої...

У Бєлого зустрічаємо нашого земляка, катеринославця, хвацького капітана з околицем червоним — Банецького; славного тим, що був королем мазурок на балах: «...Как породистый конь, жеребец, бьет в конюшне копытом, так бил сапогом о сапог лакированный мысленно он день и ночь, приготавливая разговор за мазуркой на бале ближайшем с московской красавицей; он перешелкивал всех, открывая мазурку; плясал в первой паре; и редко плясал во второй... С кем он шел в первой паре, той — выдан диплом; на всю жизнь: «Танцевала с Банецким»; и значило это, что первая или вторая, иль третья по счету красавица...»

Відомою персоною на Арбаті був перукар Пашков:

«...Банецкий ходил по Арбату, под Пашковым, под парикмахером². Тот — тоже центр: утонченнейше Пашков стриг бороды; рукою белою, нежною, взявши шипцы, — завивал парики; он, подстриженный и подвитой, в кудерьках бонвивана-художника, в белом жилете, худой и высокий, с бородкою острой а ля италян, простирали свои хлопоты над процветанием волосяного покрова ма-

¹ Пізніше служив в Успенському соборі і храмі Христа Спасителя.

² Перукарня Миколи Пашкова розмішувалася в домі Комарових, а дім братів Михайла (ротмістра) і Сергія Комарових, про який далі буде згадка, знаходився на місці нинішнього Міжміського й Міжнародного телефонного «Сервіс-центру» (буд. 42–44).

Про московських перукарів тих часів записано чимало влучних байок: «Ах какой был обходительный с клиентами! Ночью ему позвонят, сам встает в халате и в порядок приладит. Прямо из ресторана или трактира и к нему. Этим и брал!...»; «Я вас десять лет стригу и моложу, пора бы и юбилей мне справить... Устроили бы небольшой водоворот с белой головкой (тобто з горілкою. В.М.) и с хорошим сервиром!»; «Рук хороших нашему брату не покупать!»

кушечной и подбородочной части — у Янжула, у Комарова Мишеля, у К.Д. Бальмонта, меня, Соловьева!; весной, разрешенные батюшкой Марковым от окаянства и грехов, разрешались у Пашкова номером первым машинки от волосяного покрова; здесь сиживал я: гимназистом, студентом, писателем «Белым»...

Серед типів Андрія Белого — Мішель Комаров — старіючий ротмістр, гусар і танцюрист, який мав власний будинок на Арбаті. Комерсант Богданов — особняк в Денежному провулку. Патріксови — будинок на Арбаті. Або Вигодчиков, який тримав «колоніальний магазин». З останнім, до речі, зв'язана разюча ремінісценція:

«Как Вигодчикова мне забыть, коли первое слово мое продиктовано им: поднесли годовалым к окошку; в колониальном магазине Вигодчикова зажигали огонь; я затрясся; и первое слово, «огонь» — произнес; Прометеев огонь для меня просто — «Вигодчиков».

Белий навіть показав арбатську «природну еволюцію». Скажімо згаданий уже городовий Старонос, який на святках танцював на всіх арбатських кухнях, з часом завів собі лавочку, потім — лавчищу. Горшков, який вже мав лавку, також розширив торгівлю. Мозгін, який «гнувся над конторкою», справив якусь комерцію, і ось він уже в котелку, їздить у власній прольотці й гордиться власним конем, блідно-залізистим. Ще ковбасник Белов, який тяжким ударом своїх ковбас побив Вигодчикова, й той змушений був полишити торгівлю.

На думку Белого, «середній арбатець — Вигодчиков плюс Горшков, поділені на два». Це цікава арифметика. Зауважу, що на початку другої половини XIX століття письменник Петро Боборикін сформулював таку дефініцію: «Арбат являє собою щось середнє між дворянською і купецько-лавочною вулицею». Це стосувалося тих часів, коли дворянство ще було в силі, але й купецтво швидко її набирало. В часи Белого, тобто наприкінці XIX — початку XX століть Арбат уже належав представникам купецтва й торгової буржуазії. Тому «середній арбатець», по Белому, це щось середнє між крамарем і процвітаючим підприємцем.

В той же час Андрій Бєлий дуже точно передав, що на межі століть на Арбаті жили вершки вузівської, наукової інтелігенції — а саме: професура. Він називав прізвища професорів: Володимир Зубков, Іван Каблуков, Іван Угрімов, Олександр Чупров, Іван Янжул... Більше того! У своїх спогадах «На рубеже двух столетий» письменник докладно

Друг Андрія Белого Сергій Соловйов розповідав ще про дві перукарні на Арбаті — Фельта і Брюно: «Фельт был белокурый немец, а у Брюно сидели за прилавком брюнетки французского типа».

розповів про спосіб життя арбатських «висококваліфікованих інтелігентів», їх будні й побут, страсті й пристрасті, духовність і нігілізм...

Андрій Бєлий писав так:

«Этот район населен профессурой; куда нос ни сунешь, — профессор; так с нами дверь в дверь живет Янжул¹; под Янжула въехал историка Соловьева сын, М.С. Соловьев²; коли носом просунешься в окна из нашей квартиры, то в окна уткнешься; за окнами теми давно обитает профессор Иван Александрович Угримов; и рядом же Селиванов живет; на Сенной обитает профессор Владимир Григорьевич Зубков; против — сверт в Оружейный; и там — Стороженко, и там Линниченко.

Очерчена, замкнута жизнь: тесновато! В арбатском районе топлюсь; **сюда выжаты сливки Москвы или — целой России; и столкнуты и дверями, и окнами здесь все традиции славные стаи славной...**» (виділено мною. — В.М.).

Запам'ятаємо: **на Арбат вижаті вершки Москви й усієї Росії!**

Є щось невинне в тому, що видатний український історик, професор Михайло Грушевський поселився саме на Арбаті, більше того, в будинку № 55, де раніше жили професори Московського університету, зокрема, Микола Бугаєв і Іван Янжул. Сергій Соловйов згадував: «Верхние квартиры в доме были занимаемы известными профессорами Янжулом и Бугаевым; осели они здесь с самого построения дома и почитались старожитами».

У Білого можна прочитати й про генерала Старицького, описуючи якого письменник незалежно від Михайла Булгакова вжив точно, вражаючу деталь: «Дом — Старицкого, генерала, который садился в пролетку, в кровавых лампах, запахиваясь в свою **бледного цвета шинель на кровавой подкладке...**»³ (виділено мною. — В.М.).

Що об'єднувало всіх цих поважних і благоденствующих арбатців?

¹ Професор Московського університету, економіст, статистик. Згадуючи дитинство, Андрій Бєлий писав: «... Бухающий тяжкокаменно «по штатиштинешким данным» сосед, И.И. Янжул (он так выговаривал)... Нечасто являясь к нам, он бубухал у нас за столом (как из бочки); шутил со мной грубо; и грубо затеивал игры ... с нами». Серед праць Янжула звернув увагу на його наукову доповідь, зроблену в березні 1913 року, під назвою «Національність і тривалість життя (довголіття) наших академіків». Янжул вираховував, що середня тривалість життя російських академіків з 1725 року по 1900 рік коливалася від 59 до 62 років. Найвища тривалість життя академіків зафіксована в 1850–1875 роках — 70 літ. Академік Грушевський прожив 68 років.

² Михайло Соловйов — син відомого історика Сергія Соловйова. Його син, названий на честь діда, став талановитим поетом і мислителем. В будинку № 55 жив з восьми років і був другом Андрія Білого. Залишив спогади, вперше опубліковані в 2003 році.

³ Нагадаю, що в «Майстрі і Маргариті» Михайла Булгакова прокуратор Іудеї Понтій Пілат уперше з'являється в «білому плащі з кровавим подбоєм».

Те, що вони жили й працювали в епоху ринкової, капіталістичної системи, в основі якої лежав фундамент приватної власності. Саме на такому фундаменті стояв і процвітав Арбат.

Між іншим, це прекрасно розуміли автори дореволюційних опусів про Арбат, який, на їх думку, й на початку ХХ століття залишався «найкультурнішою частиною Москви... з однією суттєвою відмінністю — **змінюється, у відповідності з капіталістичним духом часу, зовнішній її вигляд**: мешканці все ті ж, але вони перестають жити в затишних особняках, на місці яких зводять тепер величезні будинки «з усіма зручностями» (виділено мною. — В.М.).

Перед першою світовою війною Арбат нагадував гостиний двір. За підрахунками арбатознавця Бориса Єгорова, тут було 206 торговельних закладів 68 призначень. Цікаво, що найбільше було капелюшних магазинів — 15, за ними йшли кондитерські — 8, магазини білизни, тканин, взуття і перукарні — по 7.

Імена власників кращих арбатських магазинів були відомі не тільки москвичам, але й усій Росії: булочні Філіппова і Савостьянова, молочні продукти Чичкіна, вина з погребів Шустова, кондитерські товари Абрикосова, Ейнема, Сіу, галантерея Староносова, аптекарські товари Феррейна і Ерманса... У Бориса Зайцева читаємо про Арбат: «По тебе снегом первым летят санки, и сквозь белый флер манны сыплющейся огневисто золотеют все витрины, окна разные Эйнемов, Реттере, Филипповых, и восседает «Прага», сладостный магнит». Як ми знаємо, про «Прагу» згадував і Грушевський: «Одинокий дійсно гарний ресторан в сім районі була «Прага»... Проте в період московського заслання ресторани Грушевського не цікавили, зате він частенько заглядав у книжкові магазини. Доречно відзначити, що ще з дореволюційних часів Арбат був відомий у місті своїми книжковими магазинами. Тоді книготорговців і букіністів, у тому числі арбатських, знали по імені і в обличчя. Скажімо, Михайло Соколов мав букіністичний магазин на Нікітській. Питали: «Який Соколов?» Відповідали: «З Нікітської...» І одразу було зрозуміло, про кого йде мова. Ось одна з дослівних байок про книготорговців: «Позвольте прикурить? Я вам продам «Трех мушкетеров» Дюма. Не желаете?.. Могу двух отделить, мне все равно. Хоть одного возьмите!..»

До 60-х років ХІХ століття найпривабливішим для букіністів був район Арбату, передусім Смоленський ринок. Знаючи люди згадували про це так: «Смоленский рынок был лучшим местом для букиниста, потому что рынок этот прилегает к местности, населенной в то время по преимуществу аристократией, помещиками и други-

ми состоятельными людьми... На Смоленском навешали книжников люди денежные и знатные...»

Наприкінці XIX століття на самому Арбаті було сім книжкових магазинів, а ще — біля Арбатських воріт і — біля Смоленського ринку. На початку XX століття арбатцям були відомі три букініста — І. Папишев, Ф. Леонов і М. Фіклістов. Букініст М. Слонов торгував в критих рядах Смоленського ринку.

Переконливим свідченням того, що Грушевський відвідував книжкові магазини, в першу чергу букіністичні, є запис у «Споминах» про те, що в Москві він зібрав колекцію стародруків: «дуже в тих роках в них я кохався». Ця колекція, на превеликий жаль, згоріла під час пожежі в поїзді, яким Грушевський повертався з Москви до Києва.

Три фотографії

На завершення цього многотрудного розділу своїми очима розглянемо шматок арбатської землі поруч з будинком № 55 та того арбатського простору, який міг охопити поглядом Михайло Грушевський з вікна квартири № 8. Таку можливість дають три маловідомі й унікальні фотографії, здобуті в Музеї архітектури імені О. Шусєва і вміщені в цій книзі.

Подивимось спочатку картку, що вийшла в світ офіційно і свого часу широко продавалася під назвою «Москва. Общий вид от Смоленского рынка». Перед нами справді прекрасна панорама міста, майстерно зроблена на початку XX століття. Знімок дає уявлення про те, як стрімко змінювався зовнішній вигляд патріархальної Москви. Закриваючи горизонт, встають прикмети нового часу — багатоповерхові доходні будинки, про які ми говорили раніше. Проте головними висотними домінантами залишаються Кремль і кремлівські собори, які добре видно на обрії, та Храм Христа Спасителя. На першому плані Арбат, але найголовніше для нас у тому, що в самому центрі цієї величної панорами знаходиться будинок № 55 (!), в якому через кілька років поселився Михайло Грушевський. Взагалі всі три фотографії зроблені так, ніби хтось підсвідомо прагнув зафіксувати саме той куточок Арбату, в якому жив Михайло Сергійович.

Навіть на згаданій панорамній фотографії видно рекламу лавки Староносова («по черному золото»), про якого писав Андрій Бєлий: «До Староносова длился Арбат...» Втім, у поета Староносів з його лавкою був, як ми вже зазначали, скоріше, символом Арбату, ніж реальним підприємцем і торговельним закладом. Адже насправді

Старий Арбат продовжувався й далі. На одній з фотографій відразу за лавкою Староносова бачимо магазин шпалер М. Колесникової, м'ясну лавку братів Смирнових, а на самому кінці вулиці, як видно на панорамній фотографії, знаходилося підприємство І. Тітова і К°, навіть не згадувані Белим.

Тепер уважно розглянемо фотографію, на якій будинок № 55 з характерною вежею фактично відкриває вид на Старий Арбат: «...у Денежного — дом Рахманова, белый, балконный, украшенный лепкой карнизов, приподнятый круглым подобием башенки, три этажа». В рахманівському будинку здавна розміщувалась аптека¹: «Дом каменный, серо-оливковый с «нашей аптекой» с цветными шарами, зеленым и розовым...» Через лупу побачимо чималеньку вивіску біля входу в будинок з Арбату: «Зубной врач». Ця фотографія зроблена наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, проте, як і попередня, не пізніше 1904 року, коли по Арбату вже ходив трамвай. Поки-що по вулиці прокладена лінія конки, стоять дерев'яні стовпи. Глянувши на наступну фотографію легко передсвідчитися, що вона зроблена вже після того, як з'явився на Арбаті трамвай, і вздовж вулиці були поставлені металеві стовпи, до яких і кріпилися розтяжки трамвайної електромережі. Переведемо знову погляд до початку минулого століття і побачимо кілька невід'ємних від Арбату романтичних прольоток, які описані Борисом Зайцевим і увічніні Андрієм Белим:

И на Арбате мчатся в вечность
Пролеток черных быстротечность...

Одна з прольоток стоїть прямо біля входу в будинок Рахманова, інша — навпроти. Від будинку № 55 у напрямі до Смоленського ринку з непарного боку видно магазин Воронцова і вхід з боку Арбату до церкви Живоначальної Трійці. Ліворуч від нас з парного боку — частина лавки Староносова і останні три букви вивіски на ній, далі кілька магазинів і — описаний Андрієм Белим будинок Івана Старицького, генерала: «Двухэтажный, оранжево-розовый, с кремом карнизных бордюров и с колониальным магазином «Выгодчиков» (после «Когтев», а после него — «Шафоростов»)...»

У бік до Арбатської площі відразу за будинком Рахманова видніється особняк, у якому жив Олександр Пушкін, а далі... Втім, знову можна сказати знайомими вже нам словами Белого: «цветистая

¹ Аптека знаходиться у будинку № 55 і сьогодні.

линия вдаль убегающих зданий, в один, два и три этажа...» Та гляньмо на третю фотографію! Відразу за пушкінським будинком уже височить стіна нового будинку — восьмиповерхового (!). Андрій Бєлий писав про нього: «Перед самой войной... встал дом — гигант, унижал Арбатский район, двухэтажный, облупленный, — восьмиэтажной своей вышиной...» Отже, ця фотографія розповідає про Арбат у районі будинку № 55 незадовго до того, як в ньому поселився Михайло Грушевський!

Придивимося до неї. Добре бачимо, що вулиця була вимощена бруківкою, гладенько відшліфованою ногами пішоходів, а ще — трамвайну колію і сам трамвай. До речі, він ходив по Арбату тридцять років, поки не пустили тролейбус. Арбатські ліхтарі не змінили свою форму в порівнянні з початком століття, проте їх замінили новими, на стрункій, витонченій ніжці, що перегукується з шпилевидними металевими стовпами. Якщо подивиться на сучасні стилізовані під старовину ліхтарі на Арбаті, то легко переконатися, що вони зовсім не схожі на ті, що бачимо на фотографіях.

На передньому плані ліворуч по вулиці рухається підвода, вщерть заповнена якимось вантажем. Трохи далі стоїть візник з екіпажем на ресорах і м'яким сидінням, який чекає сідока, а відразу за ним — ще один, але розвернутий у бік Арбатських воріт. Через вулицю праворуч — звичайний візок на двох колесах, очевидно, шойно вивантажений, ручні держакі стирчать вгору. Увагу привертають характерні типи кількох жінок, одягу яких можна роздивитися. Століття назад мить зупинилася і дійшла до нас. Арбат живе своїм життям. Усе це — в кількох кроках від будинку, де квартирував Грушевський, і від церкви Живоначальної Трійці. Таким бачив Арбат Михайло Сергійович.

Розділ II

Московське показувалося добром

«Прийшла війна і поруїнувала всі плани»

Михайло Грушевський сам розповів про те, як він потрапив у 1916 році в Москву: «...Прийшла війна і поруїнувала всі плани. Вона застала Гр-го на літнім спочинку в Карпатах, відти не маючи змоги ні виїхати до Київа ні вернутись до Львова, він виїхав із сім'єю до Відня; виїхавши потім до Італії, списався з київською ріднею і знайомими, і рішив через Румунію виїхати до Київа¹. Але вже з початком війни був виданий секретний наказ: коли-б приїхав, обшукати і без огляду на результати трусу вислати на Сибір. Коли в середині листопаду Гр. приїхав з сім'єю до Київа, Гр. арештовано, помешкання ошукано, а потім в грудні дано наказу обшукати також і помешкання у Львові — що був тоді в російській окупації. Хоч ці струси не дали ніяких обтяжуючих вислідів, в лютім 1915 р. Гр. призначили на висилку² етапом на Сибір, але петербурзьким знайомим, як іронізувало «Н. Время» в останні хвили вдалось «вставити букву М»: замість до Сибіри призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди-ж його родина. В Симбірську Гр. прожив до осені того р., — за проханням російської академії восени

¹ Сім'я Грушевських відпочивала в селі Криворівні (нинішній Верховинський район Івано-Франківської області). З початком війни Грушевському, як російському громадянину, загрожувало на території Австро-Угорщини інтернування, і він через Італію та Румунію повернувся в Київ. Ось невідоме раніше повідомлення на поштової картці, яке Грушевський відправив по дорозі додому Федору Коршу з Риму в Москву 19 листопада 1914 року: «На память нынешнего хаоса посылаю привет глубокоуважаемому Федору Евгеньевичу из нейтральной полосы! Передайте привет общим знакомым. Может быть удастся вскоре свидеться. Преданный Вам М. Грушевский». Сергій Білокінь висловив слушну думку про те, що вчений повернувся до імперії свідомо, щоб не відмежуватися від системи, не опинитися з нею в різкій опозиції. Власне, це підтвердив сам Михайло Грушевський у листі до Олексія Шахматова, який ми наведемо нижче. Якби в ролі «пропагандиста українського сепаратизму» Грушевський під час війни залишився за кордоном, для російської влади він став би стократ неприйнятнішим, що, природно, збільшило б і неприйняття його історичних праць.

² Формальною підставою арешту та висилки Грушевського стало оголошення західних губерній Російської імперії на воєнному стані.

його переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під «явний нагляд поліції», що позбавляли його права педагогічної і різної іншої діяльності».

Не так уже й багато публікацій, які суттєво розширюють цю стислу інформацію, проте на початку нинішнього століття в Києві вийшов у світ вже згаданий роман Юрія Хорунжого «Вірую» про Михайла Грушевського. Спираючись на документи, автор розповів про деякі події, зокрема в Києві, що передували переїзду Михайла Сергійовича в Москву. З задоволенням процитую дещо з цього художнього твору, розповідь в якому ведеться від імені самого Грушевського:

«Мандри так знесли нас, що, опинившись на Паньківській¹, ми дві доби одлежувалися, тишилися теплом з напалених камінів після промерзання у вагонах, нікого не приймали, аж на третій день, довідавшись, що я в Києві, збіглася наша нечисленна громада на пораду.

А четвертого дня по мене прийшли...

Не дозволили брати з собою нічого, окрім носильних речей, зробили трус, забрали шоденник, листи, посадили в жандармську бричку і під схлипування моїх дівчат, що стояли на порозі, погнали до славної Лук'янівки...

Понад два тижні тримають без допиту, вив'яляють, гадають, перелякаюся і швидше «розколюся»... Здогадуюся про ваші штуки...

Нарешті викликають на допит до слідчого. Я спокійний. Мені навіть цікаво, що інкримінуватимуть... І який той слідчий — дурень, хитрун, служака мимоволі?

Підполковник жандармерії пан Самохвалов... Прізвище багатообіцяюче. Воно, як і ім'я, таємничо пов'язане з людським єством...

Обличчя сіре, очі натовлені, погаслі, воло нависає над комірцем. Дається взнаки професія...

Проте підвівся, коли я зайшов до слідчого кабінету, відповів на моє «добридень», запропонував сісти.

Спершу вивчаємо один одного, а я відповідаю на загальні анкетні запитання. Портрет Миколи Другого точно над ним — голова над головою. Останнє з анкетних:

— Прегня судимість?

— Под судом и следствием не был... к дознаниям политического характера не привлекался.

¹ На цій вулиці Грушевський мав у Києві власний будинок.

— Ха-ра-шо-о...

Показує книжки українською і німецькою зі львівського зібрання. Ага, трус був і на Понінського¹... Відповідаю, що то є моя власна книгозбірня, частина — видання моїх наукових праць. Подає мені «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», двотомник, присвячений двохсотліттю Полтавської битви і Мазепі. То й що? Стримую посмішку. Спокійно відповідаю.

Справді, я видав цю працю у Львові. З цього приводу і в Росії друкувалися наукові розвідки. Чи брав я участь в урочистостях пам'яті Мазепи? Не пам'ятаю, чи були вони, а якщо так, то участі не брав.

Пригадав пан Самохвалов і лист, який підписав гуртом з думцями як реакцію на виступ Скоропадського в Думі, коли той заперечував прагнення українців до своєї літературної мови. Так, підписав. Хіба ви не знаєте мого, українського літератора, ставлення?

Допит закінчено, Самохвалов чемно прощається зі мною. До наступного... А бодай тебе геть не знати...

Нарешті вони зліпили свою постанову щодо мене. «Професора Львовського університета Михайла Сергеева Грушевського как пропагандиста украинского сепаратизма и видного деятеля украинской национально-демократической партии на время состояния местностей, из коих он высылаем, на военном положении выслать в отдаленные сибирские губернии...» Се Томськ, я знаю, бо туди заганяють усіх українців. Чи не краще було б лишитися в «дядьковій хаті», як сказав Винниченко, у «нашій тюрмі»? Бо се ж Україна, Київ, рідні, друзі... Але вказуючий перст головного начальника Київської військової округи, теперка усім заправляють військові, краще знає, де мені і моїй родині буде ліпше...

Ніби мав би й радити, вийшовши з Лук'янівки «на волю»... Відносно... Бавлю себе думкою, що найсвободніша людина лишасться все одно невільною... Жандарми передають мене «на руки» городовому, якомусь Гнатові Дидуку (наш чоловік!) На Дегтярівській вулиці беремо візника, пан Ігнатій, як він себе відрекомендував, мій новий приятель... сидить поряд і тре мене своїм мундиром... Я цупко тримаю теку з начерками «Історії української літератури»...

Мені дають два дні на збори. А скільки справ треба залагодити!..

¹ На цій вулиці Грушевський мав у Львові власний будинок.

...З важким серцем мушу відправлятися на заслання. Невеличке послаблення, хоча й суттєве: їду не до Томська, куди діставатися поналі тиждень, а до Симбірська, се дороги три-чотири дні. Мої друзі у Санкт-Петербурзі — Шахматов, Ольденбург — через Академію наук і її президента великого князя Костянтина Костянтиновича виклопотали мені полегкість... Маринця¹ і Кулюня² прийдуть до мене пізніше...

Валандалися в потягу чотири дні, я вже геть одурів, поки дісталися симбірського поліцмейстера³ і той верз дурниці, що йому приємно приймати в себе пана професора. Так і хотілося встрілити у відповідь: а мені — не дуже... Поліцмейстер написав розписку Дидуку, що «принял меня от киевского городского такого-то»⁴. М-да-с... Я напевно сказився б од того всього, та за два тижні прибули мої ангелиці-берегині. Ми винайняли дві невеличкі кімнатки, я трохи розправив плечі... Сів за листи, треба відписати і до Києва Сергію Єфремову, і до Відня та Львова, чи перепустить цензура, і до Петербурга Олексію Шахматову, котрий не раз приймав мене в своїй домівці і нині заступився перед можновладцями. І взагалі широко переймався українськими проблемами — один з небагатьох росіян.

Ще з Києва, перед відправкою в Симбірськ Михайло Грушевський написав Олексію Шахматову:

«Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

Спешу принести мою искреннюю благодарность за Ваши добрые чувства и усилия помочь мне в этих удивительных бедствиях⁵, об-

¹ Грушевська Марія Сильвестрівна (1868–1948) — дружина Грушевського, громадська діячка, перекладач, педагог, літературознавець, театрознавець.

² Грушевська Катерина Михайлівна (1900–1943) — донька Грушевського, культуролог, фольклорист, етнолог, перекладач.

³ Грушевський у супроводі городского прибув до Симбірська 22 лютого 1915 року, про що симбірський поліцмейстер через день доповів симбірському губернаторові.

⁴ В Державному архіві Росії знайшов лист, який київський поліцмейстер направив казанському колезі з Дидуком: «Препровожая при сем, в сопровождении городского вверенной мне полиции Игнатия Дидука, названного Грушевского, прошу Ваше Высокоблагородие принять его от городского и выдать ему в том расписку».

⁵ Наприкінці 1914 року академік Олексій Шахматов звернувся з листом до президента Петербурзької Академії наук, великого князя Костянтина Романова, в якому пропонував звернутися в Міністерство внутрішніх справ з проханням допомогти Грушевському. В цьому листі, зокрема, говорилося: «Арест Грушевского только усилит пожар в русском доме, а ведь его необходимо прекратить. Это изображение, помимо великих заслуг Грушевского перед исторической наукой... заставляет меня с великим волнением желать освобождения Грушевского».

На початку 1915 року в листі до міністра внутрішніх справ академік Шахматов просив його в силу значних заслуг Грушевського перед російською наукою сприяти заміні Томська, куди збиралися вислати вченого, на Москву, де він міг би займатися в архівах, у крайньому випадку — на Саратов чи Казань.

рушівшихся на мене, когда я, именно чтобы снять всякое подозрение с себя лично и с украинского движения в России, с крайним риском — рискуя своею свободою, своими служебными правами, своим положением профессора и т.д. — пробивался и наконец пробился в Россию — в свой родной Киев!

Приходится пережить полный разгром своей жизни! Пропала кафедра, я лишился возможности вести свои научные занятия и свою историю Украины, составлявшую жизненный нерв моей деятельности... Буду... просить свободы передвижения...»

В іншому листі до Шахматова, вже з Сибірска, Грушевський зазначав: «В сумме злочючения, настигшие меня, не так уж важны в общем море бедствий, затопившем моих единомышленников, и даже как-то совестно носиться со своими несчастьями, когда их так много... Все это, повторяю, не так важно в общей сумме разгрома украинской национальной жизни...» Ці листи містять у собі ряд важливих моментів, на яких хотілося б наголосити. Передусім, Грушевський дуже точно називає свою наукову роботу, в першу чергу написання «Історії України-Руси», «життєвим нервом діяльності». Очевидно, також, що Грушевський сподівався на більш гуманний режим заслання й розраховував навіть на свободу пересування. Нарешті, привертає увагу моральна позиція Грушевського, який вважав, що його нещастя й труднощі «не так уже важливі в загальному морі бідувань».

«Призначено на висилку до Сибірска»

З історичної дистанції вбачається щось містичне й драматичне в тому, що Михайла Грушевського заслали в місто, в якому народився... Володимир Ульянов. Менше, ніж через три роки, восени 1917-го Ленін очолює Радю Народних Комісарів першої в світі соціалістичної держави, а Грушевський в той час буде головою Української Центральної Ради, яка в Третньому універсалі (7(20) листопада 1917 року) проголосила Українську Народну Республіку в складі федеративної Росії. Події в Петрограді й Москві в Універсалі були названі «межусобною війною і кривавою боротьбою». Грушевський скаже тоді: «Обставини примушують нас здійснити те, що недавно ще ми мислили, як далеке від нас...» У грудні Генеральний секретаріат України відкинув усі вимоги ленінсько-троцькістського ультиматуму Центральній Раді, після чого почалася повномасштабна війна Леніна проти Грушевського. За цих умов Четвертий універсал Центральної Ради

(9(22) січня 1918 року) оголосив, що «Українська Народна Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Мені здається, що багато чого ми глибше зрозуміли б у нашій історії, якби створили масштабну працю з порівняльними біографіями практично ровесників — Грушевського і Леніна...

Нагадаю, що вихідцем із Симбірська був особистий знайомець Михайла Грушевського, трудовик, а згодом есер Олександр Керенський, який, як свідчив Михайло Сергійович, відвідав його на засланні, а потім їх знову звела доля на Арбаті.

Втім, досить про це. Заглянемо знову в «Автобіографію» Михайла Грушевського: «В Симбірську і Казани Гр. взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії, в двох циклах узшому (популярнішому) і ширшому (більш науковому)». Про це він писав 11 серпня 1915 року в листі до Петра Стебницького¹: «Я займався на вигнанні, — позбавлений можливості наукової роботи, — складанням популярної історії, в двох концентричних циклах, коротшім — коло 20 арк. в двох книжечках і ширшім, котрий не

¹ Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. У Петербурзі очолював українську громаду, місцевий осередок ТУП. Сприяв роботі депутатів українських фракцій в 1-й та 2-й державних Думах. Співпрацював з часописом «Українська жизнь». Після Лютневої революції 1917 року очолював Українську Національну Раду в Петрограді. Разом з Олександром Лотоцьким підготував записку про задоволення національних інтересів українського народу й добився її обговорення в березні 1917 року з прем'єр-міністром Тимчасового уряду Георгієм Львовим. У травні 1918 року ввійшов до складу української делегації на мирних переговорах з РРФСР. У серпні 1918 року призначений сенатором Адміністративного суду державного сенату Української Держави. У жовтні-листопаді 1918 року — народний міністр освіти Української Держави. Вніс значний вклад у створення Української Академії наук. З 1919 року очолював її постійну Комісію біографічного словника. Очевидець свідчив, що «керівничий комісії... немало вкладав своєї творчої думки й величезного досвіду в загальне будування тієї грандіозної будівлі, що зветься Академією Наук». Петро Стебницький — автор книг «Українська справа» (1917 рік), «Поміж двох революцій» (1918 рік) та ін.

Ще задовго до переїзду в Москву, 14 січня 1916 року Грушевський писав Стебницькому із Казані, що листи він нього вони з Марією Сильвестрівною «особливо цінять»: «Ви самий акуратний наш інформатор». До речі, в листі йдеться про те, що Грушевський переписувався з Володимиром Вернадським, але ця тема вимагає окремого дослідження.

В «Українському історичному» В. Заруба опублікував три листи Михайла Грушевського до Петра Стебницького з Симбірська, Казані та Москви, проте, на жаль, не відповідає дійсності поспішна заява публікатора про те, що це «самі ті листи, котрі найбільш характерні для того чи іншого періоду вигнанського життя історика і які показують найбільш яскраво, які проблеми хвилювали його, чим жив він в ті дні».

знаю, чи коли небудь доведу до кінця — хіба — не дай Боже — моє заточеніє могло б тривати дуже довго». Залишається лише захоплюватися тим, як блискуче вийшов учений із ситуації, що не дозволяла йому працювати в столичних архівосховищах і бібліотеках. Архівів не дістанеш, але мислити не заборониш! Матеріал для всесвітньої історії, тим більше в її популярному варіанті, звичайно, легше було зібрати в місцевих бібліотеках. Ніщо не могло примусити Грушевського відмовитися від «роздумувань над пляном підручника всесвітньої історії для самоосвіти, під час мого перебування в ув'язненні й вигнання, коли я укладав свою «Всесвітню історію»...

Як свідчать листи Грушевського до Сергія Єфремова з Симбірська, він «силувався наладити друк різних своїх книжок». Скажімо, в Петрограді йшла підготовка до видання I-ї частини «Всесвітньої історії», але «так повільно і нерегулярно, що я знеохотивсь до решти і думав про інші спроби». Зокрема, Грушевський сподівався продати російський переклад цієї праці видавництву «Задруга» — московському кооперативному товариству видавничої й друкарської справи, засновниками якого були Сергій Мельгунов, Володимир Пічета, Олексій Дживелегов та ін. Судячи з усього, академік Олексій Шахматов радив Грушевському взятися за переклад «Історії України-Руси» російською мовою. Михайло Сергійович безнадійно відповів: «Перевод Истории Украины — это уже дело для меня несуществующее. Пока я имел постоянное жалование и впереди надежду на пенсию, я мог тратить из году в год значительные суммы на свои научные издания, невозвращавшие мне затрачиваемых денег, мог издавать в кредит, рассчитывая на будущие излишки. Теперь я остался лишь с значительными долгами от этих предприятий, и мне нечего о них и думать».

З листа Грушевського до члена-кореспондента Петербурзької Академії наук, філософа Ернеста Радлова, написаному в квітні 1915 року, видно, що він працював над статтею теоретичного характеру про вивчення й викладання стародавньої російської історії, особливо в університетах. Очевидно, Грушевський хотів викласти свої думки, що виникли в нього під час ознайомлення з курсами історії відомих істориків, професорів Дмитра Багалія та Матвія

¹ Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863–1919) — російський історик, академік Петербурзької Академії наук (1899 рік) і Російської Академії наук (1917 рік), автор праць з соціально-економічної, політичної і культурної історії Росії XV–XVIII століть та з питань історіографії, дипломатії, археології.

Любавського. Вже в жовтні 1915 року Грушевський послав свої замітки з приводу цих курсів історії академіку Олександру Лаппо-Данилевському¹. До речі, з Симбірська Грушевський вітав Лаппо-Данилевського з приводу 25-річчя його наукової діяльності: «Оказывается, мы с Вами ровесники в науке — в этом году окончилось двадцать пять лет и моей научной деятельности — только мне, что называется, боком вылез этот юбилейный год!»

Що й говорити, багато чого у Грушевського не ладилося так, як хотілося. Особливо боляче було з того, що нематі труднощі стосувалися саме України. За умов заслання не могло бути й мови, щоб улагодити їх з виїздом на місце, а «пробував через декого з київських знайомих дещо розвідати і устроїти і не удалося — навіть не відповіли». В листах з Симбірська і Казані зустрічаються притишені скарги: «...Питав про се, та досі не дістав відповіді»; «не дістав... відповіді, і мабуть не дістану». Гіркі штрихи до реалій життя заслання далеко від батьківщини.

Щось подібне пережив і Тарас Шевченко, який писав у засланні:

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...

.....
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без слёз, роси тії святої.

На початку свого перебування в Симбірську Михайло Грушевський признавався в листі до Шахматова: «В газетах и журналах здесь нет недостатка и я... мог бы откликаться на злободневные вопросы... Но у меня нет никакой охоты к публицистическим или политическим выступлениям». Власне, подібні виступи в пресі могли ускладнити й без того важке становище заслання. Проте Грушевський, начитавшись газет, не міг залишатися бездіяльним і висловлював свою точку зору на воєнні й політичні події в листах до товаришів, давав поради. Скажімо, він підказував використати нову політичну ситуацію в країні, що склалася після воєнних поразок 1915 року, для пом'якшення ставлення царизму до українства. Наприкінці липня 1915 року Грушевський писав у листі до Сергія Єфремова та київських соратників про доцільність послати «депутацію від видавництв, редакторів etc. в справі знесення заборон і обмежень з української преси, мови, правописа і т.д., бо ледве чи можна сподіва-

тися, щоб само правительство про се згадало». В серпні 1915 року депутація в складі професора С. Іванова, громадського діяча, журналіста Федора Матушевського і громадської діячки, педагога Софії Русової вручила міністру освіти петицію з побажанням дозволити викладання в народних школах українською мовою. Дмитро Дорошенко¹ в зв'язку з цим процитував одну закордонну газету, яка вважала нечуваним вже сам «факт, що українську депутацію прийняв міністр освіти». Тоді ж українська депутація, до якої приєднався Симон Петлюра, зустрілася з керівниками опозиційних фракцій Державної думи² з питання ліквідації заборон української преси. В цьому також відчутна вчасна підказка Грушевського, який писав у згаданому листі:

«Нетерпеливо чекав я деклараційних промов Государственной Думи, — сподіваючися, що буде там щось про українців і від українців. Поки що крім згадок про події в Галичині не бачу нічого. Се мене бентежить і займає. Чи не роблено ніяких старань, щоб була якась заява про потреби українців з принципіальних мотивів? ...Війна затягається, і як самі певне бачите, не можна відкладати вже до «після війни» — в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правительства. Не перецінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей (для українців зовсім нових) — се нагода виступити з українськими бажаннями. Перед міністром внутрішніх справ — заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед міністром освіти — мова в школі, справа приватних шкіл і українських предметів в учительських семінаріях і середніх школах, у оберпрокурора — українська проповідь, обрусеніє духовенства...

Приводів багато: лозунги війни, обов'язок держави нагородити страшні жертви, поношені народом для війни, заходами коло освіти і добробуту, нарід зістається без популярної газети, грозить перспектива зістатися без книги, годилося б правительству полекшен-

¹ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — громадський і державний діяч, літературознавець, історик, бібліограф, публіцист. У 1917 році — голова Генерального секретаріату Центральної Ради, крайовий комісар Буковини та Галичини, губернський комісар Чернігівщини. Розходився з Грушевським у поглядах на шляхи становлення української державності. Докладні відомості про Дмитра Дорошенка, зокрема про його роботу на посаді міністра закордонних справ Української держави в 1918 році, містяться в книзі Дмитра Табачника «Історія української дипломатії в особах», яка вийшла в Києві у видавництві «Либідь» у 2004 році.

² Зауважимо побіжно, що Грушевський допомагав у свій час депутатам української фракції I Державної думи, був одним із активних співробітників її органу — часопису «Украинский вестник», що виходив в Петербурзі в 1906 році.

нями для українців зладити вражіння від роботи в Галичині» (йдеться про окупацію Галичини. — В.М.).

Грушевський попереджав, що на той час, очевидно, не варто висувати програмних, принципових вимог, бо на се скажуть — війна, але вимоги ділові, практичні, зв'язані з моментом треба ставити. Аргументувати тією ж війною, мовляв, вона затягується, але ж не можна довгий час залишати людей без української преси, без популярної книжки — «вийде війна на духовне істощеніє народа». Тож необхідно приложити всі зусилля, щоб якнайменше було сього «істощенія». Недобре для нас, що нічого не виходить, ні книжок, ні журналів. Адже «можуть вказувати вороги, що от як добре: як закрилася границя, та прикрили «Раду», та вислали декого — і не стало ніякого українства». Треба навпаки доказати, що ніякі заборони не можуть ослабити темпу українського життя.

«Часу багато страчено. Але тим більше треба постаратися, щоб українське життя не виглядало так спустошено, по змозі. Можливості все ж єсть».

Звичайно голос Грушевського з Симбірська мало хто міг почути, але все-таки до нього прислухалися ті, хто міг і хотів. Зокрема наприкінці 1916 року в часописі «Вільне слово» можна було прочитати таке:

«Був час, коли на цілому просторі України замовкло наше слово, заглоло наше національне життя, — се було в 1914 р., коли російська армія перейшла Карпати й залізна рука російського уряду задушила наше національне життя й у Галичині...

Тоді відізався бадьорий, як усе, твердий голос Грушевського: «Не падайте духом!» Засланий за українство до Симбірська, проф. Грушевський з далекого заслання шле голос, повний віри в невмирущу силу українського народу: «Були ще гірші часи, а народ усе переніс, усе перетерпів, то нема чого, мовляв, і тепер схиляти голови!»

Симбірське заслання скрашувало те, що Грушевські жили в сільці Колках над Волгою вище міста і могли трохи відпочити. Михайло Сергійович написав Шахматову в квітні 1915 року: «На днях я переезжаю с семьею на дачу, которую снял на все лето, в черте города, чтобы избежать формальностей, связанных с выездом из города. Из этого Вы видите, что я помирился с мыслью остаться здесь до осени». У тому ж квітні повідомляв Ернеста Радлова: «Я сейчас в Симбирске... хорошо устроился на лето, на даче у Волги, и двигаться отсюда до осени было бы убыточно и не имело бы смысла».

«Я ніколи не виступав проти Росії...»

На симбірський період випала, мабуть, найактивніша робота російських друзів і рідних Грушевського по покращенню його долі. Невідомі моменти цієї сторінки біографії Грушевського можна відтворити з допомогою документальної публікації в згаданому вже нами виданні Державної архівної служби Росії — «Историческом журнале» (1997, № 4). В ньому вмішені надзвичайно цікаві листи, що значною мірою розкривають тернистий шлях заслання від Симбірська до Москви. З огляду на новизну та виключну цінність цих документів будемо цитувати їх якомога ширше.

Передусім, йдеться про лист самого Михайла Грушевського до президента Петербурзької Академії наук, великого князя Костянтина Романова:

«Рожденный в эпоху падения украинской культуры и крайнего захудания украинских народных масс, я усиленно старался содействовать культурному возрождению украинского народа, поднятию уважения к своей народности в интеллигенции и народе, но я думаю, что эта деятельность скорее заслуживает признательности, чем преследования. Практическим политиком я никогда не был и совершенно напрасно мои противники стараются свести мою деятельность к политическим мотивам. Временами выступал я в роли публициста, высказываясь по вопросам текущей жизни, но в этих выступлениях, как и вообще в моей деятельности, не было ничего ни законопреступного, ни враждебного России — лучшим доказательством послужит то, что ни статьи мои, печатавшиеся в России, ни сборники статей, печатавшиеся за границею, не были конфискованы, допускались в России, и я не подвергался за них какому-либо преследованию. **Я никогда не выступал против России и не принимал участия в каких-либо выступлениях против нее.** Совершенно безосновательно противники украинского движения представляли меня каким-то австрофилом... (виділено мною. — В.М.)

Деятельность моя и деятельность российских украинцев, к которым я примыкал, была на виду. Руководителем украинского сепаратизма я не мог быть уже по той простой причине, что такой партии среди российских украинцев и не было никогда. Российское украинство, к которому я примыкал, самым определенным образом отмежевывалось от всякого ирредентизма¹, верило, что ук-

¹ Націоналістичного руху.

раинский вопрос будет разрешен на русской почве и возлагало свои надежды на общее развитие в России конституционного строя, национального самоопределения и местного самоуправления. Введение украинского языка в народную школу, украинских изучений в среднюю, допущение украинского языка в церкви, суде и органах управления, имеющих дело непосредственно с народом, — эта украинская программа ближайшего будущего вполне осуществима в законных формах и совершенно не требует какого-либо переворота. Да и украинство галицкое, хотя и проявляло себя иногда в формах, враждебных России, — ввиду стеснений, каким подвергалось здесь украинство, — в основе своей тоже отнюдь не было враждебно России...

Десять лет тому назад состоявшая под председательством Вашего Императорского Высочества Академия Наук своею запискою «Об отмене стеснений Малорусского слова» чрезвычайно много сделала для рассеяния предубеждений, создавшихся вокруг украинского литературного движения, указав, насколько естественным результатом исторических и бытовых условий украинского народа оно является. Высокое заступничество Вашего Императорского Высочества в настоящий критический момент могущественно содействовало бы рассеянию подозрений и репрессий, снова собирающихся вокруг украинства в России, ко вреду не только его, но и всей русской жизни. И ходатайство о мне лично Вашего Императорского Высочества, смею думать, имело бы некоторую общественную ценность (виділено мною. — В.М.). Если бы, освобожденный от нынешнего подневольного существования, я мог поселиться в Петербурге или Москве, я продолжал бы свой труд по истории Украины, пользуясь архивами и библиотеками, пока силы еще служат.

Это дает мне смелость обратиться к Вашему Императорскому Высочеству с настоящею покорнейшею просьбою о Высоком заступничестве.

Вашего Императорского Высочества
всепреданнейший слуга,
профессор Львовского университета
Михаил Грушевский».

Цікаво, що лист Михайла Грушевського, як перед тим і лист брата Грушевського Олександра, великий князь Костянтин Романов

передав на своєрідну рецензію людині, якій довіряв, — академіку Сергію Платонову¹. Той відповів Романову:

«Письмо г. Грушевского написано очень умно, и только тончайшие штрихи обнаруживают, что оно составлено с большою осторожностью. Всего интереснее этнографическая терминология, отчетливая и привычная для «закордонного» деятеля и странная для «российского» глаза и уха. От нее автор не отступил ни в одном месте своего письма. Для меня любопытна и та поспешность, с какою г. Грушевский «отмежеввался» от «новоявленного австрофильства»... Не могу, не могу никак, отказаться от представления о г. Грушевском как о народно-политическом деятеле.

Такой характер Вашего корреспондента, естественно, заставляет быть с ним, вообще говоря, осторожным. Но в данном случае, быть может, и возможно просить о нем, если его пребывание в Симбирске есть действительно «ссылка» и он от нее терпит и страдает. Дело в том, что в своем письме г. Грушевский категорически утверждает, что он «никогда не был практическим политиком» и что в его деятельности («публицистических выступлениях») «не было ничего ни законопреступного, ни враждебного России»; он «никогда не выступал против России и не принимал участия в каких-либо выступлениях против нее». Все такого рода подозрения и обвинения Грушевский считает клеветой. Для Вас, Ваше Высочество, это очень ценное заявление просителя: Вы заступитесь за человека, исповедующего свою невинность, и заступитесь потому именно, что он решился так открыто и решительно отрицать свою вражду к нашей государственности. Его письмо своего рода документ: если он в нем говорит о себе неправду, он навсегда погиб в глазах друзей и врагов и Ваше ходатайство должно necessarily опираться на эти именно места письма г. Грушевского рядом с признанием его ученых заслуг и таланта. Не верит г. Грушевскому у Вас нет основания, и пусть на него падет вся ответственность, если он Вам солгал...

Мне кажется, что Ваше Высочество могли бы указать А.А. Шахматову, что полное освобождение г. Грушевского представляется Вам трудно достижимым, но что можно просить о дальнейшем облегчении его участи в виду ясно высказанного им отношения, вполне

¹ Платонов Сергій Федорович (1860–1933) — історик, академік Російської Академії наук (1920 рік), Академії наук СРСР (1925 рік), автор праць з історії Смути в Московській державі XVI–XVII століть.

ляльного, к России и к нашему государству и в уважение к его ученому таланту».

Якраз у цьому дусі, буквально використовуючи текст Платонова, великий князь Романов написав 10 квітня 1915 року листа Шахматову, який закінчувався так:

«Полное освобождение Грушевского представляется мне трудно-достижимым, но можно просить о дальнейшем облегчении его участи в виду ясно высказанного им отношения, вполне закономерного, к России и к нашему государству и в уважение к его ученому дарованию...

Я бы очень желал узнать Ваш взгляд на то, как Вы думали бы поступить. Вопрос не легкий и требующий большой обдуманности и осторожности».

Шахматов відповів Романову, що, опинись він на місці Грушевського, то рішуче відмовився б від будь-якого клопотання до закінчення війни: «Но, конечно, не могу осудить Грушевского за то, что он чувствует и мыслит иначе, чем мыслил бы и чувствовал я на его месте». Російський академік тонко відчував ситуацію й намагався заступитися за Грушевського, ніяк не нашкодивши самому президенту Петербурзької Академії наук:

«...С точки зрения интересов нашей государственности и нашего внутреннего успокоения, я сердечно порадовался Вашему решению заступиться за Грушевского. Грушевский пишет: «и ходатайство о мне лично Вашего Императорского Высочества, смею думать, имело бы некоторую общественную ценность». Эти слова Грушевского, может быть, не особенно скромны, но они выражают верную мысль. Грушевский — это духовный вождь «украинства». Русскому государству предстоит тяжелая альтернатива — или прибегнуть к самым определенным репрессиям с целью вырвать гидру сепаратизма, или встретить домогательства украинцев широкими уступками. Первый путь — я глубоко в этом убежден — приведет нашу государственность к гибели... Второй путь, как мне представляется, укрепит нашу государственность, культурную мощь...

Смушает меня только одно соображение. Очень сильна злоба и ненависть в некоторых влиятельных кругах. Заступничество Вашего Императорского Высочества может встретиться с отказом или затаенным недоброжелательством. Не следует ли подготовить почву для Вашего выступления, — разумея под ним обращение Ваше к министру внутренних дел, едва ли овладевшему «украинским» вопросом во всей его полноте? Не могли бы Вы написать

В.Ф. Джунковському¹, хорошо знаюшому дело Грушевського, конфіденціальне письмо, которое обязало бы его сообщить Вашему Императорскому Высочеству, может ли Ваше заступничество рассчитывать на успех. Почтительнейше представляю проект письма».

Костянтин Романов негайно відповів Шахматову:

«Дорогой Алексей Александрович, я вполне разделяю Ваши взгляды на предпочтительность благодушного и примирительного отношения к Грушевскому и его единомышленникам на Украине репрессивным мерам для истребления «гидры». Полагаю, что предлагаемое Вами конфиденциальное обращение к В.Ф. Джунковскому прекрасно отвечает намеченной цели...»

Ось як вирішувалася доля Михайла Грушевського. Далеко не так, як йому хотілося, проте й не без розуміння та гуманності.

Навесні 1915 року Міністерство внутрішніх справ дозволило Грушевському переїхати з Симбірська в Казань. 29 квітня симбірський губернатор повідомляв симбірського поліцеймейстера: «Директор Департамента полиции по телеграфу уведомил меня, что господином Министром внутренних дел разрешено высланному в Симбирск, под надзор полиции, профессору Львовского университета М.С. Грушевскому перейти на жительство в гор. Казань. Об этом даю знать Вашему Высочеству для зависящих распоряжений и объявления Грушевскому. О времени выбытия означенного лица в город Казань мне донесите».

Що й говорити, пильна, скрупульозна увага до заслання. Тим більше, що він ще не появився, а казанський губернатор у травні розпорядився взяти Грушевського під нагляд поліції «на час оселення його в Казані». Проте Михайло Сергійович у місто довгенько не переїжджав, і в липні стурбований казанський поліцеймейстер звернувся до свого колеги з запитом, «чи проживає в Симбірську Грушевський чи він уже вибув, то коли і куди саме». З Симбірська негайно відповіли: «Грушевський проживає в м. Симбірську». Так само оперативно казанський поліцеймейстер повідомив у Київ, що Грушевський «висловив побажання до закінчення дачного сезону проживати в Симбірську».

Цю ситуацію Грушевський описував у серпні в листі до Петра Стебницького: «Дозвіл переїхати з Симбірська в Казань я дістав ще

¹ Джунковський Володимир Федорович (1865–1938) — російський державний діяч, генерал-лейтенант, в 1905–1912 роках — московський губернатор, з січня 1913 року до серпня 1915 року — товариш (заступник) міністра внутрішніх справ.

в кінці квітня, мабуть Ви се знаєте, але що Казань мене не устроює, а в Симбірську я тим часом найняв був дачу на всей строк, як звичайно, тож і зістався тут до кінця літа... Як не діждуся освободження з-під нагляду і свободи жителя — треба буде з кінцем місяця перебиратися до Казані».

Сподівання на звільнення від нагляду були повністю марними, тепла пора закінчувалася, а літо, як кажуть, двічі не буває, і сім'я Грушевських поспішила переїхати до Казані.

«Я прибув під гласний нагляд поліції»

На самому початку осені 1915 року симбірський поліцмейстер повідомив, що «професор Львівського університету Михайло Сергійович Грушевський виїхав на проживання в м. Казань 2-го вересня». Вже через день Грушевський був викликаний в казанську поліцію, де з його слів було заповнено трафаретний поліцейський документ, що містив 19 питань до засланця. Наводжу його повністю, тим більше, що через рік ці ж самі запитання постануть перед Грушевським у Москві, й ми зможемо порівняти його відповіді:

«С П И С О К

о состоящем под гласным полицейским надзором
профессоре Львовского университета Дворянине
Михаиле Сергеевиче Грушевском

1. *Имя, отчество, фамилия и звание.*

Михаил Сергеевич Грушевский.

2. *Место родины.*

гор. Холм.

3. *Вероисповедание.*

Православного.

4. *Лета.*

49 л.

5. *Грамотность или место воспитания.*

Окончил курс в Киевском университете.

6. *Был-ли под судом или следствием.*

Нет.

7. *Женат или холост. Если женат, то на ком.*

Женат на Марии Сильвестровне Вояковской.

8. *Имеет-ли детей, если имеет, то их имена и лета.*

Имеет дочь Екатерину 15 лет.

9. *Имеет-ли родителей и кого именно, лета их и место жительства.*

Имеет мать Глафиру Захарову — 67 л.¹, проживающую в гор. Киеве Паньковская ул. д. собственный.

10. *Имеет-ли родных братьев и сестер, их имена, лета и место жительства.*

Имеет брата доцента Петроградского университета Александра Сергеевича¹ и сестру Анну Сергеевну² по мужу Шамраеву, брат проживает в городе Петрограде, а сестра в г. Киеве в доме матери.

11. *Следуют-ли за ним в место высылки, кто либо из его семьи и кто именно.*

Жена Мария Сильвестровна и дочь Екатерина.

12. *Если семейство его за ним не следует, то где будет проживать после его высылки.*

(прочерк. — В.М.).

¹ Мати Грушевського — Оппокова Глафіра Захарівна народилася в 1847 році й у 1915 році їй виповнилося 68 років. Михайло Сергійович писав, що «сім'я, з котрої походила моя мати, була... духовна...» Він вважав, що йому багато передалося «від матері в своїй психіці». Померла Глафіра Захарівна в січні 1918 року.

² Грушевський Олександр Сергійович (1877–1943) — український літературознавець, етнограф, історик української літератури, архівіст. У Петрограді жив у 1910–1917 роках. Був членом Центральної Ради. Заклав основи загальної архівної реформи в Україні (1918 рік). Працював в Українській Академії наук, де очолював Історично-географічну комісію. Звільнений у 1933 році. Безпідставно засуджений до 5 років заслання, яке відбував у Іртиському районі Павлодарської області (Казахстан), де й помер. Докладніше див. статтю Ірини Костюк «Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ століття» в «Українському історичному» (т. XXXIX. С. 339–363).

³ Грушевська-Шамрай Ганна Сергіївна (1869–1943) — історик і перекладач. Автор праць з історії міст північного Лівобережжя та історії українського культурного життя XVIII–XIX століть. Мати історика Сергія Шамрая.

13. *Имеет-ли собственные средства к существованию и в чем они заключаются.*

Имеет собственные средства к существованию, имеет недвижимость в г. Киеве дом совместно с матерью.

14. *Знает-ли какое ремесло.*

Профессор.

15. *Чем до сего времени добывал себе средства существования как сам он, так и его жена.*

Служа профессором Львовского университета.

16. *Имеют-ли родители какое либо состояние.*

Нет.

17. *По какому распоряжению и за что именно учрежден гласный полицейский надзор.*

По распоряжению Департамента полиции 7-го апреля 1915 г. за № 27835¹.

18. *Срок надзора и с какого времени его надлежит считать.*

С 14-го февраля 1915 г.

19. *Куда выслан или же надзор учрежден в месте его жительства.*
г. Казань, Большая улица д. Леонтьева».

В той же день, тобто 4 вересня, Грушевський підписав у поліції розписку, яку також наводжу повністю:

«1915 года **сентября 4** дня. Я, нижеподписавшийся прибыв под гласный надзор полиции в г. Казань даю настоящую подписку Казанскому Полицеймейстеру в том, что без разрешения господина Казанского Губернатора никуда из города Казани отлучаться не должен, при переменах же квартир в г. Казани обязуюсь заявлять как Полицеймейстеру, так равно и тем Приставам, в частях коих буду проживать. Ныне по объявлении мне положения о полицейском надзоре, учрежденном по распоряжению административных властей, заявляю, что квартиру имею на **Воскресенской ул. д. № 33 гостиница «Франция».** Михаил Грушевский».

¹ В поліцейських документах розпорядження Департаменту поліції числиться під № 97835.

Виділені мною слова й цифри Грушевський вписав власноруч. У готелі Грушевський жив недовго. Як видно з відповіді на останнє питання поліцейського документу, він уже знав куди переселиться, і 15 вересня повідомляв Єфремова: «Адреса моя тепер така: Казань, Суконная сл. Большая ул. № 29». Скаржився, що помешкання знайти було важко: «Страшний наплив людей, нема квартир». Пізніше Грушевський підписав ще й нову розписку, аналогічну наведеній вище, про цю адресу: вул. Велика, 29, кв. 7, в будинку Леонтьєва. В листі до Шахматова писав так: «Казань, Большая Суконная, 29».

Після «реєстрації» засланця поліцмейстер доповідав начальнику Казанського губернського жандармського управління з почуттям виконаного обов'язку:

«...Уведомляю Ваше Высокоблагородие, что наблюдение за профессором Михаилом Грушевским мною было установлено немедленно по прибытию его в Казань 4 сентября с. г. ...»

Оснувавшись в Казані, Грушевський повідомляв Олексія Шахматова: «Живу нельзя сказать, чтоб хорошо... с непривычки, да и особенно еще в моем положении трудно себя чувствовать сносно. Климат не здоровый, недомогаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые». В листі до Лаппо-Данилевського 16 жовтня 1915 року писав: «Житием своим отнюдь не похваюсь. Живется мне здесь достаточно скверно. Казань город нездоровый, малярийный, болею я, болеет семья и это подрывает и ту энергию, какую удается собрать среди всеобщего крушения всех моих планов и работ».

Подібні скарги містяться й у листах Грушевського до інших адресатів, побутує думка, що вони відображають «його тяжку депресію як людини й ученого». Безперечно, Михайло Сергійович страждав від того, що хворіють його любі жінки, відчував себе приниженим, він багато й болюче переживав, але депресія, тим більше, тяжка, несумісна з тією діяльною активністю, яку виявив він на засланні. Передусім, Грушевський багато читав («почитую» — писав він), обдумував нові праці та ідеї. З Шахматовим поділився: «Теперь только мне пришлось увидеть насколько украинские изучения стоят особняком от русской науки и как мало последние с ними соприкасаются». Російському академіку виклав ідею нової статті:

«...Между прочим, выходит у меня статейка: «Великая, Малая и Белая Русь», Царский титул 1655 г. и происхождение этого трехчленного термина. Раньше был, около 1 1/2 года, титул Великая и Малая России, поднесенный так сказать Украиной при присоединении и сымпровизированной из метрополичьего титула. Затем в сентябре 1655 года был дополнен довольно неожиданно — формула

«Великая и Малая Русь» включала в себя и то, что получило обозначение Белой Руси, а Белая Русь и обозначала Русь Московскую¹. По-видимому, эта импровизация была продиктована политическими мотивами. Я, разумеется, не могу всего этого выяснить — для этого нужны архивные справки, и рукописный материал, которого у меня тут нет»².

В Казані Грушевський продовжував працювати над «Всесвітньою історією» (в жовтні зазначав, що «у мене є перша половина все-світньої історії...»), писав статті для газет і журналів, зокрема для «Украинской жизни», опікувався друком першої та другої частини VIII тому «Історії України-Руси»³, переписав на машинці певний шматок третьої частини цієї праці, дбав про книгарню «Літературно-наукового вістника», вів переписку, зокрема з Сергієм Єфремовим і Максимом Горьким.

До речі, в Архіві О.М. Горького в Москві зберігся його великий лист до письменника з Казані від 17 серпня 1916 року⁴, який може служити блискучим спростуванням версії про депресивний стан Грушевського. В цьому листі немає жодної скарги на побутові, щоденні проблеми і труднощі. Лише мимохідь: «Простите за нестройное изложение, писать приходилось урывками — в семье больные...» Лист наповнений живою, сильною, пульсуючою думкою, неабияким бажанням творити, писати, боротися. Зломлені люди так не пишуть. Так пишуть люди мужні. Грушевський відгукувався на роздуми Горького з «українського питання»: «Украинский вопрос действительно «жуткий», его ненормальное положение уродливо искривляет жизнь

¹ «Термин, правда, употреблялся очень неустойчиво, проследить его историю было бы интересно, но углубляться в этом направлении в настоящих условиях нет возможности» (прим. Михайла Грушевського).

² «Нет, впрочем, и литературы, очень часто — самой элементарной» (прим. Михайла Грушевського).

³ У жовтні 1915 року Грушевський писав Єфремову: «Хоч я тепер в доста трудних матеріальних обставинах, але хотів би випустити бодай сю книгу... Важко установити, чи друкарня може докінчити і випустити її в Києві (сама хоче і цензура не спинить), як ні — чи нема ніякої перешкоди, щоб вислати аркуші VIII. 2 (другої частини VIII тому. — В.М.) до Москви скажім і там випустити? А VIII. 1 треба б таки зброшівувати ще (для того я казав їм набрати наново обгортку по взірцю випущеної вже в 1914 р. і міні прислати до коректи, але вони того не зробили). Може будете мати змогу сим зайнятися? Дуже б дякував». Шахматову також скаржився: «Вследствие полного расстройства киевской жизни окончание VIII тома наполовину отпечатанное еще перед войной, лежит без движения и не могу добиться, чтобы типография ее окончила и выпустила, а продолжать дальше не имею возможности вследствие отсутствия литературы и источников».

⁴ В цей час Грушевський жив на вулиці 2-га Академічна в будинку Прокоповича.

не тільки українського, но і великорусського общества». Михайло Сергійович висловлював глибокі й точні думки та спостереження з приводу задуманого Горьким збірника «Україна і Москва в їх духовному житті», про який ми докладно розповімо в четвертому розділі. Високо оцінював ініціативи Горького:

«Я очень ценю, что именно Вы, Алексей Максимович, занялись украинским вопросом. Я с огромным интересом слежу за Вашими произведениями последних лет и вижу, насколько тесно и непосредственно связано с тяжелым Вашим настроением, с самыми кровными Вашими переживаниями Ваше теперешнее общественно-политическое устремление и как органически из этого вырастает Ваш интерес к украинству».

Будемо також пам'ятати, що в 1916 році в Києві вийшла друга частина VIII тому «Історії України-Руси», впродовж цього року друкувалися статті й рецензії Грушевського в «Українській житні», «Українському науковому збірнику»¹, в московському журналі «Голос минувшего», в російських газетах «Речь», «Русские ведомости», а також у різних виданнях у Львові, Відні, Петрограді...

Цікаво, що часопис «Розвага» повідомляв у 1916 році:

«Незважаючи на прикре становище заслання, М. Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України, він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що інше, як за рідний край».

Як і в Симбірську, в Казані Грушевський листувався з російськими академіками, зокрема з Володимиром Вернадським і Михайлом Дзяконовим. У «Споминах» є й таке свідчення Грушевського: «В Симбірську і Казані я думав про видання класиків всесвітніх в українському перекладі, коштом батькової спадщини. (Роздольський² робив для сього переклади з грецьких авторів — рукопис

¹ У другому випуску «Українського наукового збірника», що вийшов у Москві в 1916 році, був надрукований великий критичний огляд Грушевського «Новіша література по історії в. кн. Литовського», написаний ще в жовтні 1914 року. В ньому містився аналіз півдесятка книг російських і польських авторів.

Роздольський Осип Іванович (1872—1945) — український фольклорист, етнограф, філолог, перекладач. В квітні 1914 року Грушевський просив Шахматова допомогти Роздольському: «... Наш товариш... преподаватель 1 Львовской гимназии Осип Иванович Роздольский, много лет собиравший мелодии на фонограф в Галиции (он и издал) хотел бы использовать вакансии для собирання в Черниговской и Полтавской, а может быть и в некоторых смежных губерниях. Не были бы Вы столь добры — исходатайствовать ему от Академии открытое письмо?» Пізніше, Грушевський знову звертався до Шахматова з проханням підтримати заслання Роздольського, зокрема, перевести його в Казань з допомогою Російської Академії наук.

його «Прометея» потім згорів у мене в Києві). Мріяв про видання різних українських творів старших часів». В Казані Грушевський списався з московським видавництвом братів Сабашникових і домовився про видання своєї популярної праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці», що вперше вийшла в світ у 1912 році з обкладинкою Василя Кричевського. До Грушевського заїжджали його прихильники, зокрема з молоді: «один студент, що відвідував нас у Казані, звався Пелашенко». Михайло Сергійович познайомився з місцевою професурою, зокрема приятельські стосунки зав'язалися в нього з ординарним професором Казанського університету, членом-кореспондентом Російської Академії наук Константином Харламповичем, який був на чотири роки молодший за Грушевського. В 1919 році Харлампович був обраний академіком Української Академії наук, як фахівець з історії шкільництва та церкви в Україні. Коли восени 1924 року церковний історик Харлампович був заарештований і засланий, Грушевський боровся за його повернення із заслання (докладніше див. Віталій Яремчук. Взаємини Грушевського та К. Харламповича. — «Український історик». 1—4 (152—155). С. 364—374).

Михайло Сергійович піклувався про «висланців» із України, що знаходилися в російській провінції. Зокрема, в жовтні 1915 року в листі до Сергія Єфремова він називав конкретні прізвища людей, які знаходилися в Симбірську, Воронежі та інших місцях, наголошуючи, що вони «дуже потребують допомоги».

В той же час російські вчені-академіки, друзі та родичі Грушевського продовжували клопоталися про переведення його в один із університетських центрів Росії, найперше — в Москву. Добивався цього і сам Грушевський. В одному з листів до Міністерства внутрішніх справ він підкреслював, що до розладнаного стану його здоров'я приєдналися відсутність скільки-небудь нормальних умов життя, позбавлення можливості наукових занять і будь-якого заробітку для нього та сім'ї. Грушевський наголошував, що в умовах невеликого провінціального міста, оточений на додачу всякими обмеженнями свободи, під обтяжливим наглядом поліції він не може зайнятися планомірною науковою роботою і «позбавлений навіть заспокоєння, яке вона могла б мені дати».

Втім, поліцію Грушевський особливо не дратував і врешті-решт не приніс їй особливого клопоту. Відправляючи заслання в Москву, поліцейське керівництво відзначило що «за час проживання в Казані Грушевський ні в чому недозволеному помічений не був».

«Свідоство на проїзд до м. Москви отримав...»

Наведу повністю два знайдені мною документи, які завершують казанський період життя Михайла Грушевського та його сім'ї.

Перший був відправлений 14 липня 1916 року з паспортного відділення Канцелярії московського градоначальника в Казанське міське поліцейське управління:

«Вследствие ходатайства проживающего в г. Казани бывшего профессора Львовского университета Михаила Сергеевича ГРУШЕВСКОГО о разрешении ему приехать в Москву, Канцелярия покорнейше просит Полицейское Управление сообщить в самом непродолжительном времени, к какому подданству принадлежит Грушевский (не к австрийскому-ли), а также какой он имеет возраст, женат или холост, откуда и когда прибыл в г. Казань, состоит ли он под надзором полиции и не встречается-ли каких-либо препятствий к удовлетворению его ходатайства».

В. о. казанського поліцеймейстера відповів у Канцелярію московського градоначальника 19 липня 1916 року:

«На отношение от 14 июля... сообщая, что бывший профессор Львовского университета, магистр русской истории Михаил Сергеевич Грушевский принадлежит к русскому подданству, от роду имеет 50 лет, женат, в гор. Казань прибыл из гор. Симбирска 4 сентября 1915 года. Грушевский согласно предписания Г. Казанского губернатора от 21-го Апреля 1915 года за № 10277, основанном на предписании Департамента полиции от 21 апреля 1915 года за № 97835, состоит под гласным надзором полиции, как высланный из района Киевского военного округа по постановлению Главного начальника означенного Округа на все время военных действий согласно п. 17 ст. 19 Правил воен. полож. Грушевский перешел на жительство в г. Казань с разрешения Министра внутренних дел, почему, как я полагаю, на прибытие его в г. Москву требуется разрешение высших властей».

Такий дозвіл Михайло Грушевський отримав. Про це казанський поліцеймейстер довідався 15 серпня 1916 року від канцелярії московського градоначальника:

«Канцелярия уведомляет Ваше Высокоблагородие для надлежащих распоряжений и объявления проживающему в г. Казани, бывшему профессору Львовского университета Михаилу Сергеевичу ГРУШЕВСКОМУ, что Командующий войсками Московского военного округа разрешил ему приехать на жительство в Москву».

Ще не знаючи про це, Грушевський в листі до Єфремова 16 серпня звично писав про видавничі справи, про «папір на окладинку

книги», турбувався, що «книга готова вже більше двох місяців і ніяк не випустять». Проте вже запрацювала коротка резолюція, наклеєна на згаданому документі з Москви казанським начальником: «Вызвать и объявить». Грушевського викликали, йому оголосили. Михайло Сергійович написав на звороті канцелярського паперу: «1916 г. 18 августа читал Михаил Грушевский». А ще через два тижні казанський засланець на тому ж документі засвідчить: «1916 г. Августа 31 дня свидетельство на следование до г. Москвы получил. М. Грушевский» (ці автографи Михайла Сергійовича можна побачити в книзі).

Залишалося готуватися до від'їзду. В цей час Грушевський писав Єфремову: «...Пакуємося, ліквідуємо казанське господарство і ладимося до переїзду, з страхом думаємо, як тепер прийдеться устроюватися в Москві, в такім запханім часі». **Потрясаюча оцінка — «запханий час»¹.**

Начальник Казанського губернського жандармського управління, мабуть, не міг дочекатися, коли нарешті відбуде іменитий засланець, бо поспішив доповісти: «Профессор Львовского университета Михайло Сергійович Грушевський із м. Казані 9-го сього вересня вибув у Москву». Насправді, Грушевський з сім'єю виїхав 10 вересня.

«В неділю 10.IX (старого стилю) ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву, — писав Грушевський у «Споминах». — Заздалегідь умовившись з «знайомим» носильщиком, що весь рік мені допомагав у Казані (благообразний брюнет «дипломатического» виду) я дістав купе, внісши за се якусь «суму», трохи чи не сто рублів, і ми доїхали досить вигідно, — стараючись не виходити з купе, щоб не притягнути чийсь уваги».

«Світова війна і нищення українства»

Поки Михайло Сергійович знаходиться в купе поїзда, що везе його до Москви, **вияснимо в загальних рисах ситуацію з українством, яка склалася після початку Першої світової війни². Бо ж увесь час**

¹ У Грушевського можна зустріти дивовижні слова, що привертають увагу. Скажімо, в «Споминах», розповідаючи про свій перший у житті публічний виступ (у школі) він написав, що «зім'яв свій рефератець... **прохарамаркав** його якнайскорше». Михайло Сергійович згадував, як в університетські часи одного з його знайомих захопило те, що «в розмові про повітрі кімнати, я вжив слова **«передиханий»**, в розумінню з'ужитого повітря; не знаю, чи чув я такий вираз, чи пустив його експромтом...»

² Володимир Литвин узагальнив у книзі «Україна: доба війн і революцій (1914–1920)»: «Російське самодержавство ніколи не виявляло сентиментів до українського руху... З вибухом світової війни гоніння на українство суттєво посилюлися».

перебування в Москві Грушевський був обтяжений саме його проблемами, турбувався про їх розв'язання, захищав українство, передусім у Галичині. Для точності та ясності розповімо про цю ситуацію словами самого Михайла Сергійовича¹.

Він писав, що великий і явний зріст української сили в останніх роках передвоєнної доби в австрійській і російській Україні сильно роздразнив ворогів українства в польських і російських колах, і вони тільки чекали, щоб розправитися з ним². Завчасно сподівалися такої нагоди, коли прийде до війни між Росією й Австрією, що після прилучення до Австрії Боснії стояли одна проти одної у величезному напруженні. Коли вдарилася війна, польська адміністрація Галичини, користуючись з воєнного стану, повела нагірку³ на українську інтелігенцію. «Почали нібито з москвофілів, але потім стали без розбору брати всіх, доводячи... що між москвофілом і українцем стільки різниці, як між жидом й ізраїлітом (польська делікатніша назва для жидів). Без всякого приводу, мовляв, на підставі підозріння в політичній непевності, ловили, арештовували, висилали всіх, з ким мали давніші рахунки, а пізніше, коли серед загальної паніки перервався всякий законний контроль, як запевняли уперті поголоски, — навіть вішали без суду і розправи».

З початком війни були припинені всі політичні українські видання на території Російської імперії⁴. Заарештовано і вислано в результаті безпідставних «підозрінь» цілий ряд українських діячів. Київська цензура, очолювана давніми ворогами українства, використала воєнний стан і проголосила, що українські видання будуть виходити лише в тому випадку, коли вони друкуватимуться

¹ Див. Михайло Грушевський. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К.: Либідь. 1992. С. 8–14.

² В 1911 році голова російського уряду Петро Століпін у листі до сенату відверто писав, що український рух «з точки зору російської державної влади вбачається вкрай небажаним і суперечить усім починанням, які уряд проводить щодо колишньої України».

За свідченням Олександра Лотоцького, з початком війни розгорнулася «боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах: українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок, учителі одбирали у школярів євангелія в українській мові і т.п.».

³ Переслідування.

⁴ 31 липня (12 серпня) 1914 року російський уряд запровадив військову цензуру й одночасно видав указ про заборону друку українською мовою. Відразу були закриті газети «Рада», часописи «Літературно-науковий вістник», «Українська хата», «Село». В 1915 році припинили існування журнали «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло», «Записки українського наукового товариства».

обшеруським правописом. Це беззаконне відновлення указу 1876 року¹ мало своїм наслідком те, що й не заборонені не політичні часописи також перестали виходити і в них було відібрано свідощтво на видання.

Зауважу тут, що, на думку Мирослава Поповича, Валуєвський циркуляр 1863 року, який Грушевський назвав «першою забороною українського слова», і Емський указ 1876 року не забороняли буквально української мови, проте суттєво обмежували сферу її дії таким чином, щоб висока культура залишалася російськомовною. «По суті, мова йшла про надання українській культурі селянського характеру і розчинення професійної української культури в загальноімперській. Загалом «малорос» у культурний побут допускався, але у вигляді такого собі Шельменка-денщика, провінційного Санчо Панси». Царські заборони були продуманими й далекоглядними.

За словами Грушевського, для українців були фактично заборонені такі цілі галузі духовної діяльності, як наукова, популяризаторська, перекладна література українською мовою, майже непереборні перепони ставилися перед українською белетристикою, українським театром, з серйозними перепонами мусили рахуватися при вивченні минулого й сучасного України, української мови, історії, етнографії. Наслідки були печальними. Емігрантський історик Іван Лисяк-Рудницький зазначав: «Наслідком же стало, серед іншого, те, що ми втратили створену в попередні століття українську наукову термінологію (юридичну, політичну, богословсько-філософську), так що ледь не до революції 1917 року навіть в «українофільських» колах панувало переконання, начебто українська мова придатна хіба-що для ліричної поезії або для п'єс з народного життя, або для популяризаторських брошур, але не для серйозної наукової чи публіцистичної продукції». Михайло Грушевський на початку ХХ століття висловлювався жорсткіше: «Народ, який вражав своїм суспільним і громадянським розвитком, культурністю, великими задатками в різних

¹ У травні 1876 року в Емсі (Німеччина) цар Олександр II підписав указ проти «малоросійського наріччя», який Грушевський назвав «варварською забороною, що відсудила сучасні покоління від користування українською мовою». В статті «Український п'ємонт» (1906 рік) він писав, що цей указ «на довгий час перепинив усяку можливість літературної, наукової й артистичної діяльності на українській мові в Росії». Грушевський вважав, що революція 1905 року пішла б зовсім іншою дорогою, коли б не було, як він писав, проклятого указу. Цьому указу Грушевський присвятив також статтю «Ганебній пам'яті!...» (1906 рік), в якій наголосив, що він «забороняв уживання української мови поза деякими тісними сферами, а в фактичній своїй переведенні виключав усяку можливість літературної й наукової діяльності на сій мові».

галузях творчості, приведено до стану цілковитого застою, занепаду всіх суспільних і культурних інстинктів».

З початком Першої світової війни, як писав Грушевський, для сильнішого враження було розпочато процеси проти різних авторів зовсім невинних речей¹, і тим самим припинено зовсім усяку літературну й видавничу роботу в Києві. Редактори, видавці, автори пробували перенести її куди-небудь за межі досягання київської адміністрації і київських цензорів, але скрізь їх стрічали коли не повні й абсолютні заборони відразу, то різні несподіванки. Наприклад, в Одесі зажадали, щоб до цензури присилались на розгляд рукописи в трьох копіях, інакше видання конфісковувалося й друкарня закривалася по першій номері. Штуди ці були ще шкідливіші, ніж одверта заборона наперед, бо через них люди даремно гаяли час, сили, засоби, сподіваючись наладити видання, і пізня руїна цієї надії тим гірше дезорганізовувала роботу. «Найвишого свого вершку ця лукава система дійшла на початку 1917 року, за кілька тижнів до революції, коли київська адміністрація дала друкарням секретний наказ взагалі не приймати і не друкувати нічого українського хоч би й яким правописом!»

У той час, коли українське життя в Росії штучно руйнувалося, спиналося, заморожувалося всіма засобами, галицьке нищилося ще більше грубо, насильно і варварськи². Через кілька тижнів після взяття Львова, восени 1914 року нова тутешня російська адміністрація на чолі з графом Григорієм Бобринським³ стала здійснювати програму ліквідації всіх здобутків українського культурного життя в Галичині. Було припинено українські часописи, позакривано книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти і висилки до Росії «небезпечних» і «підозрілих» українських діячів. Урядування українською мовою і навчання нею було припинено. Насаджувалося російське православ'я⁴. Коли російські війська

¹ На Правобережній Україні з Києвом включно був запроваджений військовий стан і почали діяти військові суди, під які потрапили тисячі українців.

² Це була одна з найболючіших тем для Грушевського в московський період.

³ Російський державний діяч, який під час окупації російськими військами Галичини і Буковини очолював Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Керована Бобринським, окупаційна адміністрація проводила відверту антиукраїнську політику. На зустрічі з львівським дворянством у вересні 1914 року Бобринський заявив: «Восточная Галиция и Лемковщина — исконно коренная часть единой великой Руси. В этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство».

⁴ Як говорив сам Григорій Бобринський, новопризначені російські батюшки «не снискали себе любви и уважения прихожан».

змушені були відступати, воєнні власті заходилися силоміць, збройною погрозою висилати українську людність в глибину Росії¹.

Страшна й неймовірна була ця руїна, якої Україна не знала, здається, від руїнного «згону» 1670-х років⁴. Вона падає тим тяжчою плямою на всіх її призвідців. Тут було багато не тільки глупоти і непорозуміння, а й злого наміслу на українство.

Грушевський наголошував, що на місцях заслання нещасним людям не дозволяли навіть організувати українські комітети допомоги біженцям і виселенцям. Не давали розмішувати українських біженців, українських дітей в осібні групи, в осібні колонії. Не дозволяли організовувати українські школи для них, як організовувались польські, чи литовські. Галицькі висланці й бранці зіставались під опікою польських уповноважених і навіть у глибоких кутах Заволжя або Сибіру чули на собі цю «братню руку».

Пам'ятаючи свій недавній союз з російськими лівими фракціями Думи, російські українці пробували знайти тут якусь оборону. Дарма! «Внутрішня згода» по цілій лінії, прийнята в Росії з огляду на війну, давала волю уряду, мовляв, в інтересах воєнного успіху.

Коли міністр заграничних справ Сазонов на початку 1915 року повторив з думської трибуни огидну брехню про те, що український рух у Росії утворився за німецькі гроші — ніхто з українських «союзників» не виступив проти цього підлого наклепу⁵. Всі нагадування про незаконні репресії, всі матеріали про страшну російську руїну в Галичині, що пересилались властям, сприймалися шонайбільше платонічними співчуттями й складалися до архівів.

Тільки тоді, коли російським військам прийшлося лишати Галичину, великоруське громадянство пригадало всі російські мерзоти в

¹ Є свідчення, що в 1915 році, відступаючи з Галичини і Буковини, російські війська «прихопили» з собою понад 100 тис. місцевих жителів. Багатьох, особливо з української інтелігенції, вивозили примусово.

⁴ Руїна — період історії України наприкінці XVII століття, що відзначився розпадом української державності та загальним занепадом.

⁵ Насправді, депутат В. Дзюбинський засудив у Думі цей виступ Сазонова, а також адміністративне заслання професора Грушевського. Він заявив: «Пора прекратить тяжелую борьбу с украинской народностью... Пора и нашему правительству... признать за живым украинским языком все права гражданства, отменить всякие стеснения для украинского устного и печатного слова».

Цікаву промову виголосив у Думі катеринославський депутат О. Александров. Зокрема, він сказав: «...Наше правительство в XX столетии не могло дойти до идеи правового государства. Миллионы граждан, миллионы русских поданных оно третировало, как изгоев... Если вы хотите быть справедливыми, если вы действительно любите Россию, вы должны признать за украинским народом право на его слово. Это слово должно быть в народной школе, в местном суде и во всех местных учреждениях...»

Галичині. На короткій сесії Думи, скликаній в першу річницю війни сказано було чимало сильних слів на цю тему, зокрема про те, що російський уряд «відіпхнув рідну нам українську людність і затьмив світле лице великої визвольної війни» (з промови Павла Мілюкова)¹. Згадано було й про російські репресії, навіть прийшов думський запит до уряду про них. Українське громадянство саме під той час нагадало про всі бичі і скорпіони, що впали на нього, і, як мінімальну потребу свого життя, ще раз поставило вимогу заведення української мови в народній школі². Поступовий блок російських партій³, що організувався в серпні 1915 року, не наважився включити цю вимогу в свою програму, але все-таки визнав потрібним «відновлення малоруської печаті» і «негайний перегляд справ арештованих і висланих мешканців Галичини». Проте сесію Думи було перервано, **порив пройшов — українська справа знову зійшла з черги. Російський уряд ще півтора року нищив українство, все загострюючи свої репресії, а російські поступові фракції не підняли більше голосу проти них.**

«Побачив я на пероні громаду земляків»

Підїжджаючи до Москви, Грушевський непокоївся, що в зв'язку з чималим запізненням поїзда Яків Шереметинський (офіційний редактор журналу «Украинская жизнь»), з яким було домовлено про

¹ Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) — російський політичний діяч, історик, публіцист. Один з організаторів, лідер і теоретик російської партії конституційних демократів (кадетів). Депутат Державної думи. Міністр іноземних справ у Тимчасовому уряді.

² Пізніше, у лютому 1916 року група полтавських громадських діячів звернулася до керівників опозиційних фракцій у Державній думі Павла Мілюкова та Миколи Чхеїдзе з меморандумом, в якому містилися такі вимоги: український народ в Росії має бути порівняний у правах з російським; вільне викладання української мови, принаймні, в початкових школах; свобода української преси й книгодрукування; вільна діяльність українських культурно-просвітницьких товариств; законодавче закріплення гарантій культурно-національного розвитку українського народу в Російській державі.

Копію цього документу я знайшов у Державному архіві Російської Федерації. Більше того, там зберігається донесення начальника Полтавського губернського управління в Москву, в якому зазначається: «По моим сведениям, петиция, **по тексту составленному известным М.С. Грушевским**, отпечатана была на пишущих машинках в Москве в редакции газеты «Украинская жизнь» во многих экземплярах и разослана для заполнения подписями по губерниям и городам Малороссии...» (виділено мною. — В.М.)

Яке яскраве свідчення реальної присутності казанського заслання Михайла Грушевського в тодішньому українському руху!

³ Йдеться про опозиційний до влади Прогресивний блок, який сформувався в Державній думі Росії.

зустріч, може їх не дочекатися. Михайло Сергійович, очевидно, боявся залишитися наодинці з пероном і не тому, що не знав, куди подітися; страшно було подумати, що й тут у Москві не відчує відразу хоча б трохи людської уваги й дружнього тепла, а зіткнеться з несподіваною байдужістю й легкодужною відстороненістю від його сім'ї, як це сталося два роки тому в Києві¹. Він хотів колишнього шанобливого ставлення до себе, звичайної людської уваги й поваги, якими був оточений раніше професор Грушевський у Львові та Києві. Він, звичайно, розумів, що в складних ситуаціях, тим більше, коли сама держава витісняє тебе з України в Сибір і робить засланим, друзів не додається, але пустота, що утворилася навколо нього в зв'язку з арештом і засланням була таки неприємною, лякаючою. В народі кажуть: «Як я ся гаразд мав, кожний мене добре знав, а як став убогий, не приходять гості в мої пороги». Зате в голову, буває, приходять у таких випадках різні печальні думки, може, навіть, про марність попереднього життя, принаймні, про його несправедливість, про людську невдячність й забудькуватість. Як тільки колишні знайомці дізнаються, що людина засуджена владою, відразу чи з часом відсторонюються від неї, забувають про її раніше надихаюче друковане й усне слово... Хіба не про це писав Тарас Шевченко в Косаральському засланні:

Либонь, уже десяте літо.
Як людям дав я «Кобзаря».
А їм неначе рот зашито.
Ніхто й не гавкне, не лайне
Неначе й не було мене.

.....
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав

¹ Михайло Грушевський, мабуть, і не знав, що його арешт і заслання викликали різку реакцію з боку деяких шовіністичних елементів українства. Зокрема, в архіві мені потрапив на очі загрозливий лист, який отримав наприкінці 1914 року російський громадсько-політичний діяч Петро Струве — запеклий противник як автономії, так і незалежності України. В ньому, зокрема, говорилося: «Ваши личные ходатайства... увенчались также и арестом проф. Грушевского... Дальше идти в своей эволюции вам, кажется, уже некуда... Час расплаты близок. А за наше семейное горе и за Грушевского рассчитаемся с вами на днях. Мышьяк, сами убедитесь, действует верно...» Звичайно, Грушевський не міг і цікавитися пустопорожніми деклараціями людей, які демагогічно заявляли: «Россия неминуемо должна быть уничтожена или низведена на степень третьестепенной державы. Гегемония в Восточной Европе должна перейти к нам, к украинскому племени...»

Хоч слово мудре: щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?

«Не похвали собі, громадо! — Без неї, може, обійдусь, — А ради жду собі, поради!» — так у Шевченка. Грушевський підїжджаючи до Москви, мабуть, також міг подумати про громаду в такому контексті. В «Споминах» навечно зафіксував свою несподівану й буденну людську радість: «Вискочивши з вагону, я побачив на пероні... цілу громаду земляків...» Так, то була радість, вона дала крила, тому Грушевський не просто вийшов, а вилетів, **вискочив** на перон до своїх земляків...

Окрім Якова Шеремецинського, тут були Олександр Саліковський¹ з дружиною, Олександр Хруцький², Борис Станкевич, студентка Ніна Тошагова — представниця від української молоді в Москві, яка принесла квіти. Видно було, що всі вони широко раді приїзду Грушевського, і Михайло Сергійович відтанув душею. «Дуже се нас утішило і зрадувало після всього попереднього відчуження від переляканих київських земляків і здалось немов якимсь знаком краших часів, до котрих ми зітхали, чекаючи переводу з Казані до Москви. До Києва, після всього довершеного начальством розгрому і викликаного ним українського малодушія, нас уже й не тягло, і думалось, що в Москві можна буде жити і працювати свободніше, а при тім підтримувати із Києвом зв'язки через усякі okazji» (виділено мною. — В.М.).

Жорсткі слова Грушевського про Київ, до якого ніби-то «уже й не тягло», свідчать передусім про те душевне страждання, людське розчарування, які довелося пережити йому в засланні. Пам'ятаєте гіркі слова з казанського листа до Сергія Єфремова: «пробував через декого з київських знайомих дещо розвідати і устроїти і не удалося — навіть не відповіли». Або ще писав Єфремову з тієї ж Казані: «Я ж стільки часу відірваний від українського життя, не знаю ні настроїв, ні орієнтацій, не бачу нікого, мало що пишуть, а як і

¹ Саліковський Олександр Хомич (1866–1925) — громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, публіцист. У 1912 році і в 1916–1917 роках редагував журнал «Украинская жизнь». У 1917 році — член Центральної Ради, губернський комісар Київщини. У 1918–1919 роках редагував газету «Трибуна», міністр внутрішніх справ УНР.

² Хруцький Олександр Фролович — присяжний повірений, у травні 1917 року ввійшов до комітету Української ради в Москві від українських автономістів-федералістів. В січні 1918 року був обраний на посаду одного з генеральних суддів. У Москві жив у районі Арбату.

напишуть, що «настрій непевний» або що в тім роді, то з того теж небагато скористаєш».

Шеремецинський повіз Марію Сильвестрівну й Кулюню на Тверську до Лоскутного готелю, де замовив Грушевським номер. А Михайло Сергійович... поїхав з їх хатньою робітницею Теклею на Курський вокзал, щоб відправити її на Київ. «Поїзд виходив тільки опівночі, але він стояв десь на запаснім путі, і я, повечерявши з Теклею, розшукав з носильщиком її місце, на горішнім місці в другім класі і водворив її там...» Грушевський пише про все це так само просто, як і було насправді в той вересневий вечір, але ця людська простота дуже дорого коштує, і ми маємо пам'ятати, що великий українець перший день у Москві провів, проводжаючи в Київ свою хатню робітницю, двадцятидвохрічну Теклю Чик (по чоловіку — Вільковську)¹. В цьому конкретному випадку виявилася, говорячи словами самого Грушевського, «перебільшена уроджена делікатність моєї натури, котра мене з нижчим і слугою змушувала бути так само «угречненим», як і з людьми, від яких щось мені залежало...»

Повернувшись в готель, Грушевський застав своїх жінок у гарнім і просторім покої, тільки коштував він дорого, «чи не 8 крб. денно». Жахнувшись, Михайло Сергійович негайно завів переговори про дешевший номер і швидко добився переселення, правда, «дешевий pokій, котрий нам дали в Лоскутній, був досить понурим клоповником». Що ж, доводилося вибирати між грошима і комфортом на шкоду останньому. Втім, сім'я прагнула якнайшвидше перебратися на квартиру, де було б і дешевше, і зручніше.

Про прибуття Грушевського повідомив журнал «Украинская жизнь»:

«Приїзд у Москву М.С. Грушевського. Відомий український вчений і громадський діяч М.С. Грушевський, як відомо, змушений був наприкінці 1914 року залишити Київ і поселитися в Сибіру. Потім проф. Грушевський одержав дозвіл проживати в Казані. Кілька тижнів назад, за клопотанням академічної групи Державної Ради, М.С. було дозволено поселитися в Москві.

Проф. М.С. Грушевський прибув у Москву з Казані 10 вересня. На вокзалі М. — Казанської залізниці М.С. і його сім'ю зустріли члени московської української колонії, редакція «Украинской жизни» і представники української молоді».

¹ Померла в 1987 році у 93 роки.

Про важливість цього повідомлення для українців Москви свідчить те, що воно було надруковане у № 7–8 за липень–серпень 1916 року, тобто, напевне, було вставлене вже у верстку журналу, але зайняло перше місце серед більш як тридцяти інших інформацій.

Відразу уточнимо, що **Грушевські прибули в Москву не 10 вересня**, як повідомляла «Украинская жизнь», а **11 вересня**. Про це свідчить, передусім, те, що 10 вересня вони тільки вийшли з Казані, а поїзд ішов до Москви більше півдобі. Є також документ, що Грушевські, шойно прибувши з Казані, поселилися в готелі «Лоскутний» на Тверській 11 вересня. Мною знайдено повідомлення Московського охоронного відділення начальнику Казанського жандармського управління: «Михайло Сергійович Грушевський прибув у Москву 11 вересня сього року...»

Наступного дня Грушевський пішов, як звичайно, до канцелярії градоначальства, за його висловом, «віддати себе в руки місцевої поліції». Там його довгенько митарили й веліли, коли знайде помешкання, сповістити адресу, лише тоді стане ясно, в кого саме він буде «під наглядом».

Повернувшись в готель, Грушевський застав слухачку Комерційного інституту Ніну Тошагову, «добру душу», яка взялася знайти йому помешкання. Дві кімнати на Арбаті вона вже подивилася й силкувалася вмовити господиню «в ім'я гуманності, свободи і всього іншого прийняли таких мучеників за свободу». Двоє «мучеників» — Михайло Сергійович і Кулюня — з'їздили на Арбат, («себя показать и людей поглядеть»), помешкання їм сподобалося. Проте Матильда Ісидорівна Дубинська, яка атестувала себе одеською італійкою, не хотіла брати більш, як дві душі. Тоді Грушевський, якому таки досить пригледілися дві кімнати на Арбаті, «заявив, що готов відповідно доплатити за третю душу, і так була установлена нова цифра, дуже акуратно вчислена, шось у роді 108 рублів...»¹ Гроші для Грушевського на їх «тодішні фінанси» не малі, проте виходило більш, як удвічі, дешевше ніж у нормальному готельному номері, а в «понурому клоповнику» за таку ж ціну, як у Дубинської, жити не хотілося. Таким чином, угода з Матильдою Ісидорівною врешті-решт була доволі вигідною, і Михайло Сергійович двічі писав у «Споминах» про те, як Ніна Тошагова принесла радісну вість, що пані Дубинська згодилася їх прийняти, і

¹ Є свідчення Євгена Чикаленка, що Володимир Винниченко платив у Москві за велику квартиру 500 крб.: «Місця у них було досить, бо квартиру вони наймали велику, меншої не знайшли, а взяли, яку добули...»

вони можуть переїздити. «...На четвертий день нашого московського життя, — згадував Грушевський, — Тошагова принесла нам милостиву резолюцію пані Дубинської, і ми, не тратячи часу, **разу ж переїхали туди на Арбат**».

Насправді, це сталося раніше. Поліцейські документи свідчать, що Грушевські жили на Арбаті, 55 з 13 (26) вересня 1916 року. Хоча, чесно кажучи, важко уявити собі, як Грушевським вдалося вже на третій день після приїзду перебратися з готелю на квартиру, з урахуванням того, що перший день Михайло Сергійович провів на вокзалах, а другий — в поліції. Принаймні, це їм коштувало чимало сил і здоров'я, не кажучи про гроші. Як би там не було Грушевський 13 вересня писав Єфремову:

«Подаю до відома Вашого, Високоповажаний Сергій Олександрович, що **я оснувався в Москві Арбат 55 кв. 8** (угол Денежного). Дуже було трудно і кошовно переїздити...»¹ (виділено мною. — В.М.). Пізніше в листі до Михайла Могилянського² Грушевський ще точніше вказав адресу: «Арбат 55, вхід з Арбата, кв.8, 3-ій етаж...»

Тема непростого й болючого переїзду в Москву дуже сильно прозвучала в листі Михайла Грушевського до Олексія Шахматова з Арбату, 55:

«Глубокоуважаемый Алексей Александрович!

Вот уже три недели как я с семьей в Москве. Сталось это довольно неожиданно, так как после всех предыдущих безуспешных хлопот Академической группы я уже отложил всякую надежду и начал прочно основываться на зиму в Казани, и переезд в Москву вызвал жесточайшую ломку моих занятий и всего порядка жизни. Эти ломки — **которых за эти три года мы столько пережили, ужасно сокрушают мои силы, энергию и здоровье**. Пройдет немало времени, пока я тут налажу отношения к библиотекам, приведу в известность, что где я могу иметь для себя и как ими пользоваться — а там «что день грядущий нам, готовит?» Тем тяжелее, что **жизнь становится все труднее, сложнее и забирает много времени на то, где иметь кров над головою и — буквально — кусок хлеба на столе**.

Искренне преданный Вам М. Грушевский» (виділено мною. — В.М.).

¹ В іншому листі також скаржився: «Переїзд і вся ця ломка дуже багато забрали і часу і енергії».

² Могилянський Михайло — громадський діяч, літературний критик і публіцист, член партії кадетів.

«Між двома церквами...»

Грушевський точно зафіксував духовне розташування будинку, в якому поселився — «старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами...» Про які храми йде мова? Ближчою була церква Живоначальної Трійці на Арбаті, що знаходилася на перетині Арбату і Денежного провулку, тобто зовсім поруч з будинком № 55. В книзі Івана Кондратьєва «Сива старовина Москви», що відома короткими справками про московські храми, читаємо:

«Троица, что на Арбате. У Смоленского рынка. Первоначально построена в 1650 году¹ стрельцами с приделами Тихвинской Божьей Матери и Св. Николая Чудотворца. Потом, когда церковь обветшала, то по указу императрицы Анны Ивановны в мае 1739 года начала перестраиваться и по окончании освящена 23 августа 1741 года тверским епископом Митрофаном».

Про цю церкву писав Андрій Бєлий:

«Тут и Троице-Арбатская церковь, с церковным двором, даже садиком, вытянутым дорожкой в Денежный; там — и ворота; в воротах — крылатый Спаситель; колодезь и домики; домик дячковский, поповский и дяконский».

Сергій Соловйов також згадував:

«Церковный двор... был целым поселком. Дом батюшки с мезонином был окружен тенистым садом... Кругом храма был большой сад...»

Та ще про службу в церкві Святої Трійці².

«По Богородичным праздникам служили в серебряных ризах с розами и зелеными листьями... По воскресеньям служили в золотых, несколько поношенных ризах. На Рождество — в светло-золотых, сиявших на солнце; на Николин день — в темно-золотых, отливавших апельсинным цветом. В канун Рождества надевали серебряные ризы, блестящие, как снег и сверкавшие голубыми искрами; в Крещение — литые серебряные ризы, сиявшие, как зеркало; в царские дни — красные бархатные; в праздники Креста — синие, в воскресенье Великого поста — зеленые...»

Друга церква — Миколи в Плотниках — знаходилася, як ми вже знаємо, безпосередньо на Арбаті, на тому ж непарному боці вулиці,

¹ В сучасному енциклопедичному довіднику про московські храми наводиться інший рік — 1741.

² Грушевський признавався, що в дитинстві «церковні церемонії... не захоплювали мене, хоч я виростав в великій побожності».

в сотні кроків від будинку Грушевського. Кондратьєв писав, що церква на цьому місці була з початку XVI століття, проте дерев'яна. В інших джерелах говориться, що попередній храм відомий з 1625 року, не раз горів. Церква Миколи Чудотворця побудована в 1670 році. В 1771 році зведена нова триярусна дзвіниця, яку прекрасно видно на фотографії, вміщеній у книзі. В 1812 році церква була повністю розграбована французами, але швидко відновила діяльність, у 1853 році перебудована її трапезна. Наприкінці XIX століття Миколу в Плотниках обновили (знесений в 1932 році).

Щодо назви Кондратьєв писав:

«Относительно названия «в Плотниках» есть два предположения. Первое: здесь, между улицами Никитской и Арбатской, жили царские плотники. Второе: здесь при Иване III были поселены новгородские жители Плотницкого конца или слободы. Последнее предположение достовернее, так как подтверждается некоторыми историческими данными».

Втім ясно, що назва цієї церкви Святого Миколи — «в Плотниках» — пішла від професії (теслярів), які тут жили слободою.

Хоча на перший погляд здається, що слова про дві церкви, між якими знаходився будинок № 55, написані Грушевським мимохідь, але насправді він з дитинства запам'ятовував намолені місця. В «Споминах» через кілька десятків років згадував у подробицях «новий міський собор» у Ставрополі: «Собор був побудований со-лідно, не жалуючи коштів. Дзвіниця була висока й доволі гарна, хоч в іншій стилі, ніж собор». Але найголовніше те, що Грушевський відразу відчув Арбат з його неповторною духовною аурою¹. В Москві тоді нараховувалося близько 400 храмів, соборів і монастирів. Проте мало де в іншому місці можна було поселитися саме «між двома церквами».

¹ Російські письменники відобразили особливу притягальність арбатських церков для гостей Москви і жителів інших районів міста. Скажімо, в бунінському оповіданні «Казимір Станіславович» (1916 рік) збіднілий дворянин із Києва, який давно зпівся й погубив своє життя, навесні приїжджає в Москву й відвідує старовинну церкву на Молчанівці:

«За церковной оградой мелкой зеленью зеленело развесистое дерево... трещало воробьями, воздух был мягок. — совсем, совсем летний, даже пылью пахло по-летнему. — и нежно золотилось вдали за домами небо над закатом. И чувствовалось, что в мире есть где-то радость, молодость, счастье» (виділено мною. — В.М.).

Тайком побувавши на вінчанні своєї дочки, Казимір Станіславович довго блукав по арбатським провулкам, виходив на Новинський бульвар, у готелі гірко і ясно плакав, але не став, як задумав, покінчувати життя самогубством...

Напевно, для Грушевського це було небайдуже. Варто прочитати його щоденникові записи, зроблені з 22 до 28 років¹ аби переконатися, що тоді молодий і талановитий вчений шукав опору життю й роботі в релігії. Грушевський сам говорив, що студентські роки пройшли під тиском «підвищеної релігійності», а «гостру полосу релігійності», пережиту на третьому десятку років, пов'язував з успадкованими від матері рисами характеру — «неврівноваженість, потреба постійного відчуття якоїсь мети», котрій треба повністю віддаватися, «потреба в якихось сильних відчуженнях, не стільки радісних, скільки болісних».

Смуга високої релігійності й аскетичного оцепеніння з часом пройшла, проте запальне стремління молодого Грушевського до Бога, не викреслиш з його життя. Глибока релігійність могутньо вплинула на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча. Християнські норми моралі стали першоосновою його людської сутності.

Перечитуючи Грушевського, звертаєш увагу на те, яке велике значення надавав він дослідженню історії релігії та церкви в Україні, а також історії різних конфесій, релігійним обрядам, духовним віршам. На початку 90-х років минулого століття в Києві видана збірка творів Грушевського, що включає популярні й наукові праці вченого з духовних питань і висвітлює концепцію їх розвитку зі стародавніх часів до початку XX століття². Зокрема, в збірці вміщена ґрунтовна науково-популярна праця Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» та вибрані з «Історії України-Руси» сюжети про історію церкви та релігійне життя. Крім того, збірник споряджений дуже цікавою науковою розвідкою Ігоря Гирича й Василя Ульяновського «Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського», в якій вперше була досліджена проблема релігійності великого українця та його ставлення до різних конфесій. Вчені вважають, що Михайло Грушевський був людиною внутрішньо глибоко релігійною, коли розуміти під релігією, окрім сакрально-конфесійного змісту, духовність, високі моральні якості, самоорганізованість і самодисципліну, ідеалізм в душі в поєднанні з раціоналістичним розумом, віру у вселюдський поступ. До того ж, Грушевський оцінював релігію як духовний феномен, який здійснює передусім культурно-моральну функцію, а церква, як організація, має сприяти розвитку національної ідеї.

¹ М.С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.). К., 1997.

² Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів). К.: Либідь, 1994.

«21 лютого 1892. В ім'я Боже! Амінь. Се прихожу ко Господу і що скажу єму? Я прихожу каятись б то, але доброго каяття не почувую. Міні тяжко — се правда, тяжко — так що й світ немиллий часом і я готовий впасти в розпуку, й міні хтілося добути од Господа просвітлення й заспокоєння!

Правда, я почувую винним себе за те, що не можу зречися самолюбленія, що міні хочещя особистого щасття на сім світі, що я вдаюся надто в світову діяльність, колотнечу, покриваючи се (правдиво чи ні?) наче б працею, загля народу сього, загля освіти і правди; що я холодний до діла святого надмирного, що я заздросливий, славолюбний, строптивий, скверними думками спокушаюся, празднословний і таке інше — се я почувую... Але — я не почувую так цієї вини, як своє нещастя, тяготу свого життя. Окаянний!..

Боже, прости! Як той казав — вірую, поможи моєму невіррю; так я кажу — каюся в своєму окаянству, поможи моєму непокаянню. Але не отвержи мене — як сказано: і молитва его будет в грех — сего да не буде зо мною. Уповаю на милость твою, прошу — прости й помилуй мене й моїх!»

Господи, яка покайнна ширість і чистота! Який молитовний крик душі! Здається, ці слова закарбовані в свідомості чи підсвідомості Михайла Грушевського на все подальше життя, і є шось містичне в тому, що вони були записані в щоденнику під час його приїзду в Москву, до речі, зовсім недалеко від Арбату.

Найулюбленишим святим на Арбаті був Микола Чудотворець: на відносно невеликому вуличному просторі знаходилися церкви Миколи на Пісках, Миколи в Плотніках, Миколи Явленого і ще кілька вівтарів його імені в різних церквах. Загалом у Москві нараховувалося близько 30 храмів Святого Миколи Чудотворця і 130 вівтарів, але жодна інша московська вулиця не мала стільки церков, зведених безпосередньо на честь Святого Миколи. Як відомо, він вважався, покровителем солдат, а ми вже знаємо, що на Арбаті свого часу розташовувалися стрілецькі полки. Але, мабуть, цього мало для того, щоб пояснити, чому на багатій, елітній московській вулиці таким популярним був Святий Микола — покровитель бідних і обездолених. Очевидно, що й таких людей на ній та навколо неї було чимало.

Як молитва за арбатця звучали слова Бориса Зайцева з відомого нам нарису «Вулиця Св. Миколая»:

«И Никола Милостивый, тихий и простой святитель, покровитель страждущих, друг бедных и заступник беззаступных, распростерший над твоею улицею три креста своих, три алтаря своих, благословит путь твой и в метель жизненную проведет».

Про церкву Миколи Явленого ми вже розповідали окремо. Церква Миколи на Писках¹ — та сама, з якої почалася пожежа 1493 року, що спалила майже всю Москву, була відбудована «не пізніше 1689 року» (Кондратьєв). Знаходилася в нинішньому Нікоlopесковському провулку. Знесена в 1932 році, на її місці був побудований шестиповерховий будинок.

Борис Зайцев визначав Арбат, як вулицю, що йде від Миколи Плотніка до Миколи на Писках і далі до Миколи Явленого: «Средь горечи ес, стонов отчаяния, средь крови, крика, низости, среди порывов, деятельности, силы и ничтожества, среди всех образов и человека и животного — **всегда, в субботний день перед вечером, в воскресный — утром, гудят спокойные и важные колокола Троиx Никол, вливаясь в сорок сороков церквей Москвы**²... И будто бы Никола сам, помощник страждущим, ближе сошел в жизнь страшную».

І ще раз:

«Священники звонят в церквах Арбата — Никола Плотник, Никола на Песках и Никола Явленный — спокойные и важные, звонном малиновым³, в ризах парчовых, вековечных...»

Про життя арбатців Борис Зайцев узагальнююче писав:

«...Ходят в церковь и венчаются, и любят, и умирают между трех обличий одного святителя — Николы Плотника, Николы на Песках и Николы Чудотворца».

Андрій Бєлий чудесно й влучно припустив: «Сам Арбат — что, коли не Миколина улица?»

Між іншим, Грушевський особливо шанував Святого Миколу.

¹ Іван Кондратьєв пояснював: «На Песках» називається потому, что здесь довольно песчаный грунт».

² Як тут не згадати арбатку Марину Цветаєву:

Семь холмов — как семь колоколов.
На семи колоколах — колокольни.
Всех счетом: сорок сороков. —
Колокольное семихолмие!

В цьому контексті відзначимо, що й свято небесний Київ повнився божественним дзвоном. Нагадаю, як хвилююче писав Тарас Шевченко:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.

³ Знову Цветаєва:

У меня в Москве — купола горят,
У меня в Москве — колокола звонят.

В згаданому вже шоденнику молодого дослідника зустрічаємо такий запис: «**Попереду усього дяка Богові милосердному й святому Миколі...**» (виділено мною. — В.М.). Знову ж таки присутня певна містика в тому, що в Москві Михайло Сергійович поселився саме на Миколіній вулиці, він бачив усі три церкви Святого Миколи. **Хто ж міг тоді подумати, що жити їм — великому українцю і стародавнім Святомиколіїним храмам залишалося однаково — трохи більше півтора десятиліття. З різних причин, але рішуче й однозначно їх не прийняла Радянська влада...**

На початку 30-х років минулого століття з багатьма храмами сталося найстрашніше, що пророчив в арбатській квартирі Бунін:

«Я... смотрел... на удивительное зеленое небо над Кремлем, на старое золото его древних куполов... Великие князья, терема, Спасна-Бору, Архангельский собор — до чего все родное, кровное и только теперь как следует почувствованное, понятое! Взорвать? Все может быть. Теперь все возможно».

Парадокс у тому, що Бунін записав ці рядки в той час, коли ходили чутки про мінування Кремля в зв'язку з приходом німців. Але невдовзі наступила епоха, говорячи словами Анатолія Марієнгофа, «неосвіченого абсолютизму», і храм Христа Спасителя, багато інших церков, зокрема ті дві, між якими в 1916–1917 роках жив на Арбаті Михайло Грушевський, були зірвані й знесені з інших — атеїстичних, а точніше варварських причин.

«Ліфту в домі не було»

Саме це якось особливо врзалося в пам'ять Михайла Сергійовича, бо він таки добряче втомлювався, піднімаючись щодня по кілька разів на третій поверх:

«Ліфту в домі не було, і стрімкі сходи старого фасону (першої половини XIX в. не старше) доволі давались взнаки, як бувало приходилось піднятися і спуститись разів 10 на день, не маючи послуги».

Ці сходи постаріли ще на дев'ять десятиліть, але й досі збереглися. Про час їх появи Грушевський у точку не попав, але не набагато. Будинок з парадними сходами був побудований в 70-х роках XIX століття за проектом московського архітектора М. Арсенєва на основі міської садиби XVIII–XIX століть. Як ми вже знаємо, у XVIII столітті територія нинішніх будинків № 53 (Музей-квартира О. Пушкіна) і № 55 (Меморіальна квартира А. Белого) були одним володінням. У 1796 році ділянка на розі, повернута до Денежного

провулка, перейшла до купців, братів Гаврила і Данила Дубровіних. Тоді тут стояв кам'яний двоповерховий будинок, який знаходився у володінні сім'ї Дубровіних до 1866 року. В 1876 році нова власниця Марія Іванівна Хромова звернулася до архітектора Арсенєва з ідеєю капітальної реконструкції садиби. Був зведений ще один — третій поверх над будинком, що виходив на Арбат, а з боку Денежного провулка його продовжили триповерховою прибудовою. Ріг будинку був прикрашений восьмигранною вежею з куполоподібною покрівлею (все це видно на фотографії, вміщеній у книзі). Головний вхід зробили з боку Арбату. Крім згаданих парадних сходів, на другий і третій поверхи¹ в будинку були ще й інші — чорні сходи, що виходили у внутрішній двір. Невдовзі після закінчення будівельних робіт в квартиру третього поверху в'їхав професор математики, декан математичного факультету Московського університету Микола Бугаєв з молодою дружиною. Принаймні, вже у цьому будинку в 1880 році у них народився син Борис (Андрій Бєлий). Як ми вже знаємо, поруч жила сім'я професора Івана Янжула, також старожила будинку. Бєлий називав прізвища інших професорів, які тоді жили в № 55. У Соловйова можна прочитати, що за стіною його кімнати на другому поверсі жив німець — зубний лікар Перуль з численними дочками й синами-підлітками.

Пройшов якийсь час, і Марія Хромова продала будинок почесному громадянину, купцю І-ї гільдії Миколі Івановичу Рахманову, ім'я якого згадував Андрій Бєлий у своїх мемуарах. Принаймні, в «Адрес-календаре г. Москвы» за 1888 рік володіння № 430/424, на якому знаходився будинок, належало саме Рахманову². За документами Центрального історичного архіву Москви в 1895 році вказане володіння також рахувалося за купцем. Приблизно стосовно саме цього часу Бєлий писав про те, що Рахманов мав власний будинок і... вчену ступінь: «в науку уйдя дом забросил». Дивний факт, і я не знайшов інших підтверджень наукової діяльності Рахманова. Не знають про це й наукові співробітники Меморіальної квартири Андрія Бєлого, з якими я розмовляв про Рахманова.

Наприкінці ХІХ століття будинок Рахманова мав поліцейський

¹ В 30-х роках ХХ століття був надбудований ще один поверх, восьмигранну вежу зняли, в такому вигляді будинок № 55 зберігається до цього часу.

² «Справочная книга о купцах» за 1884 рік містить дані про купця І-ї гільдії Рахманова Миколу Івановича, який перебував у купцях з 1855 року. Він також був почесним громадянином, як свідчить довідкова книга про московських купців за 1887 рік.

№ 65 по вулиці Арбат і № 40 по Денежному провулку й належав до 2-ї дільниці Пречистенської поліцейської частини. На час приїзду в Москву Михайла Грушевського поліцейська частина й номер дільниці залишилися незмінними, а от з номером будинку ще на межі століть відбулися певні трансформації. З того часу по вулиці Арбат і по Денежному провулку будинок йшов під № 40. На початку 1914 року — ще одна зміна: віднині будинок мав поліцейський № 32 по Денежному провулку, а по вулиці Арбат — № 55, що було зафіксовано в адресному довіднику «Вся Москва» за 1914 рік. Саме ці номери фігурують, як ми далі переконаємося, в архівних документах про перебування Грушевського в Москві: всі поліцейські документи містять у собі № 32 по Денежному провулку, а листи Грушевському приходили на № 55 по вулиці Арбат.

Наступним власником будинку була дружина спадкового почесного громадянина Ольга Григорівна Богданова, яка придбала його в листопаді 1901 року. Будинок № 55 належав їй і тоді, коли в ньому жив Михайло Грушевський, про що свідчить адресний довідник «Вся Москва» за 1917 рік.

Документи Центрального історичного архіву Москви дозволяють вияснити, хто жив у будинку № 55 за станом на лютий 1914 року, тобто за два з половиною роки до поселення в ньому Михайла Грушевського.

На першому поверсі будинку № 55 розміщувалися:

магазин готової білизни Кузьміна та його квартира; магазин мануфактурних товарів Торгового дому «Єфімов і Волков»; склад товарів при магазині (він же їдальня для прикажчиків), кухня прикажчиків Єфімова¹; квартири панів Городецького, Поснікової, Юденкова.

На другому поверсі знаходилися:

квартири панів Прибиль, Чигирь, Вигодчикової, Кеслер, Манкаш, Соловійова.

На третьому поверсі були розташовані:

квартири панів Левенштейн, Дімо, Тидебель, Стулова, Шевцова та Бугаєва.

Серед перерахованих мешканців зустрічаємо прізвища, відомі нам із спогадів Андрія Белого: Вигодчикови, Бугаєви, Соловійови. Взагалі з початку століття й до 1914 року наймачі квартир у будинку майже не мінялися, тому, скоріше всього, у 1916–1917 роках в № 55

¹ На початку XX століття перший поверх був зайнятий магазином іграшок Шукіна та квартирою при ньому; магазином взуття Билініна, квартирою Смолякова в антресолях між першим і другим поверхами. В підвальному приміщенні тоді знаходилися квартири швеця Галкіна та Фокіна і Петрова.

жили переважно ті самі мешканці. Правда, серед мешканців 1914 року якраз відсутні прізвища Дубинської Матильди Ісидорівни та «дочки предводителя дворянства» Холмогорової, які здавали квартиру Грушевському. Певне, вони поселилися в будинку № 55 вже після цього часу.

Михайло Сергійович досить докладно описав їх помешкання в контексті воєнного лихоліття:

«Се були дві кімнати... на другім поверсі («3 этаж») наріжної старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами, що виходили фронтонами на Арбат, одну з великих московських артерій, яка зв'язувала центр і залізничні станції східних і північних залізниць з вокзалом Брянським. Величезний рух панував на ній — трамвайний, кінний і автомобільний, неустанный рух військ, котрих відправляли на фронт, і транспорти ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту. Перед нами, жертвами війни, інтернованими, виключеними з суспільного обороту, розгорталася тут... руїнна робота воєнного Молоха, яка день за днем точила нашу в'язницю, російську в'язницю народів...

З вузького коридорчика двері вели в просторий кабінет з двома вікнами, з нього двері до другої кімнати, яка не мала окремого виходу до коридора; я мешкав в кабінеті, котрий служив разом нашою їдальнею, Марія Сильвестрівна з Кулюнею в другій кімнаті...

З хазяями відносини були гречні, але далекі. Властива хазяйка, пані Дубинська, служила давніше, як я довідався, по шкільній справі¹ і тепер брала участь в якихось шкільних комітетах, держала лінію ліберальної дами; вона була вдова, бездітна і виховувала як вихованця хлопця, селянського сина, що ходив, здається, до 7-го класу гімназії. З нею мешкала її шкільна товаришка Холмогорова, дочка якогось предводителя дворянства, що сиділа в в'язниці як політична і виховувала племінника, сина сестри, теж гімназиста, здається, 5-го класу. Хлопці були добрі, виховувані в ліберальній дусі, і, таким чином, політична атмосфера для нас, політичних заступів, була доволі симпатична, в кожному разі толерантна. Але в політичні дискусії ми заходили дуже рідко.

Помешкання, таким чином, було доволі можливе — особливо як здоров'я і погода давали змогу ходити на обід і за провіантом...» (виділено мною. — В.М.).

¹ «Вся Москва» за 1908 рік в алфавітному покажчику адрес жителів Москви давала таку інформацію: «Дубинская Матильда Исид. Б. Трубешкой. Боженниковский, д. Давыдова. Учеб. зав. III разр.»

«Сім'я моя хорувала...»

Арбат, особливо в перші місяці після переїзду сюди, запам'ятався Грушевському хронічним нездужанням сім'ї. Недарма навіть через десять років в автобіографії він зафіксував цей факт: «Працювати було трудно та й жити не легко, особливо сім'я моя хорувала від незвиклого повітря і недогід усяких...» В осінніх 1916 року листах з Москви можна прочитати: «Дами мої щось нездужають» (23 вересня); «Живемо в карантині, і сей лист теж накроплений субліматом»¹ (11 листопада); «Ми все ще в карантині і вимучились за сей місяць страшенно...»; (28 листопада). «Дуже тяжко пережили ми падоліст» (28 грудня).

Спочатку нездужала дружина, яка відчула себе погано ще в дорозі. «Марія Сильвестрівна з дороги розхорувалась і не виходила» (з готелю. — В.М.). Вона знаходилася в ліжку і після переїзду на квартиру, а ледь підвелася — захворіла сильною ангіною Кулюня її пролежала днів десять. Після невеликого інтервалу донька знову поскаржилася на горло: думали, що дифтерія, виявилось — скарлатина: «Страшенно се нас підрізало». В листі до Шахматова Михайло Сергійович зізнався: «Живется мне тяжело, так тяжело, что даже не хочется распространяться: кроме всего прочего дочь заболела чем то вроде скарлатины...» Боялися, щоб Дубинська не потребувала відвезти «хору шарлатиною доньку», якій нещодавно сповнилося 16 років, до лікарні, слава Богу, до цього не дійшло. Але Грушевський, за його словами, «опинивсь в положенні прокаженого, — не ходив, де були діти, мусів вести переговори і вияснити ситуацію, перше ніж появиться в яким-небудь новім домі».

Стара українська приказка говорить: «Кого біда учепищя, того тримаєщя і руками, і ногами». Справді, пізніше захворів і сам Михайло Сергійович. «...Не похваляюся, хворію!», — писав він Петру Стебницькому наприкінці 1916 року. Розповідав, що під час хвороби Кулюні «сильно простудился, полежаив, а потім вернулася моя стара хвороба — «поражение слизистых оболочек», очевидно на нервовім ґрунті, яка завсіди впливає мені на нерви, настрій, енергію, дратливість і т.ін.»

Вже це разом узятє страшенно «розстроювало життя і без того сіре, безвиглядне...» Грушевський особливо болісно переносив хво-

¹ Напевне, мова йде про якийсь газоподібний дезінфікуючий препарат. В листі цього періоду до Шахматова Грушевський також писав: «Бумага, на которой пишу, дезинфицирована, но все же лучше ее сожгите».

роби дружини й доньки — це було для нього найстрашнішим. Колись, ще в Казані Сергій Єфремов написав йому про недуги в своїй сім'ї, і Грушевський відповів: «Дуже сумно, що Ви пишете про охлялість своїх: **се гірш за все**» (виділено мною. — В.М.).

Очевидно, що в психіці й характері Михайла Сергійовича назавжди залишилася трагічна зарубка ще з тих часів, коли в квітні-травні 1882 року в сім'ї відбулася страшна трагедія — померли трое (!) дітей Грушевських — від скарлатини найменша сестричка Марія і два молодші брати Федір і Захарій — від дифтерії. Грушевський згадував: «Яку страшну муку пережили мої батьки, особливо мати, не можна того й сказати!.. Ми не могли стямитися з жалю і гніву на таку страшну немилосердність долі. Мені не написали всього, щоб не смутити на чужині (Михайло Грушевський навчався тоді в Тифліській гімназії. — В.М.). Але коли я приїхав щось у два тижні по смерті останнього з небіжчиків, побачив батька і матір, їх постави і лиця, сі наново вибілені для дезинфекції стіни, з запахом ліків, малого брата, що тулився коло батьків, обминений смертю, мене обхопив такий тяжкий невимовний жаль, що я роздер би небо своїм плечем, коли б дав йому волю» (виділено мною. — В.М.).

Ця тяжко пережита родинна трагедія — смерть братів і сестрички — знайшла відображення в оповіданні Михайла Грушевського «Остання кутя» (1884 рік), присвяченому їм «на вічну пам'ять». Це оповідання високо оцінив Іван Нечуй-Левицький.

«Чудовим, ясним ранком вмерла на ліжку остатня дитина. Вікна зачинені, килими закриті; мати навколішки впала перед ліжком, обняла горячеє тіло дитяче й очі її перебігали од дитини до образу, що в золотих шатах блищав в кутку; освічена полум'ям кнотика, Матер Божа дивилась додолу своїми привітними, щасливими очима, притуливши до лона Святу Дитину. Батько сів, схиливши голову, він був ледві живий, ночей не спавши, не ївши, тільки матір одну ще сила Божа держала. Вона обняла дитину — от дитина зітхнула роззявивши рота, покаліченого рота, здригнули вії, остатній крик прошумів й стало тихо, тихо...»

Грушевський признавався, що «тінь сього нещастя не зійшла з нього вже потім ніколи». Можна уявити, як сильно переживав він, коли появилася підозра на дифтерію у Кулюні, як хвилювався, дізнавшись, що донька захворіла скарлатиною...

Світліша полоса життя в сім'ї Грушевського здавалося почалася після одужання Кулюні й закінчення 10 грудня карантину. Доньку нарешті можна було вивести з помешкання, а в ньому провели дезинфекцію. Михайло Сергійович, який глибоко пережив хвороби

любих жінок і знову готовий був «роздерти небо своїм плечем», настійно вимагав їх від'їзду до Києва, «щоб по пережитих недогодах трохи поправитись і відпочити». Власне він ще в Казані навесні 1916 року наполягав, «щоб вони виїхали відси, бо дуже хорують тут, клімат дошкуляє, але досі не відважилися». Дружина та донька продовжували й у Москві заперечувати, і Грушевський через десять літ з вдячністю згадував, що сім'я «не хотіла мене самого лишити на вигнанні». Проте здоровий глузд переміг, і жінки стали ладитись в Україну. Якщо вже їхати, то вирішили до Києва потрапити на Різдво. «Вони все-таки на свята хочуть до Києва, — писав Грушевський Єфремову 28 листопада (11 грудня) 1916 року, — сьогодні піду купувати білет». В «Споминах» він педантично зазначав: «Я купив за кілька тижнів наперед білет на городській станції, вистоявши в безконечнім хвості...»

З листа Грушевського до Стебницького відома точна дата від'їзду дружини й доньки: «...Марію Сильвестрівну і Кулюню 16.XII отправив я на спочинок до Києва... і буду впливати, щоб побули там довше». Знаючи, що жінкам у Києві буде значно легше, Михайло Сергійович наполягав на їх перебуванні вдома. Навіть у лютому 1917 року, не знаючи про грядущі переміни, Грушевський повідомляв Олександра Олесья: «Марія Сильвестрівна з Кулюнею ще поселять у Києві довгенько».

«Сім'я годувалась дуже лихо»

Зберемо докупи із «Споминів» Грушевського все, що, на його погляд, прикро відбивалося на харчуванні та побуті сім'ї. Тема була, безперечно, болючою, і Михайло Сергійович приділив їй немало місця. Ось його розповідь дослівно:

— Продовольче питання вже стояло досить гостро, ціни дорожili, продукти гіршали, все більше появлялось різних сурогатів і фальсифікаторів, «пісні дні» і різні обмеження робили замішання, змушували пильнувати і стерегти моментів, коли можна було щось купити: хліб, булки, м'ясні товари, сахар, кофе і т.д. Все се було предметом доволі безтолкової регламентації і вимагало неустанного пильнування¹. Тому що прислуги у нас не було, а Марія Сильвест-

¹ Скажімо, сахар продавався за спеціальними купонами, і на час приїзду Грушевського в Москву діяв купон № 6, на який можна було придбати фунт сахару. За цим справді треба було пильнувати, бо вже з 1-го жовтня згаданий талон був недійсний.

рівна і Кулюня майже неустанно, на нещастя, хорували весь час, не тільки не могли робити закупок, але навіть виходити на обід, се все спадало дуже тяжко на мене, єдиного здорового члена сім'ї, вносило замішання в мій робочий день, і, кінець кінцем, тому, що **я все-таки дуже слабо поспівав з тим усім — прикро відбивалось на поживі і комфорті моєї сім'ї, яка годувалась дуже лихо тоді, коли недуги вимагали якраз кращої поживи, дієти, спеціальних потрав, котрих не можна було дістати, а до того дорожня, яка починала підійматись, тероризувала нас, при наших невеликих і — що найгірше — дуже непевних доходах, і заставляла зрікатись не раз дуже потрібного...** (виділено мною. — В.М.).

— Одинокий дійсно гарний ресторан в сім районі була «Прага», коло Арбатських воріт. Але обід в нім тоді коштував 4 рублі¹, що для нас, які так недавно ще обідали менше як за рубля, здавалось луківською ціною, не тільки фінансово, але навіть і морально недопустимою². Пробували ми їсти в сусідній вегетаріанській кухні, де рекламувались картопляні біфштекси й морковні ростбіфи. З початком осені ми застали там різної інтелігентської й студентської публіки силу-силенну; але потім вона дуже змаліла, переконавшись, очевидно, як і ми, що сими ростбіфами і біфштексами, усмаженими на якихось сумнівних рослинних товщах, організму не здуриш, і нам прийшлося теж облишити сю поступову і економну кухню. Почалось кочування по різних дешевих ресторанах, з дуже сумнівними результатами — і що було найгірше, як я сказав, що звичайно хтось один, або й двоє не могли вийти з дому, і тому треба було щось видумати, принести з ресторану і т. д...

— До кухні (в квартирі, яку знімали. — В.М.) ми приступу не мали, але часом нам там робили, що ми просили, — варили кашу абошо. Кухарка приносила рано булку і молоко, на спирту ми варили собі кофе або чай рано і вечір, але з спиртом були все трудності через тодішню пасію тверезості російського уряду: треба було подавати подання до поліції, яка збирала справки, давала білети на

¹ До війни в «Празі» можна було замовити розкішний «комплексний обід» за 2 крб. 50 коп. і скромніший — удвічі дешевше.

² Важливий момент, який свідчить про моральні устої сім'ї Грушевських, закладені ще батьками Марії Сильвестрівни й Михайла Сергійовича. У свій приїзд до Москви на початку 1892 року двадцятип'ятирічний Грушевський записав у своєму щоденнику, що Микола Оглоблін запропонував йому «йти вкупі пообідати в якийсь добрий ресторан, на недорогий обід — 1¼ карбованці, і дуже приставав, я одмовився, що живіт болить, а по правді було сором йти й їсти обід за 1¼ — карбованці». Михайло Сергійович знав нестачу грошей. Навіть у щоденнику за 1910 рік можна прочитати такі записи: «Безгрошів'є обієло з усіх боків... Аж незносно, так нема грошей»; «Гнітить безгрошів'є».

покупку, з котрими треба було підстерігати хвилі, коли в монополії появиться спирт, стояти в черзі і т.д. Часом позичали нам спирт знайомі. В уживання входив також сухий спирт, котрого ми не вміли вживати...

Картина харчування сім'ї в сприйнятті Грушевського близька до безпросвітної, і його можна зрозуміти. Михайло Сергійович дуже хвилювався за дружину й доньку, які хворіли, відчував, що не може повною мірою влаштувати їм достойне харчування, тим більше дієтичне, був абсолютно безпорадний у самотійному приготуванні їжі та й умов для цього не було. Всю вину, як видно зі «Споминів», він перекладав на себе, і пам'ятав про ті важкі московські дні ще довго.

Взагалі з дитинства Грушевський, як він сам писав, «собі сотворив своєрідну релігію сім'ї, положив в основу обов'язок любити своїх рідних і передусім своїх батьків, братів і сестер, не вважаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я, служити їм і піклуватись ними і над усе цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям». Пізніше він зазначав, що сила і виключність цих почуттів була пов'язана саме з молодими роками, але краші здобутки й прояви «сеї родинної релігії» Михайло Сергійович проніс через усе життя. Характерно, що всі його скарги на харчування сім'ї стосуються того періоду, коли його любі жінки знаходилися в Москві, а з їх від'їздом у Київ Грушевський заспокоївся, хоча для нього з харчуванням не стало легше, скоріше, навпаки.

Звичайно, в інший час все могло бути інакше, значно краще, але Грушевські приїхали в Москву в період воєного лихоліття з усіма наслідками, що з цього випливали. Якраз у вересні 1916 року, коли сім'я поселилася на Арбаті, в місті були підведені підсумки й опубліковані в газетах результати цікавого соціологічного дослідження про харчування москвичів на основі опитування більш як 1350 чоловік. З'ясувалося, що на першому місці в раціоні середнього москвича знаходилася картопля, затим — чорний хліб. Рятували багатьох людей каші всіх видів (про кашу згадував у «Споминах» і Грушевський), передусім гречана. М'яса вживалося не більше чверті фунта¹ (тобто близько 100 грамів) на одну людину в день, яєць — менше одного в день, масла — близько 200 грамів на тиждень, молока — півпляшки на тиждень.

Дозволю собі додати до цього, сказати б, екзотичні дані про харчування в Москві. Тим більше, що читач напевно не чув про

¹ Один фунт дорівнював 0,40951241 кг.

рідкісну, незвичайну книжечку, що вийшла в світ у 1923 році й називалася жорстко-неповторно: «Питание Москвы в 1903—1922 гг. По наблюдениям над сточной жидкостью: материалы к физиологии города». Її автор, якийсь С. Строганов, впродовж майже двадцяти років досліджував вміст «каналізаційних труб і бочок з нечистотами» з метою з'ясування кількості та якості з'їденої городянами їжі. Дослідник отримав красномовні дані. В період 1903—1914 років в пайку середнього москвича було від 62 до 65 грамів білка; в період війни (1915—1917 роки) кількість білка впала нижче 60 грамів, тобто не набагато. Найважче було в революційний період (1918—1922 роки), коли вживання білка різко скоротилося до 40 грамів.

Взагалі, коли Грушевський жив у Москві, голод її жителям не загрожував. В тогочасній пресі я знайшов інформацію про те, що загальна смертність у майже двохмільйонному місті¹ була невисокою. В 1915 і 1916 роках померло трохи більше 44 тис. чоловік щороку. Взагалі з початку XX століття основним джерелом поповнення населення Москви став природний приріст.

Сам по собі Михайло Грушевський, здається, не страждав від труднощів з харчуванням, йому було достатньо «немудрого обіду» в якомусь дешевому ресторанчику, а більше турбувало те, що добування харчів «вносило замішання в... робочий день». Характерно, що, відправивши Марію Сильвестрівну і Кулюню в Київ, Грушевський зосередився лише на творчих і організаційних клопотах, але вони, за його словами, «були мені милі», а час з неситим харчуванням тепер «проходив доволі скоро і приємно».

«Все таки зміна на краще»

Про переїзд до Москви Грушевський в листі до Петра Стебницького у жовтні 1916 року написав схвально, але неоднозначно: «Все таки зміна на краще, хоч боком з соком вийшла сама ся переміна... Тут як не привикай, трудно привикнути». Тоді ж писав і Максиму Горькому: «...Само по себе это было не худо, в особенности если бы последовало раньше, а теперь это новая ломка в моей жизни, занятиях, хозяйстве и пр., чего я и сейчас еще не преодолел. Подоб-

¹ В той час, коли Грушевський навесні 1917 року виїхав із Арбату, чисельність московського населення була найбільшою за всю попередню історію міста, переваживши за 2 мільйони чоловік. А вже з цього часу і до кінця громадянської війни йшов процес скорочення московського населення.

но Робинзону это мне не знаю который раз, приходится мастерить всякую снасть для своих занятий все на новом и новом месте...» В листопаді Грушевський скаржився Єфремову, що «за Казанею — себто за тамошнюю квартирою і службою жалуюмо». Проте нарікання на труднощі й незгоди московського життя не вплинули на загальну позитивну оцінку Грушевським переїзду до Москви, зроблену через кілька років у «Споминах».

«Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі **я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску**. Можливості, об'єктивно взявши, були досить скромні й обставлені всякого роду трудностями. Але після віденського сидіння, лук'янівської одиночки і казанської глухої провінції **московське показувалося не знать яким добром**» (виділено мною. — В.М.).

Це неважко зрозуміти, якщо вчитатися, скажімо, в гіркі слова з листа Михайла Грушевського до Сергія Єфремова, надісланого з Казані в березні 1916 року, про те, що він почував себе там «в герметично замкненій банці, куди голос людський не доходить і вітер не долітає...»

Що ж передусім приваблювало Михайла Сергійовича в Москві? Можна було закінчити VIII том «Історії України-Руси», роботу над яким перервала війна. Можна було збирати архівний матеріал з історії другої половини XVII століття та й пізніших часів, аж до XIX століття. Архіви й книгосховища в Москві були багаті і різномірні. «Москва, — писав Грушевський, — дуже багата різними матеріалами до історії України, її культури, мистецтва і письменства...» В бібліотеках, правда, замало польських і західноєвропейських видань, але все-таки... Для журнальної, публіцистичної роботи — простір. Українська громада численна й багата різнородними силами. Видавничі можливості величезні. Хоча для українських видань ґрунт і мало підготовлений, але ж аби був хоч який...

Отже, Михайло Грушевський починав своє перебування й роботу на Арбаті з глибоким і реальним розумінням обмежених можливостей і перспектив української справи в Москві, проте з явною надією на позитивні зрушення, і, головне, з енергійним устремлінням максимально докласти свої зусилля в усіх її сферах. Особливо багато сподівань покладав Грушевський на наукову роботу в московських умовах, і вони значною мірою справдилися.

Розгортання української роботи в Москві було тим ціннішим, що в Києві вона, здається, завмирала. Грушевський писав про це так:

«Відомості, які приходили з Києва і взагалі з України, дійсно не робили приємного враження. Відчувалось якесь пониження відпорності, активності і організованості. Потенціальна енергія спустилась глибоко на спід¹. Те, що на горі почасти «приспособлялось» в різних воєнних організаціях — як городський і земський союзи, Червоний Хрест, «Юг России» (опіка над біженцями), виробляли в сій новій сфері не раз такі визначні позиції, які їм не снилися перед війною. Зав'язували цінні зв'язки, включно до різних великих князів і княгинь, які патрунували ті різні організації. Мали дуже показні, як на скромні давніші звички, доходи і можливості. Мали власть, впливи, що діяли на них як хміль, оп'яняли їх. Інші, переконавшись в неможливості конструювати щось українське, «озброювались в терпеливість» і закамнювали в нерухомості до кращих часів. Петиції і депутації до Петербурга припинилися з огляду на безуспішність. Проби налагодити український журнал якимись обходними способами, як ще в Києві та в Одесі, розбились о цензурні вигадки²...

...З боєм відчував я, що властиво українське, особливо київське громадянство ніскільки не жалує моєї неприсутності, а може, навпаки — навіть відчуває певну полегкість, що не стало поперечного чоловіка, що заколючував «згоду в сімействі, мир і тишину». Спочивало Наукове товариство... Затих «Літературно-науковий вістник». Замкнулася книгарня. (виділено мною. — В.М.).

Тільки в різних добродійних організаціях, що стали під опіку «Юга России», патрунованого жінкою великого князя Миколая

Дмитро Дорошенко свідчив, що українські громадсько-політичні діячі були дуже пригнічені обставинами, що супроводжували початок війни. Активіст українського студентського руху Микола Ковалевський згадував: «Наша стара громада, лавіруючи між «Сцїллою і Харібдою» російських репресій, старалася утримати деякі можливості легальної праці. Замість розв'язаного українського клубу, зорганізований був клуб під назвою «Родина», що могла бути тлумачена, як російська «Родина». Трохи ще функціонувало Українське наукове товариство, де відбувалися виступи, але всі ці легальні можливості, розуміється, були замалі і не відповідали історичному значенню подій. Тому українське політичне життя концентрувалося в підпіллі». Скажімо, на зміну легальній українській пресі прийшла нелегальна есерівська газета «Боротьба», з якою співробітничали Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, В'ячеслав Прокопович. Врешті-решт антиукраїнські репресії влади не зломли український рух і національний дух свідомих українців.

В іншому місці Грушевський напише: «Українство тоді було, як здавалось, задалено до решти: всі українські видання, всі інстанції були закриті, і в Києві нічого не можна було друкувати завдяки тяжким ворогам українства...» Свєген Чикаленко також свідчив: «...В Києві під час війни через цензурні умови не можна було нічого сенько видавати по українському; так само і в Одесі і взагалі на українській території».

Миколайовича, йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами, особливо дітьми, організацією бурс і шкільного навчання для них і своїх біженців — зав'язками української школи, так давно і гаряче бажаної громадянством. Київські приюти, котрими займались жінки з виднійших українських родин, давали деяку сатисфакцію за всі скорпіони, принесені українству війною».

«50-річчя діяльного й плідного життя»

Невдовзі після поселення на Арбаті — 17 вересня за старим стилем — Михайлу Грушевському виповнилося 50 років¹. Якось так сталося, що в біографічній літературі про це ніхто не згадував, а головне сам Михайло Сергійович у «Споминах» не проходився жодним словом. Скромність? Напевне. Та думається мені, що головна причина в іншому. В цей час погано почувала себе Марія Сильвестрівна, і вже захворіла Кулюня. Главі сім'ї було не до свого п'ятидесятиріччя. Хвороби рідних жінок запам'яталися Грушевському найбільше, про них він і згадував найчастіше. Про ювілей, повторюю, Михайло Сергійович не написав ні слова. Тому цей підзаголовок я не зміг назвати словами Грушевського. Назву взяв з вітальної адреси, привезеної Грушевському з Києва в Москву депутацією українського студентства, з нагоди «50-річчя його життя, такого діяльного й плідного для української справи». Сам Грушевський якось свідчив: в адресі говорилося, що «молодіж дивиться на мене як на провідника українського визвольного руху...»

Отож, ювіляра привітала, передусім, молодь! І це символічно. Грушевський був особливо тісно зв'язаний з українськими студентами, які навчалися в Москві: **«З молодіжкою, — згадував він, — у мене установились тісні і організовані зв'язки.** Депутація їх з'явилась у мене скоро по приїзді... Українське студентство Москви перевело тоді позапартійну організацію, яка обіймала всі вищі школи і виявила досить рухливості. Їх представники періодично відвідували мене і держали в курсі своїх менших і більших справ».

В «Споминах» Грушевський зауважував, що молоді люди часто зверталися до нього, «невдоволені інертністю і непевністю

¹ У «Споминах» Михайло Сергійович писав: «...Вночі під 17 вересня 1866 р. ...прийшов я на світ...»

«старших»; він навіть займався такими конкретними справами як урядження українського відділу в студентській книгарні, організація українського товариства, проведення публічних лекцій і т.д. До того ж і жалкував, що «ще більше справ переходило попри мене — різні міжорганізаційні суперечки, жалі, справи студентських гуртків...» Сам Грушевський писав, що «саме тоді, як українські верхи, зв'язуючись з верхами російськими, відвертались від мене як від людини скомпрометованої в очах тих високих патронів — **поверталась до мене молодіж**, котру також неприємно вражало се приспособлювання українських «стачечних» до воєнної ситуації».

Хочу акцентувати цей важливий для кожного громадського діяча момент саме в сюжеті про 50-річний ювілей Михайла Грушевського, який загалом у Москві пройшов скромно і, здавалося, непомітно¹.

Звичайно, ювіляра поздоровили не лише молоді українці, а й інші московські співвітчизники. Більше того, з'явилися спеціальні публікації в українських часописах за кордоном. Скажімо, часопис «Розвага» вмістив вступну статтю Д. Гаркуші «Професор Михайло Грушевський», в якій, зокрема, зазначалося: «Його ім'я відоме тепер не тільки між широкими верствами українського громадянства, а й між іншими народами. На його авторитет покликаються не тільки українці, а й учені інших народів, коли говорять про українську справу». Спостережливий автор один із перших влучно зауважив, що під керівництвом Грушевського Наукове товариство імені Шевченка «**видає такі поважні твори, які можуть рівнятися з творами чужоземних Академій Наук і без яких не можна обійтися в науковій роботі**» (виділено мною. — В.М.). Велику «Історію України-Руси» Гаркуша назвав «вершком наукової діяльності» Грушев-

¹ Доречно нагадати, що через десять літ, у 1926 році, в актовому залі нинішнього Національного університету ім. Тараса Шевченка відбулося урочисте вшанування академіка Грушевського у зв'язку з 60-річчям від дня народження та 40-річчям науково-педагогічної діяльності. Цю неоднозначну подію докладно проаналізував український вчений Руслан Пиріг у книзі «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934)». Відзначу лише, що у виступах на ювілейному засіданні зворушений Михайло Сергійович висловив надію на те, «що вже, очевидно, українська наука пережила стадію утисків, голоду, пошесті і міжусобної брані, стала нарешті на тверді ноги в рамках робітничо-селянської Української республіки, на цілій території Радянської України...» Ця надія не справдилася, тим більше в розумінні Грушевського, який тоді заявив: «...Я не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації **на честь української культури, на честь українського життя, української самостійності...**» (виділено мною. — В.М.).

ського, а сам він, на думку автора, «служить зв'язком поміж розрізненими частинами української землі». В цій змістовній статті підкреслювалися зусилля Грушевського, спрямовані на те, щоб витягнути рідний народ з поневоленого становища до становища самостійної нації. «Його бажання зводяться саме до одного: «Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей».

Глибоку й розумну статтю написав Д. Гаркуша!

Передовиця про ювіляра з'явилася і в часописі «Вільне слово». В ній також наголошувалося на тому, що Грушевський підняв Наукове товариство імені Шевченка на рівень Академії наук. «Рівночасно з тим проф. Грушевський став виховувати зі своїх студентів людей науки й коли ми сьогодні можемо похвалитися гарними вченими, передовсім істориками, в тому включно заслуга Грушевського». Часопис розповідав про громадську діяльність Грушевського, захист ним української мови в австрійській і російській Україні.

«І не тільки в тому напрямі видні сліди його роботи, а загалом і на інших полях нашого національного життя; всюди стоїть у нього перед очима ц і л а У к р а ї н а, без огляду на політичні кордони, всюди чується голос: затирайте ті ріжничі, які витворило наше життя, будьмо всі одним народом, будьмо всі українцями, — а не галичанами, полтавцями, слобожанами, буковинцями, кубанцями й т.д.

...Ось у тому чи не найбільша заслуга, чи не найбільше значіння проф. Грушевського».

Навіть ці дві публікації дають уяву, як об'єктивно й високо цінили Грушевського в Україні розумні люди. Проте справді глибокий і різнобічний аналіз вкладу Грушевського в українську справу містився в дванадцятому номері «Украинской жизни» за 1916 рік, який вийшов у Москві й був спеціально присвячений **«п'ятдесятиріччю життя найвидатнішого з сучасних діячів — М.С. Грушевського»** та у віденському тижневику «Вістник Союза визволення України»¹ (3 грудня 1916 року).

¹ Союз визволення України (СВУ) — політична організація емігрантів із Наддніпрянської України, що виникла в серпні 1914 року у Львові. З вересня 1914 року до 1918 року діяла у Відні. В програмних документах Союзу підкреслювалося, що СВУ, представляючи українців Російської імперії, виступав оборонцем їхніх політичних і соціально-економічних інтересів і своєю головною метою має побудову Української самостійної держави. Досягнення цієї мети пов'язувалося з поразкою Росії в Першій світовій війні.

«Професор Михайло Грушевський. (З приводу 50-ліття уродин)».

Так називалася велика редакційна стаття в згаданому «Вістнику Союзу визволення України». Крім того, в ньому були вміщені: ювілейна передовиця; стаття Володимира Дорошенка «Історія України проф. М. Грушевського»; статті про діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві, керованих Грушевським; стаття Мирона Кордуби¹ «Грушевський про «нашу політику» та стаття самого Грушевського «Український П'ємонт», передрукована із збірника 1906 року².

Відповідно в «Украинской жизни» були надруковані статті: А. Білоусенка (Лотоцького) «На громадському посту. М.С. Грушевський як громадський діяч»; Миколи Василенка³ «Професор М.С. Грушевський як історик»; Сергія Єфремова «На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М.С. Грушевського»⁴. Всі факти й оцінки, що містяться в згаданих публікаціях, мають для нас особливий інтерес, адже вони стосуються того часу, коли Михайло Грушевський жив і працював

¹ Кордуба Мирон Михайлович (1876–1947) — український історик, професор Варшавського та Львівського університетів, учень Михайла Грушевського. Автор праць з історіографії, історичної географії, географічної статистики, топоніміки.

² В цій статті Михайло Грушевський, зокрема, писав, що українські видання Галичини були цілковито заборонені в Росії, але «навіть невеликої кількості закордонних періодичних літературних і наукових видань, що проникали в Росію, було достатньо для того, щоб вони відіграли роль риштування, по якому все вище і вище у своїй суспільній і національній свідомості, у виробленні своїх запитів і програм, йшло українське суспільство Росії».

³ Микола Прокопович Василенко (1867–1935) — історик держави і права, публіцист, громадсько-політичний діяч. З 1918 року — академік Української Академії наук. Після Вернадського у 1921 році недовго виконував обов'язки президента Всеукраїнської Академії наук (Всеукраїнською Академією стала називатися з 1921 року), не був затверджений на цій посаді владою. Цікаво, що письменник Володимир Короленко називав Миколу Василенка своїм «добрим знайомим, прекрасною людиною».

⁴ У травні 1918 року Микола Василенко виконував обов'язки міністра закордонних справ Української Держави, про що розповідається в книзі Дмитра Табачника «Історія української дипломатії в особах».

⁵ Аналізуючи цю статтю, Любомир Винар зауважив, що «Сергій Єфремов, який не належав до прихильців Грушевського, об'єктивно насквітлив характер і значення його публіцистичної творчості». Доречно зауважити, що на час написання статті «На сторожі національної гідності» у Єфремова з Грушевським були приятельські стосунки й плідне листування. Через десять років потому Єфремов переглядав листи Грушевського до нього й записав у шоденнику: «Дуже дружні, іноді аж зворушливі листи — повні, правда, всяких доручень. Аж не віриться якось, щоб ми могли так листуватися. Як міняються часи і ми разом з ними».

у Москві, на Арбаті. Тому давайте перечитаємо статті з «Украинской жизни» та з «Вістника Союза визволення України», які, зі зрозумілих причин позбавлені конкретної інформації про щоденну роботу Грушевського в арбатський період, але фіксують і аналізують саме те, чого досяг ювіляр за своє діяльне й плідне життя. малюють його громадсько-політичний і науковий портрет в інтер'єрі Старого Арбату.

За основу візьмемо ґрунтовніші статті з «Украинской жизни», долучаючи до них думки й матеріали з «Вістника».

У статті Білоусенка-Лотоцького «На громадському посту», що відкривала ювілейні публікації про Грушевського, вже в перших рядках зазначалося: «...Еще не наметились окончательные результаты его многосторонней и в высшей степени производительной работы, и если мы в настоящем случае пользуемся внешней хронологической датой его жизни, то не с целью подвести итоги его деятельности»¹.

Насправді, такий підсумок діяльності «одного з кращих синів свого народу» був таки, на щастя, підведений до його 50-річного ювілею, і ми можемо сьогодні дивуватися й захоплюватися, як ґлибоко, ґрунтовно й блискуче це було зроблено.

У згаданій статті автор коротко розповідав біографію Грушевського, виокремлюючи громадське значення його наукової діяльності:

«Для нас, украинцев, ученая его деятельность имеет еще и крупное общественное значение. Она составляет слишком заметный этап в истории украинского самосознания. Идейные основы украинского национального движения в результате его деятельности получили твердую научную почву и расширились новыми, более широкими горизонтами».

Між іншим, ніби сьогодні написано.

«Вістник» характеризував Грушевського таким чином:

«...Се великий трудівник, невичерпана сила, невисипуша праця, незрівнянний організатор наукової праці, властивий організатор «Наукового тов. ім. Шевченка» у Львові й основник «Українського наукового товариства» у Києві та їх душа аж до самого вибуху війни, се ініціатор галицько-українського приватного шкільництва, один з

¹ Не маю сміливості та й не бачу сенсу перекладати тут тексти, які сам Грушевський читав російською мовою. Втім, скажімо, стаття Сергія Єфремова перекладена українською мовою й опублікована в «Українському історичному» (1995. Т. 32. Ч. 1–4).

головних проповідників і поборників справи українського університету у Львові».

До речі, в статті Лотоцького була звернута особлива увага на культурно-громадську роботу Грушевського, передусім, в сфері освіти:

«Украинец-демократ, базирующийся национальную работу прежде всего на культурном прогрессе и самосознании народной массы, М.С. придавал громадное значение просвещению широких масс народа и принимал не только деятельное, но и руководящее участие в деятельности в этом направлении».

Лотоцький виокремлював заслуги Грушевського у відстоюванні корінних інтересів Галичини, наголошував його ключову роль у створенні «Літературно-наукового вістника», високо оцінював літературні і публіцистичні виступи в пресі. «Ясность и широта политических взглядов, яркий публицистический талант М.С. заставили самым внимательным образом относиться к его статьям, которые производили сильное впечатление на общество, как голос объективного и глубокого политика. В этой независимости и высоком авторитете М.С. и следует искать главную причину крайней ненависти к нему со стороны его противников». Йшлося про польські й російські реакційні кола та про галицьких діячів-партикуляристів, які не сприймали висунуту Грушевським ідею соборності України.

У віденському «Вістнику» також підкреслювалося, що з кінця XIX століття ім'я Грушевського стає символом українського відродження, стягаючи на себе таку саму ненависть ворогів українського руху з боку російських чорносотенців, як перед тим (та й досі зрештою) з боку поляків у Галичині¹.

¹ Через півтора десятиліття Лотоцький підтверджував ці висновки:

«М.С. Грушевський користувався просто таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів. Не кажучи вже про ідейну суперечність між ним та тими його громадськими антиподами, найважливіше тут значення, очевидно, мало те, що дуже видатною особистістю був він в українському національному житті, надто велику вагу питому складав особистий актив його в тому житті, щоб можна було пройти мимо Грушевського в боротьбі з українством; а що російські чорносотенці всі стріли своєї «ідейної» боротьби спрямовували звичайно на особи та способом випадів особистих, то не трудно уявити, за яку вдячну ціль був їм видагнішій діяч український, особливо, коли, з поліпшенням умов громадського життя в Росії, прийняв він безпосередню участь в національній праці російських українців. Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не приписували б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського».

«Удел всех крупных личностей, — писал Лотоцкий, — подвергаться неприятным укусам всяких назойливых мошек. М.С. Грушевскому по свойствам его активной натуры и по характеру его деятельности приходится навлекать на себя целые тучи политических гнусов. Это, как показала действительность, даже может временно сузить внешние рамки его деятельности, но все подобные и какие бы то ни было удары со стороны не в силах ни согнуть, ни сломить эту мощную личность, изменить определившееся за полвека направление всей ее деятельности и тем менее подорвать громадное общественное значение этой деятельности».

Переглянемо тепер ювілейну статтю Миколи Василенка «Проф. М.С. Грушевський як історик» та не менш ґрунтовну публікацію Володимира Дорошенка «Історія України проф. М. Грушевського». Василенко зазначає, що вчений Грушевський бере верх над публіцистом. У цьому його сила як публіциста і громадського діяча. Своє розуміння українства та його завдання він побудував на науковому, історичному фундаменті, то ж розруйнувати його важко, як би не намагалися. Володимир Дорошенко наголошував на тому, що поряд з багатотомною історією рідного краю Грушевський підготував «Очерк истории украинского народа», виданий у 1904 році російською мовою, «Ілюстровану історію України» (1912 рік) та популярну історію «Про старі часи на Україні» (1907 рік). Проте головною заслугою історика Грушевського стало створення цілісної «Історії України-Руси». Процитуємо Миколу Василенка:

«Когда проф. М.С. Грушевский начал писать свою «Историю Украины-Руси», среди специалистов существовало убеждение, что по состоянию знаний такой истории написать нельзя. Своим трудом М.С. Грушевский блестяще опроверг этот предрассудок. В этом отношении он в украинской историографии сыграл роль, подобную С.М. Соловьеву в историографии русской. Сходство их заключается в том, что как тот, так и другой, внесли в свое дело массу самостоятельного труда, привлеки множество новых, малоизвестных, а иногда и вполне неизвестных источников, критически рассмотрели их и сделали научную оценку. Есть и различие: Соловьеву приходилось иметь дело преимущественно с русскими источниками и архивами; Грушевский по характеру своих занятий должен был обращаться к архивам не только русским, но к польским и галицким. Соловьев в своей истории мало обращал внимания на существовавшую уже литературу того или иного вопроса; Грушевский, напротив, широко привлекал эту литературу.

В этом отношении труд его опирается не только на источники, но и на всестороннее изучение литературы предмета. Его указатели литературы по отдельным вопросам являются первыми в своем роде, и он первый собственно ее систематизировал по отношению к украинской истории. Одно уже это составляет важную заслугу его в украинской историографии...

Верный своему методу, М.С. Грушевский и в своей «Истории» применяет его со всей последовательностью. Благодаря этому, например, многие легенды, особенно о первых временах казачества, им разрушаются беспощадно. Конечно, не со всеми выводами его можно соглашаться, но делает он их с большой осторожностью. Это же нужно сказать и относительно гипотез, рассеянных в книге...

Разнообразие вопросов, самых основных, затронутых в «Истории Украины-Руси», богатый материал, осторожность и важность взглядов делают этот труд центральным в современной украинской историографии.

Помимо научного, труд проф. Грушевского имеет еще и большое национальное значение. Возрождение всех славянских народностей начиналось или укреплялось с появлением на народном языке их научной истории. Такой истории не было у украинского народа до появления «Истории» проф. Грушевского. Появление ее — факт большой важности в жизни этого народа» (виділено мною. — В.М.).

За оцінкою Володимира Дорошенка, «Історія України-Руси» — «се перша в своїм роді й одинока в нас праця — правдивий колодязь нашого історичного самопізнання, праця, що дивує кожного розмірами вложеного в неї труду й знання. Вона становить просто епоху в нашій науці й нашій національній розвитку. Нею вивів нас Грушевський — се сміло можемо сказати — в люде, показав і нам і чужинцям, що ми великий народ з великою й багатою минувшиною, а зовсім не якась прищипка до москалів або поляків» (виділено мною. — В.М.).

Блискучі оцінки, що звучать так сучасно!

До речі, Микола Василенко відзначив, що наукова безперечність «Історії України-Руси» була зустрінута в певних колах зі злобою й висловлював надію, що злоба швидко пройде, а велика національна й наукова справа надовго збереже своє значення. Даремно було сподіватися, що злоба пройде швидко, у декого вона не минула й досі. Зате велика національна й наукова справа Грушевського справді надовго зберегла своє значення. Нині, як і в 1916 році, актуально звучать слова Володимира Дорошенка про те, що своєю працею Грушевський «підніс нашу самосвідомість і дав... могутню

підойму для нашого національного поступу» (виділено мною. — В.М.).

Нарешті, коротка виписка із статті Сергія Єфремова «На сторожі національної гідності», що була присвячена публіцистичній діяльності Грушевського:

«Самый стиль его, медленный и несколько тяжеловатый в научных работах, резко меняется в публицистике, приобретая гибкость, блеск и разнообразие. Прибавьте к этому украинскую ориентацию последнего... научно разработанную и исторически обоснованную, — и вы будете иметь полное объяснение того влияния, которым пользуется М.С. Грушевский среди украинского общества, и той ненависти, которую возбуждает самое имя его во вражеском стане. Человек хронологически иного поколения, он сделался вождем нашего времени, представителем всего живого, что бьет ключом жизни в современном украинстве...»¹

Как ни громадна заслуга ученого историка², впервые истинным светом осветившего наше прошлое, но не меньшей является и заслуга гражданина, озаряющего настоящее на путях к будущему. **Бывают даже моменты, когда, быть может, более почетно делать историю, а не писать ее»** (виділено мною. — В.М.).

Сергій Єфремов справедливо відзначив, що загальною рисою публіцистики, а ми додамо — всієї діяльності Михайла Грушевського, була глибока переконаність в історичній правоті української справи, в досяжності і здійсненності основних завдань українського руху. Ця глибока переконаність і впевненість великого українця знайшла своє втілення в утворенні незалежної України на межі двох століть і тисячоліть. Час іде, але й сьогодні Михайло Грушевський,

¹ Через десять років, 14 квітня 1926 року, Сергій Єфремов, який на той час конфліктував з Михайлом Грушевським, записав у своєму щоденнику: «І цей чоловік претендує на роль проводиря громадського, і таким таки і справді був. Подлая нація! — сказав би Є. Х. Чикаленко, — і сказав би резонно, бо коли проводирі такі, то що вже про загал говорити».

² Запис Єфремова у щоденнику 16 серпня 1927 року: «Читаю. Скінчив Грушевського і, здається, зрозумів причину безмежної нудоти, яка охоплює, коли читаєш його праці: фактів навергано силу-силенну, а серед них жодної Аріадниної нитки, що помогла б орієнтуватися в цьому лабіринті сирового матеріалу. До того ж розволіклість, пережовування десятками разів (буквально!) одного і того самого. А над того нестерпуче самохвальний, претензійний тон. А в результаті праця, безперечно цінна деякими сторонами — твір для небагатьох. Прочитають її одиниці, яким вона, власне, й не дає нічого нового. Масовий читач її просто не подужає, не вчитає. А коли б усі ті роздебендування та повторювання скоротити разів так у п'ятеро — добра б книжка вийшла, і не для самих спеціалістів».

Ще раз здивуємося з Єфремовим: «Як міняються часи і ми разом з ними».

як і в свої 50 літ, знаходиться на сторожі нашої національної гідності.

Статті в згаданих часописах, особливо в «Украинской жизни» містили найширшу й наглибшу спеціальну оцінку діяльності й по-статі Михайла Грушевського в передреволюційний час, незадовго до очолення ним Української Центральної Ради. Вони акумулювали в собі визнання того, що престиж Грушевського був незрівнянний. Віденський «Вістник» відзначав особливо: «Все, що ясне, світле, благородне й чесно думаюче на Україні, шанує, почитає та вітає сьогодні великого вчителя — Михайла Грушевського»¹.

Маємо добре пам'ятати ці високі, виражені й ширі оцінки сучасників, яких був удостоєний п'ятдесятирічний Михайло Грушевський в арбатський період свого життя, що для нас особливо важливо. Вони мають безперечну перевагу перед тими, пізнішими оцінками, що «писані «з перспективи часу» з різким ідеологічним забарвленням» (Любомир Винар). Як відомо, ці наступні оцінки діяльності Грушевського в Центральній Раді та в час народження Української Народної Республіки були дуже різними, розбіжними, суперечними. З цього приводу Винар справедливо зауважив: «Проте лише невігласи можуть заперечувати державницьку дію голови Центральної Ради, яка допровадила до реалізації державного суверенітету української нації. Це не значить, що в діяльності Грушевського не було помилок, але їх треба об'єктивно насвітлити в контексті сучасних джерел, а не з точки зору різних ідеологій, симпатій або партійних настанов пізніших років».

В ювілейному номері «Украинская жизнь» зазначала:

«Чи й треба пояснювати, що надруковані статті про М.С. Грушевського з оглядом і оцінкою його різнобічної діяльності, є лише скромним і далеко не достатнім виразом тієї вдячності, яку відчувас кожний свідомий українець у ставленні до прекрасного історика України. **В інших більш щасливих умовах увага українського суспільства і преси до М.С. Грушевського набула б, звичайно, значніших розмірів і форм...**» (виділено мною. — В.М.).

Ці слова почали збуватися вже невдовзі після того, як журнал побачив світ і повною мірою збуваються в наш час. Не може тут

Згадаймо тут юнацький запис Михайла Грушевського в щоденнику 15 листопада 1883 року: «Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну. Що ж, може, Бог і допоможе зробитись міні ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться — бо ці ватажки більш над усякі другії сїятимуться в історії...»

не згадати ще раз про те, що в 2002 році в Україні вперше почалося видання Повного зібрання творів Михайла Грушевського, що включатиме всі опубліковані й неопубліковані твори видатного вченого й громадсько-політичного діяча, його епістолярну, мемуарну спадщину й архів.

Повертаючись до вересня 1916 року, коли Михайлу Грушевському сповнилося 50 років, вигукнемо на завершення разом з авторами «Вістника Союзу визволення України»:

«Честь і слава ювілятові! Нехай же Михайло Грушевський живе, нам, живе Україні на многая і многая літа! Нехай його трудом зростає українська культура та слава рідного народу!»

«Справа дуже некуча»

Якось я переглянув московську пресу за 11 вересня 1916 року, тобто в день приїзду до міста Грушевського. Звичайно, шукав не сліди цієї події, хто став би публікувати інформацію про появу в місті засланого в Сибір «мазепинця» та й хто, крім уже згаданих людей, міг знати про це. Хотілося знайти український сюжет, співзвучний прибуттю в Москву великого українця. І я знайшов його! З того часу мені хотілося дізнатися: «Чи знав Грушевський, що в день його приїзду в Москву в місті грала відома українська театральна трупа Дмитра Гайдамаки?» Ні, не так, бо цього він напевно не знав. Чи відомо було Михайлу Сергійовичу, що ця трупа гастролювала в Москві весь час його перебування й разом з ним пережила в місті Лютневу революцію 1917 року?

Якраз у день прибуття сім'ї Грушевських «Московский листок» у спеціальній рецензії давав захоплену оцінку спектаклів української трупи Дмитра Гайдамаки в театрі Струйського, що на Серпуховській площі: «Знаходячись в театрі, не можеш відірватися від сцени». В той день йшов спектакль «Шельменко-денщик» Григорія Квітки-Основ'яненка. З часу написання (1836 рік) цей твір стрімко набував популярності, тим більше, що перший класик української художньої прози всю роль головного героя написав українською мовою. П'єса міцно посіла одне з провідних місць у репертуарі всіх українських та багатьох російських труп, більше того в XIX столітті «Шельменко-денщик» став найрепертуарнішим після «Наталки Полтавки» Івана Котляревського в усій українській драматургії. До речі, артисти з України привезли в Москву й «Наталку Полтавку».

Театральний колектив Гайдамаки утворився наприкінці XIX століття шляхом відгалуження від трупи Марка Кропивницького. Гайдамака був близьким помічником цього Майстра, а потім двадцять років очолював власну трупу. Він говорив артистам: «Грайте без пишномовності. Більше душі, більше внутрішніх переживань». Здається, саме це найперше завоювало прихильність суворих московських критиків. «Вміти захопити глядача — задача нелегка. І якщо малоросам вдається це, то, напевне, в їх грі є... разюча простота, з якою розігруються малоросійські п'єси. Простота — привілей істинних талантів...» До трупи Гайдамаки входило 40–60 осіб, в ній, за висловом газети «Московские ведомости», були такі артисти, які могли б стати окрасою будь-якого театру Росії. «Московский листок» писав у 1916 році: «Л.Я. Манько, Д.А. Гайдамака, пані Шостаківська безумовно зіграють помітну роль в історії малоросійського театру». Юлія Шостаківська (дружина Гайдамаки) в свій час грала головні драматичні ролі в трупі Кропивницького, а Манько запрошувалася до трупи нарівні з Марією Заньковецькою. Трупа мала добірний хор і прекрасних співаків-солістів, зокрема московські газети відзначали Н. Кочубей-Дзбановську. Разом з трупою Гайдамаки в 1916 році виступали також артисти з українського колективу Т. Колісниченка.

В Москві з великим успіхом були показані п'єси Михайла Старицького «Сорочинський ярмарок» і «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», що були поставлені ще в перший сезон роботи трупи і пройшли з нею весь її творчий шлях. При переповненому залі неодноразово відбулися спектаклі: Михайла Старицького «За двома зайцями», «Тарас Бульба» (за Миколою Гоголем), Марка Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Вій» (за Миколою Гоголем) та багато інших вистав, які не залишилися в сучасному репертуарі.

Московські газети відзначали, що малоросійська мова, не всім знайома, завдяки талановитим українським артистам, була зрозуміла всім. Про це свідчив постійний аншлаг, явне співпереживання глядачів, вибухи непідробного сміху в залі і буря оплесків в кінці кожного спектаклю. Спів, як сольний, так і хоровий, викликав захоплення публіки, і вона настійно вимагала безкінечних повторів. З ентузіазмом сприймали москвичі танці парубків і дівчат, які, здавалося, літали в повітрі...

Крім того, на спектаклі трупи потягнулися московські українці й думаю, були серед них і ті, хто не обмежився ностальгією за Батьківщиною, для кого приїзд артистів з України став поштовхом до конкретної роботи в ім'я її відродження. Саме так було з уже зга-

даним Петром Стебницьким, з яким активно листувався Грушевський. За часів свого студентства в Києві Стебницький був «общеросом», а до української справи ставився скептично. Ситуація помінялася, коли 24-річний Стебницький опинився в Петербурзі. Він відразу відчув те, чого не помічав в Києві: брак рідного повітря. «Тут приїхав до Петербургу Кропивницький з своєю знаменитою трупю, — писав Андрій Ніковський¹, — і сталося чудо: після кількох вистав з Стебницького-скептика став — може це мало сказати: гарячий і незбитий українець...» Цей соціально-театральний феномен сформулював у своєму щоденнику Лесь Курбас: «Були такі, що тільки наші вистави зробили їх свідомими українцями».

Є щось символічне в тому, що прекрасний театральний колектив Дмитра Гайдамаки гастролював у Москві весь той час, коли в ній жив Грушевський. Дуже жаль, що Михайло Сергійович не відвідав жодного спектаклю гайдамаківців. А таки не відвідав, якщо навіть дізнався про перебування трупи в Москві. В молодості було інакше. Дев'ятнадцятирічний Михайло Грушевський писав оперній співачці Олені Марковській, яка виступала в Тифлісі в сезон 1885—1886 років: «В неділю був на «Риголетто»²... Скажу тільки, що ви співанням своїм дали міні чисту, ширю естетичну втіху, якої досі здається ще не мав я...» Тільки не Михайло Сергійович у 1892 році приїхав у Москву, як відразу поспішив на спектакль з участю великої Марії Заньковецької. Записав у щоденнику: «Ввечері (10 лютого. — В.М.) були з Оглобліним на бенефісі Заньковецької. Добре грає!» До речі, на початку ХХ століття під час гастролей у Львові частими гостями Грушевського були не лише Марія Заньковецька а й інші корифеї українського театру. В Москві першочергові справи та хвороби дружини й доньки поглинули Михайла Сергійовича настільки, що він у театр не ходив, про що сам признавався: «Я не був в театрі взагалі всі сі роки».

¹ Ніковський Андрій Васильович (1885—1942) — український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, літературознавець, публіцист, перекладач. У 1913—1914 роках — головний редактор найпопулярнішої в підросійській Україні газети «Рада». Член Центральної Ради, комісар Кисва (1917 рік). Міністр закордонних справ УНР у 1920—1922 роках. Цей період діяльності Ніковського глибоко розкритий у згаданій книзі Дмитра Табачника «Історія української дипломатії в особах». В 1924 році Ніковський повернувся в Україну, був співробітником Всеукраїнської Академії наук. Автор «Українсько-російського словника», що вийшов у Києві в 1926 році, та цитованої праці «Петро Стебницький», про яку Єфремов записав у щоденнику 9 лютого 1927 року: «Збираються конфіскувати книжку, присвячену пам'яті Стебницького. Причини — «націоналістичний ухил... (!)» та — «це ж на вшанування некоммуністичного діяча»... На шастя, книжка, здається, мало не вся розійшлась».

² Опера Джузеппе Верді (1813—1901), в якій Марковська виконувала партію Джильди.

Навіть коли сам Володимир Винниченко запросив усю сім'ю на прем'єру своєї п'єси «Пригвождені»¹ в театрі Костянтина Незлобіна², то Марія Сильвестрівна й Кулюня пішли без нього... Неймовірна завантаженість, зосередженість на ділі не дозволяли Грушевському відволікатися, проте про театр український він не забував. Коли влітку 1915 року мав відбутися з'їзд театральних працівників, писав Єфремову із Симбірська: «Справа взагалі для нас пекуча, а тепер в зв'язку з питанням про «разумные увлечения» дуже актуальна. Не знаю, наскільки живо беруться краші наші трупи. А взагалі треба заявити про наші потреби». Розробляючи основи задуманого з Максимом Горьким збірника «Україна і Москва в їх духовному житті», запитував у Сергія Єфремова в листі з Арбату в листопаді 1916 року: «Хто б написав про оригінальність і цінність українського театра?»

Немає потреби розширювати й поглиблювати цю тему, бо вона виходить за межі московського життя Грушевського. Натомість наведу слова, що кинулися в очі в одній з статей Грушевського, написаній задовго до Арбату: «Я потраплю високо оцінити значіння театру добре поставленого й провадженого, що має перед собою певну ідейну програму й зміряє до неї, не запобігаючи вулиці, не силкуючися робити касу за всяку ціну».

«Поїзд відійшов ранком»

Разом з Михайлом Сергійовичом побуваємо на Брянському вокзалі³ (двірці), з якого він відправляє в Київ Марію Сильвестрівну й Кулюню. Послухаємо самого Грушевського:

— Виїзд був нелегкий, поїзди вже ходили дуже неправильно. Брянський двірєць — тимчасове помешкання його, уживане через незакінчення нового великого будинку⁴, — був забитий пасажира-

¹ Вперше ця п'єса (первісна назва — «Розп'яті») з'явилася в журналі «Промінь».

² Театр російського антрепренера, режисера, актора Костянтина Незлобіна був створений у 1909 році, знаходився на Театральній площі.

³ З 1934 року — Київський вокзал.

⁴ Дерев'яне й частково цегляне приміщення вокзалу було побудоване в 1900 році в Дорогомілово, куди прийшла вітка відкритої в 1899 році залізничної лінії Москва—Брянськ, пізніше продовжена до Києва й далі. В 1913–1917 роках за проєктом архітекторів Івана Рерберга і В'ячеслава Олтаржевського та інженера Володимира Шухова була зведена грандіозна неокласична будівля Київського вокзалу з критим перонним залом. Грушевський застав будівництво нового монументального вокзалу і бачив сам процес, коли проводжав у Київ своїх жінок і коли від'їжджав із Москви у березні 1917 року.

ми, які чекали поїздів чергами при касах і під ними... В призначений день і час ми приїхали на двірці. Але виявило, що поїзда нема, він мав прийти з Києва ще в полудень чи перед полуднем, але не прийшов, по приході ще доперва буде ладитись до відходу. Приміщення двірця були повні пасажирів¹, ми примістились на наших пакунках і чекали, як і інші.

Оглядаючи пасажирів, Михайло Сергійович раптом побачив перед собою давнього знайомого Федора Штейнгеля², який посилено робив вигляд, що не помічає Грушевського: «очевидно, він не хотів зі мною говорити, бо не міг не бачити, тому я не чіпав його, коли він переходив коло мене»³. Це був один із багатьох прикрих уколів, які болісно, але стійко переживав Грушевський, знаходячись у становищі заслання, що геть відсторонило від нього чимало здавалося б доброзичливих, а то й близьких людей. «Люде скажуть, люде зрадять...» (Шевченко).

¹ Євген Чикаленко, який виїжджав із Москви трохи пізніше, свідчив: «На двірці був страшний натовп, бо багато людей виїздило з півночі на південь, де легше було добути харчів і взагалі безпечніше було проживання; це було чисте переселення народів...».

² Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) — громадсько-політичний і культурний діяч, дипломат, член І Державної думи, барон. Навесні 1917 року був обраний головою виконавчого комітету Київської міської думи, а згодом — до президії Українського національного конгресу. Генеральний секретар торгівлі й промисловості Центральної Ради.

³ Менше ніж через три місяці барон Штейнгель, якого Грушевський називав «людиною дуже обмеженою, але амбітною», разом з Головою Центральної Ради брав участь у маніфестації, присвяченій Шевченковим дням, у Києві. В газеті «Нова Рада» можна прочитати про це:

«Барон Ф.Р. Штейнгель, дуже зхвилюваний, говорить юрбі, що тут іде разом з іншими краший син українського народу, що він проводить українського народу, він постраждав, він виніс великі труди на своїх плечах — **Михайло Грушевський**. Слава йому!»

Цей епізод Михайло Грушевський зафіксував у своїх «Споминах». Ось що він записав: «Коли наша група підійшла до балкона думи, з промовою виступив Штейнгель, від комітету громадських організацій, вітаючи мене як одного з старших провідників українського руху, підкреслюючи свою близькість до нього і мене, — доволі се мало відповідало тому відношенню, яке він виявляв перед кількома місяцями, як бачив мене засланим, але що ж — прийшла нова хвиля» (виділено мною. — В.М.). До речі, Грушевський записав, як тоді ж і «юда» — предатель генерал Ходорович, що в 1914 г. так мерзко предав мене в руки жандармів, уважав потрібним мене широко привітати і поздоровити з поворотом».

Отже, Михайло Сергійович не забував зла від людей, але вмів прощати або гамуватися заради спільної справи.

Принагідно зауважу, що генерал-лейтенант Микола Ходорович з 1916 року був командувачем Київського військового округу. Після утворення Української Центральної Ради активно включився в роботу з українізації армії, формування національних частин, зокрема був одним із організаторів першого українського полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького. Восени 1917 року відмовився від посади командувача округу. За оцінкою Дмитра Дорошенка, «сам родом українець, прихильно ставився до українського військового руху».

Та знову передамо слово Грушевському:

— Того вечора в редакції «Української життя» мало відбутися засідання редакції журналу «Промінь». Я усилено просив призначити його пізніше, на випадок спізнення поїзду, але такого величезного спізнення не чекав. Тому, що поїзду з Києва все ще не було, **я лишив Марію Сильвестрівну і Кулюню на двірці, а сам поїхав на засідання.** (Таки поїхав! Не міг пропустити обговорення нового номеру журналу! — В.М.).

— Відбувши засідання десь коло 11 годин **прийшов знов на двірць (трамваї вже не ходили)**, але поїзду ще не було. Аж до півночі він прийшов. Давши відповідну мзду, добився, щоб нас допустили до нього, коли він був переставлений на запасні шини. Перенесли туди речі, і Марію Сильвестрівну з Кулюнею було влаштовано в окремій переділці (купе. — В.М.). Коли поїзд вийде, було все-таки невідомо, тому я радив лягти спати і, попрощавшись, **пішов потихеньку додому, стомлений клопотами і хвилюваннями сього тяжкого дня.** Було коло 2-ї години ночі. Як я потім довідався, поїзд відійшов тільки над ранком — Марія Сильвестрівна і Кулюня пробули на двірці щось коло 12 годин...¹ Але все-таки заїхали без особливих пригод, а се в тих часах вже ставало особливим щастям (виділено мною. — В.М.).

Скільки в цій простій і ширій розповіді Грушевського зворушливої турботи про дружину й доньку, поєднаної з обов'язком перед соратниками в українській справі... Якось я пройшов нічний шлях великого українця з Брянського вокзалу, спочатку по набережній, затим через міст над Москвою-рікою й Смоленську площу на Арбат, 55, де він залишився тепер один аж до свого від'їзду в березні 1917 року в Київ.

«Зіставшись сам, — писав він у «Споминах», — я ще з більшою енергією віддався науковій та організаційній роботі. Мою історію Хмельниччини («Історії України-Русі тому VIII ч. 3») нарешті почали складати, се було дуже приємно... Се ж пришпорило мою роботу над закінченням сього тому.. Я дописував останню главу, яка малювала ситуацію після нещасливого Зборівського трактату, і передрукував на машинці. В Румянцевській бібліотеці став підбирати матеріали для статті про федеративну теорію Костомарова і викликану нею полеміку.. **Я працював дома зранку, потім коло десяти годин виходив до архівів і бібліотеки...»** (виділено мною. — В.М.)

¹ Грушевський писав Стебницькому: «Марія Сильв. поїхала звідси скорим замість 8½ год. вечора о 4-ій вночі, а приїхала до Києва теж вночі!»

«Покористувався матеріалами тутешніх бібліотек»

Пішохідні чи трамвайні маршрути Грушевського до Рум'янцевської бібліотеки та Московського головного архіву Міністерства закордонних справ могли навіть принести якесь задоволення й умиротворення. Архів знаходився недалеко, це було зручно, бо Грушевський не завжди міг дозволити собі їхати з візником. Він виходив з дому на Арбат, сідав на трамвай або йшов по вулиці, вдивляючись у колишні дворянські особнячки та сучасні будинки в стилі модерн.

Михайло Сергійович поселився на Арбаті в той час, коли в його провулках на узбіччі тротуарів ще росла в теплу пору зелена трава, а взимку цілими днями лежав чистий сніг, не поцяткований вихлопами від автотранспорту й іншими непривабливими відходами великого міста.

Зима 1916—1917 років була нерівною. Перед Новим роком потепліло, встановилася розквась, мостова перетворилася в мокру кашу, а в ніч на 2 січня, вдарили морози, що трималися кілька днів. Бруківка взялася льодом, на тротуарах утворилася ковзка кірка. Раніше її посипали піском, але тепер для багатьох домовласників він став занадто дорогим. Про сіль, якою теж користувалися в таких випадках, і мови не йде, її не вистачає навіть для хліба. Двірники огинаються, прибирають вулиці й двори аби-як. Кажуть, що перед Святвечором тільки в одну московську лікарню доставили сім чоловік, які постраждали на обледенілих вулицях. А скільки потрапило в інші лікарні?

Вранці 17 січня в Москві було 27 °С морозу. В такий холод Грушевський намагався менше ходити, але засніженим Арбатом любив прогулятися, особливо після довгого сидіння в архіві чи бібліотеці. Якось йшов від Арбатських воріт і недалеко від легкого повороту вулиці зупинився, зачудований перспективою Арбату до Смоленської площі. Горіли електричні ліхтарі, яскраво світилися величезні вітрини модних магазинів, в їх сяйві сніг, який залишився неширокою смугою між пішохідною й проїжджою частиною, здавався перламутровим. Праворуч ажурно здіймалася дзвіниця храму Миколи Явленого, але вежу новітнього будинку на розі Калюшина провулку підняли, здається, ще вище. Вулиця була заповнена людьми, весело прогуркотів трамвай, хвацько проносилися візники. Здавалося, що й війни не було...

Грушевський добирався до Воздвиженки, а звідси до архіву — рукою подати. Він вперше працював у ньому майже чверть століття

назад, на початку 1892 року. В Російському державному архіві стародавніх актів зберігається тодішнє прохання молодого Михайла Грушевського:

«Его Высокопревосходительству господину директору Московского Главного Архива Министерства иностранных дел.

Имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство разрешить мне заниматься в Высочайше вверенном Вам Архиве, в Государственном Древнехранилище и библиотеке делами, документами и книгами, относящимися к истории Подолья с XV по XVI в., имеющими отношение к исследованию моему о барском старостве, с правом делать из них выписки и снимать копии.

Москва, 28 февраля 1892 г.

Стипендиат Университета Св. Владимира по предмету русской истории Михаил Сергеевич Грушевский.

Местожительство: Неглинный проезд, гостиница «Кремль», № 20»¹.

Таке саме прохання молодий дослідник написав і на ім'я управляючого Московським архівом Міністерства юстиції, також добиваючись права не лише робити з документів виписки, «але й знімати копії за встановленими формами і правилами».

Тоді він приїхав у Москву з рекомендацією Володимира Іконникова², який, звертаючись до керівника архіву пана Барана писав: «В Москве находится стипендиат нашего университета М.С. Грушевский. Он занимается собиранием материалов для своей магистерской диссертации³... При Вашем всегдашнем внимании к молодым ученым, Вы не откажете ему в... содействии». До речі, цієї інфор-

¹ В іншому проханні писав: «Жительство имею в гостинице «Кремль», около Манежа, № 20».

² Іконников Володимир Степанович (1841–1923) — російський і український історик, закінчив Київський університет, заслужений професор Київського університету з 1870 року. Академік Петербурзької Академії наук з 1914 року, академік Української Академії наук з 1920 року. В студентські роки Грушевський був учнем Іконникова, надалі зрідка звертався до професора за консультаціями, попросив відомого вченого дати йому рекомендацію в московські архіви. Проте далі їх шляхи розійшлися. Як зазначає Василь Ульяновський, «на захисті магістерської дисертації виступ Іконникова викликав певне роздратування у Грушевського». У 1907 році професор Іконников не став підтримувати Грушевського, який брав участь у конкурсі на заміщення вакансії на кафедрі російської історії в університеті. Негативно ставився до боротьби Грушевського за відкриття малоросійських кафедр в університетах і викладання українською мовою, взагалі Іконникова «дратував» український рух.

³ Магістерську дисертацію «Барское староство. Исторические очерки» Михайло Грушевський захистив у 1894 році.

мації нема навіть у докладній розвідці Василя Ульяновського «Знаний і незнаний Володимир Іконников» (див. Володимир Іконников. Історичні портрети. К.: Либідь, 2004).

Значною мірою дякуючи Іконникову, який був відомий у Москві своїми працями з історії Росії, до молодого вченого з Києва Михайла Грушевського справді віднесли з увагою. Сам Грушевський зауважив, що «рекомендація Іконникова наробила шелесту...» Зокрема, на письмовому проханні молодого дослідника про допуск до роботи в Московському архіві Міністерства юстиції була накладена доброзичлива резолюція: «Допустить к рассмотрению документов с извлечениями из них... под личным наблюдением г. Архивариуса Н.Н. Оглоблина»¹.

Шоденник, який вів тоді молодий Грушевський, дозволяє уявити його роботу з архівними документами. В Московському архіві Міністерства юстиції молодий вчений працював з книгами Литовської метрики, дуже цінними для його дисертації. Записував, що «вернувся з архіву пізно»; «знайшов дві грамоти київські XV віку»; «правив Барські документи (вони вже переписані)...» Спочатку здалося, що в архіві Міністерства закордонних справ робити нема чого: «Був я ув іностринному архіві — з великою неохотою, та й не дурно! Дуже вже там парадно все... тім часом робити міні там майже зовсім нема чого». Запис у шоденнику від 4 березня: «В іностринному архіві покрутився тільки». Та виявилось, що він помилявся!

Михайло Сергійович згадав, як він у день від'їзду зайшов у архів, скоріше для вигляду, ніж для роботи, й, щоб не сидіти без діла, розв'язав одну із подільських справ. Раптом в очі кинулася королівська печать: так несподівано надібав він барські документи! Мусив зостатись іще на день в Москві...

Стосовно арбатського періоду роботи в архівах, Грушевський двічі спеціально торкається його в «Споминах». Спочатку дає, так би мовити, загальну оцінку московських можливостей: «Можна було збирати архівальний матеріал для другої половини XVII в. ... Архівальний матеріал був дуже різнорідний». Затим конкретно пише про свою роботу в архіві: «Я вибирав відповідний матеріал в Архіві Іностринних діл і юстиції, особливо з актів Білогород-

¹ Оглоблін Микола Миколайович (1852–?) — російський історик, археограф, архівіст, закінчив Київську духовну академію і Археологічний інститут у Петербурзі. В той час працював у Московському архіві Міністерства юстиції. Був на 14 років старший від Грушевського і в Москві опікував молодого київського магістранта.

ського приказу...» (В книзі вміщені фотографії замовлень, зроблених Грушевським у Московському головному архіві Міністерства закордонних справ).

«Я сидів у Румянцевській бібліотеці...»

Від архіву не так і далеко до Пашкового дому, як його називають москвичі, на розі Мохової і Знам'янки, де розміщається Рум'янцевська бібліотека. Будівля, що нагадувала красивий замок, була зведена в 1784—1788 роках для П. Пашкова, авторство приписують архітектору Василю Баженову. В 1812 році будинок згорів, через кілька років був відбудований, але невдовзі прийшов у запустіння. В 1839 році держава викупила будівлю у нащадків Пашкова для Дворянського інституту. В 1861 році тут улаштували культурно-просвітню і наукову установу, якою могла б гордитися будь-яка держава. Вона поєднувала в собі музеї, рукописні фонди та бібліотеку. Над входом напис: «От государственного канцлера графа Румянцева на благое просвещение».

В уже згаданому путівнику «По Москві» зазначалося:

«Мысль о создании в Москве первой публичной библиотеки и музея возникла в середине минувшего века у тогдашнего попечителя учебного округа Е.П. Ковалевского, вскоре ставшего министром народного просвещения. Энергичный его преемник в Москве, генерал Н.В. Исаков, возымел счастливую идею использовать, как основу для будущего музея, те сокровища, которые пропадали в эту пору в Петербурге под именем Румянцевого музея.

Музей этот создан был государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым, сыном екатерининского героя, умершим в 1826 г. и оставившим свой музей без средств для дальнейшего развития. В 1861 г. решено было перевезти этот музей в Москву и слить его с вновь образуемым здесь музеем. Так получилось сложное учреждение под названием «Московский Публичный Музеум и Румянцевский Музеум».

Грушевський почав працювати в ньому ще під час приїзду в Москву чверть століття назад. В «Щоденнику» раз у раз записував: «заходив вчора (24 лютого 1892 року. — В.М.) у Румянцевський музей»; «...з 2-ої до 8 години читав... у Румянцевському музеї...»; «пообідавши, пішов у Румянцевський музей...»; «був у рукописному відділі Румянцевського музею — спасибі, прийняли доволі привітно», «в понеділок (2 березня 1892 року. — В.М.) був...

в Румянцевському музеї...»; «...учора (3 березня 1892 року. — В.М.) був я попереду в іноземному архіві... потім в Румянцевський музей...»

Величезний будинок, скоріше палац у стилі класицизму, ще з того часу діяв на Грушевського заспокійливо й уже з вулиці настроював на роботу. Мабуть, важко було знайти в архітектурі XVIII століття приклад іншої споруди, яка б настільки повно й самобутньо виражала суть російського варіанту класицизму. До того ж художні мотиви примхливого барокко, що вже відходив, надавали архітектурі будинку яскравої індивідуальності та якоїсь особливої привабливості...

В Рум'янецьському музеї працювали тоді п'ять відділів: відділ рукописів і стародруків слов'янських книг; бібліотека; відділ доісторичних християнських і російських старожитностей; відділ мистецтв (російські і західноєвропейські живопис та гравюра); етнографічний відділ¹.

Грушевського найбільше цікавила бібліотека. В її основу були покладені близько 30 тис. книг графа Рум'янцева. Вона швидко розросталася, зокрема за рахунок пожертвуваль, іноді цілими домашніми бібліотеками. Цар Микола I подарував Рум'янцевці 9 тис. примірників різних видань, сюди потрапили домашні бібліотеки філософа Петра Чаадаєва, історика Михайла Погодіна та ін. Особливо важливо було те, що в Рум'янцевку поступав обов'язковий примірник усіх видань, що друкувалися в Росії. Таким чином, у часи Грушевського в бібліотеці нараховувалося понад 1 мільйон томів. Іноземний відділ бібліотеки, куди він одразу звернувся, був особливо багатий книгами (починаючи з 1460 року) до XVIII століття включно. Непогано була представлена перша половина XIX століття, гірше — друга його половина. Російський відділ бібліотеки навпаки мав значні прогалини до 60-х років XIX століття, зате з того часу в ньому були майже всі книги, видані в останні півстоліття.

Довгий час бібліотека жила в нелегких умовах: нестача коштів, невеликі штати, тіснота, постійні черги з читачів, які не мали змоги розміститися. Тим часом у 1910 році кількість замовлень на книги досягла 230 тис. в рік, тобто майже в 100 разів більше, ніж на початку існування бібліотеки. Тоді й були вжиті рішучі заходи. В 1912 році здали в експлуатацію нове книгосховище на 1 мільйон томів.

¹ У 1921 році з будинку були вивезені експонати всіх відділів музею, залишена тільки бібліотека.

а в 1913–1915 роках в інтер'єрі головного корпусу був улаштований новий великий двосвітний читальний зал Рум'янцевської бібліотеки на 400 місць в дусі олександрівської епохи, з прекрасною люстрою, зі стильними жирандолями¹, який нагадував мало не царські покої початку XIX століття. В цьому розкішному залі Грушевський і працював, про що є його пряме свідчення в «Споминах»: «Я сидів у Румянцевській бібліотеці...»²

Цікаво, що вчений коротко підвів підсумки цієї своєї роботи. В «Передньому слові» до IX тому «Історії України-Руси» Грушевський відзначав, що в Москві «покористувався матеріалами тутешніх архівів і книгами бібліотек, щоб довести історію подій до 1650 р.». Наприкінці VIII тому, в тексті, написаному на Арбаті, він якось наголосив сюжети, «про котрі маємо більше відомостей з московських джерел».

Грушевський також користувався літературою з особистої бібліотеки та книгами, надісланими колегами. Принаймні, в «Споминах» він згадував, що «з Києва надіслав Ор. Ів. Левицький»³

¹ Великий фігурний підсвічник на кілька свічок.

² В архіві Російської державної бібліотеки («Ленінки») вдалося прослідкувати одне з замовлень Михайла Грушевського, яке він зробив, працюючи в Імператорському Московському і Рум'янцевському музеї (такою була точна назва установи, яку Грушевський називав Рум'янцевською бібліотекою). Спочатку 17 грудня Імператорський музей звернувся в Імператорську публічну бібліотеку:

«Императорский Московский Румянцевский музей имеет честь покорнейше просить о высылке для занятий М.С. Грушевского следующее издание «Archiv fur oesterreichische Geschichte. B. LIX. 1880 (Peter v. Parchevich von I. Pejasevic)».

Затим 21 грудня з Управління Імператорської публічної бібліотеки, що входила до Міністерства народної освіти, була відправлена книга, супроводжена таким листом:

«В Императорский Московский Румянцевский музей. На отношение от 17 декабря сего года, за № 1401, ИМПЕРАТОРСКАЯ Публичная Библиотека имеет честь препроводить при сем, для занятий М.С. Грушевского, сроком на два месяца, следующее издание. «Archiv fur oesterreichische Geschichte. B. LIX. 1880 (Peter v. Parchevich von I. Pejasevic)».

Отримали книгу в Рум'янцевський бібліотеці 29 грудня, і Грушевський міг користуватися нею практично до самого від'їзду з Москви. Власне, з огляду на історичні катаклізми, що, до речі, привели до втрати імператорського статусу Рум'янцевського музею, книга затрималася тут і після відбуття Михайла Сергієвича в Київ. Вона була відправлена з Московського і Рум'янцевського музею аж 24 травня не в Імператорську публічну бібліотеку, звідки прийшла, а до Відділення російської мови і словесності Академії Наук Росії. Змінювалась російська діяльність, змінювались назви і підпорядкування установ...

³ Левицький Орест Іванович (1848–1922) — український історик, археограф, етнограф, архівіст, археолог, правознавець, письменник, один із засновників Української Академії наук, академік УАН з 1918 року. Працював секретарем-діловодом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії). У 1919–1922 роках — віце-президент Української Академії наук, у березні 1922 року обраний її президентом.

новий текст Єрлича¹, видруковуваний під його редакцією, і новий II т. «Сборника археографической комиссии» з матеріалами Антоновича»².

Хто-зна, може Грушевський якось знайшов час, щоб заглянути й у відділ мистецтв Рум'янцевського музею, де зберігалися тоді твори Олександра Антропова, Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Ореста Кіпренського, Сільвестра Шедріна, Олександра Венеціанова, Карла Брюллова, Олександра Іванова, Василя Сурікова, Іллі Рєпіна, Сергія Іванова (жив на Арбаті у будинку № 30), Івана Шишкіна, Ісаака Левітана, Василя Полєнова, Архипа Куїнджі та ін. Серед них були українці, скажімо, Левицький і Боровиковський, або художники, пов'язані з Україною своїм життям і творчістю, скажімо, Куїнджі, Рєпін, Маковський.

Може таки й побував Михайло Сергійович у відділі мистецтв. Адже в свій приїзд у Москву в 1892 році він ходив, як свідчить запис у щоденнику, «дивитися Рєпина, дуже гарний етюд українки»³ сподобався міні так, що трохи не купив фотографії, та таки може й куплю — поважне, задумане лице так і встає перед очима». В молодості Грушевського «дуже вразила» картина російського художника Володимира Маковського «Нічліжники», а ще його полотно «Глухар» за оповіданням Всеволода Гаршина «Художники» (1879 рік). Біля нього «хотілося плакати і майнула думка, а що як би ти покинув свою працю й удався у філантропію і я злякався й подумав — і моя праця на користь люду». Маковський багато живописних творів присвятив побутові і природі України, куди регулярно приїжджав з 1880 року («Дівич-вечір», «Ярмарок на Україні», «Українка» та ін.). Очевидно їх бачив Грушевський.

Іноді в Рум'янцевку Грушевський добирався на трамваї через

¹ Єрлич Йоахим (1598—бл. 1673) — волинський шляхтич, ворог козаччини, автор «Літописця», що охоплює 1520–1573 роки. У 1914 році Левицький видав збірник «Львовская летопись и Летопись Иоахима Ерлича», який і надіслав у Москву Грушевському.

² Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф, представник народницької школи в українській історіографії, створив київську школу істориків, серед яких був і Михайло Грушевський. Антонович — автор багатьох праць з історії України, зібрав і видав 8 томів «Архива Юго-Западной России», в яких були вміщені цінні матеріали з історії Правобережної України XVI–XVIII століть.

³ Очевидно, йдеться про картину Іллі Рєпіна «Українська дівчина» (1880 рік). Цього року Рєпін разом зі своїм учнем Валентином Серовим здійснив подорож у Запоріжжя для збору матеріалів до картини про запорізьких козаків, які пишуть листа турецькому султанові.

Пречистенку, що була тоді однією з найаристократичніших вулиць Москви. На початку століття чимало будинків на ній змінили власників, перейшовши до рук купців і промисловців. Будинок на Арбаті, 55, в якому Грушевський жив, належав, до Пречистенської поліцейської частини.

«Ім'я Гоголя повинно зістатися нам близьке і миле»

Грушевський часто зупинявся на Арбатській площі так, щоб видно було пам'ятник Миколі Гоголю скульптора Миколи Андрєєва¹. Власне, площа вже називається Гоголівською, — з того часу, коли в 1909 році на початку Пречистенського бульвару встановили цей пам'ятник. Кажуть, правда, що нова назва в народі не приживається². Мабуть, в генетичній пам'яті москвичів ця місцевість таки міцно пов'язалася з Арбатом.

В московському путівнику тих часів, коли Грушевський жив на Арбаті, читаємо про андрєєвський пам'ятник: «Отлитая из темной бронзы фигура изображает Гоголя, в задумчивости сидящего на скамье: широкая альмавива³ небрежно наброшена на сгорбленные плечи: низко опущена голова. Автор сумел передать в позе, в выражении лица писателя минуту бесконечной скорби. Этот памятник — выражение трагической жизни поэта, его мучительного вдохновения»⁴.

На пам'ятнику не було ні дати народження, ні дати смерті. Лише одне слово — Гоголь. Що можна додати? Це слово неповторне й всеохоплююче. Пам'ятник великому українцю в далекій від рідної Яновщини Москві...

Щось хвилюючо ліричне, по-теплому камерне, психологічно глибоке відчувалося в цьому витворі скульптора, щось особливо співзвучне навколишньому арбатському середовищу.

Справді чудовий пам'ятник!⁵

¹ З 1900 року до смерті у 1932 році Микола Андрєєв жив і працював на Арбаті у Великому Афанасьєвському провулку, будинок № 27.

² Зате перейменування Пречистенського бульвару, по якому любив прогулюватися Гоголь, у Гоголівський (1924 рік), було підтримане москвичами.

³ Широкий чоловічий плащ особливого покрю.

⁴ З 1952 р. цей пам'ятник знаходиться у дворі будинку № 7 по Нікітському бульвару, де Гоголь провів останні роки життя.

⁵ Чи не настав час повернути цей пам'ятник на колишнє місце, де він простояв понад 40 років? Хоча й у скверіку на Нікітському Гоголю, здається, затишно. Тим більше, що треба знову шукати достойне місце для веселишого, усміхненого Гоголя (пам'ятник скульптора Миколи Томського), який нині стоїть на початку бульвару.

Михайло Сергійович підійшов до витонченої темної огорожі, кілька широких сідців вели до постаменту. Стовпи, на яких були підвішені ліхтарі, спиралися на прекрасні левові фігури й були зі смаком виконані в формі єгипетського класицизму. Він уважно роздивився бронзові барельєфи, що опоясували п'єдестал. Персонажі «Ревізора», «Невського проспекта», «Мертвих душ»... З особливою цікавістю розглянув з лівого боку героїв «Вечорів на хуторі біля Диканьки» та розкішного Тараса Бульбу з його синами. Огрядний Бульба стояв у повному озброєнні. За проханням скульптора для цього образу позував сам Володимир Гіляровський... За спиною Бульби достойно, але скромно прилаштувалися сини — Остап і Андрій. Якось відразу згадалося з Гоголя, що це були два дуже молодці, міцні, здорові обличчя яких були вкриті першим пухом волосся, не зачепленого ще бритвою. Остап був суворий до інших спокус, крім війни та веселої гульні, принаймні ніколи майже про інше не думав. Менший брат його, Андрій, мав почуття трохи живіші і якось більш розвинені. Учився він охочіше, був винахідливіший. Андрій, як і старший брат, кипів жадобою подвигу, але разом з тим душа його була приступна й для інших почуттів. Потреба кохання спалахнула в ньому гостро, коли він перейшов за вісімнадцять років.

Подумалося, що на барельєфі Андрій навіть трохи потупився головою, ніби передчуваючи близьку провину свою перед батьком і братом...

Далі Михайло Сергійович пішов вниз по Пречистенському бульвару, в напрямку до храму Христа Спасителя, задумавшись про Гоголя. У двадцять два роки він прочитав «Выбранные места из переписки с друзьями». Тоді зрадив, дізнавшись про Гоголеве повчання, що не треба домагатися іншої постаті, аніж дав Біг, а силкуватися на своїй користним бути. Якраз тоді наче молотом вдарила думка: А як кінець? Аджеж після смерті що? Записав у щоденнику: «Читаю Гоголя потрошку; ой багато єсть схожого зо мною». Микола Васильович збуджував уяву і думку, спонукав прирівнювати його долю до своєї, викликав роздуми: «Я прочитав Гоголеві листи, здебільшого багато схожого; в одному листі він пише перед смертю, що сподівається на Божу ласку чи докінчать свої твори, що він вірить у се — але йому не вдалося. Тепер така думка: чи то Біг на краще зробив, однявши у Гоголя письменську кебу¹, не давши докінчити йому, що Біг чем нагородив за

¹ Вміння, дарування, здібність.

сто каюття, за єго побожність, чи Гоголь помилився, одбігши свого письменства?... Оцю другу думку я часто маю в голові, але як перша права?»

В пізніші часи все більше й глибше цікавився життєвою драмою Гоголя. Згадав, як опублікував статтю до його історичного ювілею в «Літературно-науковому вістнику»:

— Один із найславніших синів України, один із найгеніальніших людей, яких дала Україна... Правда пам'ять про нього предложена нашій суспільності під спеціальним гарніром. Давно вже у ворожих українству сферах з Гоголя зроблено певного рода символ, прапор і гасло «общеросизма» на посрамлення українських сепаратистів... Не нині почалися спроби зробити Гоголя прикладом «общерусса на малороссийской почве», взірцем і каноном для українства — таким, мовляв, має бути українець, таким як Гоголь, а не «сепаратистом»...

— Гоголь в тім не винен, і його ім'я повинно зістатися нам близьке і миле. Він дав українству те, що міг дати в своїм часі і в обставинах, в яких вивела на світ і виховала його доля... Нам прикро, що геніальні сили його духа не вилилися в напрямі національним, що він не був новатором в національній сфері, яким був у сфері чисто літературній. Жаль, що він не був свідомим українцем в нашім теперішнім розумінні, не писав по українськи¹.

— Гоголь виріс на руїнах старої Гетьманщини, не підозріваючи, що зі смертю козацького устрою не перестала жити Україна. В тій сфері, де він виховувався під виключним пануванням «єдиної правдивої російської літератури й культури», ніхто не підозрівав сього... Гоголь, підогрітий мріями на непривітній чужині про свою «Малороссию», і тим чисто етнографічним інтересом, який побачив до українства в петербурзьких інтелігентських кругах, став ентузіастичним співцем українського життя, що вимирало на його очах під новими впливами, новими формами, поетом давньої України, безповоротно похороненої. Він обсилав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійни-

¹ Микола Жулинський зауважує, що «відхід від рідної мови для Миколи Гоголя не пройшов безслідно — він спровокував кризу та започаткував роздвоєння національної свідомості». На думку Юрія Барабаша, мовна двоїстість, ставши складником двоїстості національної свідомості, втрати ідентичного, водночас виступила і їх чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності.

цею; овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресення, не підозріваючи вічного життя під шкарлупою півзотлілих форм...

— Але подивитися, як електризують його українські інтереси й симпатії Максимовича, не зважаючи на дуже короткі стрічі з ним! Гоголь починає іронізувати з великоросів й Великоросії, вдаватися в український націоналізм, сама термінологія змінюється: вже нема «Малоросії», на її місці «Україна»... Досить прочитати виїмки з його листів. Ось писав до Михайла Максимовича в 1833 році: «...Киньте, справді кацапію та їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю те ж саме зробити і наступного року гайнути звідси». Або наприкінці того ж року: «Туди! Туди! До Києва! Він наш, він не їхній. Неправда? Там, або навколо нього, чинилися справи старовини нашої»¹.

— Коли б замість Петербургу, Риму, Москви Гоголь пожив би в Україні, ввійшов до харківського кружка 1830-х років та київського 1840-х років, його літературна спадщина, мабуть, не була б великоруська...

— Українське почуття в нім було... Він сильно відчував різницю української і великоруської мови... В теорії він припускав зовсім свідомо можливість українського самопочуття, хоч сам в собі й не бачив різко вираженого національного почуття... Не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя (люде наших поколінь певне тямлять, скільки завдячили їм в розвою й усвідомленні своїх українських симпатій!), а і з огляду на його українське почуття, ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості. Не цілою своєю творчістю, не цілою своєю гігантською фігурою, але деякими сторонами своїми він належить сюди.

— І менше всього можна згодитися на те, щоб його протиставлювано українському рухові, як щось принципіально йому противне. На всякі такі проби і заходи ворогів українства ми

¹ У Максимовича, який у 1834 році таки залишив Москву й переїхав до Києва спочатку на посаду ординарного професора російської словесності, а потім ректора в омріяному Гоголем Київському університеті, національний дух піднісся настільки, що він став засновником новочасних українських студій, «патріархом українознавства». Залишаючи посаду ректора університету, Максимович говорив: «Я, конечно, никогда уже не мог бы сказать себе ничего лучшего, как то, что я был первым ректором университета Св. Владимира...»

мусимо повторити його власну фразу з його листа: «Він наш, він не їх!»...¹

Тут мені відразу згадуються слова Тараса Шевченка, про те, що «наш Гоголь — справжній відатель душі людської...» (виділено мною. — В.М.)

...Коли наприкінці Пречистенського бульвару Грушевський зупинився, то ліворуч перед ним постав у всій красі храм Христа Спасителя. Під час приїзду до Москви на двадцять шостому році життя він був у ньому. Відвідав інші церкви, передусім кремлівські, заходив у ближчу до готелю приходську церкву, до Іверської часовні, їздив у Троїце-Сергієву лавру. Проте запам'ятався найбільше храм Христа Спасителя. Записував у щоденнику: «Сегодня (9 лютого 1892 року. — В.М.) також був на ранній службі в Синоді; потім обійшов церкви, був й у Спасителя...» Наступного дня знову підтвердив цю немаловажну подію: «Учора вранці по служенні заходив у храм Спасителя...»² У книзі вмішена вже згадана дивовижна фотографія Арбату з боку Смоленської площі, зроблена на початку XX століття. На ній прекрасно видно будинок, у якому жив Михайло Грушевський, і поруч — церква Живоначальної Трійці на Арбаті, а на задньому плані височить храм Христа Спасителя.

«Мені об'явлено гласний надзор»

11 листопада 1916 року Грушевський писав Єфремову: «Вчора мені повторительно об'явлено гласний надзор, взято підписку о

¹ Ще й досі ведеться суперечка, яким був Гоголь письменником — українським чи російським. Безперечно, немисливо виїняти творчість Миколи Гоголя з української літератури та й українського літературного процесу. «Вечори на хуторі біля Диканьки» і «Миргород» та «Тарас Бульба» — твори української духовності та ментальності. Володимир Набоков, говорячи про Гоголя, виключав його повісті, що ввійшли до «Вечорів», із російської літератури. А Панаас Мирний на початку XX століття справедливо зазначав: «Що не кажіть, а Гоголь душею й натурою наш». Проте мав рацію і Федір Достоєвський, підкреслюючи, що ціле покоління російських письменників вийшло з «Шинелі». Це справді так, бо Гоголь творив і в контексті російської літератури, був не лише українським, але й російським письменником.

Сам Гоголь писав, що «поєднав у собі дві природи: хохлика і росіянина» і якось зізнався: «Сам не знаю, яка в мене душа — хохляцька чи російська. Знаю лише те, що ніяк не дав би переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ані росіянину перед малоросіянином». Не все так просто, проте дуже жаль, що суперечки навколо Гоголя частенько будуються саме на акцентуванні національних моментів.

² В «Споминах» Грушевський писав, що на час його від'їзду до Тифліської гімназії «дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з того часу вів з собою скрізь, як Еней своїх пенатів».

невийзді і обов'язання, що буду являтися шотижня на явку!» Вкрай неприємна й принизлива ситуація. Проте, насправді, говорячи словами самого Грушевського, «поліційний нагляд, такий голосний назверх, був в дійсності зведений до мінімуму». Судить самі, навіть згадану Грушевським письмову підписку про невийзд арбатська поліція взяла у нього лише через два місяці (!) його проживання в Москві. Перед війною такого б, очевидно, не допустили. Втім і Грушевський не поспішав знову зголошуватися в поліції. В «Споминах» він писав: «Потім, як я знайшов собі помешкання, я, згідно наказів, подав свою нову адресу до поліції...» Можна подумати, що це сталося відразу після 13 вересня, коли він поселився на Арбаті, 55. Насправді, було інакше. Мною знайдено цікавий документ, направлений 19 вересня в Московський адресний стіл: «Сыскная полиция просит в скорейшем по возможности времени уведомить, где проживает или проживал в Москве Михаил Сергеевич Грушевский, магистр русской истории, профессор Львовского университета». Вже наступного дня поліція отримала відповідь, що Грушевський проживає в будинку № 32 по Денежному провулку. За цією адресою, що означає будинок № 55, але з виходом не на Арбат, а на Денежний, Грушевський і числився в поліцейських документах, хоча своїм колегам і друзям, як ми знаємо, він дав іншу адресу — Арбат, 55, кв. 8. Та ще й уточнював: «Вхід з Арбата». Справді, Грушевський був акуратний у найменуванні своєї адреси, бо саме за нею він отримував поштову кореспонденцію та приймав гостей. Але й у поліції номер будинку взяли не зі стелі, як ми вже знаємо, саме під № 32 будинок рахувався в Пречистенській частині з 1914 року. Навіть зараз, коли йдеш від Смоленської площі по Арбату, то на розі будинку, де жив Грушевський, водночас видно майже поряд, але на різних боках вулиці, дві таблички: «Арбат, 55» і «Денежний, 32». Якщо відволіктися від сучасної метушні на вулиці й зосередитися на цих табличках, які за змістом не змінилися з часів Грушевського, то можна уявити собі, як засланець виходить з будинку на Старий Арбат...

Після встановлення адреси Грушевського до нього в квартиру прийшов якийсь маленький чинок — «щось в роді квартального надзирателя» — він повадився скромно, а, діставши від Михайла Сергійовича паперову троячку в руку, навіть і зовсім гречно. Грушевський згадував, що той склав якийсь папір — «рід протокола» — і направив його до іншого чиновника, який наглядав за «політичними»:

«Звався він, як пам'ятаю добре й нині, Карасьов. Він не томив мене ніякими формальностями, а сказав тільки, що поки я живу на

сім помешканні, щотижня певного дня — скільки пригадую собі — в п'ятницю перед полуднем я зголошувався до нього телефоном, на доказ того, що я на місці...»

В той же час з приводу приїзду Грушевського в Москву продовжувалася бюрократично-поліцейська переписка. Відділення по охороні громадської безпеки в м. Москві (охоронне відділення) звернулося 14 жовтня до Паспортного відділення канцелярії Московського градоначальника: «В Москву прибыл на жительство профессор Львовского университета Михаил Сергеевич Грушевский... В виду сего Отделение просит срочно препроводить в Отделение дело о названном Грушевском». Паспортисти неспішно відповіли 29 жовтня: «...Канцелярия препровождает при сем дело Паспортного отделения за № 831 — 1916 г. на 13 листах о бывшем профессоре Львовского университета Михаиле Грушевском, какое, по миновании надобности, просит вернуть»¹. На початку листопада Московське охоронне відділення поцікавилася навіть у пристава 2-ї дільниці Тверської частини про те, скільки пробув Грушевський у готелі «Лоскутному» після приїзду з Казані. Лише 8 листопада 1916 року з Московського охоронного відділення було направлено розпорядження приставу 2-ї дільниці Пречистенської частини:

«Препровождая при сем бланк списка² на предмет внесения лично Грушевским подробных сведений по вопросным пунктам, Отделение просит... учредить за ним гласный надзор полиции...

О последующем с возвращением заполненного сведениями списка и препровождением отдельной расписки Грушевского о подчинении его сказанному надзору полиции уведомить Отделение.

Грушевский проживает в доме № 32 по Денежному переулку.

ПРИЛОЖЕНИЕ. Список и бессрочная паспортная книжка за № 1878 (последняя для хранения при делах участка)»³.

Поліцейські чини 2-ї дільниці Пречистенської частини відреагували миттєво. Вже 10 листопада Грушевський був викликаний в дільницю, де в нього взяли письмову підписку, яку він назвав повторним оголошенням гласного нагляду. Сам папірець був

¹ Справа була повернута в Паспортне відділення канцелярії Московського градоначальника 8 листопада 1916 року.

² Мається на увазі трафаретний бланк, який заповнив Грушевський і в Казані.

³ Паспортна книжка була повернута Грушевському лише після Лютневої революції 1917 року.

складений від руки якимось помічником пристава, а Грушевський лише підписав його. Вперше публікую цей документ повністю:

«Подписка

1916 года, Ноября 10 дня, я нижеподписавшийся, даю настоящую подписку в том, что мне объявлено о том, что я состою под гласным надзором полиции и о всяком передвижении обязуюсь сообщать таковой о месте своего нахождения.

Доктор русской истории Михаил Сергеевич Грушевский.
Помощн. пристава. Подпись»

Рукою Грушевського написані виділені мною слова.

В той же день, тобто 10 листопада, Грушевський власноручно відповів на запитання згаданого «списку», який він уже заповнював у Казані. Тепер він називався дослівно так: «Список о состоявшем под гласным полицейским надзором бывшем профессоре Львовского университета магистре русской истории Михаиле Сергеевиче Грушевском». Так само вперше наводжу цей документ, тому, що в ньому відповіді заслання відрізняються, іноді навіть суттєво, від казанського варіанту:

«Составлен 10 ноября 1916 г.

1. Имя, отчество, фамилия и звание.

Михаил Сергеевич Грушевский, магистр (по паспорту, а ныне доктор) русской истории.

2. Место родины.

г. Холм, Люблинской губ.

3. Вероисповедание.

Православное.

4. Лета.

51-ый год.

5. Грамотность или место воспитания.

Окончил (русский) Киевский университет.

6. *Был-ли под судом или следствием.*

Нет.

7. *Женат или холост. Если женат, то на ком.*

Женат на Марии Сильвестровне, уроженке Вояковской.

8. *Имеет-ли детей и если имеет, то их имена и лета.*

Дочь Екатерина, 16 лет.

9. *Имеет-ли родителей и кого именно, лета их и место жительства.*

Мать, вдова действит. стат. советника Глафира Захарьевна Грушевская, живет в Киеве, 70 лет¹.

10. *Имеет-ли родных братьев и сестер, их имена, лета и место жительства.*

Сестра Анна Сергеевна в Киеве, и брат Александр Сергеевич в Петрограде².

11. *Следуют-ли за ним в место высылки кто либо из его семьи и кто именно.*

Временно проживает с ним жена и дочь.

12. *Если семейство его за ним не следует, то где будет проживать после его высылки.*

Позже выедут в Киев³.

13. *Имеет-ли собственные средства существования и в чем они заключаются*

Имеет часть от дома в Киеве и доход от изданий.

14. *Знает-ли какое ремесло.*

Занимается научной работой.

¹ У 1916 році матері Грушевського виповнилося 69 років.

² Неважко переконалися, що в Казані аналогічна відповідь була докладнішою.

³ В списку, заповненому в Казані, Грушевський в цій графі поставив прочерк, а тепер він уже точно знав, що невдовзі відправить дружину й доньку в Київ.

15. *Чем до сего времени добывал себе средства существования, как сам он, так и его жена.*

Занимал я место ординарного профессора университета во Львове, теперь занимаюсь литературным и научным трудом.

16. *Имеют-ли родители какое либо состояние.*

Мать получает пенсию¹.

17. *По какому распоряжению и за что именно учрежден гласный полицейский надзор.*

Мне не известно².

18. *Срок надзора и с какого времени его надлежит считать.*

Мне не известно³.

19. *Куда выслан или же надзор учрежден в месте его жительства.*

Я был выслан в Симбирск, откуда разрешено мне в 1915 г. переехать в Казань, а в августе 1916 г. в Москву.

20. *Получает-ли от казны пособие и в каком размере⁴.*

Не получаю.

10 ноября 1916 г. Михаил Грушевский
Помощн. пристава. Подпись».

Після оформлення згаданих документів, підписаних особисто Грушевським, підполковник, який керував 2-ю дільницею Пречистенської поліцейської частини, 11 листопада доповів:

«Срочно. Секретно.

В Московское охранное отделение.

Препровождая при сем заполненный Грушевским список и под-

¹ В Казані Грушевський про це не повідомляв.

² В Казані Грушевський чітко відповів на це питання, назвавши навіть номер (!) відповідного поліцейського розпорядження. Відповідь у Москві можна розглядати як знушально-зухвалу в ставленні до поліції? Грушевський вже відчував поліцейські послаблення і міг собі це дозволити? Чи може в Казані конкретніші відповіді вийшли з допомогою поліцейського, який зі слів Грушевського заповнював «список»?

³ В казанському варіанті відповіді Грушевський називав конкретну дату.

⁴ Це питання було дописане в поліції від руки.

писку его о подчинении гласному полицейскому надзору — сообщаю, что надзор за Грушевским учрежден».

Підкреслення в тексті зробили в арбатській поліції, певно наголошуючи серйозність і добротність установленого за Грушевським нагляду. Начальник Відділення по охороні громадської безпеки і порядку в м. Москві мав повне право зафіксувати своїм підписом офіційні дані про Грушевського:

«С которого времени, какому надзору или ограничениям подвергнут и на какой срок:

Гласному надзору полиции на основании п. 17 ст. 19 Правил военного положения на все время состояния на военном положении местности, из коей выслан.

Где водворен на жительство, чем занимается, получает ли от казны пособие и в каком размере. Если имеет семейство, то из кого оно состоит и где находится:

В Москве, занимается литературным и научным трудом; пособия от казны не получает. Жена Мария Сильвестровна и дочь Екатерина, 16 лет, временно проживают в Москве».

«Я не помічав за собою ніякого нагляду...»

Таким чином, всі формальності були дотримані, необхідні документи складені, поліцейський нагляд встановлений. Інша справа, що цей нагляд у той час пробуксовував, як і вся бюрократична система колись могутньої царської імперії. Бо, скажімо, для пильнішої уваги до московського заслання досить було навіть інформації з... Києва від начальника Київського губернського жандармського управління полковника Шределя, який вчасно і неодноразово бив у дзвони, повідомляючи що «у зв'язку з переїздом в Москву відомого українського ідеолога професора Михайла Сергійовича Грушевського і присутністю там українського письменника Володимира Кириловича Винниченка¹, за циркулюючими в м. Києві серед студентів-українців слухами, там організується за участю цих осіб центр для керівництва українською роботою в Росії».

¹ До речі, в поліцейській справі Михайла Грушевського зберігаються кілька документів про нелегальне перебування в Москві Володимира Винниченка по паспорту на ім'я Андрія Павлика.

Ми вже знаємо, як тісно пов'язували себе з Грушевським московські та київські студенти, і Шредель, безумовно, надсилав у Москву чітку й достовірну інформацію. Проте вона там... не спрацювала, принаймні в повну силу.

Московська поліція фактично обмежилася щотижневим обов'язковим дзвінком Грушевського до незначного арбатського чиновника. «Се, розуміється, при можливості затруїти мені існування всякими поліційними й шпійонськими причіпками, було дуже гуманно. Розуміється, се не була приємна процедура прописаного дня і часу зголошуватися до участку і викликати господина Карасьова до телефону; здавалось, що не тільки телефонна панна, а й весь світ доохресний знають, що се зголошується якийсь пан до поліції, з можливо неясних і підозріливих причин — прикре і огидне се було почуття. Ну, але могло бути в сто разів гірше. Я не помічав за собою ніякого нагляду, в домі ніхто, очевидно не був поліцією поінформований про мою піднадзорність, навіть, я думаю, двірник чи — як він себе величав — управляючий, сей офіціальний агент поліції, не підозрював нічого, і се було великою полекшою, бо була се незвичайно прикра і груба людина. І так я багато мав неприємності, ходячи до телефону до його «контори», себто помешкання; що він би мені виробляв, коли б знав, що я «поднадзорный» се прикро навіть подумати» (виділено мною. — В.М.).

Між іншим, ці слова Грушевського свідчать про те, як сильно й глибоко він переживав своє приниження, хоча й добре розумів, що могло бути значно гірше.

Бо ж він сам визнавав:

«...Я міг собі жити досить спокійно, пильнуючись лише, щоб не «попадать в глаза начальству», як говорив один з моїх приятелів, галицьких засланців, та якнайменше давати приводу про себе говорити» (виділено мною. — В.М.).

Проте це «спокійне життя» зовсім не означало, що Михайло Грушевський міг вільно й гласно сповідувати свої погляди й переконання, політичний замок на його вустах імперія намагалася тримати міцно замкненим:

«Політична проскрипція¹... виключала для мене можливість яких-небудь прилюдних виступів, якої небудь педагогічної діяльності, заробітку на державній службі тощо...» Нічого цього Гру-

¹ В стародавньому Римі списки осіб, яких прилюдно оголошували поза законом. Запроваджені в I ст. до н.е. з метою знищення демократичної опозиції і розправи над політичними противниками.

шевський собі в Москві не дозволяв, ці заборони він і не порушував. Але ніхто не в силах був заборонити йому мислити! Тим більше, що він міг займатися «літературною і науковою працею». Як свідчив Грушевський, та сама «політична проскрипція... не зв'язувала мене особливо в отсих своїх планах». Ми й самі переконалися, що в поліцейських документах його літературна і наукова робота фіксувалася легально. Звичайно, існувала цензура, проте її лютість не можна було порівнювати з українською, київською, де, за словами Грушевського, «проби налагодити український журнал... розбилися о цензурні вигадки». Значно легше було в престольній, бо «тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок і тижневик «Промінь» (Євген Чикаленко).

І все-таки, все-таки... Життя на чужині, в умовах поліцейського нагляду, навіть «гуманного», без паспорта, з тяжким відчуттям того, що в будь-який момент поліція може безцеремонно втрутитися в твої будні й навіть перервати працю, з обов'язковим щотижневим дзвінком до Карасьова було, за словами самого Грушевського, «тяжке, сіре, безвиглядне, наповнене безсилями зусиллями якось пов'язати нитку наукової роботи, культурної й громадської діяльності, так немилосердно перерваної війною». Насправді зусилля великого українця не залишилися марними, він міцно пов'язав нитку своєї різнобічної діяльності, розгорнув у Москві велику й напружену наукову, видавничу, організаційну роботу, проте впродовж шести місяців оплачував її своїми нервами і своїм здоров'ям. І це була дуже дорога ціна, що вплинула негативно на подальше його самопочуття й усю життєву долю.

Справді в арбатському житті Михайла Грушевського чергувалися світлі й темні смуги, а печаль і радість взагалі перетиналися, як у всякому житті. Але радість таки була!

«Сі заняття і клопоти були мені милі...»

Про що йде мова? Про щоденну, різноманітну, напружену наукову й громадську працю. Про роботу в архівах і бібліотеках, про працю вдома над рукописом «Історії України-Руси», про підготовку статей і участь у виході в світ «Украинской жизни» та «Променя», про згуртування українських сил, організацію видавничої спілки, різних товариств, про зустрічі з численними «московськими українцями» і російськими колегами, про засідання, збори, виступи на них

і т.д. і т.п. У всьому цьому **«час проходив доволі скоро і приємно — сі заняття і клопоти були мені милі після довгого посту»** (виділено мною. — В.М.). Навряд чи й домосковське заслання можна назвати «постом», бо, як ми вже знаємо, Грушевський і там невтомно працював, але в Москві, вже після від'їзду дружини й доньки, він фактично міг повернутися до свого звичного щоденного режиму роботи.

Із аналізу щоденника Грушевського (1904–1910 роки), зробленого Ігорем Гиричем¹, видно, що у Львові першу половину дня вчений відводив, як правило, для роботи в архівах та бібліотеках, читання лекцій в університеті. Намагався також робити прогулянковий моціон у Стрийському парку. Періодично ходив до міста, де любив відвідувати львівські кав'ярні. Проте більшість часу йшло на творчу роботу за письмовим столом. Нерідко весь робочий день Грушевський проводив над рукописами монографій та статей, коректами нових публікацій, що надійшли з друкарень. Чимало часу, іноді кілька годин в день, відбирало листування з численними кореспондентами. Якось в березні 1910 року Михайло Сергійович зафіксував, що впродовж дня «усильно відписувався», іншого разу відзначив, що «правив цілий день коректи львівські, майже до безчужствія». Навіть на відпочинку в літні місяці, які Грушевський з сім'єю проводив переважно в Криворівні, розпорядок дня в цілому нагадував звичайні робочі дні у Львові. Прогулянки забирали небагато часу, правда, в теплий день Михайло Сергійович дозволяв собі ще й викупатися в Черемоші, що протікав повз його садибу.

Цікаві й цінні штрихи до стилю й способу життя Грушевського залишив у своїх спогадах Олександр Лотоцький, який до революції неодноразово приймав у себе в Петербурзі Михайла Грушевського і спостерігав за ним зблизька:

«З його приїздом телефон у моїм помешканні не переставав працювати. То М.С. з кимсь чи хтось з ним умовлялися щодо побачень, праці, друків і т. ін. Мав він діло з людьми найрізномроднішими — і світу наукового, і політичного, і з своїми, і з чужими, і з старшими, і з молоддю, з якою він завше спільний ґрунт знаходив, і в справах громадських, і в особистих. Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний.

До того способу життя пристосовані були його звички, і ми з

¹ В «Українському історичу» (№ 1–4) за 2002 рік Ігор Гирич і Ольга Тодійчук опублікували щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік.

дружиною пристосувалися до того під час його перебування у нас. Вставав він рано і зараз сідав за працю — за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, — отже спеціально тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюрком. До сніданку — десь о годині 9-й — на бюрку вже лежала купка списаних листочків — здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим — телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертався з якихось зборів, — тоді, поза діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня, розсипав іскри добродушного чи їдкого гумору...» (виділено мною — В.М.).

В Москві, незважаючи на важкі умови заслання, хвороби любих жінок і власні недуги, побутову невлаштованість, Грушевський з усіх сил намагався дотримуватися звичного образу життя. Більше того, він прагнув зробити кожний робочий день ще насиченішим і динамічнішим, відверто признавався, що «після всіх заходів російської адміністрації і ворогів українства на те, щоб мене «изъять» і знизити морально і матеріально, **се давало мені приємне почуття незнищеності й понуджувало відкликатися на всі поклики, які звертались до мене, може, навіть уже з перебільшеною готовністю зайнятися всім і у всім...**» (виділено мною. — В.М.). В іншому місці «Споминів» Грушевський ще раз наголошував: «Мій приїзд... підняв почуття і енергію московських українців. Я з усею охотою прилучивсь до сих планів і взагалі заявив з свого боку всяку готовність приложити свої сили до того, щоб змобілізувати місцеві українські сили й зробити їх продуктивнішими».

Про «графік» роботи в арбатський період Грушевський розповідав сам: «Я працював дома зранку¹, потім коло десяти годин виходив до архівів і бібліотеки, з'їдав десь пізніш немудрий обід і потім працював дома — оскільки не було якогось засідання». Ми ще не раз будемо говорити про ці засідання та збори, в яких брав участь Грушевський, і про його численні зустрічі та побачення з різними

Це був серйозний «шматок» робочого дня, бо Михайло Сергійович прокидався до світанку. В «Споминах» якось записав: «Моїм звичаєм я збудивсь рано...».

людьми. В «Споминах» про московське життя можна навіть знайти підтвердження того, що Михайло Сергійович використовував і обід для якоїсь справи чи зустрічі. Розповідаючи про те, що в Москву приїхав його казанський знайомий доцент Стратонов, людина приємна і солідна, Грушевський зауважував: «Сходились ми на обіді, і він оповідав про свої походження...»

Власне все було майже так само, як і в молодості, коли він багато працював, а хотів зробити ще більше. Якось на 27-му році життя Михайло Сергійович записав у щоденнику: «...Де взяти часу?! Хоч би 72 години було в дню...» За словами Олександра Лотоцького, Грушевський «утилізував кожен свою хвилину на наукову і літературну працю».

Тож є правдою те, що життя Грушевського в Москві багато в чому було «тяжким, сірим і безвиглядним», але безперечно й те, що воно було наповнене милими його серцю «заняттями і клопотами». Грушевський був несказанно радий самій можливості зануритися нарешті в архівні документи й книгосховища, зустрічатися з цікавими й потрібними людьми, писати, творити...

Врешті-решт, він був щасливий саме тим, що працював.

Розділ III

Я працював...

«Українська історія як органічна цілість...»

Так само, як Грушевський в «Автобіографії», почнемо з його наукової роботи. Зі слів ученого відомо, що «написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри, питанням чести своєї й свого покоління». Ще на початку ХХ століття Грушевський опублікував невелику, але значущу, сказати б, програмну статтю «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій рішуче заявив: «Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської і ще менше — українсько-руської народності¹, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер»². Грушевський вже тоді відкинув офіційну російську історіографію і запропонував розглядати історію України як самостійний процес історії українського народу, окремого від своїх сусідів і походженням, і політичним, господарським та культурним життям³.

¹ Слід мати на увазі, що Михайло Грушевський, говорячи про українську минувшину, вживав поняття «історія українсько-руської народності», «історія України-Руси», а концепції російських істориків називав «великоруськими», «загальноруськими», «общеруськими» або «руськими». Нагадую про це тому, що сам Грушевський вимагав «обминути неясності й баламутства, які випливають з неоднакового уживання слова «русский» (не плутати з уживанням Грушевським слова «руський», яке у нього означає «український», а «русин» — «українець»). У «Вступних замітках» до «Історії України-Руси» Грушевський написав стосовно українського народу, що «його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руськини, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом».

² Михайло Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Твори у 50 томах. Том 1. С. 81.

³ Цікаво тут згадати запис гімназиста Грушевського, який був зроблений на сімнадцятому році життя в Тифлісі й опублікований 2000 року в книзі «Михайло Грушевський. З літературної спадщини». Йдеться про його конспект розгорнутої рецензії українського історика Михайла Драгоманова на книжку російського історика Івана Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее

За словами Грушевського, наслідком того, що історію Київської держави звикли бачити в ролі вступу до «руської» історії, історія України «представлялася якимсь безформним обрубок», який в очах одних мав бути виведений на сцену в XIV–XV віках, в очах інших — в XV–XVII віках. Він знову й знову повторював свою думку, скажімо, в 1907 році писав, що «з становища історичного розвитку не може бути нічого логічнішого, як сполучення історії київських часів (на Україні) з пізнішим історичним життям українських земель...»

Грушевський розробив цілісну наукову концепцію історії України, що знайшла всебічне відображення в «Історії України-Руси». На самому її початку Грушевський зауважив: «По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новітньою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветься звичайно — «руської історії»¹. Вчений відзначив, що будь-які відступи від цієї схеми розглядалися, «з недовір'ям або й гнівом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як один з проявів українського сепаратизму»².

літератури з XI по XVII век». Книга вийшла у Воронежі в 1869 році, а драгоманівська рецензія була опублікована наступного року в журналі «Вестник Европы». Вчитаемся в заключний абзац юнацького конспекту рецензії мастиного вченого:

«Таким образом, ясно видно, что Украина была не заблудшая овца славянства, подпавшая под гибельное влияние Польши и, наконец, нашедшая приют и успокоение в недрах России, но самостоятельная народность, с задатками государственности, развивавшаяся последовательно и самобытно, не замкнувшись, как Север до Петра, но принимавшая широкое участие в жизни духовной и политической Западной Европы».

Про душевний настрій та політичну позицію юнака свідчить те, що вже згаданий вірш «Україна» він підписав умовною датою «року неволі», тобто, від 1654 року, часу Переяславської угоди. Таким чином, 1883 рік — це «рік неволі 229». Таку систему датування Михайло Грушевський вживав у 1883–1885 роках.

¹ Зауважу, що Максим Горький, читаючи книгу Михайла Грушевського «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1911 рік), на сторінці 100 відкреслив олівцем якраз ті слова, в яких український історик виклав цю свою точку зору: «...за историею великорусского народа или государства, пристегивая к ней от времени до времени тот или другой эпизод из истории Украины или Белоруссии...»

Ета схема пустила такі глибокі корні, що даже весьма серьезные и чуждые политиканства люди не могут отрешиться от представления, что история украинского народа начинается с 15-16 веков, а вся предшествующая жизнь южной группы племен принадлежит истории «обшериусской», т.е. великорусской».

² Історія України-Руси. Том 1. К.: Наукова думка, 1994. С. 3–4.

Втім, видатний історик сподівався, що досить швидко переможе «конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів...» В іншому місці Грушевський писав, що «спопуляризована рядом популяризаторів схема української історії як цілості, що обіймає всі часи історичного життя українського народу, дуже скоро здаватиметься чимсь зовсім логічним і простим — такою, як вона в дійсності». Великий українець прорахувався стосовно «московської історіографії». Через сто років після появи на світ згаданої програмної статті Грушевського, тобто на початку ХХІ століття, в московських наукових виданнях можна прочитати, що «схема Грушевського була уможлядною історіографічною побудовою, що суперечить фактам». Але насправді не було іншого історика, який підтвердив би свою наукову концепцію такою капітальною працею, як «Історія України-Руси».

Саме тому багатотомна «Історія України-Руси» зайняла видатне місце в суспільно-політичному і науковому житті незалежної України, здобула широке міжнародне визнання, могутньо сприяє «розумінню української історії як одної неперервної цілості».

Хронологічні рамки цієї безприкладної праці Грушевського охоплюють час від стародавньої доби — «порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр[исту]...» і до кінця 50-х років ХVІІ століття. В листі до В'ячеслава Молотова, написаному незадовго до смерті, Михайло Грушевський з гіркою гідністю написав: **«Я всю жизнь свою посвятил исследованию истории Украины. Большой курс ее доведен в печати до 1657 г.»**. В «Історії України-Руси» Грушевський уперше дав системний виклад історії України, розробив і втілював концепцію наступності, безперервності та цілісності історичного розвитку українського народу.

Концепція Грушевського не раз піддавалася критиці і всіляким «уточненням». Але мав рацію академік Дмитро Багалій¹, який писав: «Я властиво визнаю схему М.С. Грушевського за правильну і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю...»

Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — український історик, архівознавець, громадський діяч. Один із перших (з 1918 року) академіків Української Академії наук.

За точною оцінкою Любомира Винара «Історія України-Руси» є неперевершеним і найвидатнішим твором української історіографії протягом її понад тисячолітнього розвитку». Ця багатотомна праця Грушевського досі залишається найвагомим вкладом в наукове українознавство, яке вчений розглядав як «різні галузі науки, присвячені дослідженню і пізнанню українського народу і його території в сучасності і минулості»¹.

В рамках цієї книги немає змоги та й потреби докладно розкрити зміст і наукове значення «Історії України-Руси», досить буде обмежитися переліком основних тез історичної концепції, яку Михайло Грушевський поклав в основу своєї капітальної праці. В стислому вигляді ці тези в свій час представив Любомир Винар². Всі вони впливають із згаданої праці Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

По-перше, — це безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України.

По-друге, історичний процес охоплював діяння і життя українського народу в цілості на всій його території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правового і державного розвитку.

По-третє, вкрай нераціональним є сполучення старої історії південних племен і Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV віків, «так, наче се останнє було його продовженням». Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII вік, а потім в литовсько-польський період, що охоплював XIV–XVI століття. «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»³. Таким чином, Володимиро-Московська держава не була ні спадкоємницею, ні наступницею Київської держави, вона виросла на своїм корені.

Як четверту тезу можна виокремити висновок Грушевського про

¹ Михайло Грушевський. Справа українських катедр і наші наукові потреби. — Твори у 50 томах. Том I, стор. 461.

² Любомир Винар. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик. 1991–1992. № 1–4. С. 21–22.

Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том I. С. 77.

те, що «українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій»¹.

П'яте. Внаслідок впровадження концепції «общерусскої історії» російськими істориками, «історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*², не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами»³. Ще гірше стоїть справа з білоруською народністю, яка за російською схемою «пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за Великим князівством Литовським»⁴. В цьому контексті, концепції, які тримає в своєму арсеналі російська офіційна історіографія, не є науковими і їх треба відкинути.

Шоста теза. В історичних дослідженнях головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. «Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним»⁵.

Нарешті, за словами Грушевського, найбільш раціональним у дослідженні східноєвропейської історії є «представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині»⁶.

Отже, йшлося про наукове й об'єктивне висвітлення історії трьох народів: українського, білоруського і російського. У зв'язку з цим, за висловом Грушевського, «треба б усунути теперішній еклектичний характер «русскої історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно⁷ перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами»⁸. Він блискуче виконав це завдання стосовно історії українського народу, написавши неперевершену «Історію України-Руси».

¹ Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том 1. С. 80.

² Уривків цитат.

³ Через кілька років писав про те ж само стосовно викладання української історії: «В офіціальну схему «русскої історії», прийняту однаково, майже без різниць програмою і середньої, і вищої школи, українська історія, як відомо, входить, так само, як і література, в виді відірваних кавалків, *disjecta membra*, потрібних для вияснення історії Російської держави й великоруського народу».

⁴ Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том 1. С. 78.

⁵ Там само. С. 80.

⁶ Там само. С. 82.

⁷ Послідовно.

⁸ Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том 1. С. 82.

«Я дописував останню главу...»

Залишимо цю цікаву й невичерпну тему, щоб розібратися з тим, яку саме частину «Історії України-Руси» Михайло Грушевський написав у Москві. Вчений абсолютно точно й чітко вказав на те, що тут він зосередився на завершенні VIII тому своєї капітальної праці. В «Автобіографії» Грушевський засвідчив: «З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку **війна перервала на описі Зборівської битви... в Москві докінчив історію війни 1649 р. і, довівши огляд до весни 1650 року, видрукував в Москві, як третю частину VIII тому...**» (виділено мною. — В.М.). В «Споминах» учений однозначно зафіксував: «**Я дописував останню главу, яка малювала ситуацію після нещасливого Зборівського трактату, і передрукував на машинці**» (виділено мною. — В.М.). Нарешті, у «Вступному слові» до третьої частини VIII тому Грушевський писав: «Роботу ж мою над другою половиною сього тому перервала війна, — **на початку останнього розділу отсеї книги**» (виділено мною. — В.М.).

Останній розділ тому VIII частини III називається «Зборівська угода й її безвиглядність». Зміст цього розділу Грушевський визначав так:

«Королівський похід на козаків. Блокада і битви під Зборовом. Угода з ханом. Пересилки з гетьманом. «Деклярація ласки». Прикрі і неможливі сторони зборівської угоди. Охорона status quo. Заходи гетьманської дипломатії. Соймове потвердження і його хиби. Незадоволення мас».

Знаючи про те, що московський текст розпочинався на описі битви під Зборовом, неважко підрахувати — на Арбаті Грушевський написав не більше сотні книжкових сторінок. Проте вони були присвячені надзвичайно складній ситуації й мали вирішальне значення для завершення тому.

Отже, VIII том «Історії України-Руси», що охоплював 1626–1650 роки. Конкретніше — частина III цього тому під назвою «Хмельниччина в розцвіті (1648–1650)». За словами самого Грушевського, вона представляє в можливо повному вигляді і можливо об'єктивним освітленні період найвищої сили і розвіту великого українського руху. Тобто, йдеться про період, коли після блискучих, цілком несподіваних жовтоводських та корсунських тріумфів Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподівано досягнутих успіхів і поволі дійшли до тих високих планів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які не раз так чарують нас з далекої перспективи.

Грушевський особливо наголошував, що для найглибшого вняс-

нення цих вікопомних моментів історії він провів докладний аналіз всього раніше відомого матеріалу і залучив також багато нового, невідомого матеріалу. «що кидає зовсім нове світло на деякі важні моменти в розвою цих подій — скажім на зборівське замирення й його умови» (виділено мною. — В.М.).

Справді важливий момент! Михайло Грушевський сам акцентував на тому, що текст, написаний в Москві, по-новому висвітлював історію Хмельниччини. Автор сподівався, що його суто наукова праця буде корисною кожному, хто цікавиться нашим минулим і нашим сучасним.

У «Вступному слові» Грушевський розповідав про долю VIII тому:

«Арештований і всаджений до в'язниці, а потім засланий до глухого Симбірська, я не мав змоги докінчити сеї праці і щоб вона не пропала, випустив в 1915 р. другу частину, яка обіймала огляд десятиліття перед Хмельниччиною (між іншим цілого великого українського розселення в Слобідщині, що особливо сильно розвинулося в тім часі), та початки повстання, кінчаючи битвою під Корсунем. Книга ся була видрукована тільки в числі 500 примірників і стала тепер уже великою рідкістю. Потім, коли мене переведено на життя до Москви, на осінь 1916 р., стало для мене можливим довести роботу до межі, котру я поставив для VIII тому: до того моменту, коли вияснилась безвиглядність зборівського компромісу й перспектива нового і безповоротного відірвання від Польщі стала неминучою (весна 1651 р.). Невважаючи на дуже трудні обставини мого засланського життя, я за зиму 1916/1917 р. довів до кінця сю працю й почав її друкувати в Москві, саме коли почалась революція й покликала мене до Києва. Книга друкувалась потім цілий рік, і незадовго перед зірванням зносин між Україною й Московщиною пішли її останні коректи. Потім я довго не мав про неї вістей, і тільки під час мирових переговорів, літом 1918 р., через імпровізованих поштарів, які возили пошту з Києва до Москви і назад, я передав наказ друкарні випустити книгу — і дістав разом з рахунком оден примірник з друкарською розцінкою. Не знаю, чи випустила друкарня книгу до книгарень: не бачив і не чув я ніде її сліду, і передруковую тепер з того єдиного примірника, який тоді отримав¹. Не роблю в ній змін.

¹ В «Автобіографії» 1926 року Грушевський зазначив: «видання се було закінчено вже по виїзді Грушевського з Москви і властиво не вийшло в світ, і потім Грушевський передрукував його в Відні в 1922 р., з єдиного примірника, одержаного з Москви з okazji».

В іншому місці Грушевський писав: «... Сей том я навіть надрукував, але в світ він так і не вийшов». А в «Передньому слові» до IX тому «Історії України-Руси» зазначав, що праця «не вийшла в світ, а розійшлася по руках з складу друкарні, а я з свого єдиного примірника повторив сей том у Відні в р. 1922».

щоб не вносити до викладу ніякої «політики», нав'язаної подіями останніх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли Українців ще не ділила нинішня політика.

І/ХІІ. 1921» (виділено мною. — В.М.).

«Аж не можу читати, так тяжко...»

Для того, щоб увійти в контекст історичного дослідження Михайла Грушевського нагадаю, що на початку 1649 року гетьман козацької України Богдан Хмельницький вів жорсткі переговори з польськими послами. У новітній праці «Богдан Хмельницький» Валерія Смоля і Валерія Степанкова на цих переговорах зроблено дуже важливий акцент, який у сучасності серйозно підкріплює давні висновки Грушевського:

«Хід переговорів засвідчив, що в цей час у Б. Хмельницького була сформована в загальних рисах українська державна ідея. Вона передбачала створення незалежної від Речі Посполитої соборної Української держави і стала найвищим досягненням української політичної думки XVI—XIX ст. Так, за слушним зауваженням О. Оглобліна, було перекреслено «стару ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій». Поділяємо висновок М. Грушевського: «Я таким чином рішучо відкидаю, що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. далі лишались на ґрунті козацької автономії в рамках Річи Посполитої так як стояли в р. 1648, і мовляв Зборівський договір дає нам вираз їх політичної програми... Козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і Ко до неї більше не поверталися... Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...» Зазначимо, що зміст і атмосфера переговорів засвідчили також процес зародження ідеї українського монархізму. Гетьман уперше прямо чи опосередковано демонстрував свою владу не як виборного гетьмана, а як правителя, монарха, який має «своє князівство» — Русь. Укладене перемир'я вперше зафіксувало визнання польською стороною існування Української держави» (виділено мною. — В.М.).

Саме створення такої держави стало головним досягненням і національним подвигом гетьмана Богдана Хмельницького. З його ім'ям пов'язаний вихід України на арену світової історії, початок

становлення української політичної нації. Все, що зробив Хмельницький для України, відображено у місткій формулі Миколи Костомарова: «Справа його була не на десятки років, а на цілі століття». Це блискуче показали Михайло Грушевський, інші відомі історики, а зараз розкривають сучасні дослідники.

Після того, як польська армія, порушивши перемир'я, навесні 1649 року рушила в Україну, українська армія на чолі з Хмельницьким влітку обложила Збаразьку фортецю, внаслідок чого польське військо опинилося в безнадійному становищі. Михайло Грушевський зазначав, що збаразька кампанія стала свідченням «незвичайних талантів Хмельницького як стратега і правителя». На думку історика, «дні збаразького війська здавались пораховані, і брак припасів, пороху, повне вичерпання сил привели б його до капітуляції неминучо — коли б не угода з ханом...» Справді в той час, коли польські війська опинилися в катастрофічному становищі, король Ян II Казимир пішов на таємні переговори з кримським ханом, обіцяючи татарам велику грошову винагороду та дозвіл брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму. Хан Іслам-Гірей III, не будучи зацікавленим у перемозі української армії і зміцненні України, зажадав, щоб Хмельницький припинив битву. Саме тому, не маючи змоги одночасно воювати проти поляків і татар, гетьман змушений був розпочати переговори та укласти Зборівський договір (серпень 1649 року).

Відкриємо третю частину VIII тому «Історії України-Руси» на розповіді про Зборівську битву. Грушевський пише, що вранці 6(16) серпня частина козацького війська вдарила в тил польському, цілячи в тилові вози, а друга частина разом з татарами наступала з фронту. Ситуація для поляків склалася розпучлива! Та серед гарячої битви близько полудня наспіла відповідь польському королю від хана, до якого напередодні той звернувся з пропозицією порозумітися миром: хан приймав протягнену йому королеву руку. Ще радіснішим було те, що до ханського листа був долучений лист Хмельницького, написаний в кількох місцях в тонах покійного королівського підданого. Далі в «Історії України-Русі» є драматичний абзац, який наводжу повністю:

«Розуміється, гетьман не мав заміру ні бажання відкривати в сім листі своїх настроїв — ту страшну бурю, яка мусила піднятися в його душі, коли він довідався раптом, що хан рішив замиритися з королем. І одначе се одинокий голос, який долетів до нас з сеї фатальної для гетьмана і для України ночі, коли він і його найближчі стали перед перспективою програння рішучої

кампанії. Кунаков¹ записав нам пізніші варшавські поголоски про безуспішні зусилля гетьмана опам'ятати хана, пригадати йому взяті на себе зобов'язання. і — рішучу відповідь хана, що він рішив помириться з королем, готов бути також посередником між ним і Хмельницьким, — але як гетьман не хоче миритись, не знищивши Польщі, то він, хан, його кидає і переходить на бік короля. Хоч як далекі ці поголоски, вони правдоподібно віддають істоту сих напружених переговорів, які велись між гетьманом і ханом в фатальну ніч з 15 на 16 н. ст. **В трагічній історії України не багато було моментів страшніших від сього!**» (виділено мною. — В.М.)

Як не згадати Тараса Шевченка:

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Саме так сприймав драматичну й трагічну історію України і сам Грушевський. Ще будучи молодим, він якось записав у щоденнику: «Учора (21 січня 1891 року. — В.М.) цілий день читав Богдана Хмельницького, надто велике він на мене чинить враження, **іноді аж не могу читати, так тяжко**» (виділено мною. — В.М.).

Ось де глибинне коріння уваги до «історії Хмельниччини», яку дослідив Михайло Грушевський, — в ньому самому. У них обох — у Шевченка й Грушевського — в генотипі було закладено болісно-відповідальне сприйняття нещасливої історії свого народу, яку необхідно досліджувати й знати заради кращого майбутнього.

«Прочитайте тую славу...»

В історичному масштабі, що генетично пов'язує Грушевського з Шевченком, великий вчений фактично виконав своєрідний заповіт великого поета про **написання книги** з історії України, відсутність якої Шевченко постійно відчував. Михайло Грушевський з магістерської лави запам'ятав слова сучасника Шевченка, свого вчителя, українського історика Володимира Антоновича про

¹ Кунаков Григорій (?–1659) — у 1649 році був дяком Стрілецького приказу, двічі виїжджав до Польщі, наприкінці року написав відомому записку про події в Україні та Польщі після Зборівського договору.

те, що «українська історія має ще занадто великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість». Зрозуміло, що за часів Шевченка не могло бути й мови про таку наукову фундаментальну, синтетичну працю з історії українського народу, як «Історія України-Руси». Навіть наприкінці Шевченківського століття Михайло Грушевський писав у «Передмові до першого видання» своєї капітальної праці: «Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною».

Втім, це було ясно всім свідомим українцям. У той час, коли Михайло Сергійович жив у Москві на Арбаті, Володимир Дорошенко писав, що в XIX столітті «недоставало нам ясного, повного й систематичного огляду нашого колишнього життя, а се було безперечно великою недостачею, яка сильно відбивалася на нашій розвитку, на поширенню національної свідомости в широких кругах нашого громадянства».

Найперше повною мірою відчув це саме Шевченко, що видно з його поезій. Скажімо, працюючи над «Гайдамаками», Шевченко зауважував, що «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Втім, Шевченко знав «Історію Русів»¹, «Энциклопедический лексикон» Плюшара, історичні праці Миколи Маркевича, Дмитра Бантиша-Каменського², використав коментарі до роману Міхала Чайковського «Вернигора» (польською мовою), можливо статтю Михайла Максимовича «Сказание о Колиившине» (в рукопису). Сам Грушевський визнавав, що в українській історіографії не бракувало талановитих, енергійних дослідників, прив'язаних до минулості свого народу чи до певних моментів історії України³. Вони «інтенсивно працювали над її історією й дуже багато

¹ Ця книга створена наприкінці XVIII століття. Наталія Полонська-Василенко писала: «Автор, оперуючи справжніми фактами, а більше — вигаданими, проводить свою концепцію України: її високу культуру з X століття, прагнення незалежності, конституціоналізм, відразу до абсолютизму, ненависть до гнобителів...» Дмитро Дорошенко наголошував, що жодна книга не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як «Кобзар» Шевченка і «Історія Русів».

² Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) — український і російський історик, археограф, автор праць з історії України. Його батько — Микола Бантиш-Каменський — вихідець із кнєво-могилянських «скудеїв», став першим російським істориком-джерелознавцем, який вже у XVIII столітті працював з документами на науковому рівні.

³ В умовах розвинутого соціалізму Василь Стус писав: «Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського».

зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя». В цьому контексті Грушевський, зокрема, називав прізвища знайомих Шевченка, українських істориків Миколу Костомарова та Олександра Лазаревського. Проте в цих дослідженнях «зіставалися прогалини, через які й сміливіші дослідники не відважилися перекинути мостів, а через се й зрозуміння історичного розвитку не могло бути».

В свій час немалі труднощі зустрів і Шевченко, бо розрізнені публікації не відповідали уявленням поета про справді масштабну працю з історії України, зокрема, Коліївщини, і він заявляв, що веде свою поетичну розповідь «без книжної справи». Зате важливим джерелом народної оцінки цих подій були для Шевченка перекази, втім числі й розповіді рідного діда Івана Швеця: «Спасибі, дідусю, що ти заховав В голові столітній ту славу козачу: Я її онукам тепер розказав...». У сімнадцятирічного Михайла Грушевського читаємо у вірші «Україна»:

На панів своїх роблячи
День-ніч без спочину,
Забувають українці
Славну старовину.
.....

Забувають, не забудуть
Де які, гарненько
Вони дітям все розкажуть
Про Вкраїну-неньку.

В Шевченкових «Гайдамаках» сказано, що до хатини поета прийшли пишними рядами отамани, сотники з панами і гетьмани — всі в золоті: «Прийшли, сіли коло мене, і про Україну розмовляють, розказують...»

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
.....

Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами...

Можна навести немало прикладів того, як Тарас Шевченко цінив історичні книги та документи, проте торкнувся лише періоду перебування Кобзаря в Москві. Коли в 1858 році Михайло Максимович подарував йому свою працю «Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном», поет записав у щоденнику: «Сердечно благодарен за визит и за брошюру». Або згадаймо, як у тій же Москві Шевченко нарешті з радістю забирає перші три томи праці Самійла Величка «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», залишені йому Осипом Бодянським. Це видання Шевченко просив знайти для нього ще в травні 1854 року, знаходячись в Новопетровському укріпленні.

Під час перебування в Москві Шевченко кілька разів заїжджав до книжкового магазину сина Михайла Шепкіна — Миколи, що розташовувався на Великій Луб'янці (будинок не зберігся)¹. В цей період йому дарували книги й відбитки статей російський економіст і публіцист, професор Іван Бабст, російські письменники Олександр Станкевич і Микола Кетчер², Михайло Максимович... Шевченко познайомився з відомими російськими видавцями, редакторами, знавцями книжної справи. Він зустрівся з сином Миколи Маркевича, українського історика, письменника й етнографа, автора п'ятитомної «Історії Малоросії», що вийшла в Москві в 1842–1848 роках³.

Здійснюючи поетичне осмислення рідної історії без опори на фундаментальну історію України, Шевченко ніби пророчив появу вичерпної наукової праці та її величезне значення для самопізнання й самоідентифікації українського народу. Він закликав «і мертвих, і живих, і ненароджених» українців:

¹ Микола Шепкін разом з купцем-меценатом К. Солдатовим заснував у Москві видавництво, що випустило твори М.О. Некрасова, М.П. Огарьова, О.В. Кольцова, О.І. Полєжаєва. Книгарня Миколи Шепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії.

² 21 березня Шевченко записав у щоденнику: «Кетчер подарил мне все издания своей компании...» Йдеться про книги, видані згаданим видавничим товариством «К. Солдатов и М. Шепкин», в якому Микола Кетчер брав в основному організаційно-редакторську участь. Після смерті Шевченка залишилися подаровані йому твори Тимофія Грановського, Миколи Огарьова, Олександра Полєжаєва та ін.

³ У «Споминах» Грушевський залишив своє враження від знайомства з «Історією Малоросії» Маркевича в гімназичні роки: «...Написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії русів» дуже баламутно, zostавили по собі тільки вражіння великої замішанини».

Подивіться лишень добре.
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли¹,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

Саме Грушевський відповів на ці питання, життєво важливі для ствердження національної самосвідомості українців. У цьому найперше вбачаю генетичний зв'язок між двома великими українцями. Тарас Шевченко — це код нації, в його поезії закодовані генетичні основи української духовності, а Грушевський обґрунтував право українців на самостійне державне існування, вслід за Шевченком духовно консолідував український народ, виконував історичну місію націєтворця. Він навчив українців, говорячи поетичними рядками Василя Стуса, «не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід ріжуть линвами на обіддя кілька сот божевільних літ».

«Не люб йому мир, укладений з ляхами...»

Якраз у Москві Грушевський проаналізував «зборівську угоду й її безвиглядність», «прикрі і неможливі сторони» цього договору з Польшею, вказав на те, що «зборівський фінал був тяжким ударом і для одної і для другої сторони».

У згаданій праці Смолія і Степанкова докладно проаналізовано наслідки Збаразько-Зборівської кампанії, які в «сухому залишку» виявилися найбільш успішними для ханату, бо він домогся вигідного договору з Річчю Посполитою і став гарантом дотримання українсько-польського договору обома сторонами. Попри непередбачені поступки козацькій Україні (вперше польська еліта визнала її існування як автономного державного організму), Річ Посполита мала всі підстави вважати укладені договори з против-

¹ Надрукований знак, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення.

никами найкращим виходом із тієї катастрофічної ситуації, в якій вона опинилася.

Зате мінімальними виявилися результати кампанії для козацької України. По-перше, одержавши воєнну перемогу, вона не виборола незалежності ні для всієї України, ні для себе, більше того Україна виявилася поділеною на дві частини: автономну державу в складі Польщі й терени, що залишалися під польським поневоленням. По-друге, Кримське ханство переконливо засвідчило, що всіляко протидіятиме здобуттю Україною незалежності й завжди намагатиметься використати українсько-польську війну у своїх геополітичних інтересах.

20 серпня Хмельницький разом із сином Тимошем відвідав Яна Казимира, засвідчуючи визнання його влади. Прикметно, що, чудово знаючи польську мову, гетьман розмовляв з королем тільки українською, демонструючи тим, що представляє відмінний від польського народ. Увечері разом з ханом виступив до Збаража, в якому тривала облога польської армії. Цього ж дня польська сторона переконала хана погодитися на зменшення суми за обложених у Збаражі до 120 тис. злотих.

Можна лише здогадуватися, з яким важким каменем на серці повернувся переможць з-під Збаража (до Чигирин Хмельницький прибув на початку другої декади вересня). Особливо турбувала його доля міст і сіл, які опинилися на шляху татарських чамбулів. Аби хоч трохи обмежити їхні безчинства, гетьман наказав полкам Данила Нечая та Мартина Небаби супроводжувати ногайців і кримців. Однак запобігти жакливій трагедії не вдалося: десятки чамбулів, як зграї лютих вовків, розбіглися землями Галичини, Волині, Поділля, безжально спустошуючи їх. Острог, Заслав., Сатанів, Бар та інші міста (понад 70), а також сотні сіл татари «захопили і висікли і випалили все без залишку». У неволю забирали жінок, дівчат і дітей, а чоловіків і старих вирізували. Страшну картину вчиненого погрому Подільського воєводства змалював сучасник, анонімний автор подільської «Римованої хроніки». У ній засвідчується, що татари «замки, містечка, села дощенту перетворювали у попіл; навіть з могил і гробів, задля збагачення, мертвих витягували». А люду стільки вибили і забрали в неволю, що «не лише не було кому (дітей, які блукали згарищами й шляхами. — Авт.) рятувати, але й (мертвих) ховати», тому трупи поїдали звірі й дзьобали птахи. Оскільки траплялися випадки, коли татари брали ясир у присутності козаків, то в свідомості частини населення утверджувалося переконання, що винуватцем цього лиха є Хмельницький, який начебто дозволив грабувати й брати в полон населення. Тому на голову геть-

мана посипалися прокляття, відображені в одній з українських пісень.

Повертаючись до україно-татарських стосунків у дев'ятому томі «Історії України-Руси», Михайло Грушевський наголошував, що «це ж, безумовно, найганебніша сторона Хмельниччини, і недурно народ прокляв за них Хмельницького — народ відчував це. З дивним засліпленням весь час до смерті Хмельницький і К^о дивилися на Кримську Орду як на свою двірцеву гвардію, якихось преторіанців, а в дійсності зробили з них рішаючий чинник української політики. Добутком і кров'ю українського народу вони вигодовують її — як це справедливо докоряли старшині козаки в своїм повстанню 1653 р.» У сучасній праці питання ставиться жорстко: «Зрозуміло, що 1648 р. у Хмельницького могли бути ще якісь ілюзії стосовно союзу з татарами, але чи могли вони залишитися після порушення союзницьких угод під Зборовом, Берестечком, Жванцем?»¹.

Відомості про вчинений татарами погром українському населенню вражали Хмельницького в саме серце й пекли душу. В листуванні з трансільванським князем Дьєрдем Ракоці, з яким у гетьмана були дружні стосунки, Хмельницький відверто висловлював невдоволення укладеним договором. Скажімо, наприкінці вересня гетьман повідомляв, що «справа не була доведена до того кінця, якого ми прагнули». А в листі до Дьєрдя II Ракоці стверджував: «ми знаємо, що вчинено обман, а не мир». Вважаючи, що відмова російського царя надати допомогу українській армії стала однією з причин провалу його планів, Хмельницький значною мірою вбачав у ньому винуватця трагедії українців.

В «Історії України-Руси» Грушевський наводить інформацію якогось царського посланця, прийнятого Хмельницьким відразу після Зборівської битви. Випивши за здоров'я царя, Хмельницький в хвилину щирості сказав: «Не того міні хотілося і не так було тому бути, та не поволив цар, не пожалував, помочі християнам не дав на ворогів; а вони, ляхи-погані, і різна у них віра, а на нас християн стоять за одно». І, говорячи се, заплакав — знати, дуже не люб йому мир, укладений з ляхами².

¹ В. Кремь, Д. Табачник, В. Ткаченко. Україна: проблеми самоорганізації. Т. 1. К.: Промінь, 2003. С. 106.

² Ця співчутлива нота не виключала критичної оцінки Грушевським дипломатичної позиції Хмельницького після Зборова: «Пишний гетьман стратив підставу і від своїх плянів рішучого розрахунку з Річчю-Посполитою і будовання української незалежності вернувся знов на становище скромного королівського підданого».

Отже, на думку Грушевського, зборівська угода не відповідала ні фактичному успіхові козацького війська в ході зборівської битви, що поставила королівську армію на межу капітуляції, ні тим широким сподіванням, які мали народні маси. Хоча польський уряд уперше був змушений офіційно визнати козацьку автономію¹, значна частина українських земель залишалася під іноземним пануванням, угода проігнорувала соціально-економічні інтереси міщан, селян і козацьких низів. Особливо тяжким було те, що «гетьман і старшина під натиском обставин мусіли прийняти до відома дане королем ханові ганебне позволення взяти ясир з українських земель... Сей український ясир був найтемнішою плямою зборівського акту...»² Грушевський яскраво показав, що зборівська угода фактично перекреслювала основні здобутки Хмельниччини: «Всі зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними. Се було так страшно, що гетьманське правительство не рішається навіть признатися перед ширшими кругами: одно затаює, інше... силкується обставити можливо так, щоб воно якнайменше дражнило людність».

Між іншим, це точне й конкретне спостереження вченого можна використати по аналогії до багатьох інших історичних ситуацій. Взагалі глибока науковість і документальна точність в опису й оцінці Грушевським конкретних явищ і подій неминуче викликають історичні ремінісценції, в тому числі з сьогоденням. В даній книзі немає можливості докладно розкрити цю думку, проте не можу не згадати, як у період особливо гострих дискусій навколо фільму Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу», зокрема про вибір українського народу після рішення гетьмана перейти до шведів, я прочитав у Грушевського науково виражені й прозорі своєю нешадною правдою слова:

«Не знати, за ким би пішов український нарід і старшина — чи за листами царськими чи за Мазепиними, **якби мали волю ви-**

¹ Цікаво, що Любомир Винар у книзі «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)» провів порівняльний аналіз історичних поглядів «народника» Грушевського й «державника» В'ячеслава Липинського на Хмельниччину й показав, що в оцінках діяльності гетьмана Грушевський значно глибше проявив себе як історик-державник, бо, на відміну від Липинського, вважав уже Зборівську угоду програмою незалеження України від Польщі.

² «Рішено тільки не писати в трактат сього дійсно над всяку міру ганебного і поганого пункту, і в трактатах і всяких офіціальних реляціях його промовчано — що, розуміється, не перешкодило йому дійти до загальної відомості».

бирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. **Але тепер не могли вони вибирати.** Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всіх тим же за всяку приклонність до Шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! **Україна не важилася ворохнутися проти Москви»** (виділено мною. — В.М.).

«Не любили Мазепи, не вірили йому...»

Між іншим, і в український фольклор ім'я Мазепи ввійшло з епітетом «проклятий»: «Ой, не знав, не знав проклятий Мазепа, як Палія зазивати». Непримиренний критик українського гетьмана Микола Костомаров їдко писав про Мазепу: «У народних піснях і переказах — це якесь зло і ворожа істота, але навіть не людина, а якась лиха, проклята сила: «Проклята Мазепа!»

В цій книзі немає змоги та й потреби заглиблюватися в історію життя й діяльності гетьмана Івана Мазепи, проте й обійти його згадкою було б неправильно, бо це ж той український гетьман, ім'я якого ще довго не буде правдиво трактовано в російському суспільстві. Мав рацію академік Іван Дзюба, коли писав, що в історичній пам'яті росіян і українців (власне, у типових репрезентантів відповідних суспільств) неоднаково буде поставати така постать, як Мазепа. Справа в тому, що історія Мазепи пов'язана з трагедією, в якій у кожній із сторін є своє правда. Згадаймо, що ще Кіндратій Рилєєв вклав у уста Мазепи цю думку:

Спокоен я в душе своей:

И Петр, и я — мы оба правы.

На мій погляд, справжнє повернення гетьмана Мазепи в масову народну свідомість, до свого народу почалося після виходу фільму Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу» з Богданом Ступкою в головній ролі. Пишу про це, добре розуміючи, що йдеться про кіно скоріше елітне, ніж народне, і масовий глядач навряд чи сприйняв його експериментальну естетику.

Згадую, що дискусії навколо фільму продовжувалися довго, зок-

*Нед наша надія - в нас,
всі сили - в народі!*

М. Грушевський

Ця фотографія та автограф М. Грушевського були вміщені в часописі «Украинская жизнь» (1916, № 12), присвяченому 50-річчю від дня народження великого українця. В цей час Михайло Сергійович жив на Арбаті, 55

Поштова листівка, відправлена
М. Грушевським із Риму Ф. Коршу.
19 листопада 1914 р. (друкується
вперше)

Ф. Корш

Ш. В. Д.
КАНЦЕЛЯРИЯ
МОСКОВСКАГО
ГРАДОНАЧАЛЬНИКА.

Отделение Паспортное.

11 Августа 1916 г.

№ 2897

г. Москва.

д. № 831-16.

Канцелярія увідомляєть Ваше Высокоблагородіє для надлежащих распоряженій и объявленіа проживающему въ г. Казани, бывшему профессору Львовскаго Университета Михаилу Сергѣевичу ГРУШЕВСКОМУ, что Командующій войсками Московскаго Военнаго Округа разрѣшилъ ему пріѣхать на жительство въ Москву.

За Управляющаго Канцелярією

1916 г. 18 августа гласомъ Императора
Грушевский

М.В. Август 31/дн. Считается
стало на сироты до 1. Моск
Вн. и. у. р. : М. Грушевский

Графи М. Грушевського на документі, що дозволяв йому переїзд із Казані до Москви. 18 і 31 серпня 1916 р. (друкується вперше)

1765-1914 г.

Центральный Государственный
Архив
Фонд № 69
Оп. 17
Сд. хр. № 1765-1914

ДѢЛО

Отдѣленія по охраненію общественной
безопасности и порядка въ Москвѣ.

ПРИ УПРАВЛЕНІИ

Московского Градоначальника.

*Ориноводителю мазепинского удивления
профессору Львовскому Университета
Михайла Сергійовича Грушевського
и др.*

По описи № 1765-1914 г.

Началось 191 год.

Кончилось 191 год.

Хр.	Листов.
Мод. №	№ 1765
г. 1914	

Центральный Государственный
Архив

Фонд № 69 Опись № 12

Справа з Державного архіву Російської Федерації
«Про керівника мазепинського руху професора Львівського
університету Михайла Сергійовича Грушевського» (друкується
вперше)

Підписи

63 27.

1916 года, Насколько 10 дня, я пишу тебе -
равный даю некоторую подсказку в
том, что мне известно о тебе, что
я состою под маской карьеры,
попытки и в будущем предвзято обдумать,
связать, так или иначе, о своем будущем
дальше русская инициатива. Митрофан Семенов
Грушевский.
Митрофан Семенов Грушевский

Підписка М. Грушевського про оголошення йому гласного нагляду поліції
в Москві. 10 листопада 1916 р. (друкується вперше)

1916 г. 10 ноября
№ 15 15001
В Московском Охранном отделении
(на 2504500)
Препровождая при этом
самостоятельно Грушевский заявление
и подписав его о подании гласно-
му великому князю надзору - надзору,
что надлежит за Грушевским
уведомить.
Дир. Охранного отдела.
Митрофан Семенов Грушевский.
Митрофан Семенов Грушевский

Повідомлення підполковника 2-ї дільниці Пречистенської
поліцейської частини в Московське охоронне відділення про
встановлення гласного нагляду за М. Грушевським (друкується
вперше)

Церква Миколи Чудотворця
в Плотніках на Арбаті.
М. Грушевський поселився
недалеко від неї

Такий вигляд має нині ріг будинку, в якому жив М. Грушевський (№ 55 по
Старому Арбату і № 32 по Денежному провулку)

13. IX. 1916

Мояму до Арбата Станиславу
Самоварову Своїм вітанням.
Довідаючись, що він перебуває в
Москві: Арбат 55 кв. 8
(уряд Венедикта). Буду дуже
хвилюватися і напевно переїду. На
справу загальну, відносимої до
мого перебування в Києві на
листу і відповісти на лист
також відповісти, який лист, і
сподіваючись відповісти з Києва -
напевно відповісти на лист! На
чортів Венедикта! (Д)

Моя дружина, відповісти на лист
(Арбат 55, кв. 8 з Арбата,
кв. 8, 83-й сирот), уряд до

Дуже вдячний, а тимчасово
робити на основі. Дякую за лист
написаний.

Дякую до вас дуже!

1. X. 1916.

Арбат 55 кв. 8

Моя М. Грушевський

Лист М. Грушевського до С. Єфремова від 13(26) вересня 1916 р., в якому він
перше називає свою адресу на Арбаті. Витяг із листа Грушевського до
Могілянського від 6(19) грудня 1916 р. з арбатської адресою. Витяг із листа
Грушевського до О. Олеся від 1(14) січня 1917 р. з адресою Арбат. 55, кв. 8

СПИСОКЪ

в октябринскій годъ гласнымъ полиціискимъ надзоромъ
 провѣряетъ *Михаилъ Григорьевичъ Грушевскій*
 историкъ *Владимиръ Григорьевичъ Грушевскій*
 Составленъ 10 ноября 1916 г.

ВОПРОСЫ.	ОТВѢТЫ.
1. Имя, отчество, фамилия и полъ.	<i>Александръ Степановичъ Грушевскій, писатель (по нашему, а не по закону) русскій мужъ</i>
2. Мѣсто рожденія.	<i>г. Полесье, Люблинскій уѣздъ</i>
3. Мѣсто жительства.	<i>Курскъ</i>
4. Возрастъ.	<i>51-ио лѣтъ</i>
5. Гражданство или мѣсто происхождения.	<i>Гражданинъ (русскій) и мѣсто университетскій.</i>
6. Имѣетъ ли подд. статус или гражданство.	<i>Нѣтъ</i>
Вѣрно: <i>Заполнено</i>	

64

7. Жена ли холостъ. Если холостъ то холостъ.

8. Имѣетъ ли жну и если имѣетъ, то жена и дѣта.

9. Имѣетъ ли родителей и если имѣетъ, то кто и какъ имѣетъ.

10. Имѣетъ ли братьевъ и сестеръ и если имѣетъ, то кто и какъ имѣетъ.

11. Служитъ ли на нѣмъ въ какое общество или въ какое общество и въ какое общество.

12. Если общество его на нѣмъ не служитъ, то гдѣ будетъ прожить послѣ выдана.

13. Имѣетъ ли собственнаго средства или въ чемъ они заключаются.

Документ, який піднаглядний М. Грушевський власноручно заповнив 10 листопада 1916 р. в арбатській поліції (друкується вперше)

записки на русском языке

Зачем-то, и даже односторонне
профессор заведующий в 1966
много разговаривал с министром
наш и государственный аппарат

самъ погребенъ наемъ

мы не устали

must be understood

12. Since Lincoln at Cambridge
 married a girl from among the
 19th. was at home to the young
 a. the autumn 1916. to the young.

не. поиграю

150 ноября 1960. Миссия Гурмаева
Полный. Сухая вода. (1)

М. Грушевський

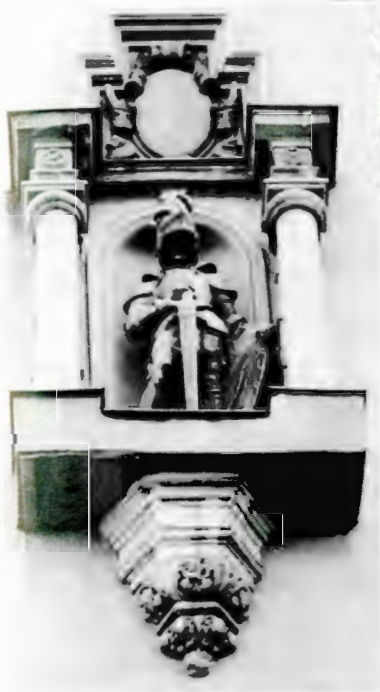

М. Грушевська

К. Грушевська

Сучасний вигляд «стрімких
сходів» у будинку № 55, про-
я М. Грушевський писав у
«Споминах»

Ничар на будинку № 35 на розі
Арбату і Калюшина провулка

Фрагмент будинку № 28 на Арбаті

М. Гл. Архивъ М. Ин. Д.

ЛИСТЪ ДЛЯ ЗАПИСИ ТРЕБОВАНИЙ ЗАНИМАЮЩАГОСЯ ВЪ ЧИТАЛЬНЯХЪ

Грушевскій Михаилъ Карповичъ
на 1916 годъ.

Занимающийся при угодъ сласть каждый разъ въѣздъ съ дѣлами и книгами и этотъ листъ.
При записи дѣла указывается разрядъ жкх, годъ. № или №№ и число и краткое содержа-
ние (по разрядамъ).—для рукописей библиотекъ—название, оба №№ по каталогу и форматъ.

Мѣсяцъ и число.	Наименованіе реестровъ, дѣлъ, рукописей и книгъ.	ОТМѢТКИ завѣдующаго читальнями.
17	Копія Меморіала № 35 Смѣшаніе съ Меморіаломъ, вѣдѣмъ зъ Меморіаломъ, под- краски, Тавризмъ, сѣверъ 2 1873-1886 24 жкх	Въз. 4 жкх / 26 жкх Въз. 2 жкх. 19 жкх. Въз. 19 жкх. Въз. 2 жкх.
19	Павловскій мѣд. № 1 и 2 мѣд. 2, 1912, м. Е Книга разигоука J. Michelsona, Книга 1 жкх	Въз. 19 жкх. Въз. 2 жкх.
25	Актъ о разигоука J. Michelsona 2 жкх. 1 жкх. 1912, м. Е. Жакіа, Кривіа	Въз. 26 жкх / 2 жкх Въз. 2 жкх. 2 жкх. Жкх.
27	Публикаціи, издаваемые мѣд. жкх	Въз. 2 жкх. Жкх. 1 жкх.
4	Гравюра Огюста Громека	Въз. 4 жкх. Въз. 2 жкх.
9. 21	Актъ о разигоука J. Michelsona Копія Б. Хмельницка Меморіалъ Самовидца, мѣд. мѣд. 2 жкх. 1 жкх.	Въз. 2 жкх. Въз. 2 жкх. 2 жкх. Въз. 2 жкх. 2 жкх. Въз. 2 жкх. 2 жкх.
15. 21	Публикаціи, издаваемые мѣд.	Въз. 2 жкх.
23. 21	Собр. мѣд. 2 жкх. м. Е	Въз. 2 жкх. 2 жкх. Въз. 2 жкх. 2 жкх. 2 жкх.

Замовлення, зроблені М. Грушевським у Московському Головному архіві
Міністерства закордонних справ Росії в жовтні 1916 — січні 1917 рр.

Мѣсяцъ и число.	Наименованіе разстрога, дѣла, рукописей и книгъ.	ОТМѢТКИ завѣдующаго читальни.
1917 3/2	Алтайск. Разстр. м. 13 и 18 Theiner Vetsen Monumente Poloniae abolitiohanda m. 115 Supplementum ad hist. Russicae Monumenta. Горбачевскіи? Острогор. илландскіи	Вид. 12 экз. Восточн. 12/1 экз. Новел. Вид. 13 экз. Восточн. 15 экз. Вид. 3 экз. 18/1 экз. Восточн. 27 экз. 14/1

Выдача документовъ до 2-хъ часовъ. 6

М. Гл. Архивъ М. Ин. Д.

ЛИСТЪ ДЛЯ ЗАПИСИ ТРЕБОВАНІЙ ЗАНИМАЮЩАГОСЯ ВЪ ЧИТАЛЬНІАХЪ

Горбачевскіи? Монахъ Сербскіи

на 1917 годъ.

Занимающійся при уходѣ слѣдуетъ каждый разъ вѣдѣть съ дѣлами и книгами вѣ этотъ листъ.

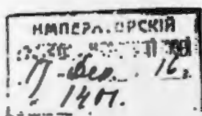
При записи дѣла указывается разрядъ его, годъ, № или мѣсяцъ и число и вѣрное содержаніе (по разстрогу),—для рукописей—названіе, оба №№ по каталогу и формату.

Мѣсяцъ и число.	Наименованіе разстрога, дѣла, рукописей и книгъ.	ОТМѢТКИ завѣдующаго читальни.
1917 3/2	Крестная Меморіа м. 35 Синодальн. и Монахскіи, 18 экз. Восточн. Восточн. русскія, Польскіи, черн. 18 экз. Горбачевскіи? Острогорскіи, илландскіи, 18 экз. Восточн. Вѣд. 18 экз. Восточн. Вѣд. 18 экз. Восточн.	Вид. 12 экз. Восточн. 12/1 экз. Вид. 13 экз. Восточн. 15 экз. Вид. 3 экз. 18/1 экз. Восточн. 27 экз. 14/1

Московский Головный архив Министерства закордонних справ Росії та його бібліотека (внизу), де працював М. Грушевський

Въ Императорскую Публичную Библиотеку.

И.И.З Румянцевскій Музей имеетъ честь по-
ковѣннѣе просить о высылкѣ для занятій И.С.Грушев-
скаго слѣдующее изданіе: "Archiv für oesterreichi-
sche Geschichte, B.LIX, 1890 (Peter v. Farchevich von
I. Pejasevic).

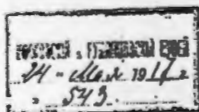
МИНИСТЕРСТВО
АРОДНАГО
ПРОСВѢЩЕНІЯ
УПРАВЛЕНІЕ
ИМПЕРАТОРСКОЙ
ПУБЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

17-го декабря 1916 г.

Въ ИМПЕРАТОРСКИХЪ Москов-
скихъ и Румянцевскихъ Музей.

На отношеніе отъ 17 декаб;
сего года, за № 1401, ИМПЕРА-
ТОРСКАЯ Публичная Библиотека
имѣетъ честь препроводить при
семъ, для занятій И.С.Грушевска
го, срокомъ на два мѣсяца, слѣ-
дующее изданіе: " Archiv für
oesterreichische Geschichte. B.
LIX. 1890. /Peter v. Farchevic
von I. Pejasevic/

Директоръ *Румянцев*

Въ Отдѣленіе русскаго языка и словесности Акад.Наукъ

Московский и Румянцевскіи Музей имѣетъ честь воз-
вратить препровожденное при отношеніи отъ 21 декабря
прошлаго 1916 г. за № 2623 для занятій проф.И.С.Грушев-
скаго изданіе.

Документи, пов'язані з замовленням М. Грушевським однієї з книг у Рум'янцевській бібліотеці

ВІСНИК

(Nachrichtenblatt
des Bundes
zur Befreiung der Ukraine)

Союза визволення України

6451

Виходить раз тиждень в неділю.

Ціна передплати виходить 15 К., 15 Мар., 3 Дов., 6 рублів,
місяця 8 К., 8 рублів, квартально 4 К. 50 сот., 1-75 руб.
Ціна цього числа 40 сот., 15 коп.

Редуктор Комітет.

Видане і відомою за редакцією: Микола Трохимів.
Адреса редакції: Wien VIII., Josephstadtstraße 79, II, Tür 19.
Адміністрація: Tür 6. Телефон: 13430. Чек. номер: ч. 107.090.

Менших рукописей і віршів не зворотять ся; з приводу того не ходять ся в німці пораненням.

III рік. Ч. 67.

Відомо, 3-го грудня 1916.

Ч. 127.

Михайло Грушевський святкує 50 ті роковини свого трудячого життя. Святкує їх далеко від своєї України, в чужій, немилій чужині, де його, учителя й духового проводника російської України, загнала ворожа сила — брутальна сила російського царату. Святкує їх у борі, коли загнаними курять си галицька та володимирська земля, коли мільони синів і доньок України страждають, захоплені невимовною силою світової несправедливості, коли мільони дітей України привозили „по за Україну, а за Півсяк“ провозити „проз добру, по чорну“, коли мільони українських жінок і дітей тиняться ся по світу без крини над головою, без куска хліба в роті, коли над Україною проноситься ся одне з найжорстокіших лихоліть, яке ой великій Многострадалній землі наняти історична доля. Святкує з кривавими, обомлілими серцем, гіркою співдією, але також з філософсько рівновагою того, кому відкриті справжні мукі долі народу й кому звісні шляхи та права розвитку рідного народу.

Михайло Грушевський не жє сираді з самотності та душевно рівновагою глядіти серед світової хуртовани на майбутнє діла, про яке він мігмо може сказати словами Гінліянина: *kuhtu rei jagda raga lui* — слога діла я був великою частиною, до нього велико причисляю! Ного ухолона сирава, сирава Україна, не розсидла си. Навіжки: світова війна може навіть скінчить ся її не більшим спокійством, її сальнішим ворожубакам. Але ото діло, задля якого він ушов нік трудив си і для якого дальше трудить он, нікому він на жертвину поклав

своє глибоке знання, бистрий ум, невичайний розум, муравлину працю й особисту кар'єру — діло України не заситило ся у велику хвилю міжнародних змагань, але пронесло ся значим відомомом по широкому світу, виступило в могутніх змислах на міжнародно арену.

Михайло Грушевський, як схищено, дуго причаєний до цього діла неперестав, відкрити та несподівано України. Призначив як учителя нації, як один з її остеріжливих стовпів а її блукаючих до обідньої землі, як один з її духовних проводників і ідеологів її визволення.

Михайло Грушевський се великий учитель нації, ученою, що синити у глибоку дамо-интуальність свіста, добув з них скарби національної мисливщини, поруч нації її діла і іррадіації, поруч її й історичну гідність, сестері науково обосовану українську схему історії східних Славян, наукову уфрутовану історію України як історично-національної одиниці.

Михайло Грушевський се один з ідеологів нації, що вказують їй шлях розвитку в сучасності і майбутнє. Ніко

таким він несподіваний продовжувач і розвивач ідеології кизило-мистецтвських братчиків і Михайла Дрогомилова, ідеологів спомини національно-політичних змагань України еволюційною дорогою та шляхом федералізму. Як ученому, глибоко критичному й насичено сполучіною думачою умова дласа йому думка натістрою; зато тим глибоко шкваріюю й твердо уфрутовані переконання про сполучіную іспидкачість кизилоу України дорогою відбісина федералізму.

Професор Михайло Грушевський.

рема, вони стимулювалися XII відкритим російським і IX міжнародним кінофестивалями в Сочі (червень 2002 року). «Молитва за гетьмана Мазепу» була поставлена в конкурсну програму «Кінотавру», проте фільм не здобув жодної нагороди. Це зрозуміло, бо сприйняття фільму, передусім у Росії, було суціль політизованим. Скажімо, міністр культури Росії Михайло Швидкий заявив, що «фільм певною мірою спотворює історію й не піде на користь відносин між Росією і Україною». Втім, ще раніше, в лютому 2002 року, ледве встигли показати фільм на Берлінському кінофестивалі, як російський канал НТВ у популярній програмі «Намедни», нічтоже сумняшеся, оголосив, що в ньому... «національна гордість малоросів утверджується за рахунок великоросів». Але ж сьогодні даремно сподіватися на те, що український народ у незалежній державі буде відчувати й усвідомлювати себе народом «малоросійським». Так само дивно було чути докір НТВ про те, що у фільмі «російським духом і не пахне». Чому там мало «пахнути російським духом»? Точніше, чому запах мав бути саме такий, який подобається «великоросам»?

Не випадково Леонід Кучма назвав свою книгу про самоідентифікацію українського народу, що вийшла в 2003 році, «Україна — не Росія». Мабуть, ніхто на такому високому рівні не виразив коротше суть наукової концепції Михайла Грушевського. Саме ця спокійна констатація і складає дуже важливу складову української ідентичності. До речі, в цій книзі висловлена думка про те, що «у наші дні заповзятє ставлення до Мазепи, як до зрадника, вже безглуздий анахронізм».

Гідні подиву були й російські рецензії на фільм, які здебільшого були переповнені великодержавним роздратуванням на... саме існування незалежної України. Скажімо, журнал «Огонек» писав, буцімто в усьому світі про Україну знають лише те, що «вона у Росії газ краде» й лише дякуючи фільму Юрія Іллєнка «світ нарешті дізнався, що газ, може він і чужий, але естетика у суверенної України самобутня». Ось така вкрай дешева й не менше політизована іронія. Режисер усім відповідав: «Не плутайте імперське з російським. У фільмі немає жодного натяку, навіть жесту антиросійського».

Звичайно, поетично-метафоричний, вертепно-сюрреалістичний, барочно-модерновий фільм Юрія Іллєнка не може бути путівником по біографії Мазепи чи кінематографічною ілюстрацією до історичних подій того часу. Зате він викликає асоціації, будить почуття й думку, допомагає емоційно сприйняти й осмислити рішення й вчинки гетьмана, його добу.

Навіть супермодні, сюрреалістичні сцени за участю Богдана Ступки наповнилися найглибшим психологізмом і найвищим реалізмом. Майстер органічно й правдиво передав багатолітність, велич і патріотизм гетьмана, його любов до України. Не бачу нічого дивного й надзвичайного в тому, що фільм про такого незбагненного й суперечливого гетьмана викликав стільки суперечок. Дивно, якби було б інакше.

Мазепа у виконанні Ступки — не безгрішний гетьман, бо ж сказано в Біблії: «...немає людини праведної на землі, що робила б добро й не грішила». В народі здавна кажуть ще коротше: «Всяк чоловік не без гріха». Мазепа у Ступки різний — розумний і аристократичний, владний і догідливий, сильний і кволий, хитрий і мудрий, терплячий і жорстокий... Це водночас крупний державний діяч і політичний пристосованець, досвідчений дипломат і переконаний макіавелліст, мудрий зверхник і підступний інтриган, старий чоловік і неабиякий коханець. Він умів правити державою і вести війну, плести інтриги й розплутувати їх, любити й ненавидіти, карати й милувати...

Проте найголовніше в тому, що гетьман України, говорячи сучасною мовою, кардинально змінив зовнішньополітичний курс держави і в тому не було нічого надзвичайного, тим більше зрадницького. Так робили, роблять й будуть робити лідери всіх держав світу.

У Мазепа були на те вагомі причини. Сам гетьман у листі до полковника Івана Скоропадського в жовтні 1708 року писав, що «ворожа нам здавна сила московська» прийшла в Україну «не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання». Мазепа переконував у тому, що «московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ» і покладав надію на те, що саме Карл XII «завжди оборонить (Україну. — В.М.) шасливою зброєю від того московського тиранського іґа Вітчизну нашу Малоросійську і Запорізьке Військо звільнить...»

Зробивши історичний вибір, Іван Мазепа поклявся перед своїм одностудцем і продовжувачем незалежницької політики Пилипом Орликом:

«Я кличу всемогучого Бога на свідка й клянуся, що не для почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що остате під мою владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського наро-

ду, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при божії допомозі так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, **не загинули ні під москалями, ні під шведами**. Коли ж я це роблю ради яких небудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святій, єдиній і неповинна мука Христова» (виділено мною. —В.М.).

Завжди були й зараз знайдуться люди, які засумніваються в щирості цих слів історичного гетьмана, проте Мазепа, якого зіграв Ступка, міг сказати їх перед Богом лише щиро.

Ступчин Мазепа — **великий гетьман, бо добро його, зроблене для України,— велике**.

Врешті-решт, це підтверджує й народна приказка: «Од Богдана до Івана не було гетьмана».

Дивлячись краші кадри «Молитви за гетьмана Мазепу», я подумав, що фільм філософськи прозвучав в унісон з основоположними рядками Василя Симоненка:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Втім, що дивного в тому, що два видатних українських шестидесятники, ровесники за віком, зійшлися в сприйнятті й розумінні доленосної проблеми незалежної України.

Інша справа, що у фільмі «Молитва за гетьмана Мазепу» дивує однобоке трактування образу російського царя — справді жорстокого й лютого ворога українського народу. Зобразивши Петра I убогим і примітивним, не виправдано неврастенічним, істеричним, крикливим, з вираченими очима й перекривленим ротом, автори фільму погіршили перед правдою історії. Розширюючи документальну базу оцінки Петра й руйнуючи старі міфи про нього, не варто створювати нові ідеологічні міфологеми, що також насичені сучасною упередженістю.

Бо насправді, незалежно від суб'єктивних оцінок, а також тих нещасть, що «скажений Петро» (Шевченко) приніс українцям, об'єктивно він був великим історичним діячем і визначним сучасником Мазепи, ніяк не меншим від українського гетьмана. У великого Мазепи були великі суперники. Ми не повинні ставитися до них однобоко, тобто так, як впродовж трьох століть ставилися досі до Мазепи в Росії.

Знову й знову повертаючись до драматичного моменту історії, головними дійовими особами якого були цар Петро і гетьман Мазепа, Михайло Грушевський прийшов «до переконання, що властиво комбінація Мазепа могла мати будучність, якби не викопав її могилу своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою...» Полтавська перемога «закопала» Мазепу і мазепинців з їх планами, взагалі глибоко підірвала українські автономічні змагання, вони вже більше не спромоглися на ніяку серйозну політичну акцію, на проголошення української державної ідеї ще коли-небудь. «Без полтавської перемоги все се могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть, би не впала. Україна зісталася б особним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави».

«Вияв розвалу української революції»

В тексті, написаному на Арбаті, Грушевський одним реченням яскраво змалював душевний стан Хмельницького після Зборова: «Тяжкою занозою сиділа в його душі ся зборівська угода, що поставила його в таке фальшиве, небезпечне становище в zenіті його слави й могутності в момент найбільшого розмаху його політичних планів і мрій...» Правда, гетьман сподівався на те, що нові історичні обставини дадуть йому підстави для того, щоб зборівські зобов'язання «зложити до архіву як уневажені». Грушевський розкрив далекоглядні заходи гетьманської дипломатії у цій екстремальній обстановці. Він називав «обставину, що в даній хвили змушувала до заховання відносин з Польшею... се що міжнародні відносини не давали все ще якогось певного опертя в конфлікті з Польшею». Та надії польської сторони на те, що козацька Україна тепер уже без усяких умов мусить вернутися під її владу, а польське військо займе широкі пограничні землі, визначені зборівською угодою, не справджувалися: «...Гетьманське правительство ніяк не могло сього дозволити. Воно далі не пускало ні польського війська до пограничних територій ні панів і їх урядників до маєностей».

Грушевський змалював також широке незадоволення мас зборівськими результатами і підкреслив, як «безоглядно розправився гетьман з повстанням, яке... виникло на Запоріжжі» (початок 1650 року). Грушевський прийшов до висновку, що «гетьманське правительство, незважаючи на всі дуже грізні і небезпечні позначки народного не-

вдоволення... все таки не хотіло в тій хвили... зривати зборівську угоду». Проте «конфлікт висів весь час у повітрі, і було тільки питання часу, коли він мав упасти — коли мали вірватись ті перепони, що ще притримували його вибух»¹.

Цими словами закінчується третя частина VIII тому «Історії України-Руси».

Дозволю собі дуже коротко вийти за рамки підвладного нам восьмого тому. Грушевський писав у наступному томі, що смерть Хмельницького «не була фатальним нещастям, що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — це був вияв тої страшної руйни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі й переходив сили і можливості і гетьмана і його оточення».

Опираючись на цю методологічну тезу видатного вченого, цікаво розмірковують сучасні дослідники Василь Кремень, Дмитро Табачник і Василь Ткаченко у згаданій колективній праці «Україна: проблеми самоорганізації».

Безумовно, Хмельницький — центральна фігура найважливішої епохи в житті українського народу, видатний діяч, головний її актор, людина справді велика за своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але й ця історична особа виявилася, на жаль, безпорадною перед суспільним розвитком, викликаним самою українською революцією. Чергова спроба розв'язати проблему поєднання східної культурної традиції з традиціями європейських суспільних відносин виявилася неспроможною.

Сучасник Великої Англійської революції, Хмельницький не мав відповідного геополітичного терену — територія його влади звідусіль мала відкриті кордони. Не мав він, як Кромвель, вишколої інтелігенції та традицій старої і сильної держави. Навіть коли б Богдан Хмельницький мав надприродні здібності й розумів логіку суспільних подій та ідеалів, які й не снилися його оточенню, він все одно не здійснив би нічого помітного для їх реалізації, більше того — лишився б самотнім і незрозумілим для сучасників, та й, врешті-решт, не вийшов би на провідні позиції. Будь-який провідник народу не може вийти за межі тих переконань, тієї культури та моральних норм, якими володіє найширша маса. Феодалізм у Східній Європі, на відміну від Англії, ще не вичерпав себе, і верства покозачених селян — свого роду вільних фермерів — ще не могла забезпечити собі місця в со-

¹ Вже навесні 1651 року почалися нові воєнні операції.

ціальній структурі суспільства, на яке могли розраховувати вільні фермери Англії.

До цього додавалися й успадковані дефекти євразійської соціальної структури — недорозвинутість українського міста, слабосилість міщанства, інтелектуальна слабкість (порівняно з Європою) і малочисельність інтелігентських верств, їх невпинний занепад унаслідок колонізації чи еміграції в російські землі. І, що найголовніше в плані соціокультурного протиріччя, на думку Михайла Грушевського, дошкуляла культурна відірваність України від загальноєвропейських процесів, коли висохли джерела її візантійської культури і вона через свою належність до східноєвропейського культурного світу не знаходила опертя в якомсь новім культурнім циклі: ні в католицьким, ні в протестантським. Врешті-решт, Україна йшла по шляху реформації суспільства з усякими дефектами, переймаючи найбільш відсталі, але добре відомі їй моделі католицької реакції тодішньої Польщі.

Одначе, як вважають згадані автори, велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, було для народу благодійним. Воно високо піднесло «простих людей» над рівнем їхньої неволі й гноблення, дало їм можливість відчувати себе повноцінними людьми, побачити привабливу перспективу вільних людей, що стали над старими класовими і становими перепонами, отримавши визнання в міру своєї енергії, здібностей і заслуг. Ідеал козащини, вільного фермера став на віки провідною зорею українських мас.

Що й говорити, козацтво стало провідною силою в Україні. В його руках зосередилися не лише політична влада, але й величезні матеріальні цінності, в першу чергу земельні. Козацтво виявило схильність до розвитку господарства за хutorським типом. Взагалі у вогні визвольної боротьби на значних просторах вигоріло кріпосництво і панщинно-фольваркова система, знищувалося велике і навіть середнє землеволодіння (крім монастирів), утверджувалося дрібна козацька власність на землю. Звичайно, як писав Орест Субтельний, «для козацької еліти, не виключаючи і гетьмана, будь-яке зазіхання на інститут кріпосного права означало б підриєв системи, у якій вони самі посідали вигідне і почесне місце». Проте насправді, не скасовуючи кріпосного права як інституту, Хмельницький зробив вільними величезну кількість людей. Гетьман поповнював козацький «реєстр», набираючи нових вояків у найбагатших магнатських маєтках. Оброблювані такими козаками земельні ділянки також відходили від панів. Гетьман відбирав у великих землевласників цілі волості, коли вважав, що вони неза-

конно загарбані в минулому. Фактично він насаджував новий тип українського хлібороба, що найбільше наближався до фермера. Кожен козак ставав власником своєї ділянки, й за це був зобов'язаний нести військову службу, але зате звільнявся від усіх інших поборів. Це була велика реформа!

40 тисяч записаних до реєстру — це 40 тисяч козачих родин (а Хмельницький записав ще і «з гаком»). Крім того, він дозволив усім бажаючим йти, понад реєстр у «охочі» козаки. В результаті панське землеволодіння було значною мірою підірване.

В той же час козацьке землеволодіння створювало могутню соціальну базу консолідації українського народу, розвитку української державної ідеї.

Процес її становлення й поглиблення розкритий вже згаданими сучасними дослідниками Валерієм Смолієм і Валерієм Степанковим, які дали інтегровану оцінку складному й важливому періоду в історії українського народу:

«Маємо підстави стверджувати, що саме протягом 1648–1657 рр. у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана. Її утвердження (попри всі складнощі й суперечності цього процесу) зіграло вирішальну роль у розвитку свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національно-політичного самовизначення. Проте на шляху реалізації державної ідеї доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги ззовні. І все ж, дякуючи волі до боротьби за незалежність і політичному генієві Хмельницького, вдалося добитися витворення держави, не були втрачені перспективи возз'єднання в її межах усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності. Саме на цьому етапі національної революції надзвичайно бурхливо розвивалися почуття українського патріотизму, національної гідності й гордості, за новоствореною державою утверджувалася назва «Україна», а її мешканці чимраз глибше усвідомлювали себе українцями».

Втім, якби тоді українці визнавали себе окремою нацією, то наша історія склалася б інакше. Ще Володимир Антонович відзначив

відсутність в українцях XVII століття прагнення до державного виокремлення, що Хмельницький не міг не брати до уваги.

На розвиток викладених ідей і думок додаю інформацію про сучасне трактування Зборівської угоди, концентровано висловлене в книзі Леоніда Кучми «Україна — не Росія». В цій книзі зазначається, що Зборівська угода «була, по суті, ще і першою конституцією України. Вона значить для України не менше, ніж Велика хартія вольностей для Англії». Саме з цього часу весь тодішній Старий Світ, і Росія також, визнали державу Хмельницького в якості окремого державного утворення з власною територією на обох берегах Дніпра, з чіткими, а не приблизними кордонами, своєю армією, судом, віросповіданням, органами управління і, треба відзначити особливо, мовою. Уперше після литовського завоювання Києва в XIV столітті Україна (ще, щоправда, не під своїм ім'ям) виступає в державній якості.

Три воєводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське — виділилися в автономну козацьку державу, керовану за козацькими звичаями. Україна мала право на зносини з іншими країнами. Польському війську стояти на його землях не дозволялося. Усі посади і чини відходили до православних, єзуїти позбавлялися права перебування в Києві й інших містах, де існувалися «руські» школи, київський митрополит одержував місце в польському сенаті.

Повертаючись до московських досліджень Грушевського, зауважимо, що текст, написаний на Арбаті, свідчить про глибину й фундаментальність дослідження, залучення величезної кількості нового документального матеріалу, прагнення до максимальної об'єктивності і дотримання принципів історизму, до ґрунтовних наукових висновків і вивіренних історичних аналогій. Московські сторінки «Історії України-Руси», як і вся багатотомна праця, й тепер вражають не лише блискучим науковим висвітленням історичного процесу, а й неминущою актуальністю для сьогодення.

Українська громада в Москві добре розуміла величезне значення роботи Грушевського над «Історією України-Руси». В журналі «Украинская жизнь» (1916, № 12) відзначалося: «Окрім наукового, **праця проф. Грушевського має ще й велике національне значення. Відродження всіх слов'янських народів починалося або зміщувалося з появою на народній мові їх наукової історії.** Такої історії не було в українського народу до появи «Історії» проф. Грушевського. Поява її — факт великої важливості в житті цього народу» (виділено мною. — В.М.).

Характерно, що й через майже дев'яносто років у передмові до I тому Повного зібрання творів Грушевського також підкреслюється: «Інші народи вже давно видали повні зібрання творів батьків своєї нації — скажімо, чехи видали праці Т. Масарика, поляки Й. Пілсудського. Українцям необхідно надолужувати згадане... Без М. Грушевського світові важко пізнати українську націю».

Наукове слово Грушевського, як і поетичне слово Шевченка, стоять і нині на сторожі України.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива.
Як їх почує!.. Знать од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!

«Не того мені хотілося і не так було тому бути...»

Перечитуючи сторінки, написані Грушевським у Москві, згадав я фільм «Вогнем і мечем», про повстання українського народу проти Речі Посполитої у XVII столітті, який наприкінці XX століття зняв знаменитий польський режисер Єжи Гофман за однойменним романом знаменитого польського письменника Генріха Сенкевича. Про зйомки дізнався навесні 1997 року від Богдана Ступки, якому Гофман запропонував роль Богдана Хмельницького. Вже тоді відбулася у мене зі Ступкою розмова, яку я опублікував у пресі й у книзі про нього:

— Очевидно, Гофман, запрошуючи тебе на роль, сподівається, що тим самим зменшує кількість критичних стріл в свій бік з української сторони.

— Цілком можливо, якщо врахувати, що вони полетіли тепер в мене... Так, я погодився грати у фільмі, який зачіпає трагедію двох народів — українського й польського... Проте взагалі фільм буде про велике кохання, про великі людські почуття, про справжню вірність. Пристрасті, які розгорілися навколо моєї участі у зйомках, як і численні протести в Україні проти цього, занадто політизовані, втім, це зрозуміло — такий зараз час...

— Згоден. Але крім політичної проблеми, є й етична: ніяк не можна навіть натяком образити національні почуття українців. Адже Сенкевич фактично зливається з одним із своїх найпривабливіших

героїв, паном Заглобою: «Чим же ми винні, що Господь нас шляхтою створив, а їх (українських селян. — В.М.) холопами і звелів нам коритися?». Що стосується Богдана Хмельницького, то врешті-решт у зображенні Сенкевича він предстає українським вождем, який «ніколи нічого не помічав далі своєї особи, — і міщнів, і кормився вогнем і кров'ю і, страждаючи від потворного самолюбства, губив власний народ, власну країну...» Ти думаєш, твій народ простить тобі співучасть у подібній трактовці свого національного героя?

— Про це не може бути й мови. Я бачу Хмельницького сильним, розумним, високоосвіченим сином українського народу, талановитим полководцем і блискучим дипломатом. Він зумів відчутти надії й сподівання козацьких і селянських мас, спертися на них, стати справді народним вождем, постаттю світового масштабу. Таким він буде в моєму виконанні.

— Охоче вірю. Припустимо. Проте ти не в змозі вирішальним чином вплинути на замисел режисера, не зможеш брати участь в монтажі фільму, тобто не будеш знати контексту, в якому кінець кінцем опиниться твій Хмельницький.

— Головною умовою моєї участі в фільмі є шанобливе ставлення Гофмана до історії мого народу і його великого історичного діяча. Режисер обіцяв і підтвердив це сценарієм. Я вірю йому. Я згоден з ним у тому, що «коли ми не будемо говорити про той час розумно й доброзичливо, то залишиться можливість тим, хто намагається говорити нерозумно й злостиво». Не можна забувати, що роман Сенкевича й гофманівська екранізація за його мотивами — це концептуально різні речі.

— Дай-то Боже...

— Зрозумій, фільм буде знятий і без мене. Проте в цьому випадку немає ніяких гарантій, що не збудуться твої, й не тільки твої, побоювання. Хай краще Хмельницьким буде Ступка...

Восени 1997 року в Будинку кіно в Києві відбулася дискусія з приводу «доцільності екранізації» роману Сенкевича, яку затіяв польський режисер. Були присутні сам Єжи Гофман і Богдан Ступка. Пристрасті навколо ще неіснуючого фільму розгорілися настільки, що його, слідом за книгою Сенкевича, дехто заздалегідь називав «антиукраїнським». Втім, образ Хмельницького, створений письменником, давав на те підстави. Не треба було занурюватися в дискусію, щоб переконатися: в портреті видатного українського гетьмана роботи Нобелівського лауреата Сенкевича переважають чорні кольори. Ось що писав письменник про гетьмана часів перемоги під Жовтими Водами:

«В міру розвитку подій зміцнювався в ньому й той безмірний, підсвідомий егоїзм, рівного якому не знала історія. Відчуття зла й добра, злочину й доброчесності, насилля й справедливості змішувалися в поняттях Хмельницького воедино з відчуттям власної образи й своєкорисливості. Той був для нього доброчесним, хто стояв на його боці; той злочинець, хто йому опирався. Він готовий був нарікати на сонце..., якщо воно не світило тоді, коли йому, Хмельницькому, було це необхідно. Людей, події й цілий світ він підганяв до власного «я».

Проте, звичайно, справа не в окремих суб'єктивних оцінках особи Хмельницького, його справжніх чи вигаданих вад. Найголовніше полягає в тому, що, по-перше, Сенкевич вважав саме його винним у всій пролитій на війні крові — все це «криваве діяння Хмельницького»; по-друге, письменник зобразив гетьмана історично приреченим, бо той підняв меч на найсвятіше — Річ Посполиту, яка, за Сенкевичем, ошаслилювала «диких» українців своїм цивілізованим пануванням над ними. Тому найідеальніший герой роману шляхтич Скшетуський кидає у вічі Хмельницькому на самому початку Визвольної боротьби під його проводом проти іноземних поневолювачів: «...Не Бога в заступники прикликай, бо лише ад сприяти тобі може!» Недарма, наприкінці роману Хмельницький показаний зломленою, пропащою людиною, яка програла справу всього життя...

Коротше кажучи, Сенкевич бачив і сприймав українського гетьмана, як і всі зображені ним події, очима польського шляхтича, в тому числі й пихатого¹. Під таким кутом зору можна було спостерегти чимало цікавого й правдивого, проте ніяк не видатну історичну роль Хмельницького й адекватний перебіг історичних подій. Зіграти такого гетьмана для українського артиста було б протиприродним явищем.

Але для мене була неприйнятною й сама постановка питання про «доцільність зйомок фільму», ніби взята з порядку денного всесильного Політбюро, яке кануло в Лету... Тому, виступаючи в дискусії, сказав, що ніхто не в праві перешкоджати Гофману знімати за Сенкевичем, а Ступці грати роль Хмельницького, ніхто не може нав'язувати Майстру свої світоглядні переконання. Зате й відповідальність за зроблене у Майстра найвища — перед Богом, історією та людьми... Що ж до концепції майбутнього проекту, то зовсім

¹ Михайло Грушевський числив Генріха Сенкевича серед «варшавських клерикально-консервативних націоналістів».

необов'язково, що загальна ситуація й розставлені Сенкевичем акценти будуть скрупульозно й, так би мовити, дослівно перенесені Гофманом до свого фільму..

Сам режисер запевняв, що у фільмі на першому місці буде палке кохання героїв: «нюанси історії стануть виключно фоном»; «я піду за людськими пристрастями, політика виступить фоном»... Слухаючи Гофмана, я думав про те, наскільки мудро, точно й безпомилково вибрав він артиста на роль Хмельницького. Справа не тільки в геніальності Ступки, а, передусім, у тому, що в останні роки він став уособленням національної самосвідомості, в цій іпостасі його шанують за кордоном. Гофман розумів, що в Україні чимало питань до його фільму буде знято вже тим, що роль видатного гетьмана виконає саме Ступка.

Після демонстрації фільму в Києві у жовтні 1999 року в Будинку кіно відбулася дискусія з цього приводу. У ній взяли участь близько двадцяти кінознавців, істориків, філософів, літераторів, письменників, драматургів. Як і треба було чекати, зіткнулися різні, в тому числі й полярні погляди на художню й історичну цінність фільму...

Автор цих рядків дозволив собі нагадати чотиривірш Максиміліана Волошина, бо ж він образно виражає позицію режисера Гофмана в історичному фільмі «Вогнем і мечем»:

А я стою один меж них
В ревушем пламени и дыме
И всеми силами своими
Молюсь за тех и за других.

В цій дискусії я не погодився з тим, що «Вогнем і мечем» — це «фільм про кохання» (Гофман). Скоріше, романтична любовна історія лише красиво розгортається в контексті масштабного, повнокровного історичного фільму, знятого за знаменитим історичним романом. Порівняння кінотвору Гофмана з «Віднесеними вітром» вважаю красивим, ефектним, зручним, але неточним, бо за глибиною й болючістю дотику до історичного нерву «Вогнем і мечем» стоїть вище. Але ж історія — це завжди політика, перевернута в минуле. Незалежно від волі художника, режисера. Годі й сподіватися, щоб винести «Вогнем і мечем» за дужки сучасних політичних змагань...

Видатним результатом фільму стало формування і явлення мільйонам глядачів у всьому світі рідкісного мистецького феномену, який я

назвав би феноменом Гофмана-Ступки. В чому він полягає? Два видатні художники — режисер і артист — якісно змінили, буквально перемалювали портрет українського гетьмана Богдана Хмельницького, створений Сенкевичем. І не просто змінили, а суттєво наблизили до історичної правди. Хмельницький вийшов у Ступки великим і мудрим сином українського народу, лідером світового масштабу. Він став у фільмі уособленням кращих рис української ментальності й таким віднині буде знаний в усьому світі.

Ступка не перечитував «Історію України-Руси» Михайла Грушевського, щоб створити образ Богдана Хмельницького. Проте у цих двох великих українців однаковий генотип і видатний артист органічно сприйняв історичну концепцію видатного вченого.

Проте дивовижна метаморфоза з Хмельницьким не стосується найближчого оточення гетьмана й усього запорозького козацтва, які зображені Гофманом у добротній відповідності з романом Сенкевича. З такою трактовкою не погодився б Михайло Грушевський, з нею не погодиться сучасна українська наукова історіографія. Тут не допоможе, що у фільмі шляхтичі раз у раз лютують і п'ють не менше козаків, а Заглоба навіть прокидається після пиятики поруч зі свинею... Говорячи словами Богдана Хмельницького, «не того хотілося і не так було тому бути...»

Втім, сприймаючи роман «Вогнем і мечем» адекватно, тобто як фактор суспільної свідомості поляків, наївно було б сподіватися, що план Гофман зніме фільм не за Сенкевичем, а за нашими підручниками чи монографіями, за порадами чи вказівками з України. Тоді це був би не Гофман і не патріот Польщі. Бо ж, як справедливо зауважив науковий консультант фільму професор Серчик, «кожна нація по-своєму бачить свою історію».

Коли напади на фільм Єжи Гофмана з урапатріотичних позицій стали модними, я писав у рецензії на «Вогнем і мечем»: «Українським противникам фільму слід було б не стільки насакувати на режисера зі своїми незадоволеннями й повчаннями, скільки на ділі реалізувати своє бачення історії так само талановито й переважно толерантно, як це зробив Гофман. Скажімо, добитися, нарешті, зйомок історичного фільму «Тарас Бульба» за прекрасною повістю Миколи Васильовича Гоголя. В радянські часи ідею цього фільму під приводом «замаху на дружбу народів» погубили партійні власті. Так і залишилася нездійсненою мрія Сергія Бондарчука зіграти великого Бульбу. Жаль...»

Як відомо, такого фільму немає й досі. Дуже жаль... В подібних випадках Михайло Грушевський говорив: «Треба щось діяти...»

«Почав друк своєї «Всесвітньої історії»

Продовжуючи розповідь про наукову роботу Грушевського, ніяк не можна обминути його «Всесвітню історію в короткім огляді». Ми вже згадували про те, що в Симбірську й Казані Михайло Грушевський «взявся до оброблення всесвітньої історії». Цю ґрунтовно-масштабну й лапідарно-блискучу роботу він прагнув завершити в Москві: «Почав друк також своєї «Всесвітньої історії», котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916». З поверненням Грушевського в березні 1917 року в Київ сюди було перенесено й друк цієї праці — перевидано першу частину, випущено в світ другу, третю й четверту частини, що закінчувалася 1848 роком. Після відходу від активного політичного життя Грушевський написав і видав п'яту й шосту частини праці, довівши виклад до початку XX століття. Сьома частина так і не вийшла в світ.

Проте ми коротко торкнемося лише перших чотирьох частин «Всесвітньої історії в короткім огляді», бо саме вони реалізували первісний задум Грушевського і були написані ним у рамках, які підвладні нашому дослідженню: «Сим випуском (четвертої частини. — В.М.) кінчається моя праця, **обдумана і виконана в трудних обставинах заслання**» (виділено мною. — В.М.).

Яке завдання ставив учений перед собою, засівши в умовах заслання за узагальнюючу працю про історію всього людства?

В 1917 році, вже після Жовтневої революції, Грушевський заявив: «Я бажав нею послужити самоосвіті і усвідомленню широких верств громадянства і приложив усі зусилля до того, щоб випустити її в світ, не вважаючи на всі недогоди й технічні труднощі в нинішніх обставинах... Я присвячую її грядущій світовій силі — новій демократії України, надіючись послужити їй сею моєю працею».

На мій погляд, у цих словах великого українця більше ніж будь-де відчувається його непохитна, фантастична, всепермагаюча віра в нову, демократичну Україну, пронесена через усе життя. Мені здається, що ця **людська віра Грушевського не менше важлива для нас — українців — аніж її втілення в науковій «Історії України-Руси» та інших працях разом узятих. Її можна порівняти хіба-що з вірою в Україну Тараса Шевченка, реалізованою в «Кобзарі».**

Ще тоді, наприкінці вікопомного 1917 року, Грушевський розглядав грядущу Україну як самостійну «світову силу», а ми через майже століття, здається, не навчилися цьому. Ми ще й досі не

вчигуємося всерйоз у «Всесвітню історію» Михайла Грушевського. А треба, ох як треба!

Грушевський ніде не вириває Україну з історичного світового контексту. В першій частині «Всесвітньої історії» серед 66 розділів є невеличкий під назвою «Русь, Польща, Чехія». (Взагалі маємо пам'ятати, що в праці Україні присвячено всього кілька сторінок. Але яких!) Так от, у згаданому розділі вже чітко сказано, що з часів Володимира і Ярослава «кладуться міцні підвалини українській і взагалі східнослов'янській культурі». В другій частині праці, присвяченій середньовіччю, Грушевський робить ключовий висновок про те, що національний рух в Україні «врятувала... поява нової національної сили — української козаччини». Про козацтво написано кілька рядків, але вони разучі в науковому плані:

«...Козацтво як вираз соціальної опозиції з тим не стратило своєї сили й значіння і без огляду на відносини вищої православної ієрархії далі вело свою лінію: боротьбу з шляхетським режимом окривало гаслами не тільки соціальними, а й церковно-національними, аж поки в повстанні 1648 р. під сими окликами задало смертельний удар польському пануванню на Україні».

Саме з другої частини праці історія Росії розглядається Грушевським в окремому розділі «Московщина». В третій частині «Всесвітньої історії» (XVII–XVIII віки) є розділ «Польща й Україна», в якому дуже стисло, проте не менше глибоко, осмислюються й описуються складні для України часи. На кількох сторінках Грушевський спресував науковий матеріал, який займає в «Історії України-Руси» кілька томів. Висновки вченого — виважені, вистраждані, невідпорні. Його наукова логіка підкоряє, його людська впевненість викликає довіру.

Грушевський наголошував, що козаччина, зіставшись в опозиції польському шляхетському режимові і опираючись на селянські маси в їх боротьбі проти польського права, не покинула релігійного прапора. Вона вивішувала його далі всякий раз, коли виступала проти правительства, дарма що ієрархія рішучо відмовлялася від всякої солідарності з козаками і славословила шляхетських побідників козаччини. Так було в грізні повстання в 1637–1638 роках, що порушило величезні маси селянства, передусім Східної України — нового заселення з селянських утікачів від панщини. Так само нове повстання, по десятилітнім суворім пануванні польського шляхетства в Східній Україні, підняте під проводом Хмельницького в 1648 році, виставило своїм прапором

боротьбу за віру, хоч виходило з інтересів козацької верстви, а опиралось на селянські маси, що добивалися далі скасування панського права.

Прапор релігійний заступав тут програму національну, бо, **окрім мотивів суспільно-класових, повстання мало також і характер національної української боротьби проти польського панування.** Але його соціальні мотиви знаходили живий відгомін і в інших краях Польщі — навіть у чисто польських землях прокидалися рухи й повстання в надії на перемогу козацтва над панським магнатським режимом. Коли розгром польських військ, вчинений Хмельницьким в союзі з кримськими татарами, майже співпав зі смертю короля Володислава¹, і Польща зісталась разом і без війська, і без королівської власті, та й взагалі без всякого авторитетного проводу, польські пани були певні, що якби під сю хвилю Хмельницький, опанувавши Україну, рушив у внутрішні провінції Польщі, селянство повстало б і ніхто не міг би протівитися йому: Хмельницький міг би вчинити повний соціальний переворот у Польщі.

В цьому контексті Грушевський особливо наголошував, що **ні Хмельницький, ні інші провідники козащини не думали про соціальну революцію.** Серед них було чимало людей, вихованих в шляхетських поняттях, і вони лише бажали зламати силу магнатів, допомогти королеві зміцнити свою владу, а за козащиною закріпити провід в Східній Україні. Пізніше, очевидно під впливом київських духовних кругів (аж ніяк не вищої ієрархії, яка стояла осторонь від сеї боротьби з Польшею), беруть перевагу ширші національні мотиви, і Хмельницькому з його ближчим оточенням розв'язка конфлікту, напевне, не здається вже такою простою, як спочатку. **З'являється свідомість неминучої рішучої розправи з усім польським режимом.** Гетьман намагається заручитися для цього, з одного боку, прихильною нейтральністю впливової групи магнатів Великого князівства Литовського з кальвіном Радзивілом на чолі², з другого — допомогою Москви під старим окликом оборони православної віри в Польщі.

¹ Йдеться про Владислава IV, короля Речі Посполитої у 1632–1648 роках, та Жовтководську битву в травні 1648 року, в якій польські війська були повністю розгромлені.

² Радзивілл Януш (1612–1655) — воєвода віленський, великий гетьман литовський. Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. У роки Хмельниччини очолював шляхетські війська на землях Литви та Білорусі.

Грушевський зауважував, що були проекти організації ще ширшої ліги православних країв — Москви, України, Молдавії, яку можна було б повернути проти Туреччини чи проти Польщі. Але союз з кримським ханом, що показався таким цінним в перший рік війни, і кандидатура на польську корону іншого турецького васала — князя семигородського Ракоці визначали іншу лінію політики: перехід України під протекцію Туреччини і організацію тісної ліги з держав, що були турецькими васалами, проти Польщі.

Втім, обидва плани зустрічали серйозні перешкоди: з одного боку, Москва не піддавалась намовам і не наважувалася втягуватися в нелегку війну з Польщею. З другого — Туреччина переживала період внутрішніх заворушень і занепаду султанської влади, тому не могла служити сильним центром для проектованої ліги. Крим же — одинокий активний союзник — явно виявив свою непевність і підступність: хан зрадив козакам кілька разів в рішучий момент, підкуплений поляками.

Тим часом виявлялося все більше розчарування народних мас в самому повстанні, тому що гетьманське правительство в трактатах з Польщею не додержувало їх жадання — скасування польського права в Україні. Взагалі це корінне прагнення народу для старшини, вихованої в поняттях шляхетських, в пануючих тоді всюди поняттях класової держави, було чуже і здавалося неможливим. З огляду на непевне становище мас, козацька старшина постійно шукала сторонньої опори. На думку Грушевського, вже від перших успіхів повстання, з літа 1648 року **«Східна Україна стала самостійною державою, з козацькою верствою і гетьманським правлінням на чолі, але Хмельницький з старшиною все пильнували найти якогось прихильного і легкого протектора. Можна здогадуватися, що старшині хотілося виробити для України нейтральне становище під протекторатом Москви, Туреччини, Швеції, але се їй не вдалось. Вона втягувала одну державу по одній в розпочату велику війну, та вказане внутрішнє роздвоєння раз у раз перебивало ту лінію політики, яку хотіла повести старшина, і не давало їй змоги сильно і витривало переводити¹ свої політичні плани».**

В результаті цього політична сила Польщі була зламана до решти, але Україні не вдалося забезпечити собі політичної самостійності під протекторатом сусідів. Довгі і тяжкі усобиці, які потяглися на Україні до 1670-х років, привели до поділу України

¹ Здійснювати.

між Польшею і Москвою. Правобічне Подніпров'я — се перше огнище козаччини — було спустошене, як деякі краї Німеччини під час Тридцятилітньої війни, а Лівобічна Україна мусила покоритись московській політиці і стратила кінець кінцем своє політичне буття.

Так писав Грушевський у «Всесвітній історії», і важко знайти більш обгрунтовану й стислу, більш очевидну й переконливу оцінку ключових історичних подій XVII століття в Україні, тим більше в європейському контексті.

Четверта частина «Всесвітньої історії» охоплювала період «від великої французької революції до переворотів 1848 року». В ній є розділ «Слов'янське відродження», в якому стосовно українського національного відродження сказано, що воно жило відгомонами недавньої автономії, але ще більше — демократичними і соціальними мотивами козацької доби, і з сими радикальними козацькими традиціями об'єднувались впливи західноєвропейської національної романтики (головно німецької) і слов'янського відродження, з одного боку, і дещо з соціального радикалізму (французького головно), з другого, — тільки далеко менше. Під впливами слов'янського відродження стояв особливо харківський гурток 1820–30-х років, духовними вихованцями якого були Срезневський¹, а також і Костомаров, один із найвизначніших діячів пізнішого київського «братства Кирила й Мефодія», що дуже характеристично об'єднувало в своїй ідеології радикальні козацькі традиції з впливами слов'янськими і західноєвропейськими.

Додамо до цього дослівно кілька влучних фраз ученого з окремого видання «Всесвітньої історії» (1920 рік), пристосованої до шкільної програми:

«На Україні після того як виловлено і позамикано в казематах членів Кирило-Мефодіївського братства, поведено незвичайно суворі нагінки на все, що може нагадувати про існування українського життя... Для задоволення українських національних потреб не зроблено нічого, і після кількох літ ліберальної нейтральності в справах української мови і культури, уряд вернувся знову до системи репресій... Український рух вважали справедливим поборювати в інтересах заховання «єдинства руського народу» (з сих мотивів 1876 р. було видано ганебний указ против української мови)».

¹ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) — філолог-славіст, палеограф, стенограф, один із засновників університетського слов'янознавства.

Блискуче поєднання чіткої енциклопедичності з науковою лапідарністю характеризує перо Грушевського у «Всесвітній історії». На мій погляд, стиль викладу матеріалу в ній значно легший і привабливіший, ніж в «Історії України-Руси». Втім, і жанри цих двох визначних праць різні.

«Своє місце в перспективі історичного процесу»

Працюючи над «Всесвітньою історією», Грушевський накопичив чимало «помічень над наукою історії взагалі», роздумувань над історичною самоосвітою й викладанням історії в школі. Через рік після повернення з Москви він опублікував статтю «Історія і її соціально-виховуюче значення», що знаходиться в науковому полі цієї книги, бо фактично була продумана й виражена Грушевським під час «перебування в ув'язненні й вигнання, коли я укладав свою «Всесвітню історію»...

Як завжди, послухаємо уважно самого Грушевського, зберігаючи логіку його думки і його мову.

Вчений передусім, підкреслював, що розуміння науки історії все більше набирає значення «історії людства», тим часом як шкільне навчання все ще фактично стоїть на старій позиції вивчення історії «вибраних народів». Історія людства знає епохи більш або менш ефективні, блискучі, продуктивні в загальній еволюції, але епох безплідних і неінтересних з погляду цієї еволюції не знає. Крім того, часто народи й епохи, залишені в тіні шкільною наукою, насправді мають великий інтерес.

«Це одно. А друге те, що навіть дійсно важливі й великі, продуктивні моменти в історії людства, на яких мусить бути дійсно скупчена увага учня, чи взагалі того, хто знайомиться з історією, — ці моменти чи епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспективі знов таки *людського життя*, даній в можливо широким розмірах часу і простору. Цю перспективу треба подати, розуміється тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції, щоб не розгубити увагу на дрібницях маловартних, до пам'ятання трудних і несприйнятних; але в кожному разі вона невідмінно мусить бути. Інакше буде не історія, а хрестоматія уривків з історії людства — і такою власне хрестоматією дуже слабо пов'язаних між собою, або й зовсім непов'язаних уривків, позволю собі сказати, є та історія, якої вчить наша школа і з якою виходить в життя наш інтелігент» (виділено мною. — В.М.) В цій пере-

дачі історія не має також і того соціально-виховного значення, яке вона може й повинна мати.

Історична традиція є неустанною оцінкою, «судом історії», про який так багато говориться, і який дійсно твориться неустанно. Цей суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками.

Грушевський акцентував на тому, що цього морального елементу з історичного навчання (й історичної творчості теж) не властяться нічим вирвати, бо це річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя і нема чого його ігнорувати. Треба тільки відповідно направити і використати, згідно з нашими соціально-виховними завданнями. Коли в чиїхось руках ця сторона історії може виродитись в знаряддя людожерного шовінізму, національної виключності й ура-патріотизму, то в руках наших педагогів і нашої організації освіти вона повинна послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму.

Історія свого народу і свого краю вказує роль і місце даного моменту в історичнім розвитку цього краю і народу: значення й вартість тих чергових досягнень, які стоять в даній хвилині, з погляду історичної традиції й історичного розвитку цих потреб і вимог. Історія всесвітня, вставляючи цю історичну картину свого краю чи народу в загальну світову перспективу, даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків з погляду загального історичного процесу — остерігає від переборшень в національнім егоцентризмі, від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів. В епохи інтенсивного національного будівництва такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на них треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім небажано нашій країні дістати покоління національних Народисів, хвалькуватих і самозакоханих, до затрати всякої об'єктивності (виділено мною. — В.М.).

Але поруч із виключно національним, або державним егоїзмом чи егоцентризмом ще може бути, і таки без сумніву реально існує, егоцентризм расовий, наприклад, егоцентризм «арійський» чи «білий», який протиставляє себе расі семітській або расі жовтій, егоцентризм германський, або слов'янський, егоцентризм християнський, або католицький і т.д.

Грушевський спiniaвся докладніше на європейським егоцентризмі. Він існує, він сильний. Ми стрічаємось з ним не тільки в сфері теорії — в надмірній оцінці європейського життя й європейської культури (з її колоніями включно), як такої, в якій ніби-то замикається все істинно цінне, що є в людським житті взагалі, і поза нею ніби-то й нема нічого, що варто було цінити і з чим рахуватися.

Така короткозорість дуже шкідлива навіть в теоретичній сфері. Легковаження всього, що діялося поза європейським обрієм нічого доброго не може дати. Але теорією справа не кінчається. Ми стрічаємось з дуже прикрими, просто таки ганебними проявами чи виявами такої європейської виключності там, де інтереси різних європейських конквістадорів стрічаються з позаєвропейськими народами і краями. Скільки ми чули за останні десятиліття про факти всякого європейського звірства в колоніях і різних екзотичних краях, потоптання всяких інтересів, прав Божих і людських, що виправдовувалося тим, що воно діється в інтересах поширення єдиноспасенної європейської культури, європейської цивілізації над якоюсь іншою¹.

Грушевський наголошував, що на українській землі живуть більші або менші групи й колонії різних народностей². До того ж економічні та політичні зносини будуть вводити наше громадянство на практиці чи в теорії, в стичність і з іншими чужоплеменними країнами. Не тільки з мотивів практичної користі, з погляду успіхів економіки чи політики, а й з погляду морально-соціального, дуже важливо, щоб ці народи й краї, їх інтереси й імпульси їх життя в минувшині й сучасності представлялись, принаймні, в основних своїх рисах, хоч трохи ясно українській інтелігенції. Щоб перед нею були не просто «чужеплеменники» чи «меншості», навіть не абстрактні люди, «люди-браття», а щось більш реальне й конкретне³.

¹ Нині США з їх «національними інтересами» нав'язують всьому світові американський спосіб життя.

² В 1914 році на українських землях проживало понад 46 млн. чоловік, у тому числі 32,7 млн. (71%) українців. Серед інших національностей росіяни складали 5,4 млн. чоловік (11,7%), євреї — 3,8 млн. чоловік (8,2%), поляки — трохи більше 2 млн. чоловік (4,5%), німці — 871 тис. чоловік (1,9%).

³ З утворенням Центральної Ради Михайло Грушевський твердо стояв на тому, що боротьба за державні права українського народу не повинна загрожувати іншим народам, які живуть в Україні. Він категорично виступав проти національного шовінізму, рішуче відкидав гасло «Україна для українців» і вважав, що права національних меншин мають бути забезпечені на рівні Основного закону — Конституції України. «Ми думаємо якраз, — наголошував Грушевський, — що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе». Сказано на всі часи!

Грушевський підкреслював, що така свідомість є важливим здобутком культури і школи, і хотів, принаймні, того, щоб таке сприйняття поширилося в українстві й на ту частину людства, яка дотеперішньою школою, так само як і політикою, трактувалась як «меншовартна».

«Я не утопіст, і не мрію про те, як з кінцем нинішньої війни народи Європи разом плигнуть в царство братства і згоди, перекують мечі на серпи й списи на рала. Я, навпаки, думаю, що перед людством лежать ще довгі роки війн і воєнного напруження»¹ (виділено мною. — В.М.). Але культура і школа повинні робити своє діло навіть і в цих тяжких обставинах, тим більше напружуючи свої сили і засоби в боротьбі проти здичавіння і злосливості. Проти конфлікту інтересів, який висунула і далі ятрить все більше ця світова боротьба, школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з якого виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І це власне передусім має робити історія, її навчання. Поміч їй даватиме добре поставлена антропогеографія, література, різні гуманітарні науки, але **головно історії належить це діло — розвинути в протиставлення хвилинним конфліктам людства постійне й тривале співробітництво.**

Більше, ніж коли-небудь, саме в теперішнім моменті відчувається потреба поглиблення ідеї людства, пошани його і культу. Після того, як перед страшним видовищем світового катаклізму боязко відступили старі релігії, нічого іншого не вміючи порадити, як тільки перенести свої надії на моменти примирні, позасвітові, школа з особливою силою повинна розгорнути величний образ історії людської солідарності, яка переборювала расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні й культурні різниці, а застарілі конфлікти розв'язувала б, кінець кінцем, принципами співжиття і співробітництва.

На мій погляд, якісь докладні коментарі зайві. Від них явно розмиватиметься й обважніватиме цілісність тексту Грушевського. Дозволю собі тільки виокремити і ще раз наголосити його концептуальну і нестаріючу думку про те, що дослідження й викладання історії має все більше набирати значення історії людства, а не окремих народів. Здавалося б, дивно чути таке від історика, який присвятив своє життя дослідженню історії рідного народу, історії України. Проте, насправді, за Грушевським, саме рідна історія зав-

¹ Не треба багато говорити про те, наскільки Грушевський мав рацію.

жди залишитися осередком історичного дослідження, навчання й виховання.

Сказати б, що історію свого народу не вибирають, як і Батьківщину:

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

«Вчимося не для школи, а для життя...»

Стаття Михайла Грушевського «Історія і її соціально-виховуюче значення» настільки актуальна для сучасної педагогічної науки в Україні, що викликала бажання хоча б доторкнутися до теми педагогічних поглядів ученого та громадського діяча, яка до цього часу, на превеликий жаль, не привертала належної уваги дослідників. Системні ідеї Грушевського, закладені в названій статті та багатьох інших його працях, не тільки не втратили свого значення в контексті сучасної модернізації освіти, передусім гуманітарної, але мають визначати її сутнісний характер і спрямованість.

Великий українець, який все життя боровся проти «зруйнування української школи» в Російській імперії, висловив основоположні думки про майбутню національну школу, накреслив магістральні шляхи її розвитку, заклав її науковий фундамент. Без перебільшення можна сказати, що вся наукова діяльність Грушевського має велике значення для розвитку педагогічної науки в Україні. В цьому контексті мені згадуються точні слова Максима Горького про осмислення Грушевським конкретного історичного матеріалу із його листа до Михайла Сергійовича в серпні 1916 року: «...**Вы столь мощный историк, конечно, понимаете его социально-педагогическую ценность**» (виділено мною. — В.М.).

Проте у Грушевського є чимало роздумів і спостережень, які стосуються безпосередньо суто педагогічних моментів. Перш за все учений підкреслював, що національна школа базується на українській мові¹, яка така сама споконвічна, як і російська. Грушев-

¹ Про це можна сказати постичними рядками Олександра Олеся:

Ні! В кім думка прагне слова,
Хто в майбутнім хоче жить,
Той всім серцем закричить:
«В рідній школі рідна мова!»

ський обстоював концепцію неперервного історичного розвитку української мови. З давніх часів, як Ярославові сини в Києві панували, вже добре видно, що неоднакова була мова в Україні і великоруських північних сторонах. З часом та народна мова все більше відрізнялася кожна в свій бік, і так поступово виробилися теперішня українська і великоруська мови. В Україні нова українська книжна мова починає свідомо ширитися в XVI столітті, в Росії так само і ще швидше, бо доля неоднаково служила українській і великоруській мові. Великоруській було легше, бо росіяни мали свою державу і мали повну змогу розвивати свою мову і письменство. Українці жили під Польщею, але ще тісніше стало українській мові після того, як Україна з'єдналася з Москвою. Коли ж з середини XIX століття українське письменство стало ставати на ноги, в 1863 році було видано першу заборону на українські книжки, а 1876 року вийшов указ, що майже заборонив зовсім українську мову. Тому історична справедливість вимагала, щоб українці здобули право на свою мову й письменство. **«Мусить бути право і свобода тою мовою писати і друкувати, і коли народ наш тою мовою говорить, то й у школі треба тою мовою вчити».** Звичайно, треба, щоб учили в школі й руської мови, і добре вчили, але найголовніше, щоб навчали мовою рідною.

«Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування.

Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги...»

Вироблену культурну, літературну мову Грушевський бачив у ролі важливого знаряддя культурного та державно-політичного життя українського народу. Він вважав, що кожний народ зберігає весь свій культурний запас рідною мовою, культурна мова стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національного існування. Грушевський вважав, що ключовим питанням достойної освіти та повноти національного культурного життя є **«справа вищої науки на даній мові»**. Доки мова не служить органом викладання в університетах і інших вищих школах, доки вона не стала знаряддям наукової роботи, викладання, книжкової справи, доти народ, який говорить тією мовою, буде відчувати себе на становищі культурнонеповноправного.

Культура мови взагалі є першою прикметою народної окремішності й показника культурної вартості народу.

Це несучі підвалини, що лежать в основі педагогічної концепції Грушевського.

Вчений вважав, що необхідно відмовитися від існуючої впродовж століть практики, коли всяка пануюча верства суспільства, в тому числі російського, ставила собі завдання «по можності висортувати з громадянства індивідуальності, сильні, самостійні, з далекосяглими планами й амбіціями і на їх місце розплодити середнячок помірковано здібних, з другорядними амбіціями, готовими задовольнятися другорядними ролями»¹. На думку вченого, в XVII столітті єзуїти використовували для цих завдань на потребу католицької церкви гуманітарну школу з латинською граматикою і стилістикою². За жорсткою оцінкою Грушевського, в Росії відродив єзуїтські методи на потребу монархізму граф Дмитро Толстой³ в класичній школі. Проте він був недолугим імітатором єзуїтів, хоча і встиг все-таки досить нашкодити. Саме за Толстого була створена й зміцнена логічна, продумана до найменших дрібниць, диявольськи хитра «система оглуплювання» дітей у російській школі.

Вона була націлена на те, щоб позбавити молодих людей, які вступають в життя, інтелектуальної самостійності й ініціативи, і виховати в розпорядження уряду і правлячих суспільних верств людей вишколених, видресированих, при звичаєних точно й без осмислення та критики виконувати дані їм доручення. Старе гасло «вчилося не для школи, а для життя» було вивернене навиворіт: російська гімназична наука конструювалася так, щоб якнайменше давати практично потрібного в житті, щоб якнайменше служити для орієнтації в соціальних і політичних завданнях і течіях, а сконцентрувати всю енергію і амбіцію учня на головоломній дресурі, що вимагалася для матурального диплома⁴. «І сим вимогам була підпорядкована енергія і хист не тільки тих бездарних філологічних

¹ Михайло Грушевський. Спомини // Київ. 1998. № 12. С. 138.

² Грушевський писав, що викладання грецької граматики в російських гімназіях, «як її тоді вправляно, де справа акценту являлась альфою й омегою всієї премудрості, — вважаю однією з найсумніших педагогічних недоречностей».

³ Толстой Дмитро Андрійович (1823–1889) — російський державний діяч, історик, в 1866–1880 роках — міністр народної освіти. Насаджував класицизм у гімназіях. З 1882 року — міністр внутрішніх справ, президент Петербурзької Академії наук.

⁴ Матура: зложити матуру — скласти іспит на атестат зрілості.

манекенів, котрими засипав гімназії петербурзький інститут, а навіть і кращі педагогічні сили... Висока матуральна нота — от що було метою і критерієм їх діяльності!»

Така школа втрачала живий зв'язок з життям, з громадою, що неминуче засуджувало її на мертвоту, занепад, безсильність, втрату всякого впливу на громаду й життя.

Особливе значення надавав Грушевський вивченню й викладанню вітчизняної історії:

«...Того, що може дати рідна історія в сфері морального, соціально-виховного впливу, його безпосередності і влади над почуттям, не може дати ніяка інша. Тому було б невдячним ділом усувати її чи штучно зменшувати її місце і роль в історичнім навчанні, тим менше — в історичнім вихованні, в широкому значенні слова. Навпаки, це джерело мусить бути використане в повній мірі...

Але цей, так би сказати, суб'єктивний центр рідної історії, з якого глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об'єктивними мірами й критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить цьому своєму в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим» (виділено мною. — В.М.).

Грушевський наголошував, що саме навчання історії має вносити корективи до національного егоцентризму, зокрема європейського. Подібно до того, як гуманітарні науки взагалі повинні допомогти людині «пізнати себе» і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого «я», давши об'єктивні міри для цього «я», для його прав і претензій супроти довколишнього світу, людей і громади, — так історія має вказати відповідне місце й дати об'єктивну міру для ролі й значення даного громадянства і тої хвилини, яку воно переживає: завдань й інтересів, планів і гасел в загальній перспективі часу.

В наш час, як сто років назад, актуально звучать слова Грушевського про те, що історія Європи не розв'яже або розв'яже хибно багато своїх питань, не маючи відповідних знань з історії України або орудуючи хибними поглядами, утертими й неперевіреними загальниками. Так само це стосується історії європейської культури, економіки, філології, фольклористики і т.д.

Українська школа ніяк не повинна повторювати старих гріхів школи російської, яка так широко вбивала своїм учням, що Росія, «лежачи на межі безмежних просторів Заходу і Сходу, покликана

служити між ними посередницею, нести світ культури в ці безмежні східні простори» і т.д., а тим часом лишала своїх вихованців зовсім без усяких відомостей щодо тих культурних і економічних умов, в яких живуть ці народи, щодо їх історичної, політичної й культурної минувшини.

В нинішніх дискусіях про співвідношення українського й російського елементів у національній школі, що досі нав'язуються суспільству, напрочуд актуально звучать питання, поставлені Грушевським ще на початку минулого століття: «Хто може жадати від української суспільності, аби в інтересах розвою великоруської культури вона зреклася свого власного культурного життя й розвитку? Хто має компетенцію відмовити українській суспільності морального права на певні національні постулати або оголосити їх штучними, а не реальними, коли вони впливають логічно зі змагань до розвою своєї народності, даної, витвореної тисячолітнім процесом?»

В умовах незалежної України ці питання містять в собі імператив: ніхто!

«Зв'язався я з редакцією «Украинской жизни»

Михайло Грушевський долучився до роботи нового журналу з часу його заснування. Більше того, збереглися кілька листів Симона Петлюри з Москви¹ до Грушевського «про заходи української колонії в Москві видавати журнал, присвячений українським справам в мові російській», написані восени 1911 року, тобто в період організаційної підготовки видання. Петлюра, зокрема, писав, що проєктований журнал матиме, сказати б, загальнонаціональний характер, а тому він вважав своїм обов'язком познайомити Грушев-

¹ 25 жовтня 1911 року Симон Петлюра сповіщав Грушевського: «Влітку цього року доля несподівано перекинула мене на постійне перебування в Москву (тут я маю зараз службову посаду)...» В той час Петлюра працював бухгалтером у страховому товаристві й жив на Луб'янці. Симон Васильович був активним членом товариства «Кобзар» і української секції Товариства слов'янської культури в Москві. Він часто виступав перед співвітчизниками. Степан Сіроп'ятко згадував: «Треба сказати, що промови та реферати С.В. Петлюри були, по суті, курсом українознавства, так що не один десяток зі старих і молодих «малоросів» у Москві придбав національну свідомість завдяки виступам Симона Васильовича». Петлюра вніс значний вклад у роботу часопису «Украинская жизнь», опублікував у ньому ряд своїх статей і рецензій, зокрема «К драме жизни Шевченко», «К вопросу о культурном творчестве», «И. Франко — поэт национальной чести» та ін.

ського з планами майбутньої редакції та звернутися до нього з деякими пропозиціями, скоріше проханнями:

«Не кажу вже про те, що Ваша участь в журналі, як найближча, найактивніша була б дуже бажаною і в інтересах журналу... більше значіння має в даний момент Ваша порада, Ваш досвід, Ваш погляд на видання... Само собою зрозуміло, що **Ваш голос і слово кожне в цій справі буде прийнято на увагу з подякою великою і може мати величезне значіння**» (виділено мною. — В.М.). В іншому листі до Грушевського (листопад 1911 року), підписаному Петлюрою з Олександром Саліковським, наголошувалося, що «без Вашої допомоги та участі досі не починалась жодна поважна українська справа, зв'язана з інтересами нашого народу, — отож треба сподіватись, що й та справа, яку ми починаємо, так само потребує Вашої допомоги...» Організатори журналу наполягали на тому, щоб Грушевський дав статтю для першого номеру «Украинской жизни», очевидно, Михайло Сергійович не встигав її подати, і 28 листопада 1911 року Петлюра писав: «...Одмовитись од думки, що перша книжка «Украинской жизни» не буде скрашена Вашою статтею вони не можуть, а для того постановили одсунути термін випуска книжки до 20, а в крайньому разі і до 25/І 1912 р., — тільки б в цій книжці була Ваша стаття». У першому номері «Украинской жизни» Грушевський надрукував статтю «Украина и украинство».

Надалі Симон Петлюра продовжував писати Михайлу Грушевському з питань виходу в світ чергових номерів «Украинской жизни»¹, в тому числі й після початку Першої світової війни та заслання Грушевського. Нові цікаві дані про підтримку контактів з журналом можна почерпнути з опублікованого недавно листування Грушевського з Єфремовим. Час від часу Михайло Сергійович пише про це: «коли цензура не поставить межі, хочу по trochu писати — до «Украинской жизни» (26 липня 1915 року): «Украинская жизнь» просила у мене статтю для їх книжки...» (23 вересня 1915 року). Перебуваючи в Казані, восени 1915 року Грушевський в листі до Єфремова турбувався про те, щоб підтримати редактора журналу Симона Петлюру працівниками з Києва: «Воно справді треба б їм допомогти, мало сил у них, а журнал цінний...»

¹ Деякі листи за 1912–1914 роки опубліковані Ольгою Музичук. Див.: Листи Симона Петлюри до М. Грушевського // Український історик. 1991–1992. Т. 28–29. С. 438–448.

Симон Петлюра писав Грушевському і в Казань. «Від Симона Васильовича дістав сьогодні листа, — повідомляв Михайло Сергійович Петра Стебницького 2 квітня 1916 року, — він приїздив на кілька день до Москви... заохочує мене написати до «Украинской жизни» про підготовчу працю на сі часи, яку мусять виконати українці в справі організації видавництва, рукописів тощо і з таким рошотом, щоб при першій же можливості викинути на наш книжний ринок можливо більше всякої літератури...» Йшлося про різні справи — земельні, хліборобські, кооперативні, про робітничі товариства, про народні доми і т.ін. Цікаво, що Грушевський досить скептично поставився до своїх можливостей реалізувати таку ідею: «Все се печиво не на мої зуби, і може б легше хтось з вас міг написати їм на сі теми». В чому справа? Відповідь знаходимо в іншому листі Грушевського з цього приводу, написаному в тому ж квітні Сергію Єфремову: «Дістав лист від Симона Васильовича, що приїздив на кілька день додому, давав мені тему, але трудно мені писати — занадто відійшов я від біжучого життя, і нелегко орієнтуватися в нім, особливо при браку преси». Взагалі Грушевський дуже відповідально ставився до підготовки статей для «Украинской жизни»: «...Боязко щось сказати невпопад, що можуть потім поставити на рахунок громадянству. А повторяти ті самі «беспорні» і «вічні» істини не можна безконечно перед своєю публікою. А в «Украинской жизни» вона мабуть таки своя...»

Остання стаття, яку Грушевський написав до переїзду в Москву, — «Украинство и российская пресса» — з'явилася у дев'ятому вересневому номері журналу, тобто тоді, коли Михайло Сергійович уже жив на Арбаті. Зупинимося на ній докладніше, щоб зрозуміти, що турбувало в цей час, а точніше, повсякчас Грушевського. Стаття починалася так: «Когда заходит речь о всяческих недомыслиях в отношениях к украинству не только правящих, но и общественных кругов России, «сочувствующие» обыкновенно стараются втолковать украинцам, что единственный путь к созданию бо-

¹ В 1912—1916 роках Грушевський опублікував у журналі понад десять статей та інших матеріалів, зокрема: «Украина и украинство» (1912. № 1); «О новом знамени националистов» (1912. № 2); «На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу)» (1913. № 7—8); «Новые лозунги» (1914. № 1); «На распутьи» (1915. № 10); «Новый год» (1916. № 1); «Как понимать?» (1916. № 4—5) та ін. Грушевський надрукував також некролог «Светлой памяти Ивана Франко» (1916. № 6). Короткі інформації самого Грушевського та про нього час від часу вмішувалися в рубриці журналу «На Украине и вне ее».

лее здоровых отношений к украинскому вопросу лежит через сознание русского общества, а всякие недочеты в отношениях этого последнего к украинству объясняется единственно неосведомленностью. «Русское общество не разбирается в украинском вопросе, потому что совершенно не знакомо с украинским движением, с украинством. Его необходимо усиленно информировать, осведомлять».

Таковы приблизительно те дружеские советы, которые не перестают раздаваться по украинскому адресу за последние годы, — даже не годы, а десятилетия. И никак нельзя сказать, чтобы украинское общество оставалось глухо к этим советам. Наоборот, почти всякий раз, забывая печальный опыт прошлого и рассчитывая, что новое усилие в этом направлении может оказаться более плодотворным, — так сказать, «задняя забывая, в предняя же простираяся», оно с удвоенной энергией принималось за новые попытки «осведомить» русское общество о прошлом и настоящем происхождении и задачах, причинах и сущности украинского движения, украинских течений, украинской литературе, искусстве, культуре и проч. и проч. и проч.

За последние десять лет, считая от «Украинского Вестника» 1906 г., на эту неблагодарную работу была затрачена бездна времени, труда и средств. Выходили украинские журналы на русском языке, в целях информации затевались многотомные энциклопедии украиноведения, информационные издания, большие и малые книги и брошюры, помещались статьи по украиноведению в российских журналах, газетах, специальных сборниках... Много было всего этого, но результат получался вовсе несоизмеримый с затрачиваемой энергией, и поэтому я считаю себя в праве назвать эту работу неблагодарной. «Русское общество» оставалось и остается глубоко равнодушным, если не враждебно настроенным к национальному вопросу вообще и к украинскому в частности¹, и становится очевидным, что центр тяжести лежит тут, во всяком случае, не в недостатке информационных источников, информационного материала, и не в недостаточной энергии самих украинцев в этом отношении, а в чем-то другом!..»

¹ В книзі «Україна — не Росія» Леонід Кучма на початку ХХІ століття запитував: «...Як деякі видатні росіяни нової формації, добре освічені, часто із знанням іноземних мов, з кругозором та, здавалося б, тонким розумінням багатьох світових проблем, як ці люди можуть виявляти таку невідданість, коли мова йде про Україну?.. Де ж вона стільки разів оспівана чуйність російського інтелігента до чужого болю, де його універсальність, звідки така пихатість?»

В цьому контексті цікаво навести кілька фраз із практично невідомого листа Грушевського Горькому, відправленого з Казані 5 лютого 1916 року. Російський письменник запропонував українському вченому написати статтю до «Сборника украинской литературы», а Грушевський, відразу погодившись, писав:

«Многоуважаемый Алексей Максимович!

Весьма сочувствую Вашему предприятию и желаю ему наилучшего успеха. Может быть, Вашему изданию удастся пробить брешь в «легкомыслии», как Вы его определили, русского общества относительно национального вопроса. Самый глухой тот, кто не хочет слышать. Сужу по опыту украинскому — множество информационных изданий, предпринятых за последнее десятилетие, бессильны были перед броней равнодушия. А между тем разрешение национального вопроса — действительно одно из кардинальных условий действительного возрождения...»

В іншому листі до Горького (17 серпня 1916 року) Грушевський також зазначав: «...Всякие информационные издания, предпринимаемые отдельными украинскими исследователями и целыми кружками, не достигают цели — не проходят в толщу общества».

Стаття в «Украинской жизни» містила важливу думку про те, що в Російській державі не було іншого народу, який так само, як український, близько брав до серця справу розкріпачення державного і суспільного ладу, який би співчував цій справі гарячіше, відзивався на неї повніше всіма фібрами своєї душі, адже український народ пов'язував з новими формами державного устрою царської Росії, з соціальними реформами надію не тільки на політичну свободу, а й на розкріпачення національне.

Грушевський підкреслював, що спеціальні російськомовні українські видання, призначені для інформації російського суспільства, зовсім не поширюються в його товщі, стають відомими для небагатьох (дуже небагатьох, на жаль!) людей, які спеціально займаються національним питанням або певною галуззю українства. До того ж, редакції великоруських видань друкують лише те, що можуть собі дозволити, рахуючись з поглядами і настроями суспільних груп, які за ними стоять і підстроюючись під смаки публіки: «т.е. в конце-концов с тем же глубоким равнодушием или нерасположением российского — даже просвещенного, либерального и т.д. и т.д. читателя, к национальному вопросу вообще и к

украинству в частности... Иглиное ухо российской прессы, т.е. пределы снисхождения обслуживаемой ею российской публики к национальным запросам негосударственных народностей, оказывается слишком часто еще более узким, чем даже может предположить самый искушенный и вовсе не радушно настроенный украинский публицист».

За оцінкою Грушевського, справжня, а не словесна увага російського суспільства до національного питання неадекватна його пекучості й гостроті, і це не може не викликати недовіря чи невдоволення у тих, хто знемагає під тягарем російської «національної політики». Ця політика спрямована на обрусіння недержавних народностей і ведеться не тільки міністерством внутрішніх справ. На думку Грушевського, навіть прогресивні, освічені люди з російського суспільства, які навчають російській мові, скажімо, грузинських дітей, поширюють російську книгу, є справжніми учасниками політики обрусіння, що є, як це не печально, спільною справою російської влади і російського суспільства. Зокрема, байдужість влади до практичного законодавчого вирішення національного питання відображає відповідний байдужий стан російського суспільства:

«А между тем положение обязывает. Исторические условия, поставившие русское общество во главе наиболее разноплеменного государства мира, наложили на него и совершенно определенные обязанности по отношению к его племенам и национальностям, и от этих обязанностей оно не может никаким образом отказаться, не отказываясь от своей руководящей роли в государстве, от стремлений к власти в нем — этому необходимому условию внутреннего устройства. Если негосударственным народностям нужно неустанно напоминать, что они никоим образом не могут относиться к делу общего устройства как к заботе чужой, их не касающейся, то и русскому обществу необходимо твердо помнить, что национальное устройство является одной из существеннейших частей общего внутреннего устройства, и оно никоим образом не может смотреть на этот вопрос национальных отношений как на посторонний, досадный привесок к тому, что его непосредственным образом захватывает.

Национальное обострение, гипертрофия национальных чувств у обделенных народностей — явление очень печальное, несимпатичное, опасное; но не нужно забывать, что оно является реакцией не только против притеснений власти, но и против равнодушия к на-

ціональним страданням, запросам и упованиям тех, кому они неведомы, т.е. русского общества».

Торкаючись українського питання в Росії, Грушевський писав, що воно залишається невирішеним, і тому, зокрема, неможливо говорити про розумну національну політику в окупованій Галичині. Щоб взяти належний тон у ставленні до українського елементу в Галичині, міцно й широко ствердитися на ґрунті поваги до її національних особливостей і прагнень, очевидно, необхідно, передусім, розірвати з системою придушення українського життя в самій Росії, широко й нелицемірно врахувати факт історичного існування Галичини, невмираючого прагнення української народності до вільного і нестиснутого розвитку її національного змісту, що склався історично.

Серед невідкладних заходів у цьому напрямку Грушевський називав визнання культурної ролі української мови, допущення її в школи, церкви, суди, управлінські установи. Найперше полягає у задоволенні настійної і невідкладної вимоги українського життя — викладання українською мовою в народній школі.

«Но эти скромные пожелания остались без всякого отзвука до сих пор. Более того, — на украинской жизни продолжают тяготеть репрессии, обрушившиеся на нее с началом войны и лишившие украинское общество даже и тех скромных возможностей, которыми оно располагало раньше, — прессы, культурных и общественных организаций, самого литературного движения, остановленного цензурными репрессиями.

В таких условиях какую ценность могут иметь уверения, что галицкое население, его национальная жизнь, культурные и общественные запросы не потерпят никакого ущерба в сравнении с теми возможностями, какие предоставлял им австрийский режим? Как убедить его в том, что ему будет предоставлено то, в чем отказывают до сих пор украинскому населению России, добровольно связавшему с последней свою участь и отдавшему ей свою кровь и свой труд в течение столетий?» (виділено мною. — В.М.).

Ці слова Грушевського запали мені в душу, і я згадав про них, коли в книзі Леоніда Кучми «Україна — не Росія» натрапив на думку про те, що «могутнє людське підживлення давала Україна Росії протягом трьох з половиною століть». Йшлося про те, що сотні й тисячі українських талантів відправлялися до Петербургу й Москви і по всій Російській імперії — від Варшави і Тифлісу до Камчатки і Коканда — робити кар'єру, ставали письменниками, художниками, вченими, урядовцями, богословами, просвітителя-

ми... Вони вважали себе «русскими из Малороссии», бо ж в їхні часи національна самосвідомість не пробудилась настільки, щоб відчувати себе українцями із Росії. А ще ж були, окрім того, — і вже не тисячі, а мільйони, простих людей, селян, які переселялися на Волгу та за неї, на Урал та за нього, на Північний Кавказ, Алтай, Амур, у Сибір, Примор'я. Нема в величезній Росії такого місця, де б не жили люди з українськими прізвищами. Все це нагадує про найбільший з податків, виплачених Україною під час її перебування в складі Російської імперії та Радянського Союзу. Цей колосальний податок активними, талановитими й працелюбними людьми ніхто на Україну спеціально не накладав, але надходження по ньому йшли безперебійно.

Тодішній президент України жорстко заявив: «Одного цього фактора цілком достатньо, щоб визнати: Росія — наша боржниця. Не в якомусь юридичному сенсі, але в моральному. Зрештою, це те, що прив'язує нас один до одного, а не роз'єднує. І все-таки це борг, нікуди не дінешся. Мені здається, усвідомлення цього боргу не містить в собі нічого образливого для Росії. Визнання цього боргу, навпаки, підніме Росію. Справедливість і великодушність ніколи і нікого ще не принизили».

Якби ж то в стосунках Росії з нами панувала виключно справедливність і великодушність...

Втім, повернемося до статті Михайла Грушевського, який справедливо писав: «...Как говорить об установлении здоровой национальной политики в наново оккупируемой Галиции, пока не ликвидировано наследие предшествовавшей оккупации¹, — всего того, что и русским обществом, и официальными кругами было единодушно осуждено, как одна сплошная ошибка, как одна из печальнейших страниц этой войны?»

Ведь и посейчас еще тысячи высланных, арестованных, вывезенных при эвакуации галичан, томятся в отдаленных местах, в глухих углах Сибири, бедствуют, болеют и умирают, не успев добиться возвращения, — старики, женщины, дети, крестьяне, рабочие, священники, литераторы, ученые, цвет галицкой интеллигенции, не зная за собой никакой вины, кроме преданности своей народности, религии, гражданскому долгу!

Не следовало ли бы прежде всего вспомнить о них и предоставить свободу им, поднимая вопрос о более благоразумной нацио-

¹ Під час Першої світової війни територія Галичини стала ареною воєнних дій між австро-угорськими, німецькими та російськими військами.

нальной политике, о более желательных формах управления и отношения к местному населению при новой оккупации?»

Так закінчив Грушевський статтю в «Украинской жизни». Отже, в Москву він привіз свої давні турботи про вирішення українського питання і нові тривоги, пов'язані з долею Галичини, окупованої російськими військами в ході Першої світової війни.

«Брав участь у редакції «Украинской жизни»

За словами Саліковського, «Михайло Сергійович, можна сказати злився з журналом, перетворившись із співробітника у звичному розумінні слова, в дійового члена редакції...» До речі, наприкінці 1916 року саме Саліковському редакція «Украинской жизни» довірила підвести підсумки роботи за п'ять років існування журналу. Він писав тоді: «Дозволимо собі використати вказану маленьку хронологічну дату, щоб сказати кілька слів з приводу пройденого «Украинской жизнью» шляху». Саліковський підраховував, що за цей час в журналі було надруковано близько 700 статей і заміток з різних питань українознавства. Найбільшу групу (понад 200) складали публіцистичні статті, в тому числі близько 50 — про російсько-українські відносини. Далі йшли статті на загальні теми (40), про Галичину, Буковину і Угорську Русь (37), про національну школу (16), про культурно-просвітні та наукові організації (13), про українське питання в Державній думі (12), про становище української преси (11), про польсько-українські відносини (11) та ін. 80 статей було надруковано з історичної проблематики, близько 40 — з історії літератури і літературної критики, з питань права і економіки — 23 статті, мистецтва — 21, етнографії і філології — 12.

Саліковський зробив висновок про те, що, дякуючи «Украинской жизни», до українства свідомо прилучаються сотні, а може й тисячі відірваних від батьківщини співвітчизників, а також відзначив, що журналу «вдалося серйозно зацікавити українським питанням окремих представників російської інтелігенції».

Активний співробітник журналу Олександр Лотоцький через півтора десятиліття після припинення його виходу писав: «Роллю «Украинской жизни» для свого часу навіть тяжко оцінити, — така значна була вона. Се була справжня трибуна, на якій, властиво вперше, стикалися та перехреснувалися погляди українські з поглядами російського та зросійшеного громадянства... Той орган упер-

ше давав широке освітлення української справи в російських умовах»¹.

Про стосунки з журналом і його працівниками Грушевський розповідав у «Споминах»:

«Ще з Симбірська зв'язався я з редакцією «Украинской жизни», якій раптом судилось тоді стати єдиним українським органом. Перед тим мої відносини до цього журналу були вповні коректні, але далекі, тепер приходилось користуватись ним, як єдиною трибуною². Фактичним редактором його був Симон Васильович Петлюра, але його якраз мобілізували, він пішов в санітарну службу на західний фронт³. За нього несла секретарські обов'язки його дружина, — потім з новим 1916 р. редактором вибрано Ол.Ф. Саліковського, секретарем редакції став Шеремецинський, чоловік добрящий, проворний, учинний, тільки дуже зайнятий редакційною роботою.

¹ Нагадаю, до речі, що зусиллями співробітників «Украинской жизни» був виданий російською мовою збірник «Украинский вопрос» (1914 рік), який у 1917 році вийшов у світ третім виданням. Укладачами збірника були Лотоцький і Стебницький. Лотоцький згадував: «Працювали ми пильно, і щось місяців за два чи за три, ще в кінці 1914 р., книжка була готова під заголовком «Украинский вопрос». Стала справа за видавцем, але й тут розуміння конечної потреби такого видання було настільки глибоке, що редакція «Украинской жизни» не вагалася взяти се видання на себе; вона певна була, що видання виправдається матеріально, а друкарня, в якій «Укр. жизнь» друкувалася, давала кредит щодо друку. Книжка справді мала успіх, — за кілька місяців її вже не стало, а попит не припинявся. Було випущено друге видання, але й воно скоро розійшлося. Тоді третє видання взялося друкувати видавництво «Задруга» в Москві...»

Авторами збірника були Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Агатангел Кримський та ін. В збірнику, зокрема, містилася основоположна теза, що випливала з досліджень Михайла Грушевського: «Незважаючи на всі історичні випробування, український народ не втратив ні свого етнічного типу, ні своїх побутових та культурних особливостей, ні своєї мови. Національна стихія його проявила таку стійкість, яка є запорукою подальшого збереження і розвитку ним своєї національності навіть за умови продовження старих і за всіляких можливих нових перешкодах його нормального національного життя».

Які життєво важливі, сильні, точні й пророчі слова!

² Наприкінці 1915 року Грушевський якось писав Єфремову, що «допитувався я у редакції про аудиторію та так і не довідався, взагалі незвичайно тяжко чогось у них добитися, пишеш по 20 разів і без усякого успіху». Ще раз скаржився, що «із «Украинской жизни», відколи поїхав Симон Васильович (Петлюра. — В.М.), теж нічого нема».

³ За оцінкою Грушевського, пізніше «Петлюра... відійшов зовсім від редакційної роботи». Олександр Саліковський згадував: «Коли влітку 1916 р., після трьохрічної відсутності, повернувся з Ростова на Дону до Москви і знов приступив до редагування «Украинской жизни», я застав значно змінений склад нашого журналу. С. Петлюри в Москві не було, — він працював на фронті... але зате близьку участь в редакції приймав В. Винниченко, який перебував на нелегальному становищі...»

мільйонам різних поручень, котрі приймав від усіх і кожного, — і своїми власними відносинами до військової служби. Чоловік обтяжений сім'єю, з мінімальними ресурсами, цілком негодяшого здоров'я, він теж стояв весь час під загрозою військової служби. Все від часу до часу його брали на проби, — а туберкули якраз у нього поховалися десь, очевидно, з страху перед мобілізацією. **Сі два чоловіки — Саліковський і Шеремецинський**, не тільки як громадські фігури, але як і порядні, добрі люди, органічно не здатні на зраду, підступ і інтригу, **прив'язали мене ще тісніше до журналу**. По приїзді до Москви я ввійшов в його гурток як у свою компанію» (виділено мною. — В.М.).

Діяльну участь в роботі журналу брали юристи Олександр Хруцький і Зіновій Моргуліс,¹ які **жили на Арбаті**, — «также гарні люди, тільки теж нейтралізовані своїми військовими обов'язками». Грушевський називав ще Богдана Кістяківського² і Лебединського: «кінець кінцем гурток був симпатичний, але з літературного погляду досить слабкий».

Серед працівників журналу Грушевський особливо виділяв також Леоніда Абрамовича (Бурчака)³ і Володимира Винниченка⁴. За словами Михайла Сергійовича, коли Винниченко переїхав до Москви (це сталося на початку 1914 року. — В.М.), за нього схопилася вся українська громада «як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей, які зробили тоді сильне враження»⁵.

¹ Моргуліс Зіновій Григорович (нар. бл. 1870—?) — адвокат, помічник призначеного повіреного, член ТУП, близький до середовища Євгена Чикаленка.

² Кістяківський Богдан Олександрович (1868—1920) — правник, член партії кадетів, учасник знаменитої збірки «Віхи». Завжди відчував себе українцем і в 1915 році навіть повністю розійшовся з лідером кадетської партії Петром Струве на ґрунті різних поглядів на українське питання. В 1917 році повернувся до Києва, взяв участь у створенні Української Академії наук, академік УАН з 1919 року.

³ Абрамович Леонід Іванович (1886—1920) — журналіст. За словами Грушевського, журналу «він теж небагато міг давати часу, дуже зайнятий своєю сутовою службою».

⁴ Грушевський високо цінив творчість Винниченка. В 1909 році він опублікував в газеті «Село» прекрасний нарис про Винниченка, в якому високо оцінив його талант письменника. В 1911 році в «Літературно-науковому вістнику» він порівняв Винниченка з Толстим: «Різні се величини щодо своїх талантів, заслуг і авторитету у суспільності — але їх зближує сміла парадоксальність мислі, з котрою вони насміялися йти против утертих поглядів громадянства в сфері моралі, релігійних поглядів, суспільних відносин».

В журналі «Украинская жизнь» Винниченко надрукував статті «Открытие письмо к русским писателям» (1913. № 10); «В чем наша сила» (1915. № 7); «Непотухший огонь» (1915. № 8—9); «Лупайте сю скалу» (1915. № 11—12); «Птеродактили» (1916. № 4—5); «Несколько слов о нашей молодежи» (1916. № 10—11).

Щоб уявивши собі творчі масштаби й обрії «Украинской жизни» досить перечислити прізвища авторів, які в журналі друкувалися: Микола Василенко, Володимир Винниченко, Дмитро Донцов, Сергій Ефремов, Федір Корш, Агатангел Кримський, Анатолій Лунначарський, Федір Матушевський, Михайло Могилянський, Симон Петлюра, Софія Русова, Степан Сірополко, Петро Стебницький, Микола Сумцов, Іван Франко, Михайло Чубинський, Олексій Шахматов та ін.

Підсумовуючи роботу Грушевського в «Украинской жизни» з нагоди його 50-річчя, редакція журналу писала:

«Нам, робітникам «Украинской жизни» Михайло Сергійович особливо близький і дорогий. Виникнення журналу з першого моменту знайшло в ньому живий і діяльний відгук, і вже першу книжку «Украинской жизни» ми мали можливість прикрасити прекрасною статтею М.С. Грушевського про основні задачі українства й шлях його розвитку. Протягом п'яти років М.С. Грушевський не переставав співробітничати в «Украинской жизни» і найживішим чином цікавився радостями й прикрошами нашого журналу... З іменем М.С. Грушевського наш журнал почав існування, з його ж іменем закінчується прожите п'ятиліття» (виділено мною. — В.М.).

«Незалежна Польща і автономна Галичина»

Наприкінці 1916 року «Украинская жизнь» вмістила статтю Михайла Грушевського «Незалежна Польща і автономна Галичина», датовану «30.XII.1916»¹. В ній аналізувалася міжнародна подія, що відбулася восени 1916 року, вже під час перебування Грушевського в Москві, тобто, стаття була повністю написана на Арбаті. Грушевський звертався до рескрипту² імператора Австрії й короля Угорщини Франца Йосифа, в якому той доручив прем'єрові кабінету підготувати законопроект про створення в май-

¹ Цікаво, що рівно за десять років до цього, в грудні 1906 року Грушевський опублікував статтю «Галичина і Україна», в якій розглядав відносини краю з російською Україною. Грушевський акцентував потребу ще тіснішого зближення Галичини з Україною, будучи переконаним, що «в тім передусім лежить інтерес самої Галичини, запорука її будучності, її визволення з нинішньої нужди й неволі».

² Опублікований для загального відома акт монарха на ім'я певної службової особи (в даному випадку — голови уряду) з покладенням на нього певних доручень.

бутньому Королівства Польського, про розширення автономії Галичини на користь галицьких поляків. Грушевський вказував на половинчатість рескрипту: «...Польская независимость оказывалась частичной, так как предназначалась в уделе лишь оккупированных губерний России, между тем как польские провинции Пруссии и Австрии должны были и впредь остаться в составе этих государств».

Як відомо, згаданий документ появився на світ з ініціативи німецького генерала, одного з ідеологів германського мілітаризму Еріха Людендорфа, який з його допомогою сподівався на формування польських дивізій. Однак поляки без ентузіазму сприйняли обіцянку Франца-Йосифа надати автономію Галичині. Вони бачили цей край у складі польської держави.

Грушевський підкреслював, що українське суспільство ставиться з повним співчуттям до здійснення віковичних прагнень польського народу відновити незалежність держави. Проте він піддавав критичному аналізу кон'юктурний рескрипт, в якому декларувалися права місцевого самоуправління для тих областей Галичини, що будуть виведені з-під влади Росії.

«С самого начала конституционной жизни Галиции требование «выделения» Галиции путем расширения круга ее самоуправления, подчинения контролю галицкого сейма местной администрации и замены непосредственного представительства галицкого населения в имперском парламенте сеймовой делегацией для участия в общеимперских делах, определяло тактику польских руководящих кругов. Но оно встречало решительную оппозицию со стороны украинского общества, противопоставлявшего этой «автономистской» программе поляков требование раздела австрийской Галиции, совершенно механически связавшей воедино польские и украинские области, на ее естественные, этнографические составные части — польскую и украинскую, и демократизации галицкого самоуправления, т.е. разрыва с системой представительства, обеспечивавшей преобладание в последнем землевладельческим и крупнобуржуазным элементам — польским и тяготевшим к ним. Без этих предпосылок украинское общество Галиции считало нежелательным всякое расширение галицкой автономии и, наперекор польским автономистам, отстаивало возможно широкий контроль и участие центральных имперских органов в управлении Галиции, с целью нейтрализовать засилье польских шляхетских кругов. Этот венский «централизм» и требование раздела Галиции висели постоянной угрозой над польским господством в восточной

(української) Галиції. Вони грозили — при осуществлении раздела и демократизации галицкого самоуправления сразу лишитъ польскій элемент Восточной Галиції его доминирующей роли и поставитъ в положение меньшинства, каким он был всегда на самом деле. Теперь от этой угрозы обещает освободитъ галицких поляков и обеспечить полное и безграничное, свободное от всяких вмешательств центрального правительства господство в нераздельной Галиції рескрипт от 23 октября. Это было даже больше, чем мечтали когда-нибудь польскіе автономисты Галиції».

Що стосується українців, то вони ще раз переконалися в тому, що національна політика імперського уряду в Галичині захищає лише польські інтереси. Сам Грушевський давно наголошував, що наприкінці XIX — на початку XX століть галицька суспільність звикла бачити й уявляти собі Галичину, як духовний і культурний центр української землі, як ту духовну фабрику, де виховується українська культура для цілої соборної України. Галичани сподівалися на поміч російської України в розриві тих ланцюгів, якими окувала їх польська суспільна ієрархія; час від часу «з новою силою оживали давні надії на те, що колись те, чого не може доказати Галичина своєю силою — розбити сі залізні кайдани, розіб'є їй велика, мномільйонна Україна»¹.

Та ще в питанні про Галичину варто пам'ятати основоположні слова Грушевського про те, що «ідея відродження України на широкіх демократичних і свободних підставах має занадто стару й важну історію, аби потребувала здавати ще екзамен перед російською чи польською екзаменаційною комісією для диплома поступовості чи ліберальності»².

Політико-публіцистична стаття Грушевського «Незалежна Польща і автономна Галичина» свідчила про те, як глибоко знав і близько до серця брав учений численні проблеми багатостраждальної Галичини в роки війни. Він завжди розглядав її невіддільною частиною єдиної української землі, а галичан — невіддільними від єдиного українського народу.

¹ Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Том I. С. 376.

² Там же. С. 319.

«З Винниченком відносини були не злі — не добрі...»

Журнал «Украинская жизнь» не вдовольняв Володимира Винниченка, як і багатьох українців, які знаходилися поза гуртком її найближчих співробітників. «Вона («Украинская жизнь». — В.М.) була журналом, — писав Грушевський, — «для наружного употребления», для російської публіки, в ній було прийнято писати так, як годиться виступати перед чужими, не виносячи внутрішніх справ і не дуже ставлячи справу «у весь зріст» — дарма, що тих російських читачів у неї було дуже мало, читали головню українці, і се не подобалось багатьом (і мені в тім числі), що певні категорії обросійшених українців підтримують сей російський журнал для вжитку внутрішнього, як більше їм близький і милий, ніж часописи українські. Коли стало неможливим видавати українські часописи на Україні, явилась гадка спробувати налагодити український журнал в Москві, де сподівались легшої цензури. На Винниченка рахували як на головну літературну місцеву силу. Про ці плани мені писали ще до Казані. Мій приїзд з свого боку підняв почуття і енергію московських українців. Я з усею охотою прилучивсь до сих планів і взагалі заявив з свого боку всяку готовність приложити свої сили до того, щоб змобілізувати місцеві українські сили й зробити їх продуктивнішими» (виділено мною. — В.М.).

Мабуть, тут доречно надати слово самому Михайлу Сергійовичу для того, щоб він коротко розповів про попередні, домосковські стосунки його з Володимиром Винниченком:

«З Винниченком в останніх роках мої відносини були не злі — не добрі, як зрештою і перед тим. Знайомість наша почалась перед революцією, коли він, утікши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи не можна б на документі... хімічним способом витравити дійсне ім'я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись (в Україну. — В.М.).

Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене і під час революції я не здибав його, бо він сидів в київській тюрмі — звідки й передав оповідання «Дим» для першої книжки «ЛНВістника»¹, випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завжди міг сповняти ті домагання, які він ста-

¹ Оповідання з'явилося у першій книжці «Літературно-наукового вістника» (ЛНВ) за 1907 рік й було вміщено відразу після звернення видавця Грушевського «До наших читачів в Росії».

вив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно». Пам'ятаю, як раз він приїхав на нараду у Львові, в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка, скликану в справі видання нового часопису... Бувши в Києві, він якось ночував у нас... і читав в тіснім гуртку «Чорну пантеру і Білого ведмеда»¹, яка викликала гарячу дискусію... Потім між нами знову вийшла неприємність через ЛНВ — він доволі різко домагавсь підвищення гонорару, потім жадав звороту назад свого листа і т.д., і кореспонденція між нами розірвалась. Аж під час мого заслання він прислав мені свою книжку і поздоровну картку на Великдень, без підпису і адреси, знаючи, що я пізнаю його письмом...»

Через десяток сторінок «Споминів» Грушевський знову повертається до болючої для нього теми, повторюється, додає нові подробиці:

«Я стрічався з ним кілька разів уже перед тим, — відколи перший раз прийшов він до мене у Львові, ще як молодий студент (радитись чи не переробити хімічним способом свого документа на інше ім'я, щоб повернутись на Україну). Пізніше він появився на одній з нарад над невдалим проектом опозиційного часопису. І я пам'ятаю, як потім мене неприємно вразили його рефлексії на тему того, що взагалі у нас нічого нема: «Наукове» товариство — се звучить гордо, але на ділі — се тільки всього який-небудь Володимир Дорошенко...» Ще прикріше вразив мене пізніший інцидент, коли він домагавсь виїмкового гонорару для себе в ЛНВістнику і, діставши відмову (від колегії, що відала справу гонорарів), написав мені малопрстойного листа (котрого звороту потім домагавсь). Припадком дав мені ключ до його психології Олекс. Коваленко² (потьомкінець), що жив з ним разом і пізнав його дріб'язково-амбітну, хоробливу на сім пункті вдачу, яка навіть в дрібницях не терпіла, щоб хтось суперечив з ним в його оточенню...»

З приїздом Грушевського до Москви Винниченко передав йому вітання через Шеремецинського вже на вокзалі, й Михайло Сергійович одразу подзвонив йому у відповідь по телефону, подяку-

¹ Ця п'єса Володимира Винниченка вийшла в світ у 1911 році.

² Коваленко Олександр Михайлович (1880—?) — інженер-механік на бунтівному панцернику «Потьомкін», повстання на якому описав у «Літературно-науковому вістнику» (січень-квітень 1906 року). До речі, в цей час Олександр Коваленко був нерозлучний з дружиною Максима Горького Катериною Пшквою та його сином Максимом. Єдиний з учителів Максима, який зустрічається в горьківському листуванні, тим більше зі схвальною оцінкою.

вав за пам'ять, а Винниченко пообіцяв відвідати прибулого. «...І дійсно, слідом після нашого переїзду на Арбат, приїхав з своєю дружиною, Розалією Яківною, котру ми бачили перший раз, і запросив нас на прем'єру своєї п'єси, яка йшла в тих днях...»¹ (виділено мною. — В.М.). Так що, саме на Арбаті відбулася перша московська зустріч двох видатних українців. Грушевський, як ми вже знаємо, на прем'єру не пішов, а Марія Сильвестрівна й Кулюня сиділи в ложі Винниченків... Ще ближче зішлись вони, коли захворіла донька Грушевського, а знайомий доктор і земляк Михайло Шмигельський², який мешкав на Петрівці, 23, якраз був у від'їзді. В розпуці подзвонили до лікарки, пані Винниченко, та негайно приїхала й впродовж усієї хвороби відвідувала Кулюню. Більше того, коли після скарлатини в помешканні на Арбаті робили дезинфекцію, то дружина з донькою на два дні переїхали жити до Винниченків.

Ввечері того дня, коли провели дезинфекцію, зібралися разом у Сатіковських. Було невеличке товариство, доволі різкокольорове — молодша донька Федора Корша³ з чоловіком, Козловські, театральний критик з «Нового времени» Джонсон, Винниченки і Грушевські.

¹ В іншому місці Грушевський писав: «...Винниченко зіставався нелегальним (хоч і показався на сцені як автор один раз на виставі своєї п'єси)...»

² Доктор медицини, засновник цандерівського механо—терапевтичного інституту й лікарні в Москві, статський радник.

³ Корш Федір Євгенович (1843—1915) — філолог, славіст, орієнталіст, академік Петербурзької Академії наук, автор праць з класичної філології, східнослов'янської літератури та ін. У Грушевського було давнє знайомство з Коршем. Ось лише кілька штрихів. У грудні 1909 року Наукове товариство імені Шевченка у Львові вибрало Корша своїм дійсним членом у філологічній секції. Цей документ, підписаний Грушевським, зберігається в Архіві Російської Академії наук в Москві. Через чотири роки Українське Наукове товариство в Києві запросило Корша до участі у виданні українознавчого журналу, запропонувавши використати його ім'я «в якості почесного співробітника». Цей документ також підписав Грушевський разом із Дмитром Дорошенком. В перелікований період Грушевський і Корш активно листувалися, листи Михайла Сергійовича зберігаються у фонді Корша в Архіві Російської Академії наук у Москві. Навіть збираючись на відпочинок в Карпати, в село Криворівню Грушевський в квітні 1911 року попереджував Корша: «адрес остается львовский (ул. Понинского, 6)». Сприяв переводу Грушевського з Казані в Москву. В лютому 1915 року Грушевський писав Шахматову: «Сегодня я узнал о смерти дорогого, незабвенного Федора Евгеньевича! Благо ему! Благо умершим!» А в квітні знову: «Большое спасибо Вам, дорогой глубокоуважаемый Алексей Александрович, за Вашу прекрасную заметку о Федоре Евгеньевиче Корше. Она прекрасно обрисовывает духовное богатство этого человека». У «Споминах» Грушевський також згадував Корша, як об'єднуючу фігуру редакційного гуртка «Украинской жизни»: «Помер Федір Євгенійович Корш, протектор і вдохновитель сього гуртка». Лотоцький писав про Корша: «Серд росіян я не знаю людини, що так глибоко перейнята була б українською національно-визвольною ідеєю».

Говорили про все на світі, й, звичайно, про війну. «З доктором дезінфекційним хвилю перед тим я балакав про московську революцію 1906 р., котру сьому докторові довелося дуже сильно пережити. Ніхто з нас не передчував, що перед нами стоять переживання далеко більшого калібру. Всі ми зацікавлені були головно галкою, як перепхатись через війну. Саме рознеслась чутка, що мобілізувати будуть навіть 50-літніх, і ми з Саліковським роздумували на тему, яке б таке заняття пошукати мені на всяк випадок, котре б мене забезпечувало від мобілізування і посадження за писаря куди-небудь в полкову писарню... В сій справі ми навіть вибрались вкупі з візитою до мого старого колишнього знайомого, В.В. Карачевського-Вовка, що став тоді «фігурою» в городським союзі, мав в завідування різні майстерні, що працювали «на оборону», і в потребі міг би дати мені місце бібліотекаря де-небудь на заводі. Але, Богові дякувати, поголоски не справдились, і бодай ся неприємність тікання від мобілізації мене обминула».

Цікаві й відверті подробиці... Це був самотній вечір, де Грушевський з Винниченком розкуто спілкувалися в колі людей, які не спонукали їх до напружених ситуацій, тим більше що Розалія Яківна imponувала Михайлу Сергійовичу.

«Розалія Яківна, — свідчив Грушевський, — робила на нас дуже добре враження своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства, в котре дійсно старалась ввійти вповні. Я ж до Винниченка, як і раніше, ставився з усякою виrozumілістю, стараючися ні в чім не дражити його амбіції і доволі грубуватої натури, полишаючи за ним першу роль в розпочатім ним ділі — тім літературнім журналі і полишаючи собі вільну руку лише там, де його не було... За кілька днів після нашого обміну візитами відбулась у Винниченків організаційна нарада сього журналу, в котрім я взяв участь та виступив в ролі досвідченого дорадника. Журнал рішено було видавати як тижневик — випускаючи подвійні номери, а в живішій часі — щотижня... до зібраного вже фонду, здається, щось коло 1500 крб. поставлено пошукати ще жертводавців, подати в газетах відомості про плани видання, вибрано ім'я — «Промінь»¹ і поручено Шеремецинському все підготувати, щоб

¹ Назву журналу та деякі інші організаційні моменти його виходу в світ було обумовлено ще до переїзду Грушевського в Москву. В «Украинской жизни» вже влітку 1916 року був уміщений анонс: «З місяця падолиста (ноября) сього року виходитиме в Москві безпартійний, поступово-демократичний тижневик літератури, науки, мистецтва й громадського життя «Промінь» при близкій участі В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова, О. Олеса, О. Саліковського, Гр. Чупринки й ін.».

пустити в рух машину, як тільки прийде дозвіл. Здається, на сю процедуру треба було двох тижнів, коли адміністрація не заборонила, то се означало дозвіл. Мабуть, десь в середині октябрю сей термін кінчився, і можна було приступити до видавання, завчасу все справді було приготовано: літературний матеріал, адреси для експедиції».

Грушевський справді залишав за Винниченком «першу роль» у виданні задуманого їм журналу. Про себе писав скромно, що «був тоді, з моєю участю, зав'язаний український журнал «Промінь». Зовсім інакше — про Володимира Кириловича: «Редактором ми вважали Винниченка»¹. Але, враховуючи те, що Винниченко «зістався нелегальним», він не демонстрував ніяких зносин у справі підготовки тижневика, й редакційні засідання збиралися не в нього вдома, а в редакції «Украинской жизни», розташованій на Новинському бульварі. Втім, Винниченко не заохочував відносини між гуртками «Украинской жизни» і «Променя».

«Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один у одного, а переговорювались телефоном. На біду, у мене не було телефона в помешканні, а приходилось говорити з «двірницької» чи, як її називав двірник, «домової контори», де сидів сей двірник, прегрубий хуліган², так що говорити приходилось, не називаючи імен і речей. Тим не менше, власне, сею дорогою, телефонним порозумінням мене з Винниченком велась організація журналу від засідання до засідання, що бували звичайно в суботу, після того, як журнал проходив цензурні митарства» (виділено мною. — В.М.).

З цих слів Грушевського добре видно, що вони вдвох і були організаторами «Променя».

«Горе ходити на шпиньках»

В листі Грушевського до Петра Стебницького від 25 жовтня 1916 року зафіксовано: «Саме прийшов дозвіл на український тижневик «Промінь», літературний і суспільний журнал. З падолісту (ноября) надіємся випускати». І відразу: «Може дасте Ви щось?» Пізніше

¹ Розалія Винниченко в короткому біографічному переліку важливих занять свого чоловіка записала стосовно 1916–1917 років: «Видання журналу «Промінь» у Москві за редакцією Винниченка».

² Грушевський взагалі ставився з неприязню до двірників, яких називав представниками «капосної категорії підполіції царського режиму».

Михайло Сергійович зізнавався: «Ми не передбачали, що будемо мати люту мороку з цензурою, що потім показалаась». Зіткнувшись з нею, Грушевський, здається, намагався бути обережним. У листі до Петра Стебницького на самому початку грудня 1916 року навіть повідомляв, що статтю його одержав і передав у «Промінь», але написана вона «чи не загостро». Скаржився, що нещодавно «цензура... з'їла статтю С.Ол. (Саліковського Олександра. — В.М.) про малі нації і погрожується закриттям». І далі Грушевський пише слова, що з дивовижною точністю виражали саму суть московської ситуації з цензурою: **«Горе ходити на шпиньках»** (виділено мною. — В.М.).

В «Споминах» Грушевський не полінувався розповісти про те, що воєнну цензуру, за відсутністю людини зі знанням української мови, здійснював якийсь «зросійшений полячок», який ставився до «Променя» рішуче неприхильно, без усякої причини вичеркував цілі статті, грубіянив на спроби щось йому втолкувати. Номінальний редактор тижневика Лариса Сологуб, гарненька жінка, «покладаючись на своє жіноче становище», намагалася навіть заради справи пококетувати з цензором, але «цей добродій відповів так, що пані Сологуб істерично розплакалась і вже більше до нього не їздила».

Цензор, очевидно, був не такий уже й дурний і безпричинний, бо частіше всього діставалося кращим статтям, у тому числі Грушевського. Скажімо, Михайло Сергійович особливо жалкував за статтею «На Свят-вечір», до № 5–6 «Променя» за 1 січня 1917 року, написаної в привіт і підбадьорення галичанам. До неї Грушевський узяв епіграф із твору Тараса Шевченка «Не додому вночі йдучи...»: «Завтра рано заревуть дзвіниці в Україні; завтра рано до церкви молитись підуть люде... Завтра ж рано завіє голодний звір в пустині, і повіє ураган холодний». Потім Михайло Сергійович згадував: «Ні стрічки з неї не залишила цензорська рука, хоч і не було таки нічого, окрім кількох слів невмирущої надії¹. Пішло тільки мотто² з Шевченка й титул³. Думаю, що значення їх було зрозуміле».

¹ У «Кобзарі» Тараса Шевченка відразу після ліричного вірша «Не додому вночі йдучи...» читаємо:

Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

² Епіграф на початку твору, в даному випадку статті (*итал.*).

³ Титульна сторінка.

Якщо бути точним, то в журналі було надруковано лише півти-тула. Проте й половини сторінки справді було досить, щоб зрозуміти Грушевського. Він посилав багатостраждальним галичанам енергетичний сигнал — упевненість в тому, що вони вистоять, спираючись на свого Кобзаря:

«Друзі і браття! Ви, що проходите хрестним шляхом, котрим пройшов шістьдесят літ тому найкращий з Українців, — в згадці про нього, що йшла за вами невідступно на сім шляху і путеводною зорею світитиме вам до кінця, ви знайшли, певно, і сим разом утіху і опору і тверду рішучість — пронести через всі пустині життя і принести назад ціло і ненарушено святий огонь, що одушевляв його:

...Жива

Душа поетова святая,

Жива в святих своїх речах...»¹.

Відомо, як високо ставив Михайло Грушевський Тараса Шевченка, і ми ще будемо говорити про це. Зараз запам'ятаймо процитовані маловідомі рядки, написані на Арбаті в конкретному випадку, зв'язаному з підтримкою галичан.

«Особливо терпіли мої писання», — згадував Грушевський. Але, скажімо, стаття Стебницького була викреслена ще нешадніше, тобто вся, включно з заголовком. Залишився лише підпис — псевдонім: П. Смуток. Цензура — не лише звичайна, а й воєнна — отруювала роботу тижневика впродовж усього періоду його випуску в світ. У лютому 1917 року Грушевський писав Єфремову з Арбату, 55: «Промінь» буде виходити, 7—8 мабуть буде сьогодні або завтра, але цензура черкає... без міри». Навіть через кілька років Грушевський, згадуючи «Промінь», говорив, що журнал «світив на кожній сторінці білими плямами від цензурського олівця...»

Горе ходити на шпиньках...

¹ Потрясаючи історію розповіла в журналі «Київ» (№ 1 за 2003 рік) уродженка Шевченкового краю, колишня ув'язнена ГУЛАГу Ніна Вірченко. У 1950 році в Тайшетському спецтаборі (Іркутська область) на святвечір ув'язнені жінки читали напам'ять Шевченка. Саме ці рядки: «Завтра рано заревуть дзвіниці в Україні... Завтра рано завіє голодний звір в пустині...» Вірченко згадує: «В бараці чути і плач, і стогін... З кожним словом, рядком входимо в Україну. Сльози котяться по щоках, ніхто їх не витирає... Ми всі зливаємося і душами, і думками, стаємо одним цілим!.. Без Шевченка в таборі не вижили б...»

«Промінь» був єдиним українським органом»

Грушевський свідчив, що робота в українському журналі «займала весь час мого побуту в Москві». Турбота про підготовку чергових номерів «Променя» пронизує все московське листування Грушевського. В листопаді 1916 року він писав Єфремову:

«Промінь» спізнюється почасти від залежних, почасти від незалежних причин. Але потроху наладжується, і коли Господь подовжить йому віку, то я думаю, що з Різдва піде краще — публіка підбереться, привчиться і таке інше». Приблизно у той же час повідомляв і Стебницького: «Журнал потроху наладжується — коли б тільки Господь продовжив віку».

Грушевський добивався перевodu журналу «до кращої друкарні», на початку 1917 року вкрай емоційно писав Стебницькому з цього приводу: «прошу і я Христом-богом, бо коли не дістанемося до кращої друкарні, то тут «Проміневі» каюк»¹.

В «Споминах» зустрічаємо чимало нарікань Грушевського на організацію роботи в «Промені». Зокрема, він розповідав, що своєрідним кур'єром між членами редакції був так званий «Василь», гімназист, який евакуювався з каменецької гімназії до Москви (за словами Михайла Сергійовича, той здійснював «матеріальну» комунікацію). «Прийнято його на сю посаду з якихось гуманістичних міркувань, і не знаю, наскільки та посада була добра для нього, але що він надавався для сеї роботи дуже мало, се було певно. «Комунікація» була дуже повільна; правда, що й мешкали ми чортзна на яких дистанціях». Але особливо неприязно ставився Грушевський до управителя редакції «Променя» Семеня, який «дуже запустив діло, не зложив доброї книги передплатників, ні адрес, приходили безнастанно скарги на лиху експедицію». Правда, пізніше загальний нагляд над адміністрацією журналу взяв на себе Зіновій Моргуліс, але налагодити справу не встиг, бо вже «надходили революційні події». З цих об'єктивних причин наприкінці зими 1917 року не так уже було й важно, що «до редакційних справ Винниченко, видимо, тратив інтерес, не чулось між нами якогось внутрішнього зв'язку».

¹ В № 5–6 1 січня 1917 року було оголошено, що «з 15 січня часопис переходить до иньшої друкарні, і редакція сподівається виходу більш акуратного». Редакція розглядала № 5–6 і № 7–8, що вийшли в січні 1917 року, як номери за 1916 рік, вибачалася, що «через технічні обставини» вони виходять з великим запізненням і обіцяла, що «коло 10-го лютого вийде № 1–2 за 1917 рік і потім будуть подвійні номери виходити аж до вирівняння часу». Революційні події розсудили по-іншому.

Проте, поки «Промінь» виходив у світ, Михайло Сергійович піклувався про все, що з ним було пов'язане. Зокрема він переживав з приводу того, що в журналі «белетристики дуже мало, і публіцистики». Шукав авторів, які писали б про економічне становище України в складі Російської імперії, про кооперативне життя. Просив аби йому повернули статті, що були надіслані ним 1915 року в Одесу до журналу «Основа», закритого російською військовою цензурою, «бо вони придалися б для «Проміня».

Або, скажімо, в листі до Петра Стебницького (25 листопада 1916 року) Грушевський з перших же рядків замовляє статті у нього й Лотоцького, просячи відобразити «не тільки місцеві і петербурзькі, а й загальні справи, які з Петербурга ісходять». Добре знаючи обох авторів, Грушевський писав з приводу тематики статей: «В поділі їх з Ол. Гнатовичем (Лотоцьким. — В.М.) у Вас не може вийти карамболя, бо Ви певно й тепер, як завсіди, гостро порозуміваєтеся». До речі, в цих словах відобразилося тонке знання Грушевським абсолютно різних характерів Стебницького й Лотоцького, які, доповнюючи один одного, разом робили спільну справу. Очевидець свідчив: «Втілений скепсис — один, і нестримний рух — другий, огонь і вода — ці довголітні товариші на одній роботі доповняли себе обопільно і так добре одтіняли свої супроти-лежні вдачі, які сходилися проте на одному, мов ті два воли в одній супрязі. І коли Лотоцькому належала здебільшого ініціатива, то виконання падало рівно на обох, і Петро Януарович (Стебницький. — В.М.) свою частку громадської роботи... виконував не odkладаючи, твердо й певною рукою». Сам Лотоцький згадував, що Стебницький, на відміну від нього, «мав здібність про найгостріші речі висловлюватись так, що справа, не тратячи на своєму змісті, позбувалася свого гострого характеру». Про співпрацю з Стебницьким він писав так: «... Наше одностовство в справах засадничих українства виключало можливість яких будь принципових розходжень, а в своїх більших працях ми однаково радилися звичайно один з одним...»

В згаданому листі до Стебницького Михайло Сергійович знову зачіпав болючу тему: «Представте, що найтяжче з белетристикою. Чи не вірять в існування журналу і придержують автори чи такі перестали писати? От штука».

Проте все таки «Промінь» опублікував немало цікавих белетристичних матеріалів. В ньому, зокрема, була надрукована п'єса Володимира Винниченка «Пригвожені», вірші Павла Тичини, Олександра Олеся, Христі Алчевської, яку сучасний український пись-

менник-москвич Іван Шишов назвав «славнозвісною українською поетесою й неперевершеною красунею»:

О, я вірю — сонце встане
І наш край озолотить,
Усміхнеться ранок ясний
Нам із неба, мов дитя.
І розвіються тумани
І вквітчається життя
Світлом, барвами, росою
І здивує всіх красою!..

Нерідко белетристичні й мистецтвознавчі публікації журналу відзначалися гостротою й витонченістю пера. Скажімо, в невеликій замітці Симона Петлюри «Плутанина» (№ 7–8, 7 січня 1917 року) про шойно тоді померлого українського письменника Леся Мартовича, автор заперечував проти йменування його в Росії лише «галиційським белетристом»: «Се так, якби хтось сказав: «М. Горький — Нижегородський белетрист»; «Винниченко — Херсонський письменник»... Горький, як письменник, належить в такій мірі Нижегородській землі, як і цілому великоросійському народу, подібно тому, як і Винниченко є здобуток цілої української землі, а не тільки Херсонщини. Так само і Олесь Мартович: він є український письменник, якого однаково знають і читають, як в Галичині, так і скрізь, де живуть українці».

Привертає увагу стаття «Українське мистецтво» (№ 5–6, 1 січня 1917 року):

«Український нарід почав розвивать своє мистецтво разом з своєю національною культурою ще 10 віків тому назад; характерні відміни національного стилю (кольори, малюнок, композиція, сюжет) виявлялися ще в глибоку давнину, а розвинулися в добу великих рухів українських в XVI–XVIII вв. ...

Тепер на завдання українських художників стоїть продовжування того, що зберегла старовина чуття й уміння народу. Вони повинні продовжувати розпочату давно роботу синтезування й вибирання найбільш чистих національних форм та навчання й домагання через них розвиненню своєї нації. Нам близьким і дорожчим буде кожен художник горожанин, котрий дбає про горе й радість, про потреби й стремління рідного краю.

Велика заслуга того художника, що прискорює бодай на один ступінь національне пробудження своєї країни! Висока ідейність

завжди дасть одухотворення такому артистові чи буде він пейзажником жанристом, баталістом, малярем, графіком, архитектом чи різьбарем. На завдання наших художників стоїть відродження мистецтва у всіх його проявах. Тут перед ними ціле широке поле, не почата нива, з величезним складом тем, з необмеженим багатством невикористаних форм...»

Коротко зупинимося на статті в «Промені» (№ 5–6, 1 січня 1917 року) Леоніда Бурчака, якого Грушевський особливо виділяв ще серед працівників «Украинской жизни»: «Визначною силою по літературі був Леонід Іванович Абрамович (псевдонім — Бурчак)...» Стаття називалася «...Carthaginem delendam». Це частина крилатого латинського виразу, яким відомий державний діяч стародавнього Риму Марк Катон Старший закінчував кожен свою промову в сенаті: «Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam». («Втім, я вважаю, що Карфаген має бути зруйнований»). Вираз Катона набув значення позиції, що наполегливо й постійно відстоюється. Цитують іноді лише перших два слова, а Бурчак процитував два останніх. Він вважав, що так само, як Катон уперто добивався свого, українські діячі мають наполегливо боротися за національну школу, бо «яку сторону культурного життя ми не візьмемо, до яких форм його не підійдемо, ми наткнемося на школу, як на перший і головний засіб проводити культуру в життя». В контексті цієї тези Бурчак цікаво міркував про роль українських письменників у національному розвитку, про їх особливо тяжкий суспільний статус:

«Ми живемо в країні, де всякий письменник під підозрінням, а український — сугубо, де книжка — «вещественное по делу доказательство», а українська — тим більше; де читач — «нежелательный элемент», а український — просто злочинець».

Цензор суттєво вибілів статтю Бурчака, тож особливо дивно, що він залишив ці рядки, як і висновок про те, що в Росії «робилися і робляться всі заходи, щоб українську мову не тільки не пускати в школу, але щоб примусити тих, з кого не можна вже викурити українського духу, не читати по українськи». Автор закликав дбати про українську школу, бо це та лабораторія, в якій з малих років прищеплюється людям любов до книжки, до науки і мистецтва, в якій витворюється майбутній читач. Цікаво, що в невеликій статті Леонід Бурчак посилався на Чехова, Буніна і Єфремова, що свідчить про його широкий духовний діапазон.

У № 2–4 «Променя», позначеному 11 грудня 1916 року, вийшла стаття Грушевського «Розширення автономії Галичини. Смерть ціс.

Франца-Йосифа». Вона стосувалася вже розглянутого нами сюжету і тому лише згадаємо про неї словами самого Грушевського:

«...Написана з приводу цісарського рескрипту про розширену автономію Галичини і смерті Франца-Йосифа, що сталася слідом потім, zostалась пам'ятною по тім враженням, які вона викликала в громаді «спочувающих». Один з «поступових поляків», Козловський, який підтримував зв'язки з гуртком «Украинской жизни» і, так би сказати, символізував можливість польсько-українського порозуміння на ґрунті поступовості і радикалізму, заявив своє невдоволення сею статтею, мовляв, занадто «націоналістичною». Се послужило предметом дебат і свого роду — «переоцінки цінностей». Оповідати, що навіть жінка Козловського, українка з роду, тільки зросійшена, стала в оборону сеї статті, взагалі похвалила «Промінь» і почала виявляти інтерес до українства, чим Козловський був невдоволений. Такими дрібненькими поміченнями над враженнями і настроями ми тоді цікавились за кілька місяців до революції, і якої революції!»

«Її близькість не відчувалась нітрохи»

Це рідкісно відверте й мужнє визнання, передусім серед тих крупних громадських діячів і революціонерів, які незадовго до Лютневої 1917 року революції явно не чекали такого історичного повороту, тому займалися, в тому числі й Ленін, очевидно важливими, проте доволі далекими від революції справами.

«Її близькість — се я мушу рішучо сказати в пам'ять тим, які не переживали її перших стадій на місці, навіть тут, в центрі російської опозиції, **не відчувалась нітрохи**. Надії на те, що російський «старий режим» не вийде ціло з сеї війни, так як більше-менше ціло вискочив з японської, — потрохи наростали, я б сказав — переходили в певність. Але, здається мені, що ніхто не припускав, щоб скрахував він так скоро, раптово і різко, як потім сталося. Здавалось, що се буде довга, затяжна, уперта боротьба з морально ослабленим, захитаним, але ще сильним противником, для котрої треба збирати сили, мобілізувати всякі можливості, щоб використати слабі сторони його, особливо нам, українцям, так немилосердно погромленим і розбитим, збитим з усіх, десятиліттями утворених позицій. Здавалось, що перед нами довга позиційна війна — супроти ренегатства й байдужості свого, против недовір'я і ворожості чужого громадянства, против упадку громадських і

соціальних інстинктів в масах. — не тільки що против гніту і насильства уряду. Тим пояснюється, що **за неможливістю вести роботу в ширших розмірах, ми з таким завзяттям заходились коло дрібненьких культурних і організаційних справ.** Вони представлялись нам цінними опорними пунктами, за котрі, може бути, властяться потім зачепитись, щоб повести працю серйознішу і ширшу. Такі настрої панували і серед російського громадянства, а українське жило в дуже багатьох спільними настроями і надіями» (виділено мною. — В.М.).

В наш час українські, російські та західні історики багато пишуть про певні революційні очікування в суспільстві вже з другої половини 1916 року, бо війна сама по собі підготувала його до розуміння наближення революції. В українському русі також відбулися серйозні зміни за два роки війни й відвертої антиукраїнської політики російського уряду. «З другої половини 1916 р. у житті українського громадянства в Росії почав відчуватись якийсь перелом, — свідчив Дмитро Дорошенко. — Минулося перше приголомшуюче враження катастрофи 1914—1915 років. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головню коло Товариства українських поступовців».

Безперечно, що Першу світову війну можна розглядати серйозним об'єктивним каталізатором українських національних устремлінь і сподівань, що співпали з наростанням революційних очікувань. Проте в оцінці рушійної сили цього могутнього каталізатора й глибини та розмаху суб'єктивних очікувань, очевидно, слід до тонкощів співвіднести реальну ситуацію 1914—1916 років і її нинішнє бачення з історичної дистанції в дев'яносто років. У цьому контексті надзвичайно важливо прислухатися до гострих але виважених суджень Михайла Грушевського, який не тільки є свідком історичних подій, не тільки багато міркував над проблемою, але й доклав чимало власних сил до активізації українського руху. Зокрема, збереглися роздуми Грушевського на цю тему, зафіксовані ним у згаданих нами в «Передмові» невеличких «Спогадах минулого», що були написані на самому початку 1922 року і передруковані в журналі «Український історик» з нагоди 135-річчя від дня народження Грушевського. Вони цікаві своєю продуманістю, виваженістю, виокремленістю української теми:

«Тоді вже у всіх було переконання, що старий царський режим з війни ціло не вийде. Саме зломився Брусилівський наступ на Волині, і всякими правдами і неправдами втягнена в війну Румунія

крок за кроком окупувалась армією Макензена. Крайня неприготованість і легкодушність, з котрою російський уряд, втягнувши сю країну, яка крила Росію від ворога на полудневім заході, дав її німцям на знищення, і стягнув на себе новий величезний фронт, викликали крайнє обурення в військових і просто в громадських кругах. Серед генералітету, офіцерства, урядництва, не тільки серед різної цивільної публіки вже не криючи говорилося про неминучу потребу зробити кінець царському автократизмові. Промисловці і капіталісти з одного боку, ліберальна інтелігенція — з другого, явно організувались, щоб використати сей момент і взяти провід державою в свої руки, — тимчасом як монархісти в роді кн. Юсупова та Пуришкевича думали врятувати монархію, вбивши царського фаворита Распутіна та замінивши нездару Миколая II котрим небудь з його свояків. Але мало кому уявлялось, що зміна може бути сильніша і глибша ніж проста заміна царського самовільства конституційною, обмеженою монархією, або дуже мало демократичною республікою, в роді французької. І особливо не тішили себе рожевими надіями ми, українці, знаючи, як не прихильно і підозріло ставиться до українства російська інтелігенція; яких тяжких ворогів воно має на Україні в буржуазії: чужій і своїй зросійщеній — в поміщиках, чиновниках, промисловцях і всяких інтелігентських професіях; як тяжко розбиті й розпорошені українські сили; як мало вони могли працювати в останніх часах серед робітництва і селянства».

«Крах не передчувався», — повторював Грушевський. Він вважав, що, незважаючи на виявлену царизмом історичну слабкість, жорстку критику на його адресу, самі противники деспотизму не передчували його швидкого кінця. «Ніхто з нас не передчував, що перед нами стоять переживання далеко більшого калібру». Більше того, на думку Грушевського, всі скандальні антицарські розмови велися тому, що в підсвідомості затамувалося прислів'я: «От слова не станется». Тобто, через саме говорення ще нічого не буде. Звичайно, різні радикально настроєні люди могли собі будувати плани на використання поразки Росії з метою ослаблення царизму й викидання від нього політичних реформ за прикладом Кримської кампанії. **«Але загальним глибоким переконанням про непорушність монархічного ладу, династії, панування бюрократії».** (виділено мною. — В.М.).

Якось у «Споминах» у зовсім іншому контексті Грушевський сформулював максиму: «Люде рідко оцінюють чи навіть відчують правильно те, що діється перед ними».

«Не знати вже, де була правда...»

У згаданому № 5–6 «Променя» було опубліковане оповідання Грушевського «Вихрест¹ Олександр», яке починалося так: «Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією, серед десятків шабльонових документів, в котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів², увагу мою притягнув до себе один з таких судових протоколів: списаний в дубенському магістраті засуд розбійника жида — вихреста Олександра. З нескладного, сірого оповідання магістратського писаря, з-під сухої формалістики, приписаної «Порядком» процедури, блиснула мені ясна іскра світлого пориву людської душі і освітила все. І понуру обстановку лютого середньовічного права, перехованого в старій, задумливій атмосфері міського життя тих часів упадку. І всю отсю тяжку, безвихідну замотанину, над котрою хвилевою бурєю пролетіла Хмельниччина 1648 р., не здужавши вирвати його з суперечностей і аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічнім стані між злобою розжалених і гнівних панів-месників і неутолимою ненавистю всієї підвладної маси, схвильованої повстанням, і всіх отих нещасних, захоплених, вирваних з звичайних обставин життя, що полетіли по похилій площині бандитства серед загального розпаду життя — пропавших людей в роді братів-вихрестів, підсудних процеса» (виділено мною. — В.М.).

На мій погляд, оповідання Грушевського не вражає художньою силою та він і не претендував на це. Автор сам відзначив, що, «щільно тримаючись протоколу (судового. — В.М.) і тільки збираючи до купи, очищаючи і порядкуючи його кошлаве, безладне оповідання я переказую сю історію»³.

Йшлося про те, що після повернення в грудні 1648 року гетьмана Богдана Хмельницького з-під Замостя в Україну, війну вважали скінченою, і біженці — поляки та євреї, що повтікали були до Польщі, стали повертатися на свої попелища. Повернувся і старий єврей Маєр зі своєю сім'єю, а невдовзі його було знайдено вбитого і пограбованого: забрано всі гроші й коштовні речі. В підозрі на скоєння цього злочину арештували вихреста Олександра, який під

¹ Вихрест — той, хто перейшов у християнство з іншої релігії.

² Заворушень.

³ В березні 1916 року Грушевський, між іншим, писав Єфремову з Казані, що йому запропонували «Вихреста» пустити в науковий збірник, але я не згоден на це...»

офіційними тортурами зізнався перед польським судом у ньому, хоча знав, що йде на вірну смерть.

«Тоді суд спитав його, як хоче приготувитися до смерті? Чи покликати йому священника, тому що він був вихрешений на християнську віру. Олександрові ще відкривалася слабка можливість щось виторгувати від смерті за допомогою релігії — удатися до протекції духовенства, просити пожалувати як вихреста, може попробувати щось зискати, заявивши бажання перейти на католицьку віру з православної, на котру його вихрестили козаки».

Проте «ренегат, розбійник і Бо-зна ще хто — він мав тепер перед собою тільки одно: вмерти, як годиться»:

— Я не з доброї волі охрестився, козаки мене охрестили. Нема-ло наших вихрестилося, а потім знову жидами стали, і я не хочу бути християнином. Прошу, аби мені вмерти в жидівській вірі, а ім'я моє Лейба...

«Тоді й суд... засудив його убийника на кару смерті, відрубанням голови мечем, а засуд для пам'яті велів записати.

Вихрест Олександр в смерті своїй приложився до віри отців».

Очевидно, саме цей вчинок найбільше вразив Грушевського і став основною причиною написання ним «Вихреста Олександра». У статті «Як я був колись белетристом?»¹ (1925 рік) Грушевський признавався, що після безповоротної відмови від белетристики, як громадського діла, він писав її тоді, коли його охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали його і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Траплялося, що він не міг висловити це ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, а настрої, гадки і образи не хотіли залишатись «зачиненими дітьми» його думки.

Мені в оповіданні «Вихрест Олександр» кинулися в вічі рядки, в яких автор, у строгій відповідності з документами, розповідав про те, як за вказівкою суду кували вихреста з тим, щоб одержати від нього необхідні зізнання:

¹ В цій статті Грушевський розповідає про те, як відмовився від юнацького наміру стати письменником і «зломив перо белетриста». Микола Жулинський тонко підмітив, що в цьому життєвому виборі причаївся задоволення сумнів у можливості через літературну творчість максимально «послужити національному українському відродженню». До того ж, Михайло Сергійович одразу вкладав у свою мрію організаційно-громадський мотив: «Я хотів стати українським письменником, редактором, видавцем-редактором і видавцем навіть більше, ніж письменником». Грушевський обрав наукову й громадсько-політичну роботу, бо саме цього вимагали від нього інтереси боротьби за відродження України.

«Не знати вже, де була правда... бо чим далі, тим більше стало очевидно, що замучений Олександр стратив уже всяку відпорну силу і готов був давати саме як раз такі відповіді, яких від нього хотіли, — аби тільки не мучитися... Він був уже зовсім зломаний тортурами, погодився з думкою про неминучу кару смерті і тільки не хотів нових мук. Тому заявив, що в протоколі все вірно, так як він показував на муках, і він все те «добровільно potwierжує».

Від цього конкретного історичного факту з вихрестом Олександром Грушевського відділяло понад два з половиною століття, тоді як до сталінських процесів із застосуванням тортур для одержання запланованих мучителями зізнань залишалося менше двох десятиліть. Здавалося б, що спільного між абсолютно різними епохами, суддями й підсудними, катами і мучениками. Проте є щось містично-пророче в тому, що Грушевський опублікував оповідання «Вихрест Олександр» на самому початку переломного 1917 року.

Вчитаємося ще раз:

«Він був уже зовсім зломаний тортурами, погодився з думкою про неминучу кару смерті і тільки не хотів нових мук. Тому заявив, що в протоколі все вірно, так як він показував на муках, і все те «добровільно potwierжує».

Господи, та це ж про в'язнів сталінських застінків сказано! В них застосовувалися не лише фізичні тортури, але й витончені психологічні методи розлюднення ув'язнених. Письменник Василь Гроссман писав про це у романі «Жизнь и судьба»: «Тех, которые продолжали упорствовать в своем праве быть людьми, начинали расшатывать и разрушать, раскалывать, обламывать, размыывать и расклеивать, чтобы довести их до той степени рассыпчатости, рыхлости, пластичности и слабости, когда люди не хотят уже ни справедливости, ни свободы, ни даже покоя, а хотят лишь, чтобы их избавили от ставшей ненавистной жизни». Сталінських ув'язнених доводили до того позамежного стану, коли вони, «обезумев от муки» (Ахматова), втрачали саме бажання жити.

Мені згадався замучений Сталінім Християн Раковський — перший голова Раднаркому України (з січня 1919 року по липень 1923 року), який у справі так званого «антирадянського правотроцькістського блоку» (1938 рік) був названий агентом англійської розвідки з 1924 року і японським шпигуном з 1934 року. Раковський загинув, не скорившись Сталіну. Незадовго до розстрілу в Орловській в'язниці заявив: «Нехай я скоро помру, нехай я труп але пам'ятайте... коли-небудь і трупи заговорять».

З ініціативи Леніна Християн Раковський — болгарин за національністю, румунський підданий, діяч європейського соціал-демократичного руху, відомий борець за світову соціалістичну революцію, близький друг Льва Троцького — понад чотири роки очолював Радянський уряд України.

Християн Раковський увійшов в історію вже тим, що настійно й рішуче закликав Володимира Леніна забезпечити й захистити суверенітет України, хоча б елементарну економічну самостійність республіки від молоху союзних наркоматів і главків. Голова українського уряду писав Леніну таке, що й приснитися не могло кому-небудь іншому: «Мы отсюда гоним хлеб, уголь, мы вывезли из Киева в 1919 г. громадное количество драгоценностей и всякого имущества, мы отправили в Наркомфин в 1920 г. всю валюту иностранную, которую нашли здесь, но на наши нужды Москва не обращает никакого внимания». Фактично Раковський вказував на радянське продовження ще царської політики, з вини якої, говорячи словами Грушевського, «Україну в значній мірі обчищено з усяких матеріалів, що при кожній нагоді вивозились відси до російських столиць». Важко повірити, але у Грушевського були близькі позиції з Раковським в оцінці радянської й партійної бюрократії. В листі Грушевського до голови Раднаркому України, написаному в листопаді 1921 року, йшлося про те, що бюрократичні елементи «збільшують відчуження апарату Радянської Республіки від живого народного життя, від трудових робітничо-селянських мас України, відновлюють старе російське «средостеніє», в котрім застряють і гинуть потяги до творчої праці, до помирення і об'єднання в спільних завданнях українсько-національних і загально-соціалістичних течій...»¹ Якраз Раковський добре розумів це; знаходячись в опозиції до Сталіна, він писав, що партійна і радянська бюрократія розклала й підмінила собою партію, віддалила її від народу й «культивує навколо себе гнійник».

Коли Сталін відправив Раковського на заслання, Сергій Єфремов, якого в той час особливо цькувала більшовицька влада і який не жалував колишнього голову Раднаркому України, записав у своєму щоденнику (7 жовтня 1928 року): «Дихати нема чим... Нема з ким говорити, нема кому скаржитися... (йшлося про лідерів радянської влади. — В.М.) Коли мене висилали в 1922 р., я написав до Раковського прикрого листа — і Раковський завстидався. Тепер навіть Раковського, людини з революційним минулим, що

¹ Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 282.

обов'язувало до якогось мінімуму порядності — там нема. І взагалі нікого нема».

Це точне спостереження Сергія Єфремова могло б стати своєрідним моральним камертоном в оцінках Раковського в сучасних дослідженнях терору в Україні в період громадянської війни. Це так само важливо, як і вияснити місце та роль голови Раднаркому України в більшовицькому терорі. Принаймні, ненауково розглядати нині крупну, неоднозначну, багатолику постать Християна Раковського лише через призму червоного терору.

Маємо сьогодні пам'ятати, що Сталін терпіти не міг Раковського. До цього часу маловідомо, що «найпекучіший і отруєний характер мала, безумовно, ненависть Сталіна до Раковського» (Троцький). Чому? Значною мірою тому, що в 1922–1923 роках голова Раднаркому України безкомпромісно виступив проти сталінської ідеї «автономізації», яка передбачала входження незалежних національних республік в Радянську Росію на правах автономних. Раковський протиставив «автономізації» ідею суверенної України, заявивши, що Сталін «знищує суверенність республік, які в союз об'єднуються». Голова українського уряду не побоявся заявити Сталіну, що його політика врешті-решт призведе до «скасування незалежних республік». І це в той час, коли перший секретар ЦК Компартії України Дмитро Мануїльський догідливо доповів генсеку про свою підтримку «ліквідації самостійних республік».

Навіть на рівні колишнього президента України Леоніда Кучми було визнано: «Головна заслуга Раковського така: у 1922 році він зумів переконати Леніна в тому, що сталінський план включити Україну (і інші республіки) до складу РРФСР на правах «автономії» абсолютно неприйнятний».

В умовах загальної ейфорії навколо створення Союзу РСР один Раковський знайшов у собі мужність заявити: «Питання про союзне будівництво тепер розв'язане на більш-менш тривалий період. Я не вважаю, що воно розв'язане назавжди. Ні, до цього питання нам доведеться ще сто раз повернутися». Більше того, на XII з'їзді партії у квітні 1923 року голова Раднаркому України сказав немислимим для того часу слова: «Я заявляю, що союзне будівництво пішло по неправильному шляху». Він вимагав: «Більше прав, більше коштів, більше ініціативи у всіх галузях окремим радянським республікам». Зокрема, Раковський пропонував відняти від союзних наркоматів дев'ять десятих прав і передати українським наркоматам. Голова українського уряду вперто наполягав на тому, щоб у рамках СРСР «реально забезпечити інтереси України».

Якось, виступаючи в Києві, професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк висловив доречну думку про те, що незалежна Україна виникла не випадково, а дякуючи тому, що й у радянські часи були люди, які за неї боролися, хоча вони гинули в таборах і в'язницях, їх розстрілювали. Безумовно, він і гадки не мав про Раковського, проте впадає в вічі, що той також гинув у таборах і був розстріляний. Наївно було б стверджувати, що Раковський був сталінським мучеником за Україну, проте нерозумно забувати про його вклад у відстоювання інтересів України на початку 20-х років минулого століття. Робити це перед Йосипом Віссаріоновичем голові уряду України Християну Раковському було нітрохи не простіше й не легше, а то й набагато складніше й важче, ніж гетьману Богдану Хмельницькому відстоювати соборність України перед російським царем Олексієм Михайловичем.

В одному сучасному науковому виданні прочитав, що Раковський «еволюціонував від поглядів запеклого інтернаціоналіста до поміркованого українського націоналіста». При всій неточності цього формулювання воно свідчить про появу тверезого погляду на заслуги Раковського перед Україною. Насправді він не перестав бути інтернаціоналістом і не став українським націоналістом, але на посту голови уряду цей мудрий державник об'єктивно захищав Україну від сталінських зазіхань.

Звичайно незалежність України Раковський розумів абсолютно не так, як Грушевський. Між ними не було й не могло бути повного взаєморозуміння, і Михайло Сергійович не вірив у ширість голови уряду в спробах повернути його в Україну, проте в згаданому вище листі до Раковського він змушений був звертатися до нього як «соціаліст до соціаліста, в ім'я спільних інтересів соціалістичної революції... світового визволення праці і працюючих мас, яке є нашою і Вашою спільною метою...» Значна частина роботи по поверненню Грушевського в Україну була виконана саме в період, коли уряд очолював Раковський¹.

¹ На початку 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У уповноважило голову Раднаркому України Раковського з'ясувати за кордоном можливість приїзду в Україну Грушевського та його однодумців. Навесні 1923 року Раковський передав через Миколу Чечеля запрошення Грушевському приїхати в Україну. В травні того року Політбюро доручило Раковському розв'язати питання про можливість легалізації колишніх українських есерів групи Грушевського-Черкасенка і Степаненка. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про проф. Грушевського», яке не заперечувало проти в'їзду в Україну Грушевського, і відповідне рішення Політбюро ЦК РКП(б) були прийняті в листопаді 1923 року, коли Сталін уже позбувся Раковського на посаді голови Раднаркому України, відправивши його послом СРСР у Великобританію. Восени 1923 року питання про повернення в Україну було принципово вирішене самим Грушевським.

На початку 90-х років минулого століття, тобто на зорі незалежної України, я писав в монографії «Християн Раковський: невідомі сторінки життя і діяльності»: «Можна сподіватися, що нова Україна, яка встала з колін, великодушно поставиться до історичної постаті першого голови Раднаркому. Критично осмислюючи діяльність Х. Г. Раковського на посту голови уряду, не будемо забувати, що його кредо було: «Забезпечити інтереси України». Проїшов час, і таку саму надію хочу висловити тепер, на початку ХХІ століття.

Як би там не було, маємо пам'ятати, що в рамках історичного часу і конкретних можливостей, у руслі своїх переконань Християн Раковський боровся за те, щоб Україна стала незалежною і вільною. Навряд чи можна поставити поруч з ним кого-небудь з наступних керівників України, навіть Петра Шелеста, за незвичайністю й масштабністю постаті та мужністю, самостійністю, незалежністю, принциповістю, наявністю власної точки зору й умінням захищати її перед Москвою в інтересах України...

Мені здалося дуже важливим, що в книзі «Україна — не Росія» Леонід Кучма вмістив фотографію Християна Раковського поряд з Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Павлом Скоропадським, Михайлом Грушевським, Нестором Махно, Миколою Скрипником та ін.

Що вдієш, якщо майже кожний історичний сюжет таїть у собі несподівані ремінісценції, вимагає неминучих екскурсів в історію. Та треба схаменутися, бо тема моєї розповіді зовсім інша...

«Займала мене справа засновання українського видавництва»

«Я мав купу видавничих планів», — так писав у «Споминах» Михайло Грушевський. Зокрема, в нього була підготовлена вже згадана праця «Всесвітня історія в короткім огляді», шість частин якої вийшли в 1916—1918 роках у Петрограді, зтім у Києві. З видавництвом братів Михайла й Сергія Сабашникових (засноване в Москві в 1891 році)¹ Грушевський ще з Казані вів переговори про видання

¹ Фірма «М. і С. Сабашникови» славилася високим рівнем видавничої культури. Письменник Леонід Андрєєв писав про видавництво Сабашникових: «Там осознанное стремление к общественности или к красоте, там видна высокая цель, к которой идет издатель...» Спочатку фірма знаходилася в арсєалі Старого Арбату, на Нікітському бульварі і випускала науково-природничу, а з початку ХХ століття — і гуманітарну літературу. За час існування видавництво Сабашникових видало понад 600 назв книжок тиражом 1,5 млн. примірників.

своїї популярної праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (вперше вийшла у 1912 році). Після переїзду на Арбат він побував у Сабашникових, отримав аванс у 300 карбованців¹ і доволі швидко зробив переклад цієї книги. З допомогою Шеремецинського була розміщена у великій друкарні Рябушинських третя частина VIII тому «Історії України-Руси». Крім того, Грушевський сподівався видати в Синодальній московській друкарні батьківську «Перву книгу церковно-славянського язика». **«Я мав, таким чином, цілу купу друкарняних зносин, — а крім того, займала мене справа засновання українського видавництва»².**

Отже, Грушевський розгорнув активну роботу по створенню української видавничої спілки. В цей час він цікавився планами київських видавництв «Основа», «Вернигора», «Час», просить, щоб хтось приїхав з «Часу»³ аби «змовитись щодо дальшого»⁴. Щоб узгодити майбутні плани з київським видавництвом «Вік»⁵ Грушевський 12 (25) січня 1917 року з Арбату писав Сергію Єфремову:

«Тут зав'язується паєве видавництво українського товариства... так от треба б уставить програму, щоб не влезть одно одному в дорогу. Звичайно, жатва тепер премнога і треба спільними силами залатати діри книгарські якнайскорше».

З листа до Сергія Єфремова, написаного також у січні 1917 року, видно, що Грушевський задумав на весну «ладити збірник український «XIX вік», що мав би неперіодично продовжуватися, чи не мали б для нього статті або матеріалу — з історії літературн, мис-

¹ Між іншим, немалі гроші. За таку суму Грушевський міг оплатити квартиру майже за половину часу свого перебування на Арбаті.

² В спогадах Олександра Саліковського зустрічаємо цікавий момент: «У вересні уряд дозволив переїхати в Москву з Казані засланому туди М.С. Грушевському з родиною, і останній теж увійшов у склад нашої редакції («Української життя». — В.М.). На мою пропозицію М.С. було обрано головою загальних редакційних зборів, які часами перетворювалися в збори ширшого громадянства для обговорення загально-національних справ, як напр. засновання в Москві українського видавництва на пайових основах...» (виділено мною. — В.М.).

³ Видавництво «Час» — одне з найбільших і найактивніших українських видавництв у Києві в 1908–1920 роках. Засновниками були В. Королів-Старий, М. Синицький, П. Петрушевський. Видавництво мало власну друкарню й книгарню.

⁴ З цим видавництвом зв'язався Олександр Олесь. Грушевський у листі дякував йому: «Спасибі, що перебалакали з «Часом»...».

⁵ Видавництво «Вік» засноване в 1895 році за участю Олександра Лотоцького, Сергія Єфремова, Василя Доманицького, Федора Матушевського, Володимира Дурдуківського та інших. Існувало до 1918 року. Видало 140 назв книжок.

тества або суспільного життя?»¹. Між іншим, дуже цікава ідея, яку можна було б реалізувати й зараз, тим більше, що цитований фрагмент містить у собі не лише назву, а й вказівки на неперіодичність видання та його тематику. Подібний збірник можна було б скласти зі статей Михайла Грушевського та тих авторів, на яких він передусім розраховував, а також підготувати збірник статей сучасних українських учених.

Московські «Спомини» Грушевського дуже цікаві тим, що в них іноді зустрічаються здавалося б дрібні подробиці значних справ, які розгортав Михайло Сергійович. От, скажімо, він абсолютно несподівано розповідає про те, з чого почалося утворення в Москві української видавничої спілки. Послухаємо:

— Я мріяв про видання різних українських творів, зокрема старих часів. В Москві я натрапив на людину з аналогічними планами. Це був Осип Альбинович Маєвський, з котрим мені довелося потім багато стрічатися². Не пам'ятаю вже добре історії його походження, котре він мені оповідав; дитячі літа він прожив десь на Адрії, вихований по-італійськи, потім хлопцем був привезений батьком до Кременчука, тут учився в реальній школі, підлітком, років в 14–16 виїхав до Америки, там натуралізувався, скінчив, по його словах, медицину, але зацікавився літературою, — між іншим, був знайомий з Джеком Лондоном, котрого потім став видавати по-російськи. Приїхавши до Росії, заснував видавництво «Космос», видавав романи і різні інші речі для широкої публіки (залізничних кіосків тощо), мав якусь неприємну історію з причини реклами «Космоса», взагалі не мав особливої репутації: чоловік рухливий, різносторонній, не чужий культурі, мав в собі багато авантюричного. В часі, коли я його пізнав, переживав родинну історію: розійшовся з жінкою, віддаючи їй і синові-студентові своє видавництво, з другою жінкою задумав щось нове, зацікавився українством, увійшов до «Коб-

Єфремов погодився підготувати статтю, але Грушевський попередив його 26 лютого (11 березня): «Щодо «XIX віку», то з огляду на теперішній друкарняний «затор» (з браку газу, угля, і призив новобранців), що потягнеться до Великодня, раніше як на 1 червня статті для нього не буде треба». Зрозуміло, що на початок літа 1917 року у Грушевського були вже інші турботи.

² Маєвський Осип Альбинович (1874–1937) — видавець, перекладач, засновник видавництва, яке з 1912 року до 1918 року видало близько 100 назв книг. У лютому 1917 року Грушевський писав з Арбату про Маєвського Сергію Єфремову: «Тут оден чоловік охотиться попрацювати, в видавничім ділі досвідний, але до України тільки тепер прибився і зовсім не обізнаний». А в листі до Олександра Олеся в березні він повідомляв адресу Маєвського: «Москва, Скатертний пер. № 27», тобто «українець з Кременчука» жив у районі Старого Арбату.

заря»¹ — українського клубу, як лікар брав участь в комітеті опіки українським біженцям, котрих тоді масами вивозили на північ з Холмщини (се він оповідав мені, що яко лікар приймав біженський поїзд і в нім знайшов теплушку, повну дітей, кілька день полишених без догляду: декотрі повмирали, побожеволіли, була се пекельна картина, як він оповідав). **Я теж бував на засіданнях сього комітету — він збирався у старого банківця Одарченка² недалеко мене на Арбаті, працювало там кілька моїх знайомих українців, хоч вони й не могли багато віддавати часу сій справі. Маєвського теж, як я кажу, інтересувала більш організація українського видавництва. Довідавшись про мій приїзд і набравши з чуток великого поняття про мої організаційні здібності, він скоро мене відшукав, познайомився й почав намовляти до організації акційної спілки для українських видань. З виднішими московськими українцями у нього не було зв'язків; Винниченка він не любив як письменника — закидав його творчості деморалізацію, і Винниченко, може, відчуваючи сю антипатію, теж поставився доволі холодно до сього проекту, коли я, не без деяких вагань згодившись взяти ініціативу, скликав нараду для заснування сеї видавничої спілки. Ще більше неприязно поставився Петлюра, який тоді приїхав з фронту, і іронічно підсміювався з Винниченком з наших планів під час засідання. Правдоподібно, йому, як визнаному перед тим провідникові московської української громади, було неприємно, що і тут, як в «Украинской жизни», інші люди беруть ініціативу.**

Як згадував Грушевський, Маєвський був незвичайно захоплений справою організації видавництва, проте по своїй неорієнтованості в українському житті, не знав, як її повести. «Під його натиском я своєю дорогою натискав на колонію (українську. — В.М.). Уложено і заслухано на кількох засіданнях протягом січня і лютого статут такої акційної спілки, підписано кілька тисяч

¹ В організації в Москві українського літературно-мистецького товариства (музично-драматичного гуртка) «Кобзар» взяли участь співак Іван Алчевський, який став його головою, співачка Антоніна Нежданова (українка за походженням, з 1936 року народна артистка СРСР), скрипаль оркестру Великого Театру Іван Непом'ящий, співак Михайло Донець. «Кобзар» містився на Тверській у Піменовському провулку, 5.

² Одарченко Павло Пилипович — голова правління товариства взаємного кредиту в Москві, голова українського комітету, дійсний статський радник. Був членом фінансової комісії Української мирової делегації, що з травня 1918 року вела переговори з радянською делегацією на чолі з Християном Раковським та Дмитром Мануїльським. Одарченко **жив на Сивцевому Вражку, 44.**

На одному з засідань пайщиків українського видавництва Одарченко заявив, за словами Грушевського, що «маючи необмежене довір'я до моїх організаційних здібностей, він декларує, здається, дві тисячі».

рублів...» 25 січня (7 лютого) 1917 року Михайло Сергійович повідомляв Єфремова: «Вчора ми вибрали тимчасовий комітет (до затвердження статута). Чи можемо рахувати і на Вашу літературну участь? (з гонорарів міг би бути оплачений і пай, коли б Ви бажали). **ми хочемо, щоб се було щось доволі велике, зрештою побажите**» (виділено мною. — В.М.).

«Недалеко мене на Арбаті...»

Маємо нагоду відволіктися, щоб зосередитися на конкретних арбатських адресах, які названі Грушевським у «Споминах». Передусім, **про маршрут від Арбату, 55 до Сивцевого Вражка, 44**, де жив Одарченко, — маршрут, який, безумовно, був знайомий Грушевському: «я теж бував на засіданнях сього комітету — він збирався у старого банковця Одарченка **недалеко мене на Арбаті...**» Справді, недалеко. Власне, вийшовши на Арбат, треба лише повернути за ріг будинку, де навпроти знаходилася відома нам уже церква Живоначальної Трійці, та пройти по Денежному провулку сотню кроків і повернути ліворуч. У будинку на розі й жив Оларченко: Сивцев Вражек, 44. А по Денежному провулку він йшов під № 28. Це був новий доходний дім, будівництво якого почалося в 1911–1912 роках за проектом архітектора Д. Челішева й недавно завершилося¹...

І тут, на Сивцевому Вражку, починаються несподівані віртуальні перетинання людських доль реальних історичних постатей та літературних героїв, які можливі, здається, лише на Арбаті. В тому ж таки будинку № 44 у свій час жив Сергій Єсенін. Арбатець Сергій Никоненко розповідав про відкриття в будинку на розі Денежного і Сивцевого Вражка Єсенінського культурного центру, в якому вже зібрано близько 400 предметів. Наголошував також, що у внутрішній двір будинку виходять ще три фасади будинків, в яких жили три гіганти російської літератури: Арбат, 51 — останній притулок Олександра Блока, Арбат 53 — дім Олександра Пушкіна і будинок № 55 — з квартирою Андрія Белого. В будинку № 43 якраз навпроти будинку № 44 понад дванадцять років (з 1920-го), як ми вже знаємо, мешкав Михайло Нестеров. В будинку № 16 (не зберігся) за часів Грушевського ще жила старша і бездітна дочка Пушкіних — красуня Марія Олександрівна Гартунг, з якої Толстой списав порт-

В 1940 році будинок був надбудований.

рет Анни Кареніної (померла в березні 1919 року у 87-річному віці). В будинках № 25 і № 27 по Сивцевому Вражку проживав Олександр Герцен, у № 30а — Сергій Аксаков, а в будинку № 34 — Лев Толстой. Будинок № 38 описаний в романі Бориса Пастернака «Доктор Живаго» як дім Громеко (знесений в 1995 році). Навпроти будинку, де бував Грушевський, у № 45, за однією з версій, знаходилася квартира Майстра з роману Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита» і т.д. і т.п.¹

Або ще! В будинку № 19 по Сивцевому Вражку на шостому поверсі жила дев'ятнадцятирічна Марина Цветаєва. Кажуть, що вона любила годинами лежати на підвіконні, розглядаючи Москву, якій присвятила прекрасні вірші. Здавалося б, у цьому випадку немислимо уявити собі якийсь зв'язок з Михайлом Грушевським. Але тепер стало відомо, що в 1900 році, коли майбутній поетесі виповнилося всього 8 літ, її дід, російський історик Дмитро Цветаєв написав листа Михайлу Грушевському, який Юрій Мицик у 2002 році опублікував в «Українському історичному»:

«Милостивий Пане, вельмишановний Професоре!

Дозвольте звернутися до Вас з проханням. Я друкую історичне дослідження «Цар Василь Шуйський і місце його поховання в Польщі»; дослідження супроводжується додатком, до якого входять архівні і рукописні документи, а також пляни, рисунки, картини. Буде вміщено туди знімку з картини Долабелло, що зображує представлення Шуйських Сигізмунду на Варшавському сеймі 1611 р., яка зберігається в музеї краковському кн. Чарториських. П. Корзон сказав мені недавно, що картину представлення Шуйських Сигізмунду він бачив ще недалеко від Львова в Підгорецькому замку, на стелі головної залі, характерних особливостей картини він не пам'ятає.

І ось у мене до Вас прохання. Чи не могли б Ви повідомити мені, що то за картина, яких розмірів, чи подібна до тої, що є в музеї Чарториських, чи написана інакше художником і відмінна від неї; також, чи немає фотографії чи друкованої знімки з неї...

Дуже зобов'язете мене виконанням цього мого прохання.

Можливо, у львівських чи близьких Вам рукописних збірках чи бібліотеках є якісь до сьогодні невідомі дані про предмети мого

¹ Про знаменитих мешканців Сивцевого Вражка навіть написана книжечка: И. А. Желвакова «Тогда... в Сивцевом». — М.: Издательский дом «Город», 1998.

дослідження. Чи не будете люб'язні, не дасте праці повідомити мене: коли можна б доручити зняти з них копію.

Приміть запевнення з повною повагою до Вас

Дм. Цветаєв».

В «Споминах» Грушевський назвав ще одне конкретне місце на Арбаті, яке він відвідав, а саме: сходи́ни, зібрані Олександром Керенським на початку 1917 року **«в приватнім помешканню якогось матяра на Кисловці»**. Про сходи́ни поговоримо в наступному розділі, а зараз — про саму Кисловку. Як ми вже знаємо, кисловські провулки названі за Кисловською слободою, що знаходилася тут в XVI—XVIII століттях. Кислошники — люди, які професійно займалися засолкою і квашенням овочів, капусти, ягід, а також приготуванням кислих напоїв — квасу, капустняку, шів та ін. Оскільки продукція кислошників йшла до царського й патріарших столів, за ними був установлений особливий нагляд. Приказні чини з боярських дітей зобов'язані були дивитися, «щоб вином і табаком не торгували в корчмах і ніякого злодійства не чинили, і приїжджих і пришлих всяких чинів людей неродичів до себе в двори нікого не приймали, з дворів своїх на вулицю в Кисловці всякого лайна не викидали...»

Сходимо з Михайлом Сергійовичем з Арбату, 55 на Кисловку. Безперечно, що він добирався по Арбату до ресторану «Прага», виходив на Арбатську площу, до Арбатських воріт. Пам'ятаєте, в «Споминах» Грушевський написав, що ресторан розташовується «коло Арбатських воріт». Тут він любив зупинитися і оглянутися. Арбатська площа припала йому до душі більше від ближчої до будинку, де знімав квартиру, Смоленської площі з її галасливим і метушливим базаром.

Красиво обрамляв площу будинок Олександрівського військового училища, побудованого для багатой дворянської й графської сім'ї Апраксиних у формах раннього класицизму ще в 1792 році. До речі, якраз у цьому році була розібрана вежа Арбатських воріт, що колись входила до захисної стіни Білого міста. Тоді й утворилася площа Арбатських воріт між Арбатською площею і Нікітським бульваром, яка фактично була складовою частиною Арбатської площі. По її західній частині протікав струмок Чорторий, захований в трубу тільки в 1870-х роках. В середині XIX століття на Арбатській площі був влаштований водорозбірний басейн, у 1880-х роках по площі пустили конку, а на початку XX століття — трамвай.

Є картина художника другої половини XIX століття Розанова, на якій зображений ярмарок на Арбатській площі. Посеред неї стоїть

восьмигранний павільйон водорозбірника з червоної цегли, а навколо — візки водовозів з бочками. Як і Смоленська, Арбатська площа споконвіку була торговою, але меншою за розміром і, здається, спокійнішою, м'якшою, благороднішою. Може тому, що тут знаходилися давні, намолені храми Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського.

Грушевський наблизився до храму, прочитав: «Церковь Тихона Чудотворца, что у Арбатских ворот». Наприкінці XVII століття вона була відкрита й освячена в присутності царівни Софії. На початку XIX століття перебудована в стилі невігадливого ампіру з цікавим барельєфом на південному боці. Відразу за храмом починалася стародавня Кисловка з численними провулками: Великий Кисловський провулок, Малий Кисловський провулок, Середній Кисловський провулок, Нижній Кисловський провулок...

Легко також уявити **ще кілька арбатських маршрутів Михайла Грушевського**. Скажімо, коли б він вирішив з тієї ж Арбатської площі **зайти в редакцію журналу «Промінь»**, то йому лише треба було перейти від ресторану «Прага» на Поварську вулицю. По ліву руку залишиться витончена й граціозна допетровська церква Симеона Столпника, збудована в 1676–1679 роках за указом царя Федора Олексійовича на місці стародавнього храму, що «за Арбатськими воротами», по типу посадської церкви з великомірної цегли, на білокам'яному цоколі. Храм увінчаний п'ятьма глухими банями з двома ярусами кілевидних кокошників. Має ярусну шатрову дзвіницю, причому перший ярус з відкритим ганком — входом у храм. З північного фасаду — ганок на сильних опорах¹. Тут вінчався Сергій Аксаков, якого знали Шевченко й Гоголь, з Ольгою Заплетіною. Церква дорога українцям тим, що в лютому 1852 року її священник причащав перед смертю Миколу Гоголя.

Зовсім недалеко — будинок № 26 на Поварській, в якому в помешканні № 7 знаходилася з другого номера редакція часопису «Промінь». Тепер повідомлю цікаву деталь. Невдовзі після того, як редакція «Променя» звільнила приміщення на Поварській, в цьому ж будинку № 26 поселився письменник Іван Бунін(!). Він дивився в уже радянське вікно й обурювався:

¹ Церква Симеона Столпника була закрита в 1940 році. З початком прокладення проспекту Калініна (тепер — Новий Арбат) в середині 60-х років минулого століття реставрована. В 1992 році її повернули Російській православної церкві. Знаходиться на перетині Поварської і Нового Арбату перед Будинком книги.

«Великолепные дома возле нас (на Поварской) реквизируются один за одним. Из них все вывозят и вывозят куда-то мебель, ковры, картины, цветы, растения... И все привозят, внедряют в эти дома, долженствующие быть какими-то «правительственными» учреждениями, мебель новую, конторскую».

Варто було Грушевському зробити від будинку № 26 дві сотні кроків по Поварській вгору, як праворуч відкривався Скатертний провулок, у якому жив уже згаданий «українець з Кременчука» Масвський. Скатертний провулок виходить на Поварську якраз навпроти будинку № 27, в якому в грудні 1828 року Пушкін у свого товариша, полковника Сергія Кисельова читав «Полтаву»:

Души глубокая печаль
Стремиться дерзновенно в даль
Вождю Украины не мешает.
Твердея в умысле своем.
Он с гордым шведским королем
Свои сношенья продолжает.

А мені згадується Шевченко, який також бував на Поварській в 1858 році у слов'янофіла Олександра Кошелева:

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави...

Звичайно, великий російський поет оцінював Полтавську битву зовсім інакше, ніж вона залишилася в історичній пам'яті українського народу. Недарма Володимир Сосюра в поемі «Мазепа» писав: «О Пушкін, я тебе люблю, та істину люблю ще дужче!»

Втім, Пушкін був напрочуд точний в поясненні глибинної причини історичного вибору гетьмана Мазепи:

Но независимой державой
Украине быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.

Відвівши погляд від будинку на Поварській, 27, де бував Олександр Пушкін, Грушевський мав пройти по Скатертному провулку

сотню кроків до того місця, де провулок повертав праворуч ... практично під прямим кутом (таке можливе, здається, лише в арбатських провулках). Якраз на розі й знаходився в Скатертному будинок № 27, в якому жив Маєвський. До самого від'їзду в Київ Грушевський йому симпатизував, писав Олександр Олесью: «Маєвський сам давній видавець, досвідчений і енергичний...» Так от, від будинку, де жив Маєвський, Михайло Сергійович міг спуститися вниз по Скатертному до Мерзляківського провулку й по ньому знову вийти до ресторану «Прага». Якщо він повертався на Поварську й проходив її до кінця, що недалеко, то вибирався на Новинський бульвар, де в будинку № 103 знаходилася редакція журналу «Украинская жизнь». Правда, говорячи словами Грушевського, це «було сказано далеко, на краю Москви». Може, Михайло Сергійович трохи перебільшував, але пішки до редакції справді було не близько.

«На першій черзі стоять книжки Ваших поезій»

З уперше надрукованих листів Грушевського до видатного українського поета Олександра Олеся видно, що Михайло Сергійович активно залучав його до видавничої спілки. Це й зрозуміло. Грушевський любив і високо цинив поезію Олеся, всіляко підтримував молодшого товариша. В статті про нього Грушевський писав: «Ніколи не сплямивши свого пера якими-небудь проявами національної ненависти чи шовінізму, він твердо і непохитно пішов українською дорогою... Пішов як кобзар-провідник українського громадянства... Україна дістала поета-лірика, котрого виглядала від часів Шевченка».

Сміються, плачуть солов'ї
і б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її!
Знов молодість не буде!»

Грушевський підкреслював: «Поет свідомо хотів віддати своє слово в службу революційному відродженню свого народу. «О слово, будь мечем моїм», — пише він в одній поезії 1907 р. ...»

О слово! будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дошами судними над ним.

На самому початку 1917 року Грушевський писав Олександрю Олесю:

«В Москві зав'язалося видавниче паєве товариство українське, яке має шанси добре розвинутися, скільки бачу. Беру і я в нім участь. Між виданнями, які особливо потрібні тепер, на першій черзі стоять... книжки Ваших поезій. Чи не дали б Ви права на їх видання цьому видавничому товариству, яке б подбало випустити їх скоро, щоб не зіставляти довше суспільність без таких цінних речей. Чи не дали б Ви йому і збірки поезій, не включених в попередні збірки? Коли б Ви були згодні на се, напишіть на моє ім'я... Арбат, 55, кв. 8».

Отримавши згоду від Олеса, Грушевський написав йому в лютому 1917 року листа, який наведу повністю з тим, щоб окинути загальним поглядом і звернути увагу на деякі подробиці:

«Високоповажаний Олександр Іванович!»

Дуже зрадів і я, прочитавши листа Вашого. До мене доходили глухі поголоски, що Ви «зломились», що «залишили поезію» і т.п., дуже вони мене бентежили, і я рад тепер почути, що Ви вийшли з сеї хмарної полоси під ясне небо поезії¹. Видавництво тішиться, що матиме Вас своїм пайщиком і матиме змогу видати Ваші твори. Післав Вам сьогодні ж телеграму з своїм побажанням, а мені поручило дати пояснення Вам, чому воно просило б Вас внести зміни в Ваші умови, і в яким напрямі можна б домовитися з обопільним задоволенням.

1500 руб., котрі Видавництво пропонує Вам виплатити по виході книги, се вартість 1000 примірників за уступкою 40% (рахуючи, що книгарня, яка б купувала за готів гроші 1000 примірників, менше як 40% уступки мабуть не взяла б). Видавництво вважає, що паралельна торгівля автором і видавцем дуже погано відіб'ється на збуті, і тому дуже просить Вас згодитися взяти гонорар грошима, а не книгами — тим більше, що й доставити Вам 1000 примірників до Києва по теперішньому неможливо, а головне, що се зараз заплутає торг (почнуть книгарі вимірковувати, де дешевше взяти, в видавництві чи у автора, торгуються, відкладать і т. ін.).

Кошти видання тепер так здорожчили, що дати авторови третину з видання неможливо, навіть четвертину трудно. Рахусться, щоб

¹ В наступному листі до поета Грушевський знову писав: «Дуже радий, що під усіми поголосками (котрих я дуже мало що чув) нічого реального. Широко радію, що Ваш творчий настрій не преривався! Велика вага в Вас, Олександрю Івановичу!»

дати якийсь значніший гонорар, треба друкувати більше 4000 примірників. Тому видавництво пропонує друкувати 5000 — тоді зістатиметься і на гонорар, і на ризик, і на заробіток видавництву. Менше 4000 примірників ніяк не варто; але при 4000 більше 1500 р. трудно щось заплатити. При 5000 примірниках можна піти і вище 1500 руб., особливо условно — як наприклад книга обійдеться не дуже вище теперішньої розцінки (друкарні прибавляють трохи не щотижня і не можна навіть вгадати, що порахує друкарня при виході книги, скажім, в маю: порахують відповідно до того, які тоді будуть ціни, тільки з тою умовою і беруть замовлення) або що як вона скоро розпродатиметься — скажім за 2,5 роки, а не за 5. Тільки б бажано, щоб тоді всіх грошей не платити по виході книги (через місяць, як писали), а частину перенести на пізніше — скажім як розійдуться перші 2000 примірників¹.

Якби Вам треба було якусь частину грошей зараз, по одержанню рукописи, то Видавництво на се, певно, згодиться.

Після видання нової книжки поезій раді б вони взятися за розпродані попередні томи². Отже в коротких словах:

Менше 3000 примірників друкувати не варто.

При 4000 примірників як платити зараз, то більше 1500 р. трудно; як не зараз, то 1000 примірників треба рахувати з 30% — значить 1750 р.

При 5000 видавництво, я певен, згодиться прикинути, бо єсть з чого, тільки що відразу більше 1500 р. трудно йому виплатити, — що зможе прикинути, то потім.

Отак поміркуйте і напишіть Вашу гадку, і присилайте перші аркуші скоро³.

Мій щирий привіт — не діланту добровольцєви, а справжньому мистцеві нашої поезії, нашої літератури!

М. Г.

Пай Вам зарахують, як схочете: чи тепер, чи потім. Пай 100 р., для рішачого голоса два пай.

¹ Пізніше Грушевський повідомляв Олесь: «Значить, видавництво вишле Вам після виходу з друку Вашої нової збірки поезій в 10 аркушів 1500 р., по розпродажі 2000 примірників ще 500 р. (властиво і ці перші 500 р. «умовні», коли видання не спіткає якийсь крах... — прим. Грушевського), відтягнувши з них на пай стільки, скільки Ви скажете».

² Видавниче товариство готове було знову випустити в світ поетичні книги Олесь, що вже були раніше розпродані.

³ Іншого разу Грушевський писав: «Друкарні тепер капризні, про те, щоб давати рукопис без початку, нема мови».

Р.С. Мені здавалось би — тільки що я не знаю Ваших думок і обставин — що Вам було б найкраще згодитись на 5000 примірників, взяти зараз 1500 р. — 500 по присилці рукописи, а 1000 по виході книги — але не пізніше 1 вересня, а решту що може видавництво накинути — нехай виплатить після продажі двох тисяч. Коли видання вийде не дуже дорого, я думаю воно могло б накинути від 500 до 1000 р. Коли б Ви принципіально згодились на це, я б постарався це вияснити¹.

Ваш щирий М. Г.»

Вражає скрупульозність, з якою Грушевський досліджує перспективи видання книги поезій Олександра Олеся з огляду на те, щоб усім було добре, перш за все авторові-безсрібнику. Михайло Сергійович, не шкодуючи свого дорогоцінного часу, розписує, як зробити так, щоб вистачило «і на гонорар, і на риск, і на заробіток видавництву». Наводить понад три десятки цифр, прораховує найвищий тираж поетичної книги, шукає оптимальний процент оплати... Розписує все докладно, потім висловлює те ж саме «в коротких словах», а в постфактумі ще раз радить від себе, на що поєту «найкраще згодитись» та пропонує свою допомогу...

Ці турботи Грушевського були вкрай умотивованими. В своїй автобіографії Олесь писав: «... Так бідно оплачувався літературний труд, що я примушений був взяти, може, найогиднішу роботу з усіх робіт. У жовтні 1909 р. я поступив на Київські міські скотобойні, де прослужив до початку 1919 року».

Наведений лист Грушевського може бути документальною ілюстрацією органічного поєднання ним турботи про українську справу і про конкретну людину, що робить свій вклад у неї. Водночас, з історичної дистанції в майже дев'яносто років вражає те, наскільки Грушевський, який менше, ніж через місяць, стане Головою Центральної Ради, не відає про свою близьку високу долю.

Мені згадалося, що тоді ж — на початку 1917 року — Ленін у листі до Інеси Арманд так само скрупульозно розгортав перед нею картину спільної роботи по виданню революційних брошур: він пише і редагує, вона перекладає на французьку мову і видає. Такі непоказні плани для майбутнього голови Ради Народних Комісарів.

¹ В наступному листі Грушевський знову пропонує допомогу: «Здавши нову збірку, беріться до першої книжки — щоб її приладити до друку. Чи поставите умови для неї — в дусі того, як ми згодились щодо нової книги — чи лишите мені переговорити з правлінням».

Ніхто не передбачав у повній мірі того, що насправді станеться з країною вже в тому ж 1917 році.

Ще не знаючи, що через кілька днів його заочно оберуть Головою Української Центральної Ради й покличуть у Київ, Грушевський просив Олеса «поспішити присиланням всієї рукописи».

Михайло Сергійович залучив також до пайового видавництва поета Григорія Чупринку, домовився з матір'ю Лесі Українки Оленою Косач-Пчілкою про видання літературної спадщини її геніальної дочки. Агатангел Кримський обіцяв передати у видавництво третю частину свого «Пальмового гілля». Передбачалося видання творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Марко Вовчок... Намічалось дещо із старої літератури. «Матеріал був... Ми вибрали вже папір, шрифти, переговорювалися з друкарнями і т.ін. — тільки революційна хвиля то все спинила»...

Черговий лист до Олеса Грушевський написав уже з Києва в другій половині березня 1917 року:

«Високоповажаний Олександр Іванович!

...Спішу стати до роботи в надії на поміч і згідне співробітництво всіх!.. Купують друкарню, і як тільки се станеться, зараз приступимо до друкування книжок. В першу чергу потрібна Ваша. Московське видавництво фактично мусить переїхати в Київське¹.

...На Вас великі надії! Будьте Тіртеєм² нового побідного походу українського народу до волі. Мені весь час брешить Ваш прекрасний вірш: «Яка краса визволення країни!!»³ Як бачимо, після революції видавничі плани Грушевського набирали силу.

Яка краса: відродження країни!

Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,

Мовчали десь святі під попелом руїни,

І журно дзвін старий по мертвому гудів.

¹ Таким чином, організаційні зусилля здійснені в Москві для заснування українського видавництва, підбору авторів і т.ін., Грушевський не збирався втрачати, а навпаки реалізувати в Києві.

² Древньогрецький поет-лірик другої половини VII століття до н.е. За легендою був посланий афінянами в Спарту взамін воєнної допомоги і зумів своїми піснями підняти бойовий дух спартанців.

³ Пізніше в статті про Олександра Олеса Грушевський писав: «Незрівняний вірш — «Яка краса — відродження країни!» — проспіваний був з поетом всім громадянством, як пісня перемоги».

Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла, —
І ось, — дивись, в руках замаяли знамена,
І гімн побід співа невільня сторона.

«Я відчув неприязнь сеї людини...»

У справі організації українського видавництва Грушевський зіткнувся з... людським фактором — ревним ставленням до свого починання. Йому болісно запам'яталося, як на одному з засідань в редакції «Украинской жизни» Винниченко поведився «з насмішками й іронічними замітками, а більше промовчуючи...» Більше того, на установчє засідання пайового видавництва він взагалі не прийшов:

«Коли я тепер споминаю про се, я думаю, що він взагалі не сприяв сьому планові як член видавничого товариства «Дзвін»¹ — не на руку йому було приступати до нової спілки і не дуже хотілось, щоб таке видавництво повстало без нього. В кожному разі, в моїх тодішніх заходах об'єднати, zorganizувати і підняти українську московську колонію була дуже неприємна така його настороженість і бокування» (виділено мною. — В.М.).

В «Споминах» є ще один гіркий сюжет, пов'язаний з цією роботою: «Винниченко... поставився доволі холодно до сього проекту, коли я не без деяких вагань згодившись взяти ініціативу, скликав нараду для заснування сеї видавничої спілки. Ще більше неприязно поставився Петлюра, який тоді приїхав з фронту і іронічно підсміювався з Винниченком з наших планів під час засідання. Правдоподібно, йому як визнаному перед тим провідникові московської української громади було неприємно, що і тут, як в «Украинской жизни», інші люди беруть ініціативу» (виділено мною. — В.М.).

В наше завдання ніяк не входить досліджувати і всебічно розкривати стосунки між Грушевським і Винниченком, докладно розглядати їх суперечності з конкретних питань. Тим більше відсутні підстави заглиблюватися у взаємини Грушевського й Петлюри на прикладі їх коротких московських зустрічей. Якби хто взявся за таку невдячну роботу, то мав би писати серйозну монографічну працю з дослідженням і поясненням усіх причин і відтінків особистої непри-

¹ Видавнича спілка В. Винниченка, Ю. Тишенка і Л. Юркевича, діяла в 1907–1918 роках у Києві, в 1919–1921 — у Відні.

язні між трьома видатними діячами української історії. Такої змоги ми не маємо в праці про піврічне перебування Грушевського в Москві. Проте в контексті цієї книги не можна й замовчати як їдкі висловлювання Грушевського на адресу Винниченка і Петлюри, так і нещадні оцінки Грушевського з їх боку.

8 червня 1918 року Винниченко записав у своєму щоденнику: «...Грушевський серед деяких патріотів у генії попав¹. Написати 8 томів історії України — річ, розуміється, поважна. Правда, нітрішки не геніяльно, навіть чи талановито. Читати її можна за кару».

Щоправда, в цьому запису Винниченко й себе не визнавав, «найбільш цінним письменником» в Україні, вважаючи, що подібні оцінки з'явилися через «безлюддя, бідність на культурні сили», а «на безлюдді і Хома дворянин»:

«...І Грушевський геній, і Олесь, і Коцюбинський. Та й мене часом так обзивають. Сумно, коли порівнюєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми — гній майбутніх геніїв нашої нації. І це наші генії повинні признати без усякого гонору, чесно й одверто».

Геній і гній — таке словосполучення міг придумати, мабуть, лише Володимир Винниченко. Кажуть, що він «взагалі мало для кого знайшов добре слово», але спробуємо все-таки зрозуміти цю вкрай жорстку позицію в оцінці неперевершених представників української науки і культури. Передусім, Винниченко був їх сучасником, а велике по-справжньому бачиться на відстані. Він мріяв про високу будучність для України і в прагненні до ще стрімкіших вершин української духовності, сам готовий був стати «гноєм» для майбутніх українських геніїв. Але в щоденниковому запису про Грушевського, безперечно, значною мірою присутній і момент особистої неприязні Винниченка до нього. Скоріше всього, саме це не дозволило видатному українцю Володимирі Винниченку передбачити месіанську роль Михайла Грушевського в історичній долі України, позбавило в конкретному випадку людського осяяння. Власне, мабуть, по-справжньому воно було дароване за безмежну любов і віру лише Богородиці, про що так вражаюче сказав Тарас Шевченко:

¹ Сергій Єфремов через десять років також у щоденнику звинувачував Грушевського: «Почасти в оцьому саморекламуванні й криється секрет популярности. Коли людям частіш говорити, що з мене, мовляв, геній, то знайдуться, що її повірять».

«Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!»

Нагадаю, до речі, що на сторінках свого щоденника Володимир Винниченко так само нещадно писав про Симона Петлюру (1919 рік): «А Петлюра все стає в пози, пумпує на всяких зібраннях, широко вірячи в себе, як у «національного героя». Цілий місяць пумпує, а війська не має... Господи, які ми убогі, коли маємо таких національних героїв, таких випадкових і фатальних людей». Не краще писав про самого Винниченка Сергій Єфремов в 1925 році: «От іще вертихвіст, прости Господи!»

Що стосується Петлюри, то його судження про Грушевського були тісно пов'язані з ідеологічними та політичними суперечностями між ними, з баченням Радянської України. Скажімо, на пражській конференції українських соціалістів-революціонерів у травні 1920 року, що пройшла під керівництвом Михайла Грушевського та ін., Симон Петлюра був названий «авантюристом і українським зрадником». У свою чергу, в серпні того ж року Петлюра числив Грушевського серед людей, «які проводять злочинну антидержавну роботу...»¹

Відомо, що в часи Центральної Ради, а згодом в Українській Академії наук Михайло Грушевський серйозно конфліктував з Сергієм Єфремовим. У «Щоденниках» Єфремова (1903–1929 роки) ім'я Михайла Грушевського зустрічається найчастіше, йому присвячено близько двохсот згадок і сюжетів. Переважна більшість з них містять у собі негативну оцінку Грушевського чи скептичне, іро-

¹ Відомий український соціал-демократ, голова уряду УНР в 1919–1920 роках Ісак Мазепа писав у книзі «Україна в огні і бурі революцій»: «Після приходу московських большевиків на Україну попередні українські провідники, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, відходять від активної участі в українській боротьбі і виїждять за кордон. Із старих популярних провідників доби Центральної Ради на полі бою залишається один Петлюра, що непохитно продовжує боротьбу з московськими окупантами. Цим Петлюра, як політичний і національний провідник, став вище від Грушевського і Винниченка, бо передбачав, що большевицький чад, посіяний московською пропагандою в українських масах, скоро розійдеться». Практично так само думав і Сергій Єфремов: «...Це була безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський — пожалюсь Боже, що з його сталося: Винниченко крутиться, мов тріска в ополоні; решта — просто дрібні, нікчемні людиці. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувся, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг». Напевне, не все так однозначно, проте фактично сформульована тема, що вимагає окремого наукового дослідження.

нічне, недоброзичливе ставлення до нього. В цьому контексті вирази «старий лис», «честолюбець», «неборачисько», «бідачисько» не були найжорсткішими. Єфремов уживав і такі нещадні оцінки: «безчесний чоловік», «моральний каліка», «пуста й нікчемна людина», «старий мерзотник» і т.д. Якщо вже цей набір образливих ярликів став загальнодоступним, то нерозумно закривати на них очі, тим більше, що в шоденниках, як відомо, люди особливо ширі. Так само слід пам'ятати, що Сергій Єфремов об'єктивно оцінював «гидкий похід в офіційних кругах проти Грушевського: Дрібненькі людці і помилка Грушевського, що він з ними заходив¹».

Академік Володимир Вернадський також не жалував Михайла Грушевського, про що свідчать його шоденники. Зокрема стосовно періоду роботи Грушевського, в Академії наук України писав:

«К сожалению, то большое чувство личной значительности, которое проникало Грушевского, и его честолюбие придали его пребыванию на Украине очень тяжелую форму.

Грушевский вел борьбу [не] на жизнь, а на смерть за влияние с Крымским, не стесняясь никакими средствами; оба забегали в Харьков² и ослабляли моральную свою силу».

Очевидно, в складних стосунках великих українців звичайні земні незгоди й нелади, «взаємні образи і непорозуміння» (Єфремов), ділові й особисті конфлікти переплелися з різним осмисленням ними шляхів і методів досягнення державної незалежності України та власного місця у цьому історичному процесі, з різним ставленням до Радянської влади. А може в цьому розбраті є щось від української ментальності взагалі?

На превеликий жаль, колеги й соратники по українській справі, які розійшлися з Грушевським з ідейно-політичних міркувань після весни 1917 року, частіше всього були вкрай суб'єктивні в оцінці його діяльності. Гірким прикладом служить вже згаданий Сергій Єфремов або Олександр Лотоцький, який приятелював з Грушевським майже тридцять років, листувався з ним в період заслання і прекрасно знав активну тодішню позицію та діяльність Михайла Сергійовича. Проте, в мемуарних «Сторінках минулого» (1934 рік) Лотоцький написав, що період заслання ніби-то був характерний «душевною депресією» Грушевського, а в Москві він «чув себе в тих

¹ Спілкувався.

² Йшлося про те, що обидва зверталися за допомогою до владних структур, які знаходилися тоді в Харкові.

підназорних умовах дуже пригнічено»¹. Справді, як ми вже встигли переконатися, в період заслання, передусім у Симбірську та Казані, морально-психологічний стан Грушевського був важким. Над ним тяжіло відчуття «повного розгрому життя» у п'ятидесятирічній віці після більш, як двадцятирічної наукової й громадської роботи. Це посилювалося частою хворобою любих жінок, тривалим перебуванням у стані людського приниження й всіляких обмежень. Чого варте лише одне признание перед від'їздом у Симбірськ: «Позавидуешь мертвецам, покидающим вовремя это место мучений». Але ми вже знаємо, що розгром власного життя Грушевський ніколи не ставив вище національних інтересів: «Все это... не так важно в общей сумме разгрома украинской национальной жизни...» Ці слова він написав Олексію Шахматову невдовзі після приїзду до заслання. Як би не почував себе Михайло Сергійович, щоб він не писав у своїх листах, його смуток, навіть відчай ніколи не примусили його перестати працювати.

Розкриваючи душевний стан Грушевського в Москві, не слід забувати про його невідгукну життєву установку на жертвенну працю в ім'я України. В цьому немає ні перебільшення, ні патетики. Власне, збувалося те, що добре усвідомлював уже тридцятилітній Михайло Грушевський: «І я зложив, і я несу, Цап жертвенний народу свого, Тягар важкий»:

Я серце знов замкнув для радості й печалі
Тугим ключем... Я знов насамоті.
Свобідний, вільний знов —
Поклін я шлю далекій
І зоряній меті...

.....
Самотньо й вільно... Холодно — та ясно
В етері тім — зоріє сьвітло схід.
Один і сам — дарма! Колись шляхами тими
Піде людський похід...

В цьому контексті висновки Лотоцького позначали лише «зверну форму життя» великого українця і не відповідали глибинній

¹ Пригнічений стан траплявся у Грушевського задовго до Москви. Скажімо, в його щоденнику за 1910 рік можна прочитати, що у нього «настрій якийсь пригнічений, нема віри в себе...». Проте й у такі цілком зрозумілі для кожної людини моменти Михайло Сергійович не переставав працювати.

дійсності, хоча знати їх треба для повного розуміння фізичних бідувань та психологічних труднощів арбатського періоду життя Грушевського.

«Видно, дуже болючий слід у його душі залишили ті скорпіони, що їх зазнав він на засланні, і безпосередня реакція на ті переживання заступила йому тверезу об'єктивність його політичного розуму, якою визначався він до того часу... «...По переживаннях у понижуючих обставинах заслання, зароджувалися вже в ньому ті хворобливі настрої, які все більше штовхали його на шлях демагогії, провадили до вчинків, ніяк не оправданих у людині такого глибокого розуму, та врешті привели до того банкрутства, що суть його ледве чи й сам він не зрозумів нарешті».

Отже, заслання, в тому числі московське, розглядається Лотоцьким, як причина особистої кризи, життєвого зламу Грушевського.

Весь цей розділ, як і вся книга, спростовують подібні інвективи.

«Чи ж я не маю права й помилитися?»

Побуває думка, що Грушевський був авторитарний у поведінці й категоричний у ставленні до інших і співпрацювати з ним було важко, а то й неможливо. Очевидно, були підстави для подібних тверджень. Сам Грушевський говорив про свій «незрівноважений і згризливий характер», про свою «вражливість і згризливу владу», про «певну психічну неурівноваженість» своєї влачі, що походила, на його думку, від матері, а саме: «в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку моєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї». Звичайно, що людина з такою самозреченістю і з таким характером створювала проблеми для оточуючих, особливо, коли вони ставали на перешкоді досягнення поставленої мети.

Багато буде ворогів.
А гірший — сам собі
Переведе він все життя
У тяжкій боротьбі.

Таку долю пророчив сам собі Грушевський ще в двадцять шість років... Після смерті Грушевського Вернадський зафіксував у щоденнику: «Он среди украинцев имел врагов самых ожесточенных — имел их и среди русских».

Разом з тим, постійний політичний опонент Грушевського сформулював саме ту оцінку великого українця, яка й залишається в пам'яті нащадків:

«Я считал и считаю, что Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа... Крупная фигура, что бы ни говорили, оставившая глубокий след в национальном самосознании Украины».

Тут доречно також нагадати мудрі слова Олександра Шулгіна, який у 20-х роках минулого століття розійшовся з Грушевським і засудив його повернення в Україну, але намагався об'єктивно ставитися до нього: «це була людина, а людині властивим є мати свої моральні якості і свої хиби. І чим більша людина, тим яскравіше виявляються ті і другі її риси» (виділено мною. — В.М.).

Олександр Лотоцький писав у своїх «Сторінках минулого» про «трохи таки авторитарну владу Михайла Сергійовича» й делікатно пояснював це тим, що він, «звикши безоглядно проводити своїми ще зеленими учнями, продовжував ту саму лінію поводження з ними й тоді, коли вони вже в колодочки вбилися». Є й інше свідчення того ж Лотоцького: «Взагалі бував М.С. терпкий у відносинах, коли вбачав непошану чи навіть недооцінку своєї особи. Навіть між нами, не вважаючи на наші давні, ширі й приятельські відносини, виникали часом тертя, що, правда, скоро усувалися».

Лотоцький розповідав, як одного разу йому вдалося переконати Грушевського в його несправедливому ставленні до конкретної людини:

«Довго він змагався, а врешті сказав з звичайною своєю усмішкою та іскоркою гумору в очах:

— Чи ж таки я справді не маю права й помилитися?

Обидва ми засміялися, і на тому став справі край».

Є інші свідчення про непростий характер Михайла Грушевського. В той же час не сумніваюся в тому, що дослідники життя й діяльності Володимира Винниченка чи Симона Петлюри наведуть якісь свої пояснення негативного ставлення цих видатних українців до Грушевського. Проте маю засвідчити, що в підвладній нашому

дослідженню московській смузі життя Грушевський поводився з усіма гречно й коректно. Про Михайла Сергійовича цього періоду можна, мабуть, сказати біблійними словами: «...Перед славою — скромність іде». Грушевський був особливо толерантний у ставленні до колег і друзів, всіляко виявляв повагу і увагу до них. Ось лише один архівний документ. В лютому 1917 року Грушевський написав з Москви до Києва листа відомому історику, археографу, етнографу Оресту Івановичу Левицькому:

«Коли помилився — а як помилився, то вибачте і не гнівайтесь — Вам сього року скінчається 70 літ¹. Поздоровляю, що в повноті сил і здібностей дожили Ви такого віку і бажаю в такій же повноті... перейти і 80-у річницю». Михайло Сергійович не обмежився привітанням, але й запропонував Левицькому написати про нього статтю до «Променя» чи іншого видання «про Ваше життя і труди».

Всі листи Грушевського з Арбату повнялися широю прихильністю до адресатів і навіть компліментарністю. Скажімо, письмові звернення до Сергія Єфремова й Олександра Олеся починалися так: «Високоповажаний Сергій Олександрович» або «Високоповажаний Олександр Іванович». На самому початку Грушевський часто писав: «Спішу подякувати»; «Велико дякую!»; «Спасибі за докладні відомості»; «Дуже зрадів я, прочитавши листа Вашого»; «Спасибі за привіт» і т.д. Листи свої закінчував словами: «Ваш ширий М. Грушевський»; «Ваш ширий М.Г.»; «Міцно стискаю руку Вашу!», «Широ Вас вітаю!»; «Ваш широко прихильний М. Г.»; «Ваш завжди М.Г.» і т.д. Здається, що до цього часу рядки Грушевського випромінюють добру енергетику, тим більше, що він постійно й широко турбувався про своїх колег.

Згадаємо ще раз «уроджену делікатність натури» Грушевського, що була закладена батьками в його генотипі, ввібрана з молоком матері. Ця делікатність була невіддільною від його характеру і так чи інакше виявляла себе в будь-яких обставинах і ситуаціях, у тому числі московських.

¹ Насправді 70-річчя Левицького мало місце в 1918 році. Грушевський таки помилився, але скільки в тому було люб'язності, теплоти й добра.

Доречно ще раз нагадати, що 27 березня 1922 року Левицького було обрано президентом Української Академії наук, але він помер у травні того ж року. На жаль, через скороминушість термінів, Ореста Левицького, як і його попередника Миколу Василенка, не завжди згадують серед президентів Української Академії.

В той же час у Москві Грушевський був особливо цілеспрямований, наполегливий, діяльний і внутрішньо зібраний, напружений: «се давало мені приємне почуття незнищимості...» Характерно, що в ювілейній статті про Михайла Сергійовича, опублікованій в «Української життя» (1916. № 12) підкреслювалися «властивості його активної натури», а також те, що «всі удари з боку неспроможні ні зігнути, ні зламати цю могутню особистість, змінити напрям всієї його діяльності, що визначився за піввіку...»

Насправді, все було складніше й болючіше. Втрати Грушевського, пов'язані з якісно зміною життєвого укладу в умовах заслання, були неповоротними й коштували йому дуже дорого. В «Споминках» є характерне зізнання Михайла Сергійовича стосовно молодих років, але воно простягається на все його життя:

«Спочатку я старався кожду неудачу, кожду утрату нагородити новим зусиллям реставрації втраченого, але реставрування ніколи не давало повного задоволення, навпаки — воно ятрило спомини про страчене, що здавалось коли не кращим, то відмінним і не заступленим реставрацією. В результаті те завзяття, упертість чи витривалість, котрою я хотів дати реванш за удар, заданий мені, приносив, може, більше прикrostі, ніж задоволення і, мабуть, було б краще, якби я вмів відразу миритись з ударом, з утратою, не стараючись боронитись з долею і давати їй реванш».

Врешті решт Михайло Сергійович Грушевський вистояв у Москві та взяв реванш за жорстокий удар долі, яка зробила його безправним царським засланим. Більше того, зусилля докладені ним у Москві до реставрації втраченого, виявилися вкрай необхідними для майбутнього України.

Господи, гніву пречистого
благаю — не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.
Вірою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати родила
і благословила в світи.
І добре що не зуміла
Мене од біди вберегти.
(Василь Стус).

«Смерть Распутіна підтяла династію»

Московські зв'язки з видавництвами, точніше з їх управляючими, Грушевський намагався підтримувати всіма силами. Розповідав, що навіть підніс якось управляючому друкарні Рябушинських дорожчінну в ті часи фляжку вина. «...Але я не взяв в рахунок, що управитель друкарні, в котрій друкували воєнні установи, земського і городського союзу і под., міг брати ванни з вина, не те, що його пити. Управитель моїм вином погребував...»

Цікаво, що ці практично вимушені приязні стосунки Грушевського активно використовував для одержання суспільно-політичної інформації, вивчення настроїв у суспільстві:

«Відвідуючи друкарні, де друкувались мої книги, я мав нагоду вести довгі розмови з управителем друкарні Рябушинських і Синодальної; в інтересах скоршого руху моїх книг я старавсь утримувати приязні відносини з ними і вести розмови на всякі теми — себто, значить, на воєнно-політичні, по-тодішньому.

Управитель Рябушинських, хоч вийшов, очевидно, з робітничих кругів, представляв погляди промислової буржуазії — тих кругів Коновалових, Крестовнікових, Терешенків, де, осуджуючи нездатну бюрократію, готовились в недалекій будучності прийняти владу в свої руки. Він нарікав головню на недоречність тодішньої державної регламентації, паралізування свободи економічного життя, мобілізаційні та реквізиційні абсурди і тільки злегка входив в критику воєнної політики. Натомість управитель синодальний з насолодою купався, власне, в оповіданнях про прогріхи двору, вищої бюрократії і генералітету. Се був по складу своїх гадок типовий чорносотенець, монархіст, але, будучи по вдачі своїй людиною злою, лайливою, він не міг стриматись, щоб і переді мною — людиною завідомо іншої партії — не витаскувати деякі частини з тих зловних сплетень, анекдотів і інформацій про скандали двору, уряду і дипломатії, що розпирали його душу. Скільки я міг зрозуміти, він був, мабуть, якимсь невеличким урядником семінарського походження, але завідував домом чи домами якоїсь високопоставленої аристократичної особи, від котрої і його жадібно насторожені сплетницькі вуха оббивались деякі відгомони того, що робилось і говорилося по тих високих кругах. Так, ще в жовтні (1916 року, — В.М.) він поділивсь зо мною вісткою, що в половині падолиста війна буде закінчена (здається, він назвав мені день 14 падолиста), — він в тім добавав зрадницьку політику німецької двірської половини й її фігуранта

прем'єра Штюмера¹. Пізніше по скінченню війни я перевіряв сю інформацію і переконався, що дійсно в тім часі замирення було приготоване, але не дійшло до кінця; се potwierдило для мене, що сей чоловік знав дещо, хоч, може, очевидно, й не дуже ясно. Але головню, як я сказав, його розпирали всякі сплетні. Двір, кабінет міністрів, цивільна і воєнна бюрократія для нього були збором зрадників, добровільних і платних приятелів і агентів Німеччини, губителів Росії. Він з смаком і насолодою пускав се з свого засмальцьованого рота на червонім лиці, повнім нагнаної злістю крові. Особливо історія Распутіна, його впливів, компрометації цариці та її близьких хвилювали його садичну натуру.

— Він в кінематографі недавно: показують портрет государя з Георгіївським хрестом. А з публіки кричать: «Государ з Георгієм, а она с Григорієм»...

І так далі в такім дусі.

Передавши в «Споминах» цей характерний епізод про Григорія Распутіна, вбитого в грудні 1916 року, Грушевський не пропустив можливість висловити власні міркування щодо старця і його величезного впливу на царську сім'ю та й усю історію Росії:

«Доля фатально зв'язала сю дивну авантюристичну постать з виродженнями Романовими. Він їх компрометував страшенно, скандально. Пам'ятаю редакційне засідання «Голоса минувшего», коли прийшла вість про його кінець. Наш редакційний острослов, Цявловський, взяв слово і сказав більш-менш таку промову в старім літературнім стилі: «Мир праху твоєму, милий Гриша. Ти так ґрунтовно об... наше царство, що вже тепер ніякими милами не обмитись. Се ми завдячуємо тобі». І се було почуття всеї радикальної частини громадянства: сій людині належала ся вдячність від всіх ширих неприяте́лів царського деспотизму. І повний жаль — що от не стало сього нищителя царського авторитету — супроводив його. Але з ним двір, династія тратили і свій фетиш, свій талісман. Се тоді не відчувалося, тепер се видиться ясно, як смерть сього розпутника-гіпокрита морально підтяла і приготвила пізніший — такий наглий і несподіваний крах. І цариця, і цар, і все те оточення, яке дивилось на Гришку Распутіна як на божого чоловіка — свого ангела-хоронителя, — були морально вбиті його убивством. Коли б той чоловік жив, Миколай II не взяв би такої безрадности 3 місяці пізніш і не зрікся б корони так легко, о ні. Великі князі, що підняли руку на брудного ца-

¹ Борис Штюмер — міністр внутрішніх (1915–1916 роки) та іноземних (1916 рік) справ Росії.

рициного фаворита, не підозрівали, що вони в нім убивають підставу самого монархізму.

Перед убивством Распутіна царський лад стояв ще так морально сильно, що не можна було й уявити собі його такого скорого і легкого кінця — хоч тепер, ретроспективно, все здається таким гнилим і підмінованим. Так, війна, мобілізація, нечуваний розрух всього життя, переведений напруженням всієї старої бюрократичної машини, розбурих все і підмінував глибоко¹. Але без сього удару, заданого убивством Распутіна, хто зна, — може б, все се до певної міри знейтралізувалось і такого повного й рішучого краху не було б. В кождім разі передчуттє краху явилось тільки з смертю «Гришки» (виділено мною. — В.М.).

Цю свою позицію Грушевський чітко висловив навіть у підручнику «Всесвітня історія» (1920 рік), пристосованому до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. У розділі «Російська революція» вчений лапідарно зафіксував: «Скінчилось на разі убийством Григорія Распутіна, що мав величезний вплив на царя і царицю, а викликав загальне обурення своїм розпустним життям». Знаходячись у Москві, Грушевський емоційно сприйняв і глибоко осмислив ці передреволюційні події.

¹ В іншому місці «Споминів» додавав до цієї характеристики історичного моменту:

«Урядові крути були збентежені, стратили свою мідночолу самопевність. Після утрати західної границі румунська катастрофа лягла новим каменем на його сумління. Втягнули такими зусиллями, підступствами, авансами нейтральну державу, що так гарно покривала полудневий фронт, — і виставили її на такий плачевний погром, а собі придбали трохи не тисячу кілометрів нового фронту з усіма з тим зв'язаними витратами. Дипломатичний успіх, котрим кабінет Штюрмера мав поведличатись, обернувся з блискавичним розгромом Румунії восени 1916 року, в страшенну компрометацію для нього і для всього царизму; се відчувалось зимою того року часто і сильно. Але, мабуть, тільки убивство Распутіна дало відчуття, що старий лад хитається».

Розділ IV

Во славу нашої національної ідеї

«Я обходив московських українців...»

Грушевський згадував, що немало часу й енергії віддав «реставрації» в Москві Товариства українських поступовців (ТУП)¹. Ще перед війною, будуючи в місті, Михайло Сергійович фактично забезпечував зв'язок між київським центром і тутешнім гуртком, знав усіх його провідних членів: Симона Петлюру, Олександра Саліковського, Олександра Хруцького, Зіновія Моргуліса, Якова Шеремецинського та ін. Тепер виявилося, що московська група ТУПу фактично не працює, і Грушевський «вважав своїм обов'язком її оживити». Він організував кілька засідань, на яких, зокрема, прийняли нових членів. «Між іншим, — писав Грушевський, — завів я переговори з Винниченком... Винниченко не відповідав ні так, ні ні, відзивався, що мусять порозумітися з товаришами... Інші його ближчі приятелі заявляли бажання ввійти» (в організацію ТУП. — В.М.). Число членів зросло настільки, що Грушевський запропонував розділити товариство на дві групи «для легшого функціонування».

Щодо цього є також свідчення Саліковського: «Тоді ж відновилося діяльність московської громади ТУП'а і з ініціативи М. Грушевського склалася друга громада цієї позапартійної організації. Між іншим, добре пам'ятаю, що в склад її входили й есдеки. Здається, що й В.Винниченко особисто нічого не мав проти діяльності в ТУП'і, але не наважився вступити в організацію з огляду на своє видатне становище в с-д партії. Очевидно він уважав ТУП групою політичною і так воно було в дійсності...»

¹ Нелегальна міжпартійна політична й громадська організація, заснована в 1908 році з ініціативи членів колишньої Української демократично-радикальної партії, до 1917 року фактично керувала всім українським рухом на Наддніпрянщині, координувала діяльність «Просвіт», клубів. Друкованими органами ТУП були газета «Рада» в Києві й журнал «Украинская жизнь» у Москві. ТУП виступало за українізацію освіти, запровадження української мови в усіх сферах життя. Крім того, Товариство обстоювало впровадження дійсного парламентаризму та автономію України у складі федеративної Росії. ТУП було співзасновником Української Центральної Ради. В березні 1917 року трансформувалося в Союз українських автономістів-федералістів, а потім в Українську партію соціалістів-федералістів.

В той же час Михайло Сергійович намагався згуртувати кращі інтелектуальні сили українців, які стояли далі від політичних проблем, передусім науковців, учених:

«Присутність в Москві великого числа освічених і навіть учених українців піддавала гадку про можливість зав'язання тут наукового товариства чи наукового гуртка українського, який міг би підтримувати в цих людях інтереси до української дисципліни і звертати їх увагу на українські теми. Москва дуже багата різними матеріалами до історії України, її культури, мистецтва й письменства, навпаки, Україну в значній мірі очищено з усяких матеріалів, що при кожній нагоді вивозились відси до російських столиць. Отже... всякого часу такий український осередок в Москві був би дуже корисним. Отже, я систематично, скільки позволяв час і скрутні обставини мого життя, обходив московських українців, учених і літераторів, тих, що не зв'язані були ближче ні з «Украинской жизнью», ні з ТУП-ом, взагалі стояли подальше від українського осередка, та старавсь їх ближче притягти до нього і прихилити до свого плану — наукового товариства і видавництва, котре воно мало б повести» (виділено мною. — В.М.).

У згаданих уже «Спогадах минулого» є місце, де перераховуються прізвища московських українців, з якими Михайло Сергійович зустрівся:

«...В Москві тоді зібралось багато українських діячів. Потайки («нелегально») мешкав В. Винниченко. Наїздив зчаста до своєї родини С. Петлюра, що служив перед тим у Москві, а тоді був приділений до армії. Перебував А. Кримський, М. Шраг, О. Приходько, М. Полозов, З. Моргуліс, О. Саліковський, Абрамович-Бурчак, Маєвський й інші письменники й громадські люди, які потім відігравали більш або менш визначні ролі в революційній добі».

Видатний український вчений, письменник, сходознавець, етнограф, літературознавець, фольклорист, історик української мови Агатангел Кримський з 1900 року викладав арабську, перську, турецьку мови та історію країн мусульманського Сходу в Лазаревському інституті східних мов у Москві. Водночас працював у Московському університеті¹. Про Зіновія Моргуліса, Олександра Саліковсько-

¹ Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — в 1918 році переїхав до Києва, був одним із організаторів Української Академії наук, її незмінним секретарем. У 1921–1929 роках очолював Інститут української наукової мови (з 1930 року — Інститут мовознавства) Української Академії наук і кафедру сходознавства Київського державного університету. В 30-х роках був практично усунений від науково-викладацької роботи. В липні 1941 року заарештований, помер на початку 1942 року в одній з в'язниць у Кіустанай.

го, Осипа Маєвського ми вже знаємо, а Михайло Полозов, Микола Шраг (обидва — відомі українські есери) пізніше ввійшли до Української Центральної Ради. Зокрема Шраг — один із провідних діячів московської української громади — від Москви. Шраг був товаришем голови Центральної Ради і під час відсутності Грушевського головував на її загальних зборах, засіданнях Малої Ради. Полозов у 1920 році став членом Компартії України, був народним комісаром фінансів.

Грушевський справді «обходив московських українців» і часом результати здавалися йому невтішними. Скажімо, відомий етнограф, завідувач етнографічним відділом Рум'янцевського музею Микола Янчук «на скликаних нарадах не з'являвся, оправдуючись недугою». Грушевський не раз відвідував також директора бібліотеки Московського університету Антона Калішевського, проте його не вдалося розворушити: «Він занадто зжився з російською культурою». Не порадували Грушевського й відвідини доцента Ігоря Кістяківського, бо, на думку Михайла Сергійовича, роки життя «відірвали його кінець кінцем від українського громадянства». Володимир Винниченко взагалі зображав Ігоря Кістяківського підступним ворогом української державності. Та насправді це не відповідало дійсності. Як і згаданий у третьому розділі Богдан Кістяківській, Ігор Олександрович походив з київської академічної родини Кістяківських, був молодшим сином відомого криміналіста, засновника Київського юридичного товариства Олександра Кістяківського. Жив у Москві, став відомим адвокатом, автором багатьох праць. В 1910–1917 роках викладав у Московському комерційному інституті. Співпрацював з діячами українського національного руху, матеріально підтримував часопис «Украинская жизнь». У 1918 році був міністром внутрішніх справ у Павла Скоропадського, пізніше емігрував до Югославії.

Візит до Степана Сірополко (брата жінки Петлюри) сприяв тому, що той узяв участь в установчих зборах наукового товариства. Проте Грушевського гнітюче вразило, що вдома в нього «не тільки української мови, навіть української стихії нітрохи не було чути...» Навряд чи це було справедливо стосовно до Сірополко, який, закінчивши Московський університет, не втрачав зв'язків з українцями в Москві, а в 1913–1914 роках навіть очолював українську секцію Товариства слов'янської культури в Москві. Втім, візит Грушевського сприяв активнішій участі Степана Сірополко в організованій діяльності московських українців, через десять років він навіть опублікував у Львові спогади «З життя української кольонії

в Москві» (Календар-альманах «Дніпро», 1927 рік), в яких зокрема, розповів про діяльність у Москві Симона Петлюри. Але головне в тому, що в 1917 році Сірополко повернувся з Москви в Україну, працював керівником комітету народної освіти Києва, радником з питань освіти при Генеральному секретаріаті УЦР-УНР, деякий час був товаришем міністра народної освіти УНР. Емігрувавши в Прагу, він створив там Українське педагогічне товариство. Тривалий час очолював Союз українських журналістів і письменників за кордоном. Автор численних праць з педагогіки і книгознавства. Та й взагалі відомий український просвітянський діяч, основоположник українського книгознавства та бібліотекознавства, бібліограф, редактор, педагог Степан Сірополко все життя працював в ім'я української справи.

Окремо відзначу, що Сірополко написав фундаментальну книгу «Історія освіти в Україні», в якій десятки разів звертався до імені та праць Михайла Грушевського. Більше того, в передмові до першого видання книги (1936 рік) Сірополко заявив, що саме Грушевському належить **«найповніша й науково розроблена історія освіти в Україні»**, здійснена «в окремих розділах... класичної праці «Історія України-Руси...»¹ (виділено мною. — В.М.). Це точне й важливе спостереження, що досі залишалося без належної уваги. По суті, Сірополко ще сім десятиліть назад підказав необхідність виокремлення теми «Михайло Грушевський — історик освіти в Україні». В даний час автор цих рядків її досліджує.

Таким чином, Михайло Грушевський досить емоційно й іноді дуже суб'єктивно сприймав і оцінював конкретних московських українців. Очевидно, це було значною мірою зумовлено жорсткою позицією, яку він зайняв ще в юності щодо тих українців, які завжди байдуже залишали Вітчизну:

Ой скільки вже часу — кидають Вкраїну.
Ідуть на чужину вкраїнські брати,
Мов бідний Ізраель кидав Палестину —
Та єго ж то гнали неситі кати.
А наші — то самі — біжуть з України.
Цурающя мови, народу свого,
Немов би клятого, минають скоріше
А за що, а нашо? Спитався б єго?

¹ Степан Сірополко. Історія освіти в Україні. К.: Наукова думка, 2001. С. 21.

Якби на що краше, а то й ще не знати
Про се їм байдуже, на те наплюють...
Аби не своє, на чужєє міняють
Ще й серце, і душу в придачу дають...

Як би там не було, Грушевський не мав ілюзій щодо бажань і можливостей московських українців, тверезо дивився на їх реальну участь у справі, якій сам присвятив усе життя. Проте це не впливало на його невтомну щоденну, копітку роботу, скажімо, наукове товариство, про яке йшлося, було таки Грушевським організоване, й він знав ціну потрачених зусиль і часу. В «Автобіографії» (1926 рік) записав: «Займався організацією україн.видавничої спілки і наукового товариства».

Хоча ставився Михайло Сергійович до зробленого вельми критично, іноді, сказати б, нещадно. Скажімо, відверто заявив, що перші засідання наукового товариства відбулися «в доволі біднім складі», а перші лекції в ньому пройшли «дуже неважно». Далі робота взагалі згорталася : «налетіли вже революційні події».

Грушевський підтримував також контакти з російськими вченими та діячами. «Хоч мене тримано «під пильним доглядом поліції», проте я постійно був як між нашим українським громадянством, так і між російськими радикалами та революонерами» (виділено мною. — В.М.). Грушевський давно був відомий і користувався авторитетом серед російських інтелектуалів, як і серед науковців інших країн. Характерно, що Горький, який влітку 1911 року прочитав російські переклади праць Грушевського, написав Михайлу Коцюбинському про українського вченого: «...Экая умница и какой хороший европеец!» У другому розділі книги ми наводили документи, в яких президент Петербурзької Академії наук, академік Олексій Шахматов, інші російські вчені підкреслювали великі наукові заслуги Грушевського. Знали його й за кордоном. Досить сказати, що деякі частини «Історії України-Руси» були на той час перекладені російською мовою, а перший том — німецькою. В 1915 році в Стамбулі був опублікований збірник статей Грушевського «Україна, Росія й Турція» турецькою мовою, статті вченого друкувалися російською, польською, англійською, французькою мовами. Наприкінці 1916 року «Украинская жизнь» повідомила, що стаття Грушевського «Українське питання» вийшла окремою брошурою в Лондоні в перекладі на англійську мову, була частково надрукована в одній з крупних

ню-йоркських газет і з'явилася в журнальному варіанті французькою мовою в Парижі.

Міжнародне визнання Михайла Грушевського не заперечується в Росії й у наші часи. У 1996 році, до 130-річчя видатного історика в Російській державній бібліотеці відбулася виставка його праць, на якій було представлено близько 200 книг Грушевського на українській, російській, польській, англійській, французькій, німецькій та інших мовах народів світу. Довгий час працюючи в Москві, я зустрічався з ученими різних країн, які підтверджували науковий авторитет Грушевського в міжнародному співтоваристві істориків і не тільки їх.

Кілька разів Грушевський заходив до російського археографа, автора праць із соціально-економічної історії Росії XVI–XVII століть та з історії дворянства Василя Сторожева. Між іншим, ім'я цього російського вченого пов'язане з основоположною статтею Михайла Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». У ній Грушевський стверджував, що Київська держава, її право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, а Володимиро-Московська — іншої, великоруської. «Ся свідомість, — відзначав український історик, — починає потроху проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помочі самоосвіті (Москва, 1898), д.Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північно-східна — два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті русскої народності». Ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

У Василя Сторожева Грушевський мав нагоду зустрічатися з представниками московської опозиції. «Здається, він таки запрошував їх на мій прихід умисно, — згадував Грушевський, — чи щоб мені, чи щоб їм дати інтересне побачення, се вже не знаю».

«...На редакційних зборах «Голоса минувшего»

Переходячи в московських «Споминах» до своїх зустрічей з російськими колегами, поважними знайомими та незнайомими вченими й публіцистами, Михайло Грушевський присвятив два великих абзаци зібранням редакційного гуртка щомісячного історичного журналу «Голос минувшего»:

«З радикальними російськими кругами я мав нагоду стрічатися на редакційних зборах «Голоса минувшего», історичного місячника, видаваного Сергієм П. Мельгуновим. Не пригадаю собі добре, з якого часу я зав'язав з ним зносини, посилаючи рецензії на різні історичні новинки, але, приїхавши до Москви, зголосився до Мельгунова як до знайомого і став заходити на редакційні зібрання, що відбувались щотижня, здається, в середу, а з початком місяця бували там «журфікси»¹, на котрі приходила різна літературна публіка поступових і лівіших напрямків. Був я на такій журфіксі, було багато людей, чимало інтересних, але особливого я нічого там не почув і ніяких цікавих знайомств не зробив: занадто воно було випадково і ярмарково. Що самотньо для всіх інтересне бриніло під сими різними розмовами — се контрверсія² поразенства і оборонства. Щирі демократи були поразенці, демократи-імперіалісти і централісти були оборонці, так можна було класифікувати згрубша, і тому ця контрверсія служила добрим пробним каменем. На першій сім журфіксі довелося мені слухати і приймати участь в такій дискусії, де головними дискутантами виступили Розенберг³, фактичний шеф «Русских ведомостей» і Катерина Кускова⁴, «Катерина Велика», одна з провідниць меншовизму. Її обстинацько-поразенську аргументацію підтримував і я в розмові.

В редакційнім гуртку відчувалась перевага поразенських, то значить доволі широко демократичних настроїв. Але засідання бували короткі, всі переважно забігали, спішачи деінде, і тоді розмова оберталась коло редакційних справ, отже, ні з громадського, ні з наукового погляду не давали багато інтересного. Журнал старався захопити широку публіку, виїздив на сенсаційних мемуарах, на матеріалі півбелетристичного характеру і боявся дійсної науки як баласту. До українства інтересу не було ніякого, мною інтересувались більше як людиною опозиційного напрямку, а не як українцем. Та й всі люди були перетяжені різним зароблюванням, переважно педагогічним, і тільки, уриваючи вільну хвилю, могли віддавати її літературним чи науковим інтересам».

¹ День тижня, призначений для прийому гостей.

² Боротьба думок.

³ Розенберг Володимир Олександрович (1860–?). З 1896 року активно працював в газеті «Русские ведомости», з 1907 року її редактор.

⁴ Кускова Катерина Дмитрівна (1869–1958) — російська письменниця, громадська діячка, ідеолог «економізму», автор його програмного документу «Кредо» (1899 рік). В 1922 році вислана за кордон.

Розберемося в цьому сюжеті «Споминів» докладніше. Ініціатором видання в Росії серйозного історичного журналу виступив відомий історик, публіцист і громадський діяч Сергій Мельгунов¹. Він домовився про друкування «Голоса минувшего» зі знаменитим видавцем Іваном Ситіним (один раз в місяць тиражем 3 тис. примірників). Договір з Ситіним був підписаний від імені першого в країні кооперативного видавничого товариства «Задруга», створеного в 1911 році з ініціативи того ж Мельгунова і очоленого ним. **Михайло Грушевський був членом товариства «Задруга»!** Коли в Москві він організував українське видавниче товариство, про яке ми вже говорили, то писав у листі до Олександра Олеся, що воно створюється «на взірць товариства «Задруга»».

«Голос минувшего» виходив з 1913 року по 1923 рік, за цей час побачили світ 62 номери (іноді вони були здвоєні чи зтроєні). В журналі друкувалися романи, мемуари, наукові статті з вітчизняної і світової історії та літератури, бібліографічні, оглядові та хронікальні матеріали, рецензії. Спрямування журналу можна визначити як ліберально-народницьке, хоча в ньому друкувалися й автори з іншими поглядами, скажімо, більшовики і меншовики.

«Керівним редактором» журналу вже з першого номера став Сергій Мельгунов, тому Грушевський справедливо пов'язував «Голос минувшего» саме з ним. Але насправді Мельгунов був не один біля керма редакції. Якраз у вересні 1916 року, коли Грушевський приїхав у Москву, помер співредактор журналу Василь Семевський². До того довгий час на обкладинці «Голоса минувшего» значилося: «Под редакцией С.П. Мельгунова и В.И. Семенова».

Грушевський точно відзначив, що «журнал старавсь захопити широку публіку, виїздив на сенсаційних мемуарах, на матеріалі півбелетристичного характеру...» Ще задумуючи журнал в обсязі

¹ Мельгунов Сергій Петрович (1879/80–1956) — вихованець Московського університету, один із лідерів партії народних соціалістів, досліджував історію церкви, російської громадської думки та революційного руху. З 1922 року — в еміграції, де видавав журнали «Борьба за Россию», «На чужой стороне», «Голос минувшего на чужой стороне», «Возрождение». Автор праць з історії революції 1917 року та громадянської війни. В перші роки після революції неодноразово заарештовувався більшовиками, за нього тоді клопотали Володимир Короленко, Християн Раковський, Володимир Бонч-Бруєвич, Анатолій Луначарський та ін.

² Семевський Василь Іванович (1848/49–1916) — російський історик, професор, автор праць з історії селянства XVIII століття, про декабристів і петрашевців. Через рік після смерті вченого і видавця вийшов спеціальний номер «Голоса минувшего», присвячений його пам'яті. В ньому була опублікована велика стаття Семенова «Кирилло-Мефодиевское общество».

М. Грушевський

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Зборівська угода й її безвиглядність.

Королівський похід на козаків. Білограда і битви під Зборівкою. Угода в хакох. Пересилки в гетьманов. „Декларація засяга“. Притрі і неможливі сторони зборівської угоди. Охорона status quo. Заходи гетьманської дипломатії. Сейкове потвердження і його хибн. Незадоволення нас.

Король взагалі не дуже цікавився на театр війни, котрої головний провід задалогоді узяв на себе. Румунши 13 (28) червня з Варшави, він за місяць був що тільки в Жакості, на піддорозі до Збаража. Три тижні просидів в Любліні: щоб зібрав військо, щоб радити си, і взагалі своїм поведінням викликав загальні сумніви й міждуримки. Зібрав ренти чужоземного війська, закликав визначніших панів, щоб приїздили до нього свої полки. -- але з сих що ніяк не можна було йти на Хмельницького: радили йому не йти далі але він і слова не слушав. Добивалися, щоб видав останню оновістку про загальний похід -- не хотів. Вийшов тільки наказ мобілізації шляхти єврейських воєводи: Руського, Бельського і Люблінського. Йї нагадувалося синіятися до короля жаром, прикладом воєнської шляхти, що зводилася на власної ініціативи, не чекаючи сепаньної оновістки. Війй мильний шляхти швагував ся десь 11 серпня тільки ще для поинсування, так що на театр війни до кінця серпня вона не могла погнітати). Бел обешувачувала кавцера за се занехання мобілізації, і в шийний інструкції на соймаки він оправдував си різними хотинами, які промовляли против загального походу¹⁾.

Розділ третьої частини VIII тому «Історії України-Руси», який М. Грушевський писав у Москві

ПРОМІНЬ

З М І С Т.

1. Ой не крийся, природо. *П. Тичини.*
2. Пригождні. *В. Винниченка.*
3. На Брест-Московськім шоссе.
А. Пастоловського.
4. Ти не слухай зозулі. *А. Пастоловського.*
5. Під ясьм блакятним небом. *Наш.
Романович - Каченко.*
6. *Н. Н. Гр. Чурикни.*
7. До Білої Царівни. *Христі Алчевської.*
8. Вихрест Олександр. *М. Грушевського.*
9. Я жила в твоім серці. *О. Чабан.*
10. На Свят вечір. *М. Грушевського.*
- 11.
12. Каміння заговорить... *А. Сиденка.*
13. Українське мистецтво. *К. Ш-го.*
14. ... Carthago est delenda. *А. Бурчака.*
15. Депутатам IV Держ. Думи. *М. С.
Чхейдзе і Ф. Кереському.*
16. Лист з Кііва. *А. Іваненка.*
17. З приводу «Петроградського кло-
поту». *В. Трєбід.*
18. Хрошіка.
19. Бібліографія.
20. Оголошення.

№ 5-6

1 Січня 1917 року.

За останнього числа 50 коп.

Москва.

Журнал «Промінь» зі статтею «На Свят вечір» і оповіданням «Вихрест Олександр» М. Грушевського

Вс. 1. Київ
Вороневський 27
Сергійо Александровичу
Єфремову

оп. N317, N326

Вс. 1. Київ
Вороневський 27
Сергійо Александровичу
Єфремову

Вс. 1. Київ
Пушча Бодуха, 5 миль,
городской земли

Вс.
Александровичу Шенникову
Кантовичу

Поштові листівки, відправлені М. Грушевським у 1916–1917 рр. із Москви в Київ і Петроград С. Єфремову, О. Олесею, П. Стебінському, М. Могиллянському

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА

В. 1. Петербург

В. Спасская 11 кв. 37

С. 18915

Получу извещение Сметлину

18915

В. 1. Петербург

В. О. Бомбинский ул. 16

С. 1.

Михайлу Ивановичу Морозову

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА

В. 1. Петербург

В. Спасская 11 кв. 37

С. 18915

Получу извещение

Сметлину

М. Грушевський

В. Винниченко

С. Петлюра

С. Ефремов

А. Кримский

О. Олесь

М. Василенко

Є. Чикаленко

О. Саліковський

П. Стебницький

О. Лотоцький

Л. Старицька-Черняхівська

О. Левицький

С. Сірополко

А. Ніковський

Apollonius ST as. P,
P. X. 716

[illegible]

Упомяну М. М. Корженевский, не только и
не только с ним, но и с другими,
для изучения, и чтобы бы не было, не
только с ним, но и с другими, и с другими.

Очень интересно и интересно. Не-
сомненно, что это, и, конечно, конечно,
и, конечно, и, конечно, и, конечно.

Вопросы, конечно, конечно, конечно,
и, конечно, и, конечно, и, конечно.

М. М. Корженевский

9.4.96
P.S. Очень интересно и, конечно, конечно.

Москва, Арбатъ 55
1. VII. 1916

Не дивитесь и многоуважаемому
моему товарищу и другу
и другу, и другу, и другу! Алексей
Максимович! Вспомните, что
как и всегда Вам свое место

Москва, Арбатъ 55, 24. II. 1917

Многоуважаемый
Алексей Максимович!

Судя по вашему письму, как будто
Вам неведомо, что такое письмо
моё, писанное в 20-е тысячелетие,
и потому что именно А. М. Горький

А то и потому,
Ваша утренняя мысль, что
такая и есть. Но не забывайте
многоуважаемый Алексей Максимович!

С уважением и верой

Арбатъ 55
и Грозный

[illegible]

~~_____~~

16 марты в субботу утром, к вечеру, 3 часов дня
финна кобальтового цвета и нагнетанного.

Витяг із чорновика листа М. Горького до М. Грушевського, написаного в серпні 1916 р. (друкується вперше)

Меморіальна дошка
М. Грушевському в Москві
(вул. Погодіньська 2/3).
Відкрита 23 серпня 2003 р.

Ця книга вийшла у 2002 р.
в Москві. Презентація відбулася
в Культурному центрі України
в Москві

Презентація книги Ю. Хорунжого «Вірую» про М. Грушевського в Культурному центрі України в Москві

Тарас Шевченко

М. Грушевський

15–22 друкованих аркушів, Мельгунов вважав, що романи в кожному номері мають займати 2–3 друковані аркуші, мемуари — 2–5 аркушів, а статті — 6–8 аркушів (чимало з них були публіцистичними). Щоб уявити кращі публікації, досить сказати, що в 1915 році «Голос минувшего» вмістив у восьми номерах роман Шарля де Костера «Легенда про подвиги Тіля Уленшпігеля», а в 1913–1914 і 1916 роках опублікував спогади Іллі Рєпіна. У березні 1917 року, коли Грушевський залишив Москву, весь третій номер «Голоса минувшего» був присвячений спогадам про Григорія Распутіна під назвою «Святий чорт», які написав колишній ієромонах Іліодор (Сергій Труфанов), а передмову до них зробив Сергій Мельгунов. В журналі друкувалися сатира й епіграми Петра Вяземського, афоризми Козьми Пруtkова, вірші Миколи Огарьова, Івана Тургєнєва, статті Олександра Герцена, Миколи Добролюбова, проза Володимира Короленка та ін. В епістолярному розділі «Голоса минувшего» були представлені Микола Карамзін, Олександр Пушкін, Микола Гоголь, Федір Достоевський, Лев Толстой, Микола Лєсков та ін. Помітне місце займали матеріали з питань мистецтва і літератури, публікації західноєвропейської літературної спадщини.

Значне місце відводив «Голос минувшего» науковій проблематиці, і слова Грушевського про те, що журнал «боявся дійсної науки як баласту», принаймні, стосовно номерів дореволюційного періоду, здаються надто різкими. «Голос минувшего» мав досить високий науковий авторитет в Росії та за її межами, особливо у висвітленні історії Росії XVIII–XIX століть. Широку популярність принесли йому документи і матеріали, опубліковані в рубриці «Історія визвольного руху в Росії».

Про високу наукову планку журналу свідчать публікації в ньому відомих українських учених, скажімо, Сергія Єфремова. У № 7–8 за 1916 рік «Голос минувшего» вмістив його велику (30 журнальних сторінок) історико-літературознавчу статтю «з історії відродження Галичини в новітні часи», що була продовженням ряду публікацій вченого в 1915 році. В першому номері за 1917 рік журнал опублікував статтю Єфремова «Іван Франко».

До того ж, у дореволюційний період «Голос минувшего» був відкритий для всього, що йому пропонував Михайло Грушевський. В основному це були рецензії на книги, скажімо, в третьому номері за 1916 рік вчений ґрунтовно проаналізував книгу Миколи Василенка «Очерки по истории Западной Руси и Украины», шойно видану в Києві. В цій рецензії привертає увагу думка про те, що наперекір

офіційним стереотипам про «єдність руського народу», «єдність руської історії», історія українського і білоруського народів все більше, виокремлено й поглиблено вивчається російськими, українськими і польськими дослідниками, з'являється спеціальна наукова література.

На одній з рецензій Грушевського, опублікованій перед самим приїздом заслання в Москву (№ 7–8), зупинимось докладніше. Йдеться про аналіз книги молодого дослідника І. Розенфельда «Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк», яка вийшла в Петрограді в 1915 році¹.

Цей шестисторінковий матеріал міг би й сьогодні служити живим прикладом класичної наукової рецензії. Тим більше, що автор книги — новачок у проблемі — та рецензент — маститий вчений — знаходилися, так би мовити, в різних вагових категоріях. Але Грушевський виявив ширю й глибоку толерантність до чужої праці, дивовижно поєднану з науковою нещадністю. Він зауважив, що автор не врахував літературу з проблеми, передусім українських і польських вчених: «Поэтому читателю приходится на каждом шагу, начиная с первых строк, встречаться с положениями и выводами, основанными на данных — рассказах и выражениях — имеющих литературную, но не историческую ценность, иногда даже совершенно апокрифических». Зауваживши, що Розенфельд «слабко орієнтується в історії українського життя», Грушевський висловив методологічно важливу думку про те, що справді наукове дослідження епохи Хмельниччини й наступної історії України немислиме без орієнтації в попередніх історичних періодах, їх глибокої розробки.

Прослідкуємо одну з думок рецензента, яка несподівано відривається від конкретики невеликої рецензії й сягає висот таких узагальнень, які достойні крупних монографічних досліджень: «Развивая и углубляя тезис о том, что акт 1654 г. был договорным соединением двух государств, г. Розенфельд прежде всего ставит своею задачею выяснение того, что Украина в это время составляла действительно государство. Он справедливо указывает, что этот вопрос до сих пор не ставился, хотя многие исследователи и говорили с полной определенностью об Украине, как о государстве. Но сам он разрешает поставленную проблему таким упрощенным способом,

¹ Цю книгу Грушевському вислав у Казань з Петербургу Петро Стебницький. 25 жовтня 1915 року Михайло Сергійович написав йому: «Спасибі за книгу Розенфельда, яку я одержав».

который оставит совершенно неудовлетворенным читателя, сколько-нибудь осведомленного в сложных отношениях эпохи... В эпоху Хмельницкого, фактически освободившись от власти Польши, Украина спешно, на всех парах, проходила длинный путь от иммунитета казацкого войска и казачьего сословия к национальному украинскому государству, от войсковой казацкой территории к собиранию, под войсковым, гетманским «реиментом» этнографической украинской территории, от войсковой власти гетмана к власти общегосударственной и общенародной. Различные неблагоприятные условия (немалую роль сыграли тут и отношения, созданные актом 1654 г.) не дали этому процессу развиться до конца, и формы государственной жизни, созданные движением 1648 г., остались в незаконченном виде. То, что автор книги принимает за украинскую территорию — территорию независимой Украины 1648 г., это лишь дальнейшее развитие того понятия войсковой, казацкой территории, с которым мы встречаемся уже в начале XVII века... Тоже самое нужно сказать и об идее политической самостоятельности «запорожского войска». Она много старше 1648 года... Подобным образом обстоит дело и в вопросе о власти гетмана» (виділено мною. — В.М.).

Незважаючи на жорсткий стиль рецензії, Грушевський досить високо оцінив другий розділ книги Розенфельда «Юридичний стан Малоросії після приєднання до Росії в 1654 році». Між іншим, сама ця назва несе більше смислу, ніж деякі пізніші дослідження радянських часів про Переяславську раду. Проте Грушевський зауважив, що насправді автор досліджував не юридичні аспекти заявленої теми, а політику імперського уряду, спрямовану на обмеження, а згодом і повну ліквідацію автономного ладу України. Таким чином, питання розчинилося в історії політики імперії, і це Грушевський назвав другою слабкою стороною дослідження.

Здається, що після всього цього рецензент винесе остаточний вирок новій книзі, знищить молодого вченого своїм авторитетом. Проте кінцівка рецензії була зовсім іншою:

«Не разрешая, на мой взгляд, поставленной проблемы... труд г. Розенфельда несомненно ценен в том отношении, где он углубляет ее и заставляет с большим вниманием и серьезностью отнестись к некоторым фактам и положениям, которые до сих пор действительно не привлекали к себе внимание исследователей. Это делает его книгу полезным вкладом в литературу и возбуждает желание, чтобы молодой исследователь продолжал свои занятия в этой области».

В журнале «Голос минувшего» друкувалися також рецензії інших авторів на книги, пов'язані з українською тематикою. Зокрема, в

1916 році з'явився відзив Миколи Василенка на книгу К. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», що вийшла в Казані, та відзив Миколи Чубинського на книгу «Украинский вопрос», складену, як ми вже знаємо, співробітниками журналу «Украинская жизнь», передусім Олександром Лотоцьким і Петром Стебницьким. До речі, третє видання книги «Украинский вопрос» (1917 рік), як свідчив Олександр Лотоцький, «взялося друкувати видавництво «Задруга» в Москві, — з керманчанами того видавництва, головню з С.П. Мельгуновим, редакція «Украинской жизни» мала близькі ідейні та й практичні видавничі стосунки».

Все сказане свідчить про нестачність зауваження Грушевського, що в журналі «до українства інтересу не було ніякого». Втім, у «Споминах» Михайло Сергійович, скоріше всього, мав на увазі конкретні редакційні зібрання кінця 1916 — початку 1917 років, на яких ним «інтересувались більше як людиною опозиційного напрямку, а не як українцем». Безумовно, що біль Грушевського за Україну в «запханому часі» не знаходила живого й діяльного співпереживання на «журфіксах» в російському часопису. Втім, це точне спостереження Михайла Сергійовича, яке він виніс із середовища московської редакційної еліти, можна пристосувати й до нинішнього часу.

Особливо цікавими були зустрічі Грушевського з Олександром Керенським, про які краще всього розповість він сам:

«Від Керенського я одержав записку, котра викликала мене на побачення. Але що він мешкав у якогось знайомого адвоката, то я просив викликати його на поріг, попереджуючи, що маю вдома хору, отже, коли в домі є діти, краще мені не заходити. Так розмова й скінчилась на порозі. Керенський запросив мене на сходи і дав потрібний для того пропуск. Сходи були скликані теж в приватнім помешканні якогось маляра на Кисловці. Помешкання було маленьке, народу набралось маса. Очевидно, скликано було найрізніші круги — Керенський хотів творити єдиний опозиційний фронт так, як Горький, тільки без ясного пораженьського характеру¹. В головнім покою засідала Віра Фігнер² як «цвяшок» зібран-

¹ В іншому місці Грушевський згадував: «З'їздив пізніший диктатор російський Керенський — скликати на нараду в справі спільної акції заступників ріжних радикальних та революційних течій».

² Фігнер Віра Миколаївна (1852–1942) — революціонерка, член виконкому «Народної волі», учасниця підготовки замаху на Олександра II. Протягом 20 років була ув'язнена в одиночці Шліссельбурзької фортеці.

ня, я представивсь їй, згадавши, що разом з нею повернув до Росії і разом попав в руки жандармів; але моє ім'я їй, очевидно, нічого не говорило; може бути однак, що вона його не відчула серед галасу. Люди все були незнайомі, і я пройшов собі до дальшої кімнати. Незадовго Керенський відкрив збори, в доволі теплих виразах привітав як заслуженіших представників боротьби з царизмом Фігнер і мене, потім приступив до свого експозе¹. Вияснив дозрівання конфлікту між самовласним царизмом і думою та суспільною організацією і необхідність об'єднання всіх радикальних опозиційних елементів для неминучої боротьби. Йому відповів від соціал-демократів меншовиків Соколов, вказуючи на неможливість поєднання послідовних соціалістів з імперіалістською опозицією. Потім говорила, скільки пригадую, Фігнер, коротко, з нотками трохи інститутського скептицизму, підтримувала становище² Керенського — необхідність об'єднання всіх ширих приятелів визволення. Потім взяв слово я і вказав на неможливість обійти питання про відносини до війни так, як се хотів Керенський. Послідовні прихильники визволення не присмлюють війни, і всякі спроби об'єднати їх в спільній акції з присмлюючими скінчаться розходженням. Поки триває війна, неможлива спільна робота тих, для котрих першим питанням являється ліквідація сеї бойни, з тими, які дивляться на неї як на засіб до досягнення якихось імперіалістичних планів. По сих кількох прохолоджуючих голосах дискусія зав'яла; неможливість об'єднання була відчутна. Мельгунов, що провадив зборами, даремно поспробував якось оживити їх своєю промовою — вона ще більше дала відчутти безвиглядність сеї дискусії. Я не чекав кінця і пішов додому, бо міг бути там потрібний» (виділено мною. — В.М.).

«Прошу заходити до мене»

Чимало гостей прийняв Грушевський у себе вдома. «Скоро по нашій приїзді до Москви відвідав мене Дм. Дорошенко, один з «преуспівших» в городському союзі завдяки московським зв'язкам, котрі я йому колись-то дав...». — згадував Михайло Сергійович. Або ще заїхала дорогою з Сибіру письменниця Людмила Старицька-Черняхівська³.

¹ Коротке повідомлення з питань поточної політики.

² Позицію, точку зору.

³ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941) — донька Михайла Старицького, українська письменниця, літературний критик, громадський діяч, член Центральної Ради.

З огляду на те, що про зустрічі Грушевського з друзями й колегами в Москві написано дуже мало, а в художньому опису така ситуація зустрічається взагалі лише один раз — якраз стосовно Старицької-Черняхівської — неодмінно хочу дати читачам можливість познайомитися з баченням цієї зустрічі очима вже згаданого письменника Юрія Хорунжого в романі «Вірую»:

«Моя люба Кулюня одужала, і ми вже могли приймати гостей, правда, без ночівлі, розмір помешкання не дозволяв.

А так хотілося віддячити, скажімо, Старицькій-Черняхівській за її київську гостинність. Тим паче, що заявила вона до нас мало не з сибірського потяга.

Перші слова її: чому ми не в Казані? Адже вона навмисне зробила гак у своїй подорожі, аби нас там провідати... Аж якась ніби невдоволена... Сміючись, заважую се, і Людмила Михайлівна відходить серцем, уже спокійно розповідає про свої пригоди, у лорнетку розглядає мій кабінет і в першу чергу, звісно, книжки. А їздила вона до Томська на завдання Товариства українських поступовців, аби провідати наших політичних засланих, допомогти їм зорганізуватися. Ніхто з киян-чоловіків не погодився на таку далекую поїздку, і сю місію взяла на себе жінка. Наші українські жінки... Докладно розповідь перед громадою в редакції «Украинской жизни», а тепер хоче послухати нас, про мої творчі плани, адже так злагоджено працювали разом у «Літературно-науковому вістнику» останній рік перед початком війни і закриттям часопису...

Виявилось, що Винниченко вже поділився з нею нашими задумами, зокрема про те, що він хоче писати історичний роман на спілку зі мною і в листах радився зі Старицькою-Черняхівською: яку тему, ще не опрацьовану белетристикою, узяти. Домовилися про зустріч з Винниченком, він частенько бував у нас із дружиною Розалією Ліфшиць, що люб'язно взялася допомагати нам як лікарка під час Кулюниної хвороби.

Пан Володимир розкинувся в кріселку, а пані Людмила вивчала його в лорнетку — теж давно не бачилися. Витяг портсигар і цигарку, але пані Розалія зробила великі, і без того виразні, як і всі риси її обличчя, очі, Винниченко гмикнув, пригадав, що я не перенешу диму, а в сусідній кімнаті за прочиненими дверима читає Катруся після хвороби... Смикнув свою клинцювату мефістофельську борідку.

— Так, так... Ми з паном Михайлом воліємо опрацьовувати Хмельниччину... ще, правда, не розподілили ролі... як брати Гонкури... хто бігатиме по редакціях, а хто стерегтиме рукопис...

— Перепрошую, але мій тато у своїй трилогії достатньо висвітлив цей період. І навряд чи хто з нас перевершить... Михайла Старицького.

Спостерігаю у палких, з густими віями Винниченкових очах вогники зверхності.

— Ну, то таке діло... Ніхто нікому не боронить...

Пригадую, як п'ять років тому на нього накинута і критика і громадськість за роман «Чесність з собою», звинувачували в аморальності, порнографії... Я тоді в «ЛНВ» став на його захист: «Перепрошую, панове, але се гарячі, ширі шукання нової етики...»

Якщо потребуєте моєї поради, то я часи Мазепи назвала б неопраними перелогами... Вольтер, Байрон, Гюго, Словацький писали про Мазепу, але як? Вольтер — як додаток до Карла, решта — смакуючи його любовні походеньки замолоду... а про державного мужа — хіба що Костомаров... А белетристи не дійшли. Мій тато у «Молодості Мазепи» заторкнув лише початок, я у драмі «Гетьман Дорошенко» — трішечки далі.

Але ж нас усіх дражнять «мазепинцями», навіть якщо ми пишемо на інші теми... — ввертаю і свого слова.

Отож-бо! Для белетриста — се неосязний лан, панове чоловіки. Ех! На вашому місці... Глядіть, а то я візьмуся за цю тему, і хай вам буде соромно!

Пані Людмило, пані Людмило, — загравав очиськами Винниченко, — схилиюся перед вашою відвагою і, як кажуть у Ляхистані, цілую ручки...

Не знає Старицька-Черняхівська, що у Винниченка «натура, як у тура», і він нікого не слухає. Та чи й візьметься до історичного роману, а я — тим паче. Тут насуваються такі події, сама сьогоднішня історія, здається, напише про себе романюку...»

Звичайно, письменник може собі дозволити вільніше поводитися з фактами, щось домислити від себе, своєю волею наголосити якісь важливі, на його погляд, моменти і т.д. Але ми маємо повернутися на суворо науковий ґрунт і відверто сказати, що відвідини Старицької-Черняхівської, за словами Грушевського, «лишили у нас доволі прикре враження, — власне якоїсь нешироти в відносинах до нас київського громадянства».

Отже, давайте подивимося на зустріч зі Старицькою-Черняхівською очима самого Грушевського:

«Наша сім'я, стрівши її з великою радістю як стару приятельку — найближчу, можна сказати, що схотіла нас відвідати на чужині, була цілком збентежена лихим гумором пані Черняхівської,

котра ні разу не відізналась до нас під час нашого вигнання і тепер, їдучи на схід, не пошукала зв'язку, не взяла якоїсь інформації (у наших київських рідних) і раптом нам же виявила невдоволення з сього приводу. Кілька разів ми бачилися з нею в Москві — після першої візиту у нас ми їздили разом з нею до «Украинской жизни», де вона давала звідомлення з своєї подорожі перед громадою. Потім у нас було зроблене їй побачення з Винниченком — вона інтересувалась його планами історичного роману (Винниченко пропонував мені щось кілька разів писати на спілку, і, мабуть, списувався із нею в сій справі). Дискутувалось над тим, чи краще взяти тему з Хмельниччини, як хотів Винниченко, чи з Мазепинщини, як радила пані Черняхівська. **Але кінець кінцем враження зосталось тяжке.** Не було видко ніякої радості, що ось-то ми «воскресемо», наближаємось до Києва, можемо відновити зв'язки з українським громадянством, стати активними учасниками його роботи. Не впало ніяке запитання, що ми думаємо робити, як задивляємось на ситуацію, як уявляємо собі завдання українського громадянства під сю хвилю — взагалі про що звичайно питають людей давно не виданих, які щось значать в громадському житті. Навпаки, наче було невдоволення, що ми вийшли з категорії «изъятых», котрих пані Черняхівська хотіла відвідати десь на далекім сході, і знову претендуємо на якусь участь в українським житті» (виділено мною. — В.М.).

Більше того, Грушевський заявив, що саме ця московська зустріч з Черняхівською, яка представляла в Києві праві погляди, стала «вішунном пізнішого глибокого розходження мого з українською інтелігенцією (правою), з котрою я жив разом так довго».

Після пані Черняхівської-Старицької з того ж Сибіру приїхала Женья Саборовська, привезла листа від відомого єпископа Никона (Миколая Безсонова), який у 1909—1913 роках був єпископом Кременецьким, а згодом Єнісейським і Красноярським. Як член IV Державної думи виступав за українську школу, а під час війни критикував російську політику в Галичині. Потім — у першій половині грудня — були приємні гості з Києва: дві сестри-студентки Суличичі (молодша потім переховувала Грушевського в Києві в своєму помешканні після гетьманського перевороту) і з ними ще студент. «Вони привезли мені адресу від київського українського студентства, написану в дуже теплих виразах».

Перед Різдвом, як уже поїхали до Києва дружина й донька, несподівано з'явився казанський доцент Стратонов, з яким Грушевський познайомився в Казані: людина доволі приємна, помірко-

на в ідеології, солідна. Він, користуючись зв'язками й протекціями, пробивав собі дорогу до Державного архіву, бо в ті воєнні часи до цього важного сховища документів не так легко було дістати доступу. Сходились вони на обіді, й Стратонов розповідав про свої митарства.

«Приїхав Чикаленко і загостював до мене...»

Десь у той же час завітав у гості Євген Чикаленко¹, який жив у селі, а прибув з Києва. В «Споминах» Грушевський розповів, що «Чикаленко писав мені до Казані... висловляв надію скорого побачення». Між іншим, Михайло Сергійович навіть пояснив, як саме той мав заїхати до нього в Казань. Виявляється, Чикаленко хотів побувати у своєї старшої доньки, що була інтернована в Пермі разом із своїм чоловіком — німцем, котрий неfortunно приїхав з нею на вакації в 1914 році і був захоплений війною. Проте тоді Чикаленко не приїхав, і в листі до Петра Стебницького в Петроград на початку 1916 року Грушевський, між іншим, писав: «Є.Х. (Євген Харлампійович. — В.М.) вибирався в сі сторони, але нагло змінив свої плани і поїхав до Вас... Як його здоров'є?» Нарешті через рік Чикаленко таки вибрався до Москви і зупинився на квартирі у Винниченка. Вони й прийшли вдвох.

В своєму «Щоденнику» Чикаленко зафіксував:

«Другого дня по приїзді в Москву я поїхав на Арбат до Грушевського, якого не бачив з зими 1913 року. Він мало чим змінився, тільки борода стала зовсім білою, вдача ж зосталася та сама: рухлива, повна запалу та енергії. Він оповів мені про свій арешт, про висилку спочатку в Симбірск, потім... у Казань; розказав про те, що тут у Москві він організовує видавниче товариство на паях, бо тепер у Києві, через цензурні умови, не можна видавати книжок. Роз-

¹ Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) — український громадський і культурний діяч, літературознавець, лінгвіст, історик, теоретик і практик сільського господарства, землевласник, меценат української справи, один із організаторів і активних діячів Центральної Ради. Один із засновників Товариства українських поступовців (ТУП). Автор виданих в Одесі та Санкт-Петербурзі популярних «Розмов про сільське господарство». Завдяки матеріальній допомозі Чикаленка побачив світ унікальний чотиритомний «Словар російсько-український» М.Комарова, у Львові виходила газета «Селянин». Він був фундатором і видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії «Громадська думка» (1906 рік), пізніше (до 1914 року) — «Рада». У квітні 1917 року став членом Української Центральної Ради хоча не поділяв соціалістичних ідеалів її лідерів.

повів про те, що він клопочеться про влаштування лекцій для робітників та солдат українців під фірмою літературно-музичного товариства «Кобзар», як це організували вже молодші українці в Петрограді, в клубі.

Я оповідав про свої пригоди з того часу, як почалася війна, про те, що робиться у Києві, віддав йому відозву, що склала ТУПівська рада про війну, та оповів про те, що сталося з заповітом В.Ф. Смиренка»¹.

Зі свого боку Грушевський показав Чикаленку свій план розгортання роботи ТУП у Москві, з яким той погодився. Розмовляли про можливість створення міського вільного університету в Києві з використанням грошей Василя Смиренка, залишених по заповіту:

«Балакали, скільки пам'ятаю, про тестамент² В.Ф. Смиренка, котрого ми були тестаторами, разом з кількома іншими українцями. Сей маєток, що виносив по приблизному підрахунку коло 2 мільйонів рублів³, окрім цукроварні, по тодішніх обставинах становив велику грошову силу і дражнив уяву різними організаційними можливостями, а зіставався все тільки в перспективі, бо право доживотного уживання мала вдова Софія Іванівна, яка живе й досі, дай їй, Боже, многих літ.

Тоді виникли проекти зміни сього тестаменту, в зв'язку з планом міського вільного університету в Києві, котрому взірцем служив вільний університет ім. Шанявського в Москві. Один з моїх московських колег Дм.Мик. Григорович-Барський⁴, гласний думи, як можливого кандидата на ректора сього вільного університету з боку думської лівиці висував мене, і в зв'язку з сим стояв проект прилучення смирєнківського капіталу до сеї фундації, для організації відділу українознавства».

У своєму «Шоденнику» Чикаленко також підтвердив цю розмову і зауважив, що «заповіт не відповідав вповні нашим бажанням, а головне те, що його раз у раз можна було змінити». Чикаленко сумнівався, що гроші Смиренка дійсно підуть «відповідно його

¹ Василь Федорович Смиренко (1835–1915) — відомий український підприємець-цукровар, вчений, меценат. Заснував народний театр, фінансово підтримував «Науково-літературний вістник», «Україну», «Раду», інші видання, видавництво «Вік», «Наукове товариство ім. Т. Шевченка». Допомога в виданні творів Михайла Драгоманова, Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка та ін. Весь свій маєток заповів на розвиток української справи.

² Заповіт.

³ У сучасній літературі називається цифра 10 млн.крб.

⁴ Київський адвокат, голова київської судової палати. Захищав М. Бейліса.

бажанням на українські справи», тому він постійно підтримував Грушевського, який ще за життя власника цукроварні намагався щось узяти з них на конкретні проекти, кажучи: «Важна ложка до обіду!»

Проте врешті-решт вияснилося, що головним предметом розмови було висунення кандидатури Грушевського до Державної думи. «Київські громадяни, — згадував Михайло Сергійович, — висловили побажання, щоб я доконче кандидував від м. Києва: вони сподівалися, що всі ліберальні елементи мене підтримають. Винниченко від себе висловив переконання, що соціал-демократи піддержуть мене «як послідовного демократа, котрий ніколи не прогрішився проти демократичних принципів», як він висловлявся».

Розглядаючи пропозицію про депутатство в Державній думі, Грушевський вважав, що «в губернії пройти легше» й було б «за добре припасти і ценз по губернії». Йшлося про землю, «яку вони хочать купити для самостійного виборчого цензу по губернії в Державну думу, недалеко від Києва...» (Євген Чикаленко). Проводжаючи Чикаленка на вокзал (той від'їжджав із Москви взимку 1917 року)¹, Грушевський попросив його «помогти порадами» в цій справі Марії Сильвестрівні в Києві.

В спогадах про події 1917 року Чикаленко ще раз несподівано повернувся до бажання Грушевського купити землю під Києвом. Розповідаючи про намір відновити видання газети «Рада», він наголошував, що запропонував зайнятися реалізацією цієї ідеї Товариству допомоги українській літературі, мистецтву, науці, в керівництво якого входив і Михайло Грушевський.

В «Уривку з моїх споминів за 1917 р.» Євгена Чикаленка читаємо: «Саме тоді приїхав з Москви М. Грушевський, і коли я побачився з ним, він уже був освідомлений про заснування Центральної Ради і видимо був дуже задоволений, що його позаочно вибрано головою, тому я й не здіймав питання про це, а сказав йому про думку організувати видання газети під фірмою «Т-ва підпомоги». Він нічого принципіально не мав проти того, і ми рішили просити В. Леонтовича², як голову Т-ва, скликати зібрання, якнайшвидше».

¹ Судячи зі слів самого Грушевського, написаних наприкінці січня 1917 року, він нечасто зустрічався з Чикаленком: «Євген Харлампієвич тут, у приятеля живе, дуже далеко від мене, сливе не виходить, і я більше телефоном з ним розмовляю».

² Леонтович Володимир Миколайович (1866–1933) — український письменник, громадський діяч, меценат, член Центральної Ради.

На зібранні згаданого Товариства була висловлена пропозиція про пайову участь присутніх у фінансовому забезпеченні виходу відновленої газети «Рада». Кілька паїв були визначені, а затим сталося зняковіння:

«Далі ніхто з присутніх не обізвався, а коли очі всіх звернулися на Леонтовича і на Грушевського, то Леонтович відверто висловився, що не рішається тепер ослабляти себе матеріально, бо певний, що Установчі збори відберуть від поміщиків землю. А Грушевський сказав, що у нього немає грошей, я ж не мав сміливості сказати йому, що він роздумав купувати маєток, то гроші zostалися вільні».

Втім, Грушевський інакше пояснював ситуацію з купівлею друкарні для газети «Нова Рада»:

«Я одначе не хотів входити в се число (пайщиків. — В.М.), не бажаючи зв'язуватися з ніяким підприємством комерційного характеру, але з хвилию, коли друкарня перейшла до сеї спілки (Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці. — В.М.) фактично в ній зосередив свою видавничо-друкарську роботу і щотижня виплачував їй з своїх приходів умовлену суму».

Цей невеликий епізод яскраво свідчить, як важливо знайти документи, свідчення, щоб вислухати обидві сторони.

На саме Різдво приїхав Михайло Могилянський і прожив у Грушевського кілька днів. Разом з ним і Чикаленком пішли на ялинку до Саліковського, проте товариство, яке там зібралося, було мішане й нецікаве. Потім ще вирішили влаштувати новорічне свято для членів редакцій «Променя» й «Украинской жизни». Зібралися в редакції «Украинской жизни» на Новинському бульварі. Через знайомих розстаралися вина, з собою принесли всяку перекуску. «Я дочекав півночі, ми випили, але широго настрою не відчувалось, навпаки — якась напруженість, і я скоро пішов додому»¹. Грушевський

¹ Мені хочеться тут згадати випадок широї й щедрої доброти Грушевського у ставленні до дружнього застілля. Ще в молодості він якось випадково зайшов до письменника Олександра Кониського, який в той час пригощав своїх гостей, і Михайло Сергійович через десятки років, незадовго до смерті згадавав: «Гулянка була в розгарі, дві-три фляшки розпитого легкого вина сублимовані були молодечею радістю життя, і компанія була п'яна не хмелем, а сею радістю: Я попав в її вир і став членом сеї радісної дружини. Вертаючися з сеї гулянки, я зв'язався тривкими узами приятні з кількома її учасниками».

Лотоцький згадував, як весело відзначили захист Грушевським магістерської дисертації: «У вечорі того ж дня був у нас банкет — кропили нового магістра... Жвава розмова, жарти, сміх, оплески, часом і співи... На тости і промови ми звернули особливу увагу; призначили між собою, коли і кому говорити...».

Втім, Михайло Сергійович не був схильний до згаяння часу за накритим столом.

вважав, що причиною тому був Винниченко: «...Я, не знаючи тоді ще добре його вдачі, не розумів, що я в сім плані зайвий, що я йому заважаю своєю присутністю».

З Могилянським, який жив у Грушевського, Михайло Сергійович мав кілька розмов, про які писав у «Споминах»:

«...З політичних справ мало що мені розповів, навпаки, як виявилось, мав намір від мене довідатись про українські плани і українську акцію. Я однак про се не міг багато йому сказати, бо не знав сам, — тому що властиво таких планів, скільки-небудь конкретних, не було, а оборончеський напрям самого Могилянського змушував мене до певної здержливості в викладі моїх власних поглядів. Се привело до доволі неприємної сцени під кінець: Могилянський висловив невдоволення, що, мовляв, умисне їхав з Петербурга і витратився, будучи бідним чоловіком, а от так нічого і не довідався від мене. Було се мало приємно чути: в листах своїх Могилянський не вказував такої цілі подорожі, бажав нібито побачитись зі мною, і я послужив йому чим міг — своїм помешканням і гостинністю».

Між іншим, до від'їзду жінок Грушевські могли приймати гостей лише без ночівлі, бо розмір помешкання не дозволяв. Отже, Михайло Сергійович зробив для Могилянського справді все можливе — надав своє помешкання та виявив максимум гостинності в тих умовах. В архіві зберігся лист Грушевського до Могилянського, написаний 6 грудня 1916 року в якому він повідомляв, що Марія Сильвестрівна й Кулюня їдуть в Київ і залишається «порожня квартира»: «то прошу, коли Вам зручно, заходити до мене...» Водночас Грушевський вибачався й відверто попереджував, що «нічого крім нічлігу і шклянки чаю не можу Вам запропонувати, бо й самі живемо на собачім положенію, але принаймні будемо бачитися». До речі, ці рядки яскраво свідчать про те, в якому скрутному становищі знаходилася сім'я Грушевських на Арбаті, 55. Ще одна деталь. У листі до Стебницького від 1 грудня Грушевський, між іншим, повідомляв, що на самому початку місяця в їх квартирі відбулася дезинфекція, пов'язана з хворобою Кулюні, й тепер сім'я переходить «в більш «нормальні» (боже!) обставини». Коментарі зайві.

Серед усіх гостей Михайла Грушевського, які побували в нього на Арбаті, особливої уваги заслуговує, безумовно, Максим Горький. «Приїздив до нас Максим Горький радити в справі видання задуманого ним радикального дневника¹, який мав об'єднати всі революційні й поступові сили».

¹ Щоденна газета. Йдеться про задуману Горьким газету «Луч».

«Стріча наша була приятельська»

Насамперед, зауважимо, що приїзду Горького в Москву та його зустрічі з Грушевським передував лист Михайла Сергійовича до письменника від 8 жовтня 1916 року:

«Чрезвычайно рад буду увидеть Вас, Алексей Максимович, и что-бы как-нибудь это удовольствие не обошло меня, попрошу известить заранее. Телефона у меня в квартире, конечно, нет, а говорить в домовой конторе, точнее в дворницкой, неприятно¹. Если неудобно будет мне дать знать письмом, то скажите по телефону 2-01-04, где мои соседи неподалеку. И если Вы скажете, что говорит Горький, то они перенесут мне то, что Вы скажете. По вопросу о сборнике хорошо было бы сверх того изложить в небольшом кружке могущих принять участие в этом деле, если Вы будете располагать для этого часом-двумя. Как я, помнится, писал Вам, лично на себя брать это предприятие, его инициативу я затрудняюсь в нынешних условиях...»

Сталося так, як і пропонував Грушевський: спочатку відбулася його особиста розмова з Горьким, а затім — зустріч у «невеликому гуртку», про що й розповімо.

За спогадами Грушевського Горький прийшов на Арбат, 55 десь близько 10 листопада², коли у Кулюні вже було сконстатовано скарлатину, і сім'я знаходилася в добровільному карантині. Сиділи в просторому кабінеті Грушевського, з нього двері до кімнати, де лежала донька, були відкриті, щоб жінки — Маринця й Кулюня чули їх цікаву розмову. На прощання Горький став на порозі, щоб вони могли його побачити й привітати³...

Зазначу, що знайомство Грушевського з Горьким відбулося заочно. Про це Михайло Сергійович сам нагадав російському письменнику в листі до нього від 5 лютого 1916 року: «Несколько лет тому

¹ Згадаємо ще раз, що писав Грушевський про двірника: «...Се незвичайно прикра і груба людина... Я багато мав неприємності, ходячи до телефону до його „контори“...»

² Про цей історичний факт не знали навіть горькознавці, з якими мені довелось спілкуватися в Архіві О.М. Горького в Москві.

³ У «Споминах» Михайло Сергійович залишив інформацію про свій візит — відповідь до російського письменника:

«Я потім зайшов до Горького, до готелю, віддаючи йому візит, але не дуже розговорився, бо застав якогось стороннього літерата... Він там познайомив мене з своєю першою жінкою в таких приблизно виразах: «Вот представляю Вам Екатерину Павловну Пешкову, которая приходится мне женой». Зауважу, між іншим, що насправді першою дружиною Горького була Ольга Камінська.

назад я просил покойного Михаила Михайловича Коцюбинского, направлявшегося на Капри, передать Вам мою книжку по украинскому вопросу как знак моего искреннего уважения к Вам и Вашей деятельности». Скоріше всього, це була книга Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки»¹, що вийшла в Санкт-Петербурзі в 1907 році. Горький читав й інші праці Грушевського, наприклад, «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1911 рік), що й нині зберігається в особистій бібліотеці Горького в Москві з його помітками. Коли на початку 1916 року між ними почалося листування, Горький, який високо цінував талант українського вченого і називав його «могутнім істориком», запропонував Грушевському співпрацю у видавництві «Парус». Тут Олексій Максимович готував серію збірників національних літератур, в 1916–1917 роках у «Парусі» вийшли збірники вірменської, латиської, фінляндської літератур. Був задуманий і двохтомний «Сборник украинской литературы» з великою вступною статтею з історії України, написання якої Горький запропонував Грушевському; статтю з історії нової української літератури Горький замовив Єфремову². Співпраця Максима Горького й Михайла Грушевського у видавництві «Парус» розкривається в спеціальній статті вже згаданій нами російської дослідниці Світлани Островської³.

Перший лист Горького до Грушевського з пропозицією написати вступну статтю до «Сборника украинской литературы», не розшукано, проте Михайло Сергійович згадує про нього в лютому 1916 року в листі з Казані до Сергія Єфремова:

«Лист Горького я дістав. Не від того я, щоб написати сю статтю, хотілося б знати тільки, що сей плян певний, то значить, щоб видавці не передумали, а по-друге, щоб в останній хвили не виступив на сцену який-небудь цензор змісту, напряду статей etc. — тепер такі несподіванки особливо в дусі часу... Коли вважаєте сей плян видання певним, напишіть дещо. 1) Горький пише, що є якась про-

¹ Одночасно з цим збірником протягом 1907 року в Петербурзі було видано брошурами сім статей із нього, зокрема «Украинский вопрос», «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии», «Единство или распадение России» та ін.

² Сам Грушевський зазначав, що Олександр Лотоцький і Петро Стебницький «завідували українським збірником „Паруса“ (для которого Винниченко з жінкою перекладали белетристику)».

³ С.Д. Островская. М. Горький и М.С. Грушевский в издательстве «Парус». — Максим Горький и XX век. Горьковские чтения. 1997 год. Материалы международной конференции. Нижний Новгород, 1998. С. 377–384.

грама його, складена редакцією — яка? 2) наскільки входить в програму Галичина, взагалі закордонна Україна? Чи в Вашій статті буде щось про окремішність мови, її сформованне, час його¹ etc? Чи і скільки уділяєте Ви місця старому письменству? Чи виясните Ви національну термінологію?»

Продовжуючи цю болючу тему, Грушевський в листі до Єфремова в травні 1916 року різко виступав проти тих істориків і літераторів, які починають «українську літературу» з кінця XV століття: «...Се не дуже приємний — між нами — прецедент для наших статей в збірнику «Украинская литература», і взагалі з оглядом на нове загострення питання про відносини Київської доби до України. Я згадував, яку я витерпів баталію за се з редактором «Словаря Гранатів»², боронячи включення в українську історію Київської доби. Свою статтю до «Сборника украинской литературы» я почну з цього ж».

В червні 1916 року Грушевський повідомив Єфремова: «Я за тиждень десь докінчу переписувати статтю для Горьківського збірника...» Судячи з листа Грушевського до Горького від 1 жовтня 1916 року, на цей час згадана стаття вже була давно відіслана в Петроград. Очевидно, Горький, зустрівшись з Грушевським у Москві, висловив припущення, що стаття Михайла Сергійовича може бути не вступною, як планувалося, а вийде до другого тому «Сборника украинской литературы». 27 листопада 1916 року Грушевський писав Горькому з Арбату, 55:

«Когда Вы сказали мне, что мою статью предполагают отнести во II том сборника украинской литературы, я — если помните — отнесся к этому безразлично. Но потом вспомнил, что откладывать ее неудобно. Когда мы с С.А. Ефремовым сговаривались относительно распределения материала между нашими статьями, было решено, что моя статья будет заключать общие, вводные замечания и пойдет первою. Если вспомните, вся первая, самая большая глава моей статьи заключает общее введение, выясняющее понятие украинского, отношение к великорусскому, «общерусскому», его хронологические рамки и т.п. Все это, действительно,

¹ Ще в 1907 році Грушевський писав: «Українська книжність і письменство XIII, а ще більше XIV–XV вв. і далі, аж до початків релігійної полеміки зістається поза межами «русської літератури», а результат того такий, що хто б схотів довідатися про письменство сих часів, знайде тільки хіба скупі відокремлені згадки у всіх тім, що може йому предложити сучасна наука».

² В 1914–1916 роках у братів-видавців Олександра та Ігната Гранатів вийшла в світ двохтомна праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем», в якій активну участь взяв і Михайло Грушевський.

должно предшествовать статье Ефремова, и было бы хорошо, если бы Вы дали обе статьи в I томе, как это, кажется, и предполагалось первоначально...

И если есть возможность — вообще ускорить выход сборника. Так все это нужно сейчас!»

На жаль, збірник так і не побачив світ, а стаття Грушевського до нього досі не знайдена.

Вже знаходячись на Арбаті, Михайло Сергійович уважно, посто-рінково рецензує єфремівську статтю до згаданого збірника: «Моск-ва, Арбат, 55, кв. 8. 23.IX.916. Я прочитав Вашу статтю, Високопо-важаний Сергій Олександрович, і відсилаю. Загальна замітка така передусім, що старші часи трактовані занадто широко, про новій-шу літературу... розмірно мало... Пишу се все, бо може з того чо-гось захочете скористати».

В свою чергу, Грушевський надіслав Сергію Єфремову «начерк проспекту, який зробив на прошення Горького, резюмуючи розмо-ви», і просить: «Коли щось додати або змінити вважаєте, напишіть, я візьму під увагу і Горькому напишу, і навпаки Вас повідомлю, що він напише».

Михайло Сергійович наголошував у «Споминах», що був з Горь-ким «в кореспонденції в справі статті до збірника української літе-ратури, що випускало видавництво «Парус» в серії таких збірників інородчеських літератур...» Зокрема в листі до Горького з Арбату від 1 жовтня 1916 року Грушевський писав:

«Как сборники инородчеських литератур? Вышло ли что нибудь после армянского? Это жатко, что выход их так замедляется; вре-мя такое ценное в этом отношении. Статью Ефремова для украин-ского сборника читал тому две недели; повидимому у редакции весь нужный для начала материал уже [в] руках, и мы могли бы его пе-чатать».

В цьому ж листі Грушевський додає, що, висилаючи свою стат-тю до збірника ще в липні, він просив вислати аванс під рукопис: «не получил ни аванса, ни ответа; если это Вас не затруднит, на-помните об этом тому, кто этим заведует, и простите за беспоя-кительство».

Це ще раз свідчить про нелегке матеріальне становище Грушев-ського на Арбаті, 55. До речі, Горький відреагував на його прохан-ня негайно, і вже 8 жовтня Грушевський писав йому: «Аванс толь-ко что получил. Спасибо».

В «Споминах» Михайло Сергійович особливо наголосив, що «в листах, котрими ми обмінялися з ним, він дуже симпатично зазна-

чив свою позицію до українства... отже... **стріча наша була дійсно приятельська**» (виділено мною. — В.М.).

Грушевський зробив оригінальну й доброзичливу замальовку свого знаменитого гостя:

«Він робив дуже приємне враження і своєю монументальною, широко плебейською, але бездоганно культивованою постаттю, і своїм свободним, не вишуканим поведженням, і словом людини, багатого змістом, яка багато жила, бачила і думала¹. Він висловив кілька своїх спостережень над українським народом, винесених з колишнього життя на Полтавщині, де він навіть займався складанням аматорської української трупи. З великим признанням говорив про культуру і гуманну соціальну владу українського селянства, його неспішну, але видатну роботящість. Високо ставив українську культурність... Дуже інтересувався участю української інтелігенції в об'єднанню опозиційних, демократичних сил, котре його в сій хвили займало. Він задумував велику щоденну газету в Петербурзі в широких розмірах з власною друкарнею²... В газеті мав бути український відділ, на його завідателя в Петербурзі намічали Славинського³; Саліковського хотіли взяти на «випускаючого редактора», як доброго газетного техника⁴. Інших московських українців Горький хотів притягти як співробітників».

Безперечно, що зустріч Грушевського і Горького запам'яталася їм обом надовго. В Архіві О.М. Горького зберігається тому підтвердження — лист Грушевського до російського письменника від 26 січня 1926 року з Києва, який наводжу повністю:

«Глубокоуважаемый Алексей Максимович!

Проф. И.А. Кухаренко⁵, мой товарищ по Академии, рассказывал, что видел Вас в добром здорovyи, и Вы вспоминали обо мне. Мы об Вас — всею семьею — часто вспоминали за эти годы, и я не раз по-

¹ Горький залишав прекрасне враження у багатьох його знаменитих знайомих. Ось у Чехова (1901 рік): «Алексей Максимович не изменился, все такой же порядочный, и интеллигентный, и добрый».

² Газета «Луч» у зв'язку з революційними подіями в світ не вийшла.

³ Славинський Максим Антонович (1868–1945) — український громадсько-політичний діяч, поет, історик, публіцист, дипломат. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді.

⁴ Сам Олександр Саліковський згадував: «М. Горький звернувся до мене в справі мого переїзду до Петербургу для участі в газеті «Луч»... Від участі в «Лучі» я ухилився».

⁵ Можливо, йдеться про професора Кухаренка Івана Антоновича, викладача Київського політехнічного інституту та Київського сільськогосподарського інституту.

ривался Вам написать, но то адреса точного не было, то не уверен был, что письмо мое Вас еще на нем захватит. Говорил Кухаренко, что Вы собираетесь возвращаться¹. Тогда надеюсь Вас и повидать. Я жил в последнее время в окрестностях Вены и вернулся в Киев в 1924 году в марте. Работаю много, всласть, что называется.

Собираюсь весной в Москву; приятно было бы снова с Вами в ней встретиться.

*Искренно Вам преданный
М. Грушевский
26.1.1926».*

Не судилося. Та й взагалі зустріч Грушевського і Горького — це далеко не той випадок, коли двоє людей, познайомившись, не мислять себе один без одного чи відчують постійну потребу в спілкуванні, в співпраці. Проте можна припустити, що коли б життя Грушевського і Горького склалося інакше, коли б їх дороги ще раз щасливо перетнулися, вони, напевне, могли б знайти спільну мову в якомусь творчому проекті, зійтися ближче. Вони були практично ровесниками, й доля відвела їм однаковий вік на землі — 68 років.

«Він виложив свою платформу...»

З приводу газети, яку збирався випускати Горький, й організації українського відділу в ній, відразу відбулася ще одна зустріч з Горьким у Саліковського², на якій вже були присутні Володимир Винниченко, Агатангел Кримський, ще дехто, бо «великих зборів Горький не хотів».

Михайло Грушевський згадував:

«Він виложив свою платформу: об'єднання дійсно опозиційних, то значить пораженчеських течій, почавши від лівих лібералів і далі до соціалістів, і організація щоденного органу... Вка-

¹ З Італії, де Горький жив, він остаточно повернувся в Москву в 1933 році.

² Олександр Саліковський жив на 2-й Мішанській у будинку № 44. Агатангел Кримський стверджував, що ця зустріч відбулася в редакції журналу «Украинская жизнь». Проте слід мати на увазі, що Кримський, який опублікував свої спогади в 1940 році, не міг у них назвати прізвища Саліковського чи Грушевського, він взагалі не згадав жодного прізвища учасників зустрічі з Горьким.

зував, що, по його відомостях, і серед аристократії, і серед буржуазії, навіть серед генералітету є багато елементів, настроєних дуже ворожо против тодішнього уряду і двору, отже, належало б зібрати і згуртувати всі ці елементи на боротьбу з режимом... Далі прочитав список сподіваних співробітників. Список сей не дуже сподобався. Там було занадто багато людей малонадійних, сірих, поміркованих; не відчувалось елементу бойового... Одним словом, весь план, і політичний, і редакційний, був прийнятий без одушевлення».

Дещо інакше про атмосферу цієї небуденної зустрічі розповів з цікавими подробицями Саліковський, який також вважав об'єднання Горьким радикально-демократичних елементів «штучно придуманим», але його увагу привернула не стільки організація Горьким газети, скільки нова ідея видання спільного наукового збірника. Справа в тому, що Саліковський вже знав від Грушевського про винятково цікаву пропозицію Горького. Ось що він писав у своїх спогадах:

«Якось у жовтні я зайшов до М. Грушевського на Арбат, і він показав мені листування з ним Горького¹, який захопився думкою видати велику наукову збірну працю, принаймні у 2-х томах, про український народ, як цілком окрему й одмінну від великоросіян національність. Не знаю, чи ця думка виникла в Горького незалежно від сторонніх впливів, чи може нашкохнув на неї російського письменника М. Коцюбинський під час перебування на Капрі або М. Грушевський, але Горький настоював як на найскоршому виданні книжки, писав із цього приводу М. Грушевському докладні листи, навіть накреслив програму видання. Основна думка книжки мусіла бути приблизно та сама, що й знаменитій статті М. Костомарова «Дві руські народності», де, як відомо, зазначені величезні різниці між великоросіянами та українцями майже в усіх галузях духовного й матеріального життя...

На гадку Горького, всі ... думки, висловлені Костомаровим, занадто вже давно і схематично не вичерпують справи, а де в чому може й пристаріли; вони потребують доповнення на підставі нових даних та дослідів², вимагають широко-наукового обґрунтування

¹ Більшість листів російського письменника до Грушевського була втрачена, в Архіві О.М. Горького чудом збереглися лише два листи, про які ми розповімо.

² Справді Горький писав Грушевському в серпні 1916 року щодо статті Костомарова «Две русские народности»: «Статью Костомарова я знаю, это, по существу, хорошая статья, но она, разумеется, устарела и требует обновления фактами...».

окремими спеціалістами — кожним у своєму фаху. Такі окремі спеціальні монографії, об'єднані спільною редакцією, одна одну доповнюючи, мусять всебічно освітлити питання про окремість двох національностей і усунути всякі суперечки з цього приводу» (виділено мною. — В.М.).

«Я ціню, що саме Ви зайнялися українським питанням»

Ми вперше маємо рідкісну можливість з першоджерел дізнатися, як народилася й стверджувалася ідея підготовки збірника «Україна і Москва в їх духовному житті». Передусім, в Архіві О.М. Горького зберігається лист Олексія Максимовича до Грушевського, написаний 9 серпня 1916 року з Петрограду в Казань, який, в силу його важливості й виняткової причетності до великого українця, наведемо повністю:

«Прочитал прекрасную статью Вашу¹, извините, что не смог сделать это раньше — был в Крыму и только что вернулся.

Если позволите — я попросил бы Вас обратить внимание Ваше на следующее: Тот факт, что Москва в ее стремлении к порабощению Украины всегда старалась действовать на демократию, — как вы неоднократно указываете, — этот факт, думается мне, может дать украинофобам² некий демагогический аргумент против Вас. Было бы хорошо заранее устранить возможность пользоваться таким аргументом. Засим прошу разрешения поделиться с Вами мыслью, кото-

¹ Ніна Крутікова висловила припущення, що йдеться, можливо, про такі праці Грушевського: «Освобождение России и украинский вопрос» (Спб., 1907) або «Украинство в России, его запросы и нужды» (Спб., 1906). Проте насправді, на цей час Горький вже отримав і прочитав статтю Грушевського для «Сборника украинской литературы», яка була готова ще в червні 1916 року. В листі Грушевського до Горького від 1 жовтня 1916 року, наведеному раніше, прямо говориться, що стаття була відправлена в липні. На користь цього переконливо говорить і те, що на самому початку листа Горький висловлює конкретну пораду Грушевському, яку він хотів бачити врахованою автором у тексті статті. Більше того, Грушевський у листі-відповіді запевняє Горького, що охоче врахує його міркування й додає: «кстати, от одного из многих друзей я получил некоторые замечания к последней главе, которыми тоже намереваюсь воспользоваться». Певно, в даному випадку йдеться про Сергія Єфремова, якому Грушевський надсилав свою статтю до горьківського збірника на своєрідну рецензію.

² В наступному листі до Грушевського, написаному в тому ж серпні 1916 року, Горький пояснював, що мав на увазі таких «майстерних фехтувальників пером», як Петро Струве і Дмитро Муратов, які в своїх публікаціях, зокрема, в журналі «Русская мысль» пропагували шовіністично-великодержавні погляди, виступали проти самостійності української культури і мови.

рая, на мой взгляд, давно требует реализации и которая ныне очень укреплена и оживлена Вашей солидной статьей. Я уверен, что необходимо написать книгу на тему: «Украина и Москва — в их духовной жизни» — исследование и выяснение тех различий, которые, несомненно, лежат в основе психики украинца и великоросса. Вы на 3-й странице Вашей статьи мимоходом признаете важность этой темы; мне кажется, что, будучи хорошо разработанной, эта тема могла бы оказать очень положительное и, может быть, даже решающее влияние на процесс самопознания как для украинца, так равно и для московского читателя¹ (виділено мною. — В.М.).

Позволю себе указать несколько точек, от которых эти различия вытекают наиболее очевидно, — их мифические воззрения: представление о Судьбе, Доле на Украине более активно, чем в Московском севере, где Судьба принимается, как сила необоримая, с которой бесполезно бороться. Отношение к религии — великорусские секты по преимуществу мистичны, на юге преобладает рационализм, начало более активное. Отношение к себе: у московских людей исторические песни, былины, легенды совершенно исчезли из обихода, что указывает на забвение народом своих деяний, своей социально-политической работы; украинцы сохранили и сохраняют в песнях, думах память о исторической жизни своей.

И вообще сравнение воззрений на природу, Бога, человека, сравнение отношений к женщине, детям и скоту, как все это выражено в сказках, песнях, легендах, дало бы превосходный материал для суждений и споров по вопросу столь важному и жуткому, каков украинский.

Этнографические аргументы, показания фольклора являются — на мой взгляд — наиболее важными, наименее оспоримыми аргументами культурно-психических особенностей народа, доказательствами в пользу культурных прав его.

Я понимаю и признаю, что капиталистическая современность постепенно стирает и со временем должна будет совершенно стереть

¹ Можливо, в статті для «Сборника украинской литературы», яка не знайдена, Грушевський справді лише мимохідь зачепив цю тему, але насправді вона була концептуально розроблена ним задовго до роздумів Горького. До речі, в уже згаданій нами книзі Грушевського «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1911) з особистої бібліотеки російського письменника, Горький відкреслює на стор. 13 таке міркування вченого: «Как в лингвистическом, так и в психофизическом отношении обособление народностей украинской, белорусской и великорусской выходит далеко за пределы истории. Выходя из своей прародины, эти группы племен уже там отмеченные известными отличиями, попадали в различные физические, экономические и культурные условия, в различную этнографическую среду».

культурно-психические различия, заменив их противоречиями классовыми, но пока мы еще не имеем этой возможности упростить наши отношения. Иногда упрощение — преступно, возможно, что именно такова эта видимость вопроса украинского.

В свое время я говорил о необходимости создать такую книгу с добрым другом моим М.М. Коцюбинским, идея книги весьма увлекала его,¹ и он даже составил краткую ее программу, с которой хотел ознакомить гг. Гнатюка², Левицкого и, помнится, Вас. Не знаю, сделали ли он это, но думаю, что программу можно найти в бумагах Михайла Михайловича³.

Я говорил также и об этой книге с проф. Масариком⁴, — он отнесся к идее ее весьма сочувственно, очень подчеркнув то обстоятельство, что для России, страны отсталой, такие азбучные книги особенно необходимы.

Я горячо хотел бы знать Ваше мнение по этому вопросу, уважаемый Михаил Сергеевич, уверен, что под Вашей редакцией такая работа явилась бы образцовой. Вопрос в том, признаете ли Вы ее нужной? Мне кажется, что для политически безграмотного и социально неразвитого московско-русского общества, такая книга принесла бы не малую пользу. Примите во внимание, что и внутренние разногласия между Украиной, во многом воспитанной влиянием Запада, и Москвой, подчиненной византийско-татарским влияниям, никогда и никем не освещались.

С нетерпением жду Вашего ответа».

Отже, Горький мав на меті спрямувати збірник «Україна і Москва в їх духовному житті» проти українофобства й великодержавного російського шовінізму, розкривши в ньому на науковому рівні, але в популярній формі, самобутність українського народу та його право

¹ Йдеться про збірник «Україна і Москва в їх духовному житті».

² Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, видавець, секретар НТШ, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, академік Академії наук України. Поклав початок систематизованому науковому виданню українських фольклорних та етнографічних матеріалів.

³ Грушевський звернувся до вдови письменника, але Віра Коцюбинська не знайшла цієї програми в архіві чоловіка, про що Михайло Сергійович писав Горькому з Арбату 8 жовтня 1916 року: «Из Чернигова я на днях получил известие, что вдова М.М. Коцюбинского, несмотря на тщательнейшие поиски в его бумагах, той программы, о которой Вы писали, не могла отыскать, придется делать наново».

⁴ Томаш Масарик (1850–1937) — чеський політик, філософ, президент Чехо-Словаччини у 1918–1935 роках. Відвідав Горького на Капрі в 1913 році.

на вільний розвиток своєї культури і мови. Цей задум був дуже близький Михайлу Грушевському, і він негайно відгукнувся, написав відповідь Максиму Горькому буквально через тиждень. На щастя, вона збереглася, і в даній ситуації найкраще надати слово самому Грушевському (в його листі з Казані від 14 серпня 1916 року зроблені незначні купюри, які не стосуються суті поставлених Горьким питань):

«Ваши соображения о желательности и даже необходимости «азбучной книги» по украинскому вопросу, которая дала бы «материал для суждений и вопросов» на эту тему в широких кругах, в толще общества, я нахожу совершенно верными — они попадают, несомненно, в одно из больных мест момента... Я думаю, Вы видели брошюру «Украинский вопрос», изданную в Петербурге в 1913 г. (повторенную в прошлом году), и большое издание «Украинский народ в его прошлом и настоящем»¹, II том которого, заключающий, между прочим, и обзор украинской этнографии, застрял где-то в переплетной. Насколько я понимаю, Вы имеете в виду нечто другое — не столько сообщение фактических сведений, сколько ряд живых сторон, действующих на чувство и воображение, способных заинтересовать людей, не развитых социально, не захваченных проблемами культурно-общественного устройства?»

Я не вспомню, чтобы покойный Коцюбинский вводил сколько-нибудь обстоятельно меня в эти планы, как вижу, уже давно занимавшие Вас...

Программу, составленную Вами и покойным Коцюбинским, было бы интересно извлечь. Не знаю, в каком состоянии его бумаги сейчас и можно ли из них что-нибудь добыть; попробую написать его душеприказчику. Ваши замечания относительно различий в психике и мировоззрения украинцев и великороссов, отражающихся в фольклоре, очень метки и верны и, несомненно, заслуживают развития. Но базировать слишком много на фольклоре, или только на нем, мне кажется, едва ли следует². Во-первых, я не знаю, найдутся ли (в множественном числе) сейчас люди, равно сведущие в фольклоре украинском и великорусском и владеющие даром умелого полупублицистического изложения для такой

¹ Перший том двохтомної праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшов у 1914 році, складався з двох досліджень Михайла Грушевського — «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та відомої його роботи «История украинского народа».

² Горький відповів Грушевському: «Я отнюдь не настаиваю на том, чтобы данные фольклора заняли в книге главенствующее место, но полагаю, что именно песня, басня — могут наиболее ярко и доступно пониманию широкой толпы изобразить различие украинской и московской психики».

цели. Во-вторых — свойства самого материала, взгляды на фольклор как на эманацию безличного, единообразного народного коллектива сменяются оценкой его как результата такого же индивидуального творчества, как и литература в собственном смысле; сказки и легенды — материал бродячий, в котором очень осторожно нужно устанавливать признаки данной национальной среды; понятие украинского народа — очень многообразное (Киево-Воынский, Черниговский, Полтава, центральная Украина, Новороссия, это очень отличные типы массы, не говоря о карпатских и закарпатских районах), собранный материал распределяется на них неравномерно и сравнительное изучение его по районам не произведено. Подводить под одно понятие все это именно в области фольклора трудно. Не лучше ли поэтому фольклорные наблюдения ввести как один из элементов только? Кстати, я на днях получил было приглашение участвовать в сборнике «Россия и Польша», приготавлиемом [для] изд-ва «Задруга» (Мельгунов и Козловский)¹; я уклонился, потому что тема далека, а я стеснен во времени. Но если бы Вы, уважаемый Алексей Максимович, затеяли подобный сборник на тему «Украина и Великороссия», с каким-нибудь другим почтенным литературным именем, — как сделали это со сборником литературы, я готов послужить этому предприятию всеми своими силами.

Мне приходит на мысль даже известный хронологический повод. В мае 1917 г. столетие рождения Костомарова — автора статьи (почти книги) «Две русские народности» (1861). Под впечатлением Вашего письма я пересмотрел еще раз эту статью, в годы моей юности точно так же, как для предшествовавших поколений 1860-х и 1870 гг., служившей столпом и утверждением украинской национальности. Случалось ли Вам просматривать ее? Костомаров первый постарался развить различие украинской и великорусской стихии в фольклоре, на которые Вы указываете, но привлек также и исторические выявления и литературную область. Теперь, при разборе, конечно, очень устарела, но позднейшие попытки дать новую редакцию темы (есть лекция Антоновича, изданная за границей, и книжка Ивицкого, тоже обе на украинском) не имели значения и влияния. Столетие могло бы дать повод связать новое со старым². Сборник «Польша и Россия»

¹ Козловський Мечислав Юліанович (1876–1927) — юрист, державний діяч, голова малого Раднаркому РРФСР.

² Горький твердо відповів на це: «Статья, связанная со столетием рождения Костомарова, не исчерпывает темы, нет, здесь нужна книга, написанная строго научно и в то же время настолько просто, чтоб она была доступна пониманию всякого грамотного человека». Ці слова Горького переконливо свідчать про те, настільки повно й глибоко він уявляв собі суть і форму майбутнього збірника.

(«Задруга»), о котором я вспоминал, ставит программу уже: внешняя, например, история Польши от эпохи разделов, внутренняя политика России и управление в Польше, изложение общественного и литературного настроения в отношении к России и русского общественного и литературного отношения к польскому вопросу.

Здесь отсутствует то, что заняло бы в украинском сборнике видное, если не первенствующее место — украинский демос по материалу словесному, этнологическому и во всяких проявлениях его настроений, психики и идеалов, затем литературе, искусству, театру должно быть дано гораздо больше места, чем в этой польско-русской программе. Так мне это представляется... Я очень ценю, что именно Вы, Алексей Максимович, занялись украинским вопросом...

Про що свідчить відповідь Грушевського на пропозицію Горького? Передусім, він гаряче підтримав ідею російського письменника і погодився всіма силами сприяти її реалізації. Грушевський виклав свої найперші міркування, зачепивши навіть історіографію проблеми. До речі, він сформулював саму проблему значно ширше, ніж вона потім залишилася в назві, а саме: «Україна і Великоросія». Напевно, Михайло Сергійович якраз у такому масштабі і сприймав майбутній збірник, адже в пізніших листах до Сергія Єфремова неодноразово визначав його суть так: «Україна і Московщина». Врешті решт залишилася первісна робоча назва «Україна і Москва в їх духовному житті».

Значний інтерес мають роздуми Грушевського з приводу історичних джерел, які дозволять переконливо показати самотність українців, їхню відмінність від близьких слов'янських народів, зокрема росіян, оригінальність їхньої національної психіки та культури. Серед цих джерел Горький називав, передусім, національний фольклор, «етнографічні аргументи». Грушевський підтримав у цьому письменника, проте відразу толерантно зауважив, що не варто базувати наукові висновки виключно на фольклорі: по-перше, він недостатньо вивчений, по-друге, слід обережно підходити до казок і легенд, як матеріалу «бродячого», а не суто національного. Тому крім фольклору необхідно досліджувати власне історію, психіку, літературу, мистецтво українського народу («демосу»).

Одержавши відповідь Грушевського, Горький відразу написав йому листа, в якому були такі слова:

«Нам нужно учиться понимать себя и других, и хотя по натуре нашей мы не очень расположены к этому занятию, однако история

начинає учить нас доволі сурово. Великою заслугою Вашей, Михаил Сергеевич, будет, если и Вы придете на помощь истории, поучающей нас».

У свою чергу Грушевський наполягав на тому, щоб і Горький «дав своє ім'я» задуманому збірнику.

«Щоб Ви дали своє ім'я збірнику...»

Свої міркування щодо збірника «Україна і Москва в їх духовно-му житті» Горький виклав на згаданій зустрічі у Саліковського, який очевидно постарався їх запам'ятати, бо ж досить докладно розповів про все це в своїх спогадах:

— Не пам'ятаю вже, якого числа, але це незадовго до різдвяних свят¹, — зібралися в мене увечері Максим Горький, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Агатангел Кримський, Зіновій Моргуліс. Народа наша мала цілком приватний та інтимний характер — за шклянкою чаю, причому Горький докладно і незвичайно колоритно розповів нам про свої погляди на саму суть справи, себто про те, як він собі уявляє загальний характер і особливості двох сусідніх і державно об'єднаних народів.

— Я дуже шкодую, що не записав тоді, по свіжій пам'яті, оту промову, точніше мовити, мистецьке оповідання Горького. Скажу лише, що воно всіх нас захопило, і ми з напруженою увагою його вислухали. Тут я можу показати хіба кістяк майстерної і незвичайно простої доповіді Горького.

— Він попередив, що хотів би поділитися з нами своїми почуттями та думками в справі, котра його дуже цікавить, просто як людину, яка на своєму шляху бачила та спостерігала і винесла з досвіду життя певні переконання. Для мене, — сказав він, — не підлягає жодному сумніву що душа народу, його характер, здібності, культура і весь життєвий лад залежить від сонця. Так само, як усе живе, що ми бачимо на нашій землі. Я своїми ногами перейшов Росію в різних напрямках, — говорив Горький. Добре знаю майже всі її краї і кутки від чорноморських степів безмежних до похмурих північних борів та тундр. Всюди я жив з

¹ Якщо спиратися на «Спомини» Грушевського, то візит Горького на Арбат, 55 відбувся «десь коло 10 падолиста», а зустріч у Саліковського — «чи не другого ж дня». На користь цього свідчить і те, що 11 листопада Грушевський сповіщав Єфремова, що на цей час вже двічі мав розмову з Горьким, тобто у себе вдома і, мабуть, у Саліковського.

народом та придивлявся до нього, і для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих проміннях полудня, є і мусить бути не тільки іншою, але в багатьох випадках протилежною душі тих, що вирости й перебувають свій вік у сутінках та холоді північних лісів. Окрім того, вона повинна бути багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітною, гармонійнішою, вона має сяяти радішами життя. Широта думки, жага волі, шастя, краси, потреба живої творчості мусять характеризувати і дійсно характеризують те, що дав і дає світові український народ. Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...

Ласкаве небо, яскраве сонце, запашний степ, повний звуків, тепле шумливе море, в якій небудь Херсонщині чи Катеринославщині і раптом Заволжя з безкрайніми віковичними суворими богами, важкий сумерк, зимна мрака і десь глухо в глибині «бом!... бом!...» Це скит розкольничий, це одшельники, аскети, що зреклись радощів світу і шукають правди в сухих папірцях стародрукованої книжки, спалюють себе на вогнищах, закопують у землю, рятуючися від антихриста... Два цілком різні світи! Чи може бути в них однакова психіка, однакова мова, один світогляд, однаковий життєвий лад? Ясно, що ні! І етнограф, і філолог, і економіст, і політик, і релігійний дослідувач доведуть це нам з цілковитою наочністю!...

¹ Цікаво, що розкриттю задуму Грушевського та Горького присвятив значну частину своєї книги «Україна — не Росія» Леонід Кучма. Її перший розділ так і називається: «Занадто різні країни»:

«Коли я стверджую, що Україна — не Росія я роблю це не для того, щоб посперечатися з тими, хто неполегливо стверджує протилежне. З такими людьми, сперечатися — марна справа! Але якщо перед тобою людина, яка не повністю переконана у своїй думці, готова тебе вислухати й зрозуміти твою думку, то їй слід нагадати, що на світі існує, між іншим, Україна, яка ніколи не входила до складу Російської імперії, і що населення у ній у півтора-два рази більше, ніж у таких близько їй знайомих країнах, як Угорщина, Чехія, Австрія, до складу яких Західна Україна входила тими чи іншими частинами. І був час коли ціла імперія, нехай всього лише пару тижнів, перед самим своїм розпадом, називалась Австро-Угоро-Українською імперією».

Так само в книзі Кучми є окремий розділ «Про український та російський характери», в якому розглядається сентенція: «Якщо вже ми різні народи, то й характери у нас мають бути різні». Автор справедливо вважає, що за різними способами життя, багатьма психологічними, поведінковими, естетичними, етнографічними та іншими відмінами лежать «століття та століття роздільного буття росіян і українців, культурні зв'язки та впливи, що не збігаються».

З годину говорив Горький тихим розміреним голосом, освітлюючи питання з різних боків, малював живі образи. наводив приклади і скінчив тим, чим розпочав:

«Може все, що я розповідав, не має само по собі особливої ціни, багато в моїх словах випадкового та суб'єктивного, але я переконаний, що є тут і зерно великої правди, яку ви, вчені люди, фахівці, мусите розгорнути, виявити і з'ясувати».

Дискутувати не було про що, — продовжував розповідь Саліковський. — Ми подякували письменникові за цікаву й талановиту доповідь і перейшли до питань організаційних. Перше з них: хто має увійти в склад редакції наміченої книжки. Натурально, всі в першу чергу звернулися до Горького, але він категорично відмовився, зазначивши, що вважає себе профаном, який може лише співчувати та матеріально допомогти справі. Довго присутні доводили, що в складі редакції він у кожному разі повинен бути, як ідейний ініціатор видання, і що добре було б, коли б те, що він розповів нам і що складає, так би мовити, основу тематики книжки, артистично-психологічний підхід до неї, увійшло в перший том її видання вступною частиною і підготувало читачів до дальших викладів. Врешті Горький погодився¹. Другим редактором просили бути Грушевського, який взяв на себе також і освітлення теми під поглядом історичним.

Втім, ще в першому листі до Михайла Сергійовича з приводу збірника Горький окремо наголосив, що це видання вдасться лише «під редакцією» Грушевського.

Щодо авторів майбутнього збірника, то Саліковський зафіксував у своїх спогадах дослівно таке:

«Главу, присвячену мові двох народів, мав скласти А. Кримський; дослід про мистецтво визнали бажаним доручити Шербаківському²; про літературу — здається, С. Єфремову. Не пам'ятаю вже, кому

¹ Грушевський ще 1 жовтня 1916 року писав Горькому, що він відразу після приїзду в Москву розповів про ідею збірника деяким колегам-українцям: «...Я сообщил о Вашем плане, который был встречен общим сочувствием. Условием успеха, как и я, сочли чтобы Вы дали свое имя проектируемому сборнику и написали статью на тему тех параллелей, по поводу которых Вы высказали столько ценных наблюдений в письме ко мне». Йшлося про порівняльні характеристики українського і російського народів. Саме ця тема найбільше приваблювала й самого Грушевського, тим більше, що на відміну від Горького, він збирався подивитися на неї очима українця, який краще від усіх знав історію свого народу.

² Шербаківський Данило Михайлович (1877–1927) — український мистецтвознавець, музейник, фактично перший розкрив зміст народних декоративних виробів як творів мистецтва. Під час Першої світової війни перебував на фронті.

рішено було доручити етнографію (здається Х. Вовкові)¹ і економіку; що ж торкається глави про релігійний світогляд українців і великоросіян, то було названо двох бажаних співробітників: нашого відомого письменника й діяча Ол. Лотоцького й московського історика С.П. Мельгунова...»

Як ми вже знаємо, спогади про зустріч з Горьким написав і Кримський². У газетній публікації вчений зазначав, що дає «живий запис» виступу Горького, зроблений ще в 1916 році, проте, безперечно, в 1940 році Кримський аж ніяк не міг це зробити в повній мірі. Досить повторити, що в статті він не зміг навіть назвати учасників зустрічі. Перед публікацією спогади Кримського були просіяні через ідеологічне сито й насичені пропагандистськими штампами. Разом з тим, у них є моменти, які перегукуються з розповіддю Саліковського й у загальних рисах передають деякі сюжети промови Горького:

«...На этом собрании не могу не сказать о талантливом и могучем украинском народе. Этот народ чрезвычайно мягкий, очень способный. Я люблю чарующие мелодии украинской народной песни, волнующую красоту украинской музыки, прекрасный украинский язык, чудесную его народную речь.

Побывав впервые на одной из украинских ярмарок я не мог оторваться от игры кобзарей, бандуристов, лирников — этой жемчужины народного творчества. Народная поэзия Украины — апофеоз красоты. Украинский народ пронес через столетия рабства и неволи драгоценное богатство своего гения. Посмотрите, какой ласковый и певучий мир раскрывается в его бессмертных песнях...

Я обращаюсь к вам с просьбой приступить к выпуску специальной книги по истории Украины³, которая будет своеобразной энциклопедией. Русский народ и все народы России нужно ознакомить в популярной форме с прошлым украинского народа и его настоящим, залитым слезами и кровью, нужно ярко и красочно отобразить думы, стремления и чаяния украинского народа».

¹ Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) — український антрополог, етнограф і археолог. Обстоював точку зору, що українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, відмінний від російського та білоруського.

² Крымский А. Незабываемый вечер (Об одной неизвестной речи Максима Горького). Советская Украина. 1940. 24 июня.

³ Нам уже відомо, що тема збірника «Україна і Москва в їх духовному житті» передбачала не лише статті з історичної проблематики.

«Головне: Україна і Московщина — відмінності і контрасти»

Ми вже переконалися, що Грушевський близько до серця взяв ідею Горького про видання збірника статей на тему «Україна і Москва в їх духовному житті». Він особливо підкреслював, що мова «про збірник, проєктований Горьким ще з літа», йшла під час їх зустрічей: «я двічі мав з ним розмову — не докінчив з причини хвороби нашої доньки, але, в головній справі вириковується ясно».

Відразу підтвердив це в листі до Єфремова системоутворюючою думкою:

«Головне: Україна і Московщина — відмінності і контрасти їх духовного життя, передусім в фольклорі, також в побуті, праві, суспільному і історичному життю, літературі. Хто б написав про оригінальність і цінність українського театру? Про право (звичаєве і остатки обов'язуючого права Гетьманщини в губерніях Чернігівській і Полтавській)? Бажано, щоб писалося живо, інтересно, а не просто інформаційно».

Разом з тим, Грушевський продовжував радитися з Горьким про план і зміст майбутнього збірника. 27 листопада писав йому в Петроград:

«Очень я жалею, что у меня не оказалось случая повидаться с Вами, Алексей Максимович, перед Вашим выездом. Болезнь дочери и чрезвычайно затруднительные условия моей здешней жизни лишили меня этой возможности. Хотелось еще лично выяснить некоторые подробности сборника, прежде чем закрепить его программу. Теперь попробую это сделать хоть письменно. **Прилагаю набросок того, о чем мы с Вами говорили, и прошу посмотреть на него лишь как [на] набросок — вычеркивать, дополнять, изменять: чем более внесете Вы в него своего, тем ценнее для меня он будет; с чем я не соглашусь, то позволите и мне потом изменить** (виділено мною. — В.М.).

Кое с кем я уже списался и получил принципиальное согласие (С.А. Ефремова для статьи о новой литературе, Н.П. Василенко по истории после 1654 г.). С другими спишусь после того, как получу этот проспект с Вашими исправлениями.

После I/XII я надеюсь иметь больше времени и буду отдавать сборнику всю энергию — если меня не захватит какой-нибудь набор. Кстати, технический вопрос: с возможными сотрудниками из петербургских украинцев войдете в переговоры Вы относительно сборника или поручите это нам, если это Вам затруднительно». Наступного дня — 28 листопада — Грушевський писав уже Єфремову: «Посилаю

начерк проспекту, який зробив на прошення Горького, резюмуючи розмови». Начерк програми збірника «Україна і Москва в їх духовному житті», який Грушевський відіслав Горькому і Єфремову, не знайдений, але ми відтворюємо його основні позиції з інших джерел, передусім з листів Михайла Сергійовича до Єфремова.

Самому Єфремову Грушевський запропонував написати статтю про відмінні прикмети нової української літератури XIX століття від великоруської: в чім оригінальність і відмінність її фізіономії? Грушевський врахував, що далеко не всіх достойних вчених і літераторів вдасться залучити до роботи над збірником. Горькому писав ще задовго до зустрічі з ним: «Статьи могли бы быть... в зависимости от того, какие сотрудники могли бы быть привлечены в настоящих условиях: многие ведь на фронте, в заточении и за границей фронта...» В кінці листопада 1916 року писав уже конкретно Сергію Єфремову: «Як на співробітників, крім Вас і Николая Трофимовича, уповаю ще на Вячеслава Константиновича¹ і Федора Павловича² (може ще на кого?). Не знаю, чи Микола Прокопович³ вже виходить? Як ні, то підіть Ви троє чи скільки до нього — а як виходить, то де инде обговоріть. Коли щось додати або змінити вважаєте, напишіть, я візьму під увагу і Горькому напишу, і навпаки Вас повідомлю, що він напише. Я думаю, Федір Павлович міг би написати про українське звичаєве право, хоч коротенько, сторінок на 8, Вячеслав Прокопович про зруйнування української школи. Може б знайшли когось до релігійного світогляду і морали? або народного мистецтва? Про фольклор подбає мабуть Горький, а я писатиму Сумцову⁴. Про церкву, театр, естетику народного життя і літературу XX віку буду писати до петербуржан. Збірник має бути 18 аркушів, 2 аркуші треба рахувати Горькому, так що на статті зістається 16.

¹ Прокопович В'ячеслав Костянтинівич (1881–1942) — український громадсько-політичний і державний діяч, історик, публіцист, член Центральної Ради, брав активну участь у створенні й діяльності ТУПу. в 1920 році — голова Ради Народних Міністрів УНР.

² Матушевський Федір Павлович (1869–1919) — український громадсько-політичний і культурний діяч, літературний критик, дипломат, публіцист, член Центральної Ради.

³ Василенко Микола Прокопович.

⁴ Сумцов Микола Федорович (1854–1922) — український громадський діяч, фольклорист, етнограф, літературознавець, мовознавець, мистецтвознавець, публіцист, член-кореспондент Петербурзької Академії наук і Академії наук України.

Іван Шишов писав, що «Сумцова за його життя знав увесь гуманітарний (і гуманістичний) світ Європи. Він був почесним членом багатьох європейських академій наук, університетів, бібліотек, наукових товариств, комісій і комітетів. Його публікації були в усіх найпрестижніших бібліотеках світу... Він був неперевершеним знавцем західноєвропейської історії і культури...» Див. докладніше І. Шишов. Українознавець. Харків: Майдан, 2002.

Значить статті більші 16–20 сторінок, менші — 8–16. Нетерпляче ждатиму відповіді...»

В іншому місці йдеться про принципову домовленість: розкриття соціально-політичних питань здійснювати в статтях з історичної проблематики.

Сам Грушевський збирався писати про спроби «паралельних характеристик України і Московщини», тобто брав на себе найскладніший шматок роботи.

Михайло Сергійович хвилювався з приводу перебоїв у контактах із Горьким, організаційних затримок, затягування підготовки збірника чи навіть зриву його виходу в світ. Про це, зокрема, свідчить його короткий лист від 21 грудня 1916 року, що зберігається в Архіві О.М. Горького:

«Многоуважаемый Алексей Максимович!

Тому недели три с лишком послал я Вам письмо с проектом программы сборника и некоторыми вопросами по поводу его¹. До сих пор от Вас нет отклика — думаю, не выехали ли Вы, потому что письмо не должно бы пропасть, послано было заказным — может быть, это настоящее письмо Вас достигнет удачнее, и Вы отыщете письмо с программой. Время все-таки уходит, и боязно, чтобы и этот сборник, как и первый — [сборник] украинской литературы, затянувшись, не упустил безвозвратно момента, когда появление было бы особенно ценно с общественной точки зрения. А до получения Ваших указаний относительно программы и прочего мы не решаемся окончательно заканчивать статьи.

С лучшими пожеланиями

М. Грушевський

Арбат 55».

Грушевський вважав, що «необхідно до збірника сього («Україна і Москва») притягнути якомога більше дослідників, великоросів». Коли стало ясно, що Горький, який обіцяв це зробити, не спромігся, звернувся до Єфремова: «... По змозі се треба нам зробити». На початку січня 1917 року Грушевський писав: «Горький щось замовк, мабуть, захоплений газетою («Луч») і не відписує, прийдеться мабуть самим доводити план збірника до краю».

Втім, листування між ними продовжувалося. Останній лист Горькому з Москви Грушевський почав писати 28 лютого 1916 року і закінчив аж 6 березня. Грушевський повідомляв, що одержав від нього

¹ Йдеться про згаданий уже нами лист від 27 листопада 1916 року.

листа¹, турбувався з приводу того, що загубився його лист до Горького, написаний в 20-х числах січня. Михайло Сергійович писав:

«...Я приветствую Ваш неизменный интерес к плану сборника «Москва и Украина», обещание прислать к весне статьи для него и дать свое имя в качестве одного из редакторов. В своем письме я сообщал, что техническую сторону издания готова взять на себя «Задруга», издательство созвучное и весьма энергичное. Но если Вы настаиваете на «Парусе», то мы, конечно, ничего не имеем [против] в конце концов. Но в таком случае, чтобы не делать проволочек заглазным печатанием, Вы предоставите печать здесь за счет «Паруса»?

Иначе можно опасаться, чтобы сборник не затянулся в бесконечные времена — подобно литературному. Цены здешние, вероятно, не выше петроградских, а комитет — можете быть уверенным — постарается издать возможно экономно.

Организацию литературно-технической части комитет возьмет на себя. Но, может быть, Вы будете иметь возможность переговорить, хотя бы по телефону, с теми предполагаемыми сотрудниками, не украинцами, с которыми были разговоры — академиком Шахматовым, академиком Перетцом², И.А. Мякотиним³? Ваше слово много бы значило в этом случае.

Проспект я послал Вам в ноябре...».

Тема можливого виходу проектованого збірника в видавництві «Задруга» в Москві звучала й у листі до Єфремова наприкінці лютого. Грушевський повідомляв, що Горький пропонує взяти на себе матеріальне забезпечення видання збірника, а організаційні турботи полишає на московських українців:

«Є тут добре — я власне се й пропонував йому, тільки що й матеріальну і друкарську сторону хотів узяти в наші руки (видавати в «Задрузі», під нашим «зарядом»), боюсь, що як буде видавати «Парус», то ми сеї книжки не побачимо... Але важно в'яснити, чи ся сторона не занадто зачіпає і Горького: може йому хочеться, щоб се було видання «Паруса».

¹ 26 лютого Грушевський також писав Єфремову: «Нешодавно дістав від Горького листа...»

² Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — літературознавець, дослідник російської і української літератури XVI–XVIII століть, з 1903 по 1914 роки — професор Київського університету, академік Петербурзької Академії наук (1914 рік) і Академії наук України (1919 рік).

³ Очевидно, йдеться про М'якотіна Венедикта Олександровича (1867–1937) — історика й публіциста, автора праць з соціальної історії Малоросії.

Так чи сяк, я думаю, нам треба взятись до цього якскорше...»

Навіть після Лютневої революції, буквально за кілька днів до від'їзду в Київ у березні 1917 року Михайло Сергійович турбувався про збірник. Він писав у Петроград Петру Стебницькому:

«Кілька день тому збирався Вам і Ол. Гнатовичу¹ писати в справі збірника, проектованого Горьким літом 1916 р. Ол.Гнатович нагадував про це йому, і він писав мені недавно. То от прошу Вас з Ол. Гнатовичом зайнятися сею справою — коли є час і змога. Проспект посилаю Ол. Гнат. і пишу про це ширше».

Більше того, як ми вже зазначали, Грушевський затримав відправку вже згаданого листа Горькому від 26 лютого, щоб зорієнтуватися в ситуації, що швидко мінялася, й послав його 6 березня 1917 року, всіляко підкреслюючи в спеціальній приписці важливість підготовки збірника в історично нових умовах:

«Я задержал отправку этого письма в виду надвинувшихся событий. Теперь, 6 марта, возвращаюсь к нему, чтобы поставить вопрос, необходимый для выяснения дальнейшего — остается ли и сейчас при своем прежнем, столь ценном и решающем данное предприятие, интересе к этому сборнику? Нам он кажется нужным, нужно столкнуться Великой и Малой России в этот момент прочно и искренно, а чтобы столкнуться, нужно прежде всего узнать друг друга.

Что Вы думаете об этом, глубокоуважаемый Алексей Максимович?

Ваш М.Г.».

Історичні катаклізми 1917 року не дозволили довести справу зі збірником до кінця. Саліковський писав: «... Ледве приступлено було до організації запропонованого М. Горьким видання, як вибухнула революція і потрощила всі накреслені плани, що потребували пильної, спокійної, систематичної праці від багатьох людей. Не вийшла в світ цікава книжка...»

З того часу пройшло майже дев'ять десятиліть, але задум унікального наукового збірника досі не втратив свого значення, і варто було б його реалізувати в наш час, скажімо, до 140-річчя з дня народження Михайла Грушевського.

¹ Олександр Гнатович Лотоцький.

«Святий прапор національної єдності!...»

Розповідь про революцію в Росії Грушевський починав у «Споминах» так:

«Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини, 26.ІІ...» Цікава сама прив'язка революційних подій до Шевченкових роковин, які завжди були надзвичайно важливою подією для Грушевського. У нього неодноразово зустрічаємо в інших місцях: «в Шевченківські дні вибухли революційні розрухи в Петрограді»; «саме в Шевченківські дні 1917 р. сталися великі військові рухи в Петербурзі, які стали початком російської революції...»; «в неділю 12 березня відбулася велична українська маніфестація в Петербурзі: масовий уличний похід в честь Шевченківського свята і російської революції...»

Втім, у свідомості Грушевського падіння самодержавства справді було органічно пов'язане з іменем Шевченка, «який з незвичайною, небаченою ні перед тим, ні пізніше силою затаврував потворність самодержавного режиму, накинувшись на його носіїв з усім гарячим обуренням не лише пригнобленої України, але й пригнобленого суспільства Росії».

У «Споминах» Михайло Сергійович мимохідь зазначив: «Батько згадував, що бачив Шевченка, але, очевидно, ся стріча тоді не зробила на нього особливого враження». Зате син ще в юності, вісімнадцятирічним написав вірш «До Тараса», в якому відразу й назавжди визначив своє шанобливе звернення до поета: «Тарасе, мій добрий, мій батьку єдиний!»¹. Саме так, святе ставлення до Тараса Шевченка затишилося у Грушевського на все життя, і це могло б стати предметом окремого дослідження².

¹ Одність — єдність.

² Вперше цей вірш був опублікований аж у 1996 році в журналі «Пам'ять століть»:

Як зробиш важко мині бідоласі —
Чому я не жив у ту добу, в ті часи.
Як ти ходив сумуючи по пишному світу,
Втішав людей та клав свої святи заповіді...

³ Не могу не сказати, що в рамках масштабного проекту «Тарас Шевченко» Культурний центр України в Москві за підтримки Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України та Національного музею Тараса Шевченка упорядкував збірку вибраних поетичних творів Кобзаря українською й російською мовами в одному томі з метою популяризації творчості видатного українського поета серед української діаспори в Росії та інших країнах СНД. Видання щедро ілюстроване малюнками, офортами та в малярськими творами Шевченка, які віддзеркалюють ще одну яскраву грань його могутнього таланту, наочно підтверджують його неосягний мистецький потенціал. Глибоку передмову до збірки написав академік Микола Жулинський. Книга була прекрасно видана до 190-ї річниці від дня народження поета Державним видавництвом «Либідь» у Києві. Ми розіслали її в усі організації української діаспори в Росії та в обласні російські бібліотеки.

Виступаючи у Львові в березні 1909 року з нагоди сорок восьмої роковини смерті Кобзаря, Грушевський сказав проникливі слова, що звучать дуже сучасно. Взагалі вони мовлені на віки. Краще не скажеш:

Шевченкові свята¹ стали неустанними маніфестаціями народолюбних, демократичних, поступових, гуманних ідей, які одушевляли й одушевляють кращу частину нашої суспільності. Змістом Шевченкових свят стало не тільки засвідчення нашої вірності культу великого поета, але й вірності провідним ідеям його поезії. Вони є публічним ісповіданням віри для нашого громадянства й обрахунком сумління його членів. Перед лицем поета мусимо запитати в себе, чи живий у нас дух його? Чи не держимо ми тільки національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими кращими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами, цією основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас отся свята, повна пожертвування любов до України, якій дав вираз Шевченко у знаних словах:

Бо я так її люблю
Свою Україну небогу —
За неї душу погублю...²

— Бо ж тільки тоді наше свято буде честю і славою Шевченкові, а не профанацією його імені...

Грушевський вважав, що Шевченкова поезія розкрила очі приспаному українству і звела в одну національну сім'ю роз'єднані ча-

¹ Так говорив і писав Грушевський про роковини народження і смерті Тараса Шевченка, що завжди знаходяться поруч.

² Так у виступі Грушевського. Дослівно у Шевченка читаємо:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу.
Що проклену святого Бога.
За неї душу погублю!

Послухасмо думку відомого літературознавця Юрія Барабаша з приводу цих рядків поета: «Не знаю — принаймні не пригадую — в поезії, і то не лишень українській, рядків, де б синівську любов до матері-землі було виражено з такою силою, так просто і так ... страшно, адже подумаймо лишень: ці слова виголошені людиною глибоко релігійною...»

стини України. Він оригінально перефразував Тарасову хвалу видатному чеському і словацькому славісту Шафарикові (Шевченко присвятив йому поему «Єретик»):

Слава Тобі, НАШ ТАРАСЕ
Во віки і віки,
Що звів сси в одне море
УКРАЇНСЬКІ ріки.

Грушевський наголошував, що Шевченко не тільки з'єднав в одно тіло розшматовані частини української землі, українського народу, але й оживив його душею живою. На гробовищах старої державної України вказав живу, невмирущу силу — український люд, український демос. Поет навчив бачити в нім носителя українського життя, українських надій на майбутнє. В своїй особі й своїй творчості Шевченко розкрив незкінченно багатий, благородний зміст народної душі, народного життя. В розвою і поступі народних мас вказав нехибну дорогу до нашого національного відродження; в їх усвідомленні, в обороні прав народних, робочих мас — запоруку нашого суспільного і національного подвигнення¹.

В поемі Бориса Олійника «Трубить Трубіж» саме Тарас Шевченко уособлює стійкість українського народу, супроти якого на межі століть і тисячоліть «сам князь пільми — володар сього світу, не військо вислав — виставив гаман». Саме Тарас Шевченко звертається до Богдана Хмельницького із закликом до нової боротьби:

То буде січа, грізна і свята!
Ще нечисть вчинить сатанинський шабаш,
Щоб Слово Істини замкнуло уста.

¹ Асоціативно згадався вірш «Шевченко» (1936 рік) українського поета Богдана-Ігоря Антонича, «врослого в шевченківську традицію» (Дмитро Павличко):

Це Ти сто літ показував мету і шлях стовпом вогнистим,
ми вирости у спадщині твоїй, як в сяйві сонця листя,
у куряві воєн, у мряці буднів час Тебе не зрушив.
Твоє наймення мов молитву кладемо на стяг,
бо знаємо, що мов тавро понесемо в життя
печать Твоїх палючих слів, що пропекла до дна нам душі.

Отож, Богдане, іменем Христа —
Хай опліч Слова стане твоя шабля
І оберіг козацького хреста!

Власне, поезія Тараса Шевченка, як і Бориса Олійника, і є тією «оголеною шаблею», з якою народ України захищає сьогодні свої споконвічні, генні цінності:

В останній бій виходимо при Слові,
Бо тільки Слово береже в основі
Безсмертя української душі.

«Національний скарб українського народу»

У 1912 році, до дня народження Тараса Шевченка, Грушевський опублікував у «Літературно-науковому віснику» статтю «Свято єднання», в якій зробив особливий наголос на тому, що творчість Кобзаря **«становить не тільки найвищий національний скарб українського народу, але має велику вагу, як високоцінне сполучення глибоко-національних настроїв з такими ж настроями гуманности і загально-людської солідарности»** (виділено мною. — В.М.).

Цей висновок, зроблений незадовго до 100-річчя від дня народження Шевченка, не тільки не постарів, але й набув особливого смислу в наші дні. Грушевський підкреслював, що для українського народу, який у той час в Росії знаходився ще тільки в стадії свого національного розвою, має високу вартість передусім національна сторона Шевченкових поезій. Через дев'ять з лишком десятиліть в умовах незалежної України ця «національна сторона» творчості великого поета знову відіграє ключову роль в утвердженні самосвідомості українців. Але водночас зростає наголошене Грушевським значення Шевченкової творчості, «свобідної від усякої агресивности, від усяких елементів егоїстичного, зоологічного націоналізму».

У статті Грушевського ця домінанта Шевченкової поезії була ним особливо акцентована в зв'язку з тими зізнаннями Володимира Короленка, що з'явилися на сторінках «Історії мого сучасника». Короленко, життя якого було дуже тісно пов'язане з Україною, розповідав, як, навчаючись в Рівненській гімназії, він познайомився з творчістю Кобзаря. Спочатку з поезією Шевченка романтизм старої України вривався в його душу, затим сприйняття деяких поетич-

них творів Шевченка стало у Короленка суттєво мінятися. Вчитася в ті самі рядки з «Історії мого сучасника», що привернули увагу й Михайла Грушевського:

«А затем кое-где из красивого тумана, в котором гениальной кистью украинского поэта были разбросаны полные жизни и движения картины бесчеловечной борьбы, стало проглядывать кое-что затронувшее уже и меня лично. Гонта, служа в уманьском замке начальником реестровых казаков, женился на польке, и у него было двое детей. Когда гайдамаки под предводительством того же Гонты взяли замок, иезуит приводит к ватажку его детей-католиков. Гонта уносит и режет обоих «свячением ножом»¹, а гайдамаки зарывают живьем в колодезь школяров из семинарии, где учились дети Гонты.

У Добролюбова я прочел восторженный отзыв об этом произведении малороссийского поэта: Шевченко, сам украинец, потомок тех самих гайдамаков, «с полной объективностью и глубоким проникновением» рисует настроение своего народа. Я тогда принял это объяснение, но под этим согласием просачивалась струйка глухого протеста... В поэмe ничего не говорится о судьбе матери зарезанных детей. Гонта ее проклинает:

Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?..

Думалось невольню: ведь он на ней женился, зная, что она католичка, как мой отец женился на моей матери... Я не мог разделять жгучей тоски о том, что теперь...

¹ «...Сини мої
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю.
А присяга». Махнув ножом —
І дітей немає!

Шевченко, посадаючись на сина уманського губернатора Младановича, писав, що «в Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка допомогла єзуїтам перевести їх в католики». Насправді Гонта не вбивав своїх дітей і семилітньому синові Младановича він також зберіг життя.

Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України¹...

Это четырехстишие глубоко застряло у меня в мозгу. Вероятно, именно потому, что очарование националистского романтизма уже встречалось с другим течением, более родственным моей душе...

Статьи Добролюбова, поэзия Некрасова и повести Тургенева несли с собой что-то прямо бравшее нас на том месте, где застава-ло. Казак Шевченко, его гайдамак, его мужик и дивчина представлялись для меня, например, красивой отвлеченностью. Мужика Некрасова я никогда не видел, но чувствовал его больше. Всегда за непосредственным образом некрасовского «народа» стоял интеллигентный человек, с своей совестью и своими запросами... вернее — с моей совестью моими запросами...

Эта струя литературы того времени, этот особенный двусторонний тон ее — взяли к себе мою разноплеменную душу... Я нашел тогда свою родину, и этой родиной стала прежде всего русская литература²...»

Михайла Грушевського ніяк не зацікавив цей вибір юного Короленка на користь російської літератури — кожен має право на свої вподобання. Проте він з усією серйозністю поставився до мотивувань відомого письменника, зауваживши, що «такі признання в устах письменника, для котрого гуманний, етичний момент був провідним мотивом творчості, мусів вразити кожного хоч трохи ближше обзнайомленого з духом Шевченкової поезії — настільки вони суперечать основному гуманному тонові сеї поезії».

Грушевський не заперечував, що певні подробиці й образи української минувшини в Шевченковій творчості не раз бентежили декого своїм кривавим колоритом і навіть стягали на Шевчен-

Ці поетичні рядки Короленко взяв із Шевченкового вірша «Гоголю». Чи й варто доказувати, що в них немає «пекучої туги» за синовбивством заради України. Кобзаря хвилювало зовсім інше: «Не заріже: викохає Та й продасть в різницю Москалеві».

² Цю виноску Короленко зробив сам, і я цитую ту її частину, що нас особливо цікавить:

«Эта часть истории моего современника вызвала оживленные возражения в некоторых органах украинской печати. Позволю себе напомнить, что я пишу не критическую статью и не литературное исследование, а только пытаюсь восстановить впечатление, которое молодежь моего поколения получала из своего тогдашнего (правда, неполного) знакомства с самыми распространенными произведениями Шевченка...»

ка закиди про негуманні настрої його поезій. Раніше подібні голоси виходили, частіше всього з польських кругів, а в останній час «зробив певне вражіння голос російського письменника, що своє відчуження від української стихії, до котрої належав він походженням, толкував тими антипатичними нотами, які його вразили в сій книзі живота українського народу — Шевченковим Кобзарі».

Дозволю собі ненадовго перервати Грушевського й зауважити, що моторошна сцена з «Гайдамаків», в якій «сконцентровано всю жахливість релігійної ворожнечі між людьми, особливо коли вона накладається на ворожнечу соціальну і національну» (Іван Дзюба), так само безмежно далека від оспівування національно-релігійного розбрату, як шекспірівський «Макбет» від пропаганди насилля. Дітовбивця Гонта у Шевченка широко просить Бога «Нехай на сім світі Мене за вас покарає, За гріх сей великий», але він усвідомлює заради кого вчинив нелюдський злочин:

«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивіться: ви за неї
Й я за неї гину»¹.

Криваві рядки з «Гайдамаків» своєю пронизливою біллю за Україну, що «навіки заснула», співставні з розглянутою вже нами поетичною максимою Шевченка, в якій він готовий проклясти святого Бога заради своєї Батьківщини.

Микола Жулинський справедливо наголосив, що Гайдамаччина — це останнє поривання українського народу здобути свободу, це трагедія доведеного до відчаю гнобленого люду, який у невгамовній помсті за наругу втрачає моральні перестороги і в якусь історичну мить не зважає на Божі заповіді. Шевченко болісно переживає цей несамовитий сплеск «кровоного діла» в середовищі лагідного й мо-

¹ Грушевський писав про розправу поляків над гайдамаками: «Тяжкими муками замучено Гонта і багатьох інших... Тих, що не були вбиті відразу, судили потім... й засуджували на різні кари, найбільше на кару смерті:

Ой зв'язали та попарували,
Ой як голубців у парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці, —

згадує пісня сумний кінець останнього великого повстання на Правобережжі».

днiтoвнoгo нaрoдy, який вибухнув нещaдним гнiвoм «зa свyтyю пpав-
дy-вoлю» i пpипiк сeбe нa бaгaтoлiтнe бeзмeжнe стpаждaння:

У старих спитаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»

Гайдамаки, які «трохи не рік шляхетською кров'ю наповали Ук-
раїну» — для Шевченка є месниками за нещадне гноблення ук-
раїнців, але їх «червоний бенкет» був і величезним пекельним ли-
хом, що залишилося незагойною раною в душі та свідомості всього
українського народу:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататися.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздрю, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали і сталось.

Послухаємо сприйняття кривавої боротьби з шляхтою вісімнад-
цятирічним Михайлом Грушевським:

Страшна доба... За муки усі
Одячила надто Вкраїна,
І ляхам усім за дідівськи гріхи
Заплатила вона в ту годину.
Але ж не повернеця в роті язик
На український люд нарікати —
Були й лиходії, а винни оті,
Що громаду примусили встати...

Шевченко розумів, що трагедія Гайдамащини визріла значною мірою на протистоянні православної та уніатської церков, на релігійній роз'єднаності, яку всіляко культивувала й використовувала польська шляхта:

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.

Між іншим, академік Іван Дзюба в статті «Шевченкові «Гайдамаки»: з відстані часу» (Сучасність. 2004. № 6. С. 67–96) акцентує на тому, що «моторошний акт Гонти по суті не добровільний і не спонтанний: його провокує ксьондз-єзуїт, який приносить Гонті синів...»

Щоб глибше зрозуміти Шевченковий твір, обов'язково слід брати до уваги, як невід'ємну його частину, «Передмову» до «Гайдамаків»¹, яка фактично стала післямовою. В цій «Передмові» Тарас Григорович, який іноді сам передовіряв свої думи «старому кобзареві», писав:

«...Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками: весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. **Серце болить², а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля**» (виділено мною. — В.М.).

Ось вони ключові, невідпорні слова, які свідчать про справжню громадянську й людську позицію геніального українського поета. Втім, Іван Дзюба писав, що в цих словах «не треба шукати «остаточної» відповіді Шевченка за запит українського буття. В нього будуть і інші відповіді. Але й цю треба пам'ятати».

¹ На жаль, з'явилися видання Шевченкового «Кобзаря», в яких «Передмова» до «Гайдамаків» опущена.

² Зверніть увагу на цей повтор: у поезії — «болить серце», у прозі — «серце болить».

«Гуманний характер Шевченкової національності»

Михайло Грушевський не став осаджувати чи повчати Володимира Короленка, в статті «Свято єднання» він толерантно зауважував, що поезія — не математична формула, тому безпосередні почування поета, продиктовані безпосередніми враженнями, не раз далеко відбігають від провідних мотивів його творчості. На думку Грушевського, Шевченко не був теоретиком-мислителем ані практичним політиком, його сила лежала в глибині й інтенсивності його чуття, вражливого і гарячого. Але в основі своєї се чуття було глибоко гуманне, безмірно далеке від усякої національної виключності, націоналістичного канібалізму.

Інтерес до поверхневих ефектів української минувшини грає у Шевченка дуже малу роль, особливо в пізнішій творчості. Передусім поет шукав у цій минувшині моральні, етичні вартості, відкидаючи поверхневий блиск і «славу куплену кровію»¹. Насправді, почуття національної солідарності в сучаснім і минулім — з поколіннями носителів ідеї національної спільності — не вступає у Шевченка в конфлікт з солідарністю ширшою, що виходить за межі народного зв'язку і єднає в одну людську сім'ю все людство без національної різниці.

Для поета, котрому над усе дорогим є «єдиномисліє і братолюбіє» — се все тільки немов концентричні круги, з котрих круг тісніший своїми більш інтенсивними й безпосередніми почуваннями альтруїзму і солідарності електризує ширші круги: сім'я, котру ідеалізує, шанує й високо підносить поет, — рідний край і рідний народ, що становить центральний культ його поезії, — «слов'янська сім'я» — якийсь час, під впливом слов'янських ідей вона надихала поета. Нарешті, — людство, в якому розпливаються його почуття братерства, так що часто не можна відрізнити й вгадати — чи говорить він про братерство народне, чи про братерство загальнолюдське, складаючи свої молитви про дарування правди і любові «сій окраденій землі».

Вчитаємося у ті Шевченкові рядки, які мав на увазі Грушевський:

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

¹ До речі, сучасні дослідники доказали, що Грушевський першим у шевченкознавстві вказав на вплив ідей «Літопису Самовидця» на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема на ліричну поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...»

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Або ще:
Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Як тонко підмітив Грушевський! Справді не можна відрізнити й вгадати чи говорить Шевченко про братерство українського народу, чи братерство загальнолюдське...

Грушевський знову й знову наголошував, що Кобзар всією силою свого генію виступав проти національного ренегатства, закликав своїх земляків пізнати й полюбити всім серцем «велику руїну» українського життя і віддати свою душу на службу їй. Проте Шевченко далекий від того, щоб відмежовувати національне життя від почувань і покликів загальнолюдських, він є противником національної виключності та ворожнечі. В умовах оргії агресивного, зоологічного націоналізму **Шевченко — се той національний прапор, який повинен бути дорогий всім прихильникам націоналізму гуманного і етичного, що не ділить і сварить, а єднає на ґрунті визнання загальнолюдських і національних прав кожної людини й кожного народу.**

Вражає, в якому контексті процитував Грушевський рядки Шевченка з поезії «Доля»:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Великий українець вважав, що ці Шевченкові рядки можна прикласти, до вірності українства гуманному, ідеалістичному націоналізмові свого великого поета. Грушевський закликав пильно берегти чистоту національного прапора, перейнятого з рук народного пророка, й відмежовуватися від націоналістичного зоологізму й неперебірливого егоїзму. «Сього вимагають від нашого громадянства не

тільки великі заповіді минулого, не тільки солідарність з кращими представниками свого народу, — а й завдання його національного життя... Бо інакше були б брехнею наші запевнення в любові і поважанню до його творчості, котрі повторяємо перед світом в сі Шевченкові дні».

Шевченкові роковини Грушевський упевнено називав традиційним днем єднання прогресивного українського громадянства з прогресивними представниками інших народностей на ґрунті спільної поваги до великого українського поета та проголошених ним ідей. На його думку се не тільки мало вже тоді свою традицію, усвячену часом, а й глибоке оправдання в самому характері Шевченкової творчості.

Завдовго до сторіччя з дня народження Великого Кобзаря Грушевський наголошував, що цей ювілей вимагає від українців **«чогось більшого, чогось нового понад наші звичайні Шевченкові свята...»** Зокрема він закликав тоді **«взятися до здвигнення йому пам'ятника, гідного його і нас, не тільки во славу поета, а і во славу нашої національної ідеї»** (виділено мною. — В.М.).

Ці слова мали б стати ключовими у підготовці до двохсотрічного ювілею Тараса Шевченка, який вже не за горами. Що в наш час — на початку нового століття й тисячоліття — є справді достойним пам'ятником Шевченку во славу його і нашої національної ідеї? Питання для кращих умів української нації. Ясно, що **«в теперішній момент наша честь і любов для нього повинна знайти... у всій українській суспільності ще інший вираз»**.

Нагадаю, до речі, що століття з дня народження Тараса Григоровича у 1914 році Грушевський назвав «великими роковинами» й писав тоді з приводу цього: **«Шевченкове століття, що ми поминаємо сього року, являється zarazом ювілеєм українського відродження — святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі сього століття, так тісно зв'язаного з культом його національного поета»**.

Здається, що ця думка ще більше стосується наступного — другого століття Шевченкового безсмертя.

«Надходили революційні події...»

Ніяк не міг обійти тему «Грушевський і Шевченко», яка, повторю, заслуговує на окрему монографію. Тепер повернемося до споминів Михайла Сергійовича про початок революції в Росії:

«Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини, 26.II. ... Яскравого ще не було нічого і після попередніх подібних провіщань не зробило особливого враження. Але кілька днів пізніше з'явилися уже вісті про військові маніфестації в пресі, а Мельгунов, повернувшись з поїздки до Петербурга, оповідав на редакційнім четвергу про стрілянину на улицах. Пішли відомості про формування думського міністерства. В московській думі засів горожанський¹ революційний комітет, відібрано владу від генерал-губернатора і командуючого військом, переобрано від адміністрації поліційні участки, організовано горожанську міліцію, поліцію роззброювано, здебільшого мирно, а часами і з стріляниною. Я сидів у Румянцевській бібліотеці — писав тоді статтю про федеративну теорію Костомарова і підбирав матеріал про викликану нею дискусію в тодішній пресі², коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вістю, що саме «беруть Кремль». Звучало, розуміється, гордо, особливо для москвичів, але в дійсності операція була дуже скромна, і поки я зібрався на обід, уже «Кремль було здобуто». На улицах було загалом тихо і спокійно і обивательським найбільше був приємно схвилюваний, що так «скромно і благородно» місто звільнено від поліції. За пункт честі уважали, що відсутність поліції не давала себе відчувати, і з захопленням оповідалось, як то під час різних процесій і маніфестацій — справлялось тоді якесь свято революції, маленькі гімназистики замість остогидних держиморд робили порядок, і як все проходило чинно і порядно.

В кілька днів по сій ліквідації поліції дістав я повістку з свого участка — прийти по свій документ³. Застав старий канцелярійний

¹ Громадянський.

² Очевидно, Грушевський писав статтю на цю тему для часопису «Голос минулого», який готував тоді спеціальний номер у зв'язку зі сторіччям від дня народження російського і українського історика, письменника, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук Миколи Костомарова. В січні 1917 року Грушевський писав Єфремову: «...IV книжку «Голос минулого» присвячує Костомарову, не хоче дати туди якоїсь статті, замітки або матеріалу. Високоповажаний Сергій Олександрович». Згадану статтю, судячи з усього, Грушевському закінчити не вдалося в зв'язку з від'їздом до Києва, а матеріали до неї не збереглися.

4-й номер «Голоса минулого», що вийшов у квітні 1917 року, взагалі не містив у собі публікацій, присвячених Костомарову. Лише в наступному зведеному номері (№ 5–6 за травень-червень) була виділена спеціальна рубрика «Юбилей Н.И. Костомарова». В ній друкувалися стаття Ігнатія Житецького про професорську діяльність Миколи Костомарова та невідомий розділ із автобіографії самого Костомарова.

Це було 6 березня 1917 року. В той день Грушевський писав у листі до Стебницького: «Сьогодні ж був викликаний в участок (самим старорежимним способом, старим же бланком повістки) і одержав свій паспорт».

персонал, включно до свого патрона Карасьова, на старих місцях, — з деякою тільки унілістю зору. Якийсь молодий панок, мабуть, помічник присяжного повіреного... засідав в відділі, куди мене покликано, і сказав мені, що політичним піднадзорним повертають паспорти, які переховувались в участках, і я маю взяти свій. Навчений гіркими досвідами, рахуючися з можливістю якихось дальших комплікацій¹, я попросив написати в паспорті, що мені його повернено з участка, і по сій процедурі забрав сей палялій російського громадянина. Се був перший конкретний здобуток революції — я став легальним громадянином».

Молоді українці, котрі знаходилися в Москві, тривожилися, щоб не відстати від наростаючих подій. Зібрали збори, на які покликали Грушевського й Винниченка. Мова йшла про те, щоб здобути для представників українців два місця в новоствореному Московському міському комітеті. Виявилось, що Володимир Винниченку виписали мандат від «українських робітників м. Москви», проте його в міському комітеті не визнали правосильним. Винниченко хотів легалізувати мандат на зборах українців, а ще була внесена пропозиція видати другий мандат Грушевському — «від української інтелігенції чи культурних робітників». Михайлу Сергійовичу ця ідея не сподобалася, він вважав, що **«українцям, органічно з Москвою не зв'язаним, треба старатись якнайскорше перенести свою діяльність на Україну...»** (виділено мною. — В.М.). Принаймні він особисто чекав саме такої можливості й зовсім не мав охоти «ставати до революційної діяльності в Москві». Грушевський писав, що настійно вмовляв його взяти мандат якраз Винниченко, і Михайло Сергійович навіть висловив таке припущення: «...Пізніше, коли я мав стільки нагоди пізнати його вдачу, мені приходило на гадку, що, може, за сим лежав і замір підчеркнути класову різницю між Винниченко — представником українського пролетаріату і мною — представником української буржуазії, іменем котрої я мав би виступати...» Як писав Грушевський, останній його аргумент у тій розмові полягав у тому, що він у Москві «не хотів би вскочити в якусь історію, котра б ...загородила поворот на Україну».

Невдовзі відбулися ще одні збори московських українців. З них Грушевський виніс іронічно точне спостереження: «Не без здивування побачив я там декого з тих монументальних земляків, яких нізащо не можна було притягти до чого-небудь, що пахло громадською українською роботою» (виділено мною. — В.М.). З тих часів у цьо-

¹ Ускладнень.

му плані нічого не змінилося, хіба-що катастрофічно здрібніли ті земляки, які люблять галасувати про Україну на різних зібраннях, але насправді не хочуть і не вміють працювати.

На зборах тон знову задавала молодь, багато говорили про те, що Грушевський назвав іронічно «широчайшими революційними перспективами». Він остудив радикальний запал:

— Не про «широчайші перспективи» треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу — се робота для цілого десятиліття...

Насправді виявилось, що це робота для багатьох десятиліть, й кожне слово Грушевського, звернене ранньою весною 1917 року до українців у Москві, стосується й сучасності.

Пізніше в «Споминах» він пояснював:

«Уявляючи собі малі і слабкі кадри свідомого українства, я боявся, що воно розпорошиться, розлетиться в сій погоні за широчайшими перспективами — розділиться, розвалиться, і на тім скінчатиметься здобутки від революційного моменту».

Власне, так і сталося.

«Революційні перспективи розгортувались поволі»

В перші дні «революційні перспективи» для Грушевського були неясні, й він не приховував цього:

— Брак ближчих відомостей з Києва, взагалі з України, не давав можливості зміркувати, поскільки часи дійсно ставали серйозні. Листи ходили з величезним опізненням; в часописах, розуміється, не було ніяких відомостей, які б давали можливість орієнтуватись, як відбиваються всі ці зміни, що відбувалися в центрі, на житті української провінції. Без гасел і директив звідти не можна було нічого починати, ані знати, яку саме ноту брати по тім розпорошенню і задушенню українського життя, котрому були ми свідки. Не доходило до нас ніяких відомостей і з Петербурга, де українська громада була весь час активнішою, більш сконсолідованою і стимулювала інших своєю близькістю до урядового центру, а при тім, маючи і певне почуття сили, — на власну руку, не чекаючи директив з місця, почала демонструвати перед урядом українські національні домагання.

Так само не відразу прояснювалися московські варіанти розвитку подій. Грушевський постійно думав про них, і це видно навіть з його розповіді про буденні ситуації тих днів:

— Стріли ми дорогою, по півночі горожанську патрулю, зложену з української молодіжі: був там приїзжий з Києва ближче мені незвідний українець, що дістав відпустку з фронту і проводив її в Москві, приглядаючись і прикладаючись до всяких проєктів, і кілька московських студентів — їм, очевидно, давало приємність це ходження з горожанською рушницею. Революція була ще в стадії скромної забавки для молодіжі. Було се десь в околиці Тверського бульвару, що тоді вважалась доволі непевною — пострілювали часто — нам радили проходити скоренько і обереженько. Ми побалакали з ними й пішли далі, розправляючи про «ближчі й дальші завдання»¹...

— Якось тими днями намовив мене Саліковський іти разом шукати представників недержавних народностей, що, мовляв, бажали порозумітись щодо спільної акції. Трамваї не ходили, і всякі такі акції були дуже трудні. Пішки пройшов я до Земського союзу, де працював Саліковський, і, відпочивши, пустивсь разом з ним кудись під М'ясницькі ворота шукати того «представника недержавних», що, як виявилось, був латиш, дантист, на ім'я Дауге. Дочекавшись його, ми переконались тільки, що ніякої організованої акції нема. Об'явився в Москві якийсь кавказець і зник, щось неясно чув Дауге про якусь нараду, що була в тих днях, когось з кимсь, але не міг нічого ближче сказати. Так ми ні з чим і пішли... Зробив зате на нас враження Дауге своєю платформою дня — «демократична республіка». Се було для нас з Саліковським щось несподіване і незвичайно сміле. **Так поволі розгортувались для нас революційні перспективи.**

— В тих днях сподівались приїзду до Москви Керенського, міністра юстиції нового кабінету, «в характері» сторожа революційно-демократичних і соціалістичних інтересів в новім уряді. Його зізда сходила тоді в усім блиску; російські соціалісти-революцїонери і всякі есерствующі були пишні з таких успіхів сього чоловіка і молились до нього. Почувши від Клеопатри Олександрівни Обнінської, що можна з Тітовим, з котрим я познайомивсь на зібраннях «Голосу минулого», порозумітись щодо побачення з Керенським, я подумав, що, може б, мені пригодились нашоє — в українських справах — знайомість з сим чоловіком. Правда, перебування його в Москві було дуже коротким; з таємничою міною розповіда-

¹ Грушевський повертався зі згаданих уже зборів московських українців з Григорієм Холодним, який пізніше був директором академічного Інституту української наукової мови.

лось, що він назверх нібито має зробити ревізію судових установ і дати їм напрям з погляду нового уряду, в дійсності ж хоче забрати з Москви і повезти з собою деяких небезпечних новому ладові осіб — великих князів тощо. Я й захотів при сій нагоді нагадати йому про найбільш пекучі українські справи, а при тім як міністр юстиції він міг вияснити й моє правне становище: чи я міг вертатись до Києва без усяких дальших формальностей, чи треба ще щось проробити для повернення. По вказівках пані Обнінської я зв'язався телефоном з тим Тітовим, який займав тепер якийсь відповідальний пост, і спитав його, чи не міг би я мати побачення з Керенським... На моє запитання Тітов відповів, що Керенський настільки зайнятий, що ніяк не треба його клопотати і тривожити чим-небудь. Коли я зауважив, що маю справи важні, загальноукраїнського характеру, відтяв він мені, що кожному його справи здаються важними, але життя Керенського настільки дорогоцінне для всього народу, що належить всіма способами берегти його здоров'я і не переутомляти. Здається, додав, що я можу виложити свої справи на письмі.

«Мос пропамятне письмо»

Грушевський таки написав Керенському листа, який зберігся в копії, надісланій Стебницькому:

«Многоуважаемый Александр Федорович.

По поручению московских украинцев я искал свидания с Вами сегодня, но окружавшие Вас лица обставили это такими странными, чтобы не сказать больше, условиями, что я должен был отказаться от дальнейших попыток. Сожалея о происшедшем и получающемся промедлении, я этим путем хочу обратить Ваше внимание на следующее:

До сих пор нет распоряжения об освобождении и возвращении лиц, арестованных из Галиции, нет вообще распоряжения о лицах, высланных военными властями по политическим мотивам, не уличенных в изменнических действиях. (До сих пор остаются в ссылке в Сибире арестованный вместе со мною секретарь Лит.-Наук. Вестника студент Львов. университета Иван Лизановский¹ австрийский поддан-

¹ Лизанівський Іван Миколайович (1892–1934) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець, літературознавець, учень Грушевського. Був членом Української Центральної Ради.

ний — українець, тепер в с. Нарабел Томс. губ., редактор Укр. Хаты' Богацький, сотрудник ее М. Будай² и др.).

Странное впечатление производит, что во главе управления Зап. Украиной остается начальник Киев. военн. округа Ходорович, производивший все эти высылки и т.п. Вы посетили сегодня польскую колонию Москвы. Это было хорошо, но тем или иным путем новый Кабинет должен войти в общение и с другими национальностями России. Существует целый ряд вопросов, неотложных нужд, которые должны быть удовлетворены в порядке управления, чтобы народы России не подозревали нового правительства в причастности к старым централистическим тенденциям, в пренебрежении национальным вопросом. Таково напр. введение преподавания на народных языках, введение местных языков в сношениях местного населения с властями и делопроизводства на них. Подготовка к этому преподавательского и административного персонала. Всего этого нельзя откладывать так же, как и реформы местного управления, комплектования воинских частей по старой системе умышленного перемешивания племенного состава и проч.»

Звертає на себе увагу характерна для Грушевського турбота про конкретних людей в контексті постановки глобальних проблем. А сам він у «Споминах» про лист до Керенського розповідав так:

«Передусім я вказував на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланих і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України. Сповненням сих мінімальних постулатів українських, неустанно підношених з української сторони, мав би новий уряд засвідчити, що він пам'ятає про недержавні народи і задоволення їх потреб. Лист був висланий рекомендовано, поштовий квиток я старанно сховав як документ моїх перших представлень новим господарям Росії й України. Вони зістались без усяких наслідків і навіть без якого-будь відгому...» (виділено мною. — В.М.).

¹ «Українська хата» — щомісячний літературно-публіцистичний журнал національно-радикального спрямування, що видавався в Києві з весни 1909 року до осені 1914 року за редакцією Павла Богацького та Микити Шаповала. Журнал виступав за незалежну Україну, в його публікаціях поєднувалися соціалістичні й ідеалістичні погляди.

² Так у тексті. Можливо, мається на увазі співробітник журналу Ю. Будяк.

Є ще одна гірка розповідь самого Грушевського про цю історію з листом до Керенського, яку цікаво послухати:

«Ми не вважали тоді можливим рахувати в ближній будучині на щось більше, як скасування заборон українського слова — щоб до нього прикладалися ті самі правила, як до мови російської (а се було законом поставлено ще 1906 р.!), щоб українську мову допущено до шкіл і в зносинах з урядами. І то з сими домаганнями ми вважали потрібним виступати обережно, можливо тактовно, щоб не наразитися на компромітацію, не маючи за собою ніякої організованої сили. Обережно виступали з сими побажаннями перед урядом петербурзькі українці, а я, ще сидючи в Москві, пробував з свого боку використати давніші зв'язки і знайомості. Коли Керенський, вже як член революційного уряду, приїхав до Москви в початках березня, я шукав з ним побачення, як з добрим знайомим з давніших часів, щоб нагадати про українські кривди, про котрі ще так недавно балакав з ним, коли він відвідав мене на заслання в Сибірську. Але тут мав я нагоду відчувати, що старі зв'язки втратили силу, коли мої давні знайомі та приятелі засіли на місцях старих царських міністрів! Люде, до котрих я звертався, попросту відмовили мені побачитися з Керенським, мовляв, не годиться такими дрібними справами забирати час у чоловіка, на котрім тепер спочиває доля Росії! Так наші кривди рахували тепер учораšní приятелі! Не міг я інакше як письменно нагадати Керенському найпильніші справи, котрі повинні були полагодити нові пани Росії: поворот засланих і вивезених галичан, арештованих і засланих українців, скасування цензорських та поліційних заборон, відновлення закритих видань та інституцій. І те моє пропам'ятне письмо, так само як і петербурзькі записки, спочили в шуфлядах нових панів Росії, що за «важнішими справами» не мали часу клопотатися українською кривдою» (виділено мною. — В.М.).

Між іншим, порадившись з Олександром Саліковським, Грушевський вирішив дати в газеті «Русское слово» інформацію про те, що він у листі висловив Керенському найпильніші потреби українського життя: «Думка була така (наївна, розуміється), що ся газетна звістка не дасть пропасти моему листові і змусить Керенського серйозно поставитись до вказаних в нім справ». Дійсно, така невеличка публікація з'явилася в «Русском слове» 10(23) березня 1917 року, вона була навіть передрукована у Відні «Вістником Союзу визволення України»: «Проф. М. Грушевський, який наслідком висилки з Києва перебуває у Москві, звернувся до О. Керенського зі

запискою, в якій звертає увагу міністра на необхідність якнайскоршого визволення багатьох тисяч галичан-українців, які мучаться на заслання і в тюрмах».

«Наші вимоги»

Більше того, всі вимоги Грушевського, які містилися в його листі до Керенського, знайшли відображення в редакційній статті, що відкривала № 1–2 «Украинской жизни» за 1917 рік¹ і так і називалася «Наші вимоги»². (Від українських організацій)». Підписалися під ними: Спілка українських федералістів, Московський комітет українських соціалістів-революціонерів, редакції журналів «Украинская жизнь» і «Промінь» та Українська секція товариства слов'янської культури.

Поскільки цей документ, складений «представниками української демократії», залишався поза увагою дослідників, коротко зупинимось на його змісті. В «Наших вимогах» передусім підкреслювалося, що українське суспільство буде сприяти зміцненню і розвитку громадянської свободи в Росії, трудитися над тим, щоб унеможливити повернення царського самовладдя, що пригнічувало всю Росію, проте, мабуть, найзгубніше відбилося на українському народові: «Протягом більш, як двох з половиною століть... Україна не переставала бути об'єктом нещадної руйнівної діяльності московського, пізніше імперського російського уряду..., що справді привів врешті-решт українське життя в стан повного розкладу й за-непаду».

Документ вимагав, щоб усім народам Росії, що зазнали експлуатації та репресій, були надані гарантії і можливості для повної

¹ За свідченням редакції «майже весь матеріал, що ввійшов у дану книгу «Украинской жизни», був набраний до знаменних днів великої російської революції». Проте, дякуючи Грушевському, московські українці оперативно і чітко сформулювали й опублікували свою позицію відразу після революційних подій.

² У 1906 році Михайло Грушевський опублікував статтю «Наші вимоги». Цілком можливо, що її назва була використана і в 1917 році, принаймні, більшість вимог, сформульованих Грушевським, залишалися нереалізованими. Скажімо, ще в 1906 році він писав: «Необхідно запровадити народні мови в т.ч. українську між українцями — в народну школу як мову викладання, а в школі середню і вищу — українських дисциплін як предметів викладання. Також вжити заходи для того, щоб не бракувало вчителів народних шкіл, які б викладали українською мовою, а в різних установах на українській території — чиновників, що володіли б цією мовою...»

відбудови свого національного, культурного і політичного життя. Відзначалося, що Декларація Тимчасового уряду та інші його документи повністю ігнорують національне питання. «Це замовчування породжує невільний подив. Не збираються ж, справді, нинішні правителі Росії йти по слідах централістичної політики старого режиму?!»

Московські українці вважали, що запорукою внутрішнього згуртування різних народів стане «перетворення Росії в федерацію, припинення монополії державності одного великоруського народу і визнання державних прав інших національностей Росії». На їх погляд, треба було найперше провести реформу самоуправління, запровадити місцеві мови, організувати викладання рідними мовами в школі, готувати викладачів рідної мови, адміністративний і судовий персонал, який міг би вести справи на рідній мові, втілити принцип територіального комплектування військових частин.

«Все це невідкладні потреби всіх народностей, — говорилося в «Наших вимогах». — Для нас українців, існує ще цілий ряд питань, пов'язаних з війною, що продовжується і з окупацією Галичини. До цього часу ми нічого не чуємо про повернення на державні кошти всіх примусово виселених, так званих біженців, про звільнення із заслання... всіх висланих з Галичини».

Українські організації сподівалися, що буде усунута навіть думка про воєнні анексії Росією нових провінцій без опитування їх населення в умовах, які гарантують вільне волевиявлення. Це стосувалося й уже окупованої Галичини.

Наприкінці документу містилися дивовижна за виваженістю її надією фраза:

«Звичайно, нова Росія, перетворена у вільну федерацію народів і областей з послідовно проведеним демократичним ладом, не тільки перестане бути грозою і страховищем для сусідів, але, навпаки, може розвинути в собі велику притягальну силу».

Надія не справдилася, проте й досі має привабливий вигляд у всеросійському масштабі. Вимоги «представників української демократії» у Москві спрямовані на вирішення українського питання. фактично залишилися непоміченими. Цікаво, що в своїх спогадах «Россия на историческом повороте» Олександр Керенський писав, що ключовим завданням діяльності Тимчасового уряду стало створення передумов «для перетворення Росії з вкрай централізованої держави в федеральну». Більше того, він стверджував, що Тимчасовий уряд «негайно здійснив практичні заходи по відмові від політи-

ки пригнічення, яку проводив старий режим стосовно неруських народів імперії». Зокрема, Керенський вказував на те, що влітку 1917 року «автономія була надана також Україні».

Дана проблема виходить за хронологічні рамки і смислові завдання даного дослідження. Проте добре відома реальна політика Тимчасового уряду щодо України. За свідченнями самого Грушевського, Українська Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду Росії з закликом до спільної роботи за умови «зміщення нового свободного ладу на Україні й забезпечення національних потреб українського народу». Це звернення було відкинуто. Зокрема, знову відсувалося питання про повернення незаконно виселених українців, навіть українізація середньої школи була визнана «дуже складною річчю». Одним словом, Тимчасовий уряд виявив «не розвагу, а якесь завзяття — до загострення, а не до полагодження відносин...» Тоді Центральна Рада, за словами Грушевського, «постановила приступити сама до будови життя України...»

По суті, це було проголошення незалежності, хоча І Універсал Центральної Ради (червень 1917 року) заявляв, що Україна існує, «не відділяючись від усієї Росії, не пориваючи з російською державою». Нову ситуацію відчули в Петрограді, і до Києва прибули троє міністрів Тимчасового уряду — Керенський, Терещенко та Церетелі. Було досягнуто цікавого компромісу: Центральна Рада створювала, а Петроград затверджував новий Генеральний Секретаріат, який визнавася повноважним органом Тимчасового уряду в Україні й водночас українським урядом де-факто. Не відмовляючись від своїх завдань, Рада погоджувалася не вводити «самочинну» автономію до скликання Всеросійських Установчих зборів. Тимчасовий уряд зі свого боку дав офіційну згоду на українізацію військових частин і вже в липні оголосив про це в «Декларації Тимчасового уряду до Української Ради».

В книзі «Україна — не Росія» Леонід Кучма порівняв цей візит з приїздом у Київ 28 серпня 1991 року російської державної делегації на чолі з Олександром Руцьким, вказавши, що для новітніх московських візитерів рівень російської дипломатії 1917 року був недосяжним: «...Вони абсолютно не розуміли, що ж саме у нас сталося, і це було не сказати як дивно... Виявляється, вони цілком серйозно сподівалися умовити українських братів зупинитися на півдорозі».

Звичайно, слід пам'ятати, що Грушевський довгий час виступав за національно-територіальну автономію України у складі федера-

тивної Російської республіки. Прийнято вважати, що Жовтнева революція 1917 року пришвидшила крах федералістських ілюзій Грушевського та його колег — українських соціалістів. Якщо III Універсал Центральної Ради в листопаді 1917 року проголосив Українську Народну Республіку, що зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою, то IV Універсал в січні 1918 року проголосив самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави українського народу і заявив про її прагнення до мирного співіснування з іншими народами.

Втім, усталені, звичні погляди на позицію та діяльність Михайла Грушевського нині переглядаються сучасними істориками, передусім Владиславом Верстюком. «До сьогоднішнього дня, — пише він, — в історичній літературі можна зустріти докори і закиди М. Грушевському за «автономізм» і недооцінку самостійницьких гасел, які начебто могли дати суттєвіші результати. Можна твердити, що курс, обраний М. Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу...

...Федерація Грушевського ще навесні 1917 р. була дуже схожою на конфедерацію. Він розглядає її як «об'єднання в одній державі кількох держав». *Таким чином, федералізм, як і автономія, для М. Грушевського ніколи не були запереченням незалежної української держави, швидше це був необхідний і послідовний крок до її побудови.* М. Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було замало сил¹, з одного боку, а з іншого — заклик до негайного виділення в умовах незавершеної світової війни був би розцінений російською стороною як підризна сепаратистська акція, яка б викликала адекватну відповідь. **Можемо визнати, що в той момент політика М. Грушевського була мистецтвом реального»** (виділено мною.— В.М.).

В історично нових умовах Михайло Грушевський чітко й ясно сформулював свою позицію на початку 1918 року:

«Перше, що я вважаю пережитим і віджитим... це наша орієнтація на Московщину, на Росію... Вона була підірвана російською революцією, що послабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною... Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією...»

¹ Грушевський, як ми вже знаємо, згадував про період відразу після Лютневої революції: «Ми не вважали тоді можливим рахувати в ближній будуччині на щось більше, як скасування заборон українського слова... щоб українську мову допущено до шкіл і в зносинах з урядами. І то з сими домаганнями ми вважали потрібним виступати обережно, можливо тактовно, щоб не наразитися на компромітацію, не маючи за собою ніякої організованої сили».

«Українське життя вийшло з летаргії...»

За справедливим свідченням часопису «Украинская жизнь», Михайло Грушевський на початок вікопомного 1917 року був «центральною фігурою сучасного українства». Тому відразу після краху самодержавства і створення нової політичної ситуації в Україні постада гостра необхідність у поверненні вождя на Батьківщину. Михайло Сергійович згадував, що з понеділка 6 (19) березня він почав отримувати телеграми з Києва.

Якраз у цей день, як ми вже знаємо, Грушевському повернули паспорт, і він у листі до Стебницького зауважив, що тепер уже може виїхати до ... Петрограда, де його чекали, зокрема в зв'язку з підготовкою зустрічі з керівництвом Тимчасового уряду для обговорення питання про національні потреби українського народу. «Коли є щось конкретне справді для чого треба моєї присутності, то я приїду, перш ніж їхати до Києва, на короткий час, на 2—3 дні... У таких разі буду ждати від Вас відомості, на коли саме потрібно моєї присутності. Коли верхам справді, — як Ви пишете, цікаво нас послухать...»¹

Дійсно, коли Грушевський вже був у Києві, в Петрограді 17 березня відбулася зустріч представників Української Національної Ради з прем'єр-міністром Тимчасового уряду Георгієм Львовом, якому передали меморандум з українськими вимогами, що не потребували рішення Установчих зборів. До складу делегації входили Олександр Лотоцький, Петро Стебницький, Микола Чечель та ін. Олександр Лотоцький згадував: «Голова ради міністрів Львов, прийнявши її, сказав, що уряд не може відважитись на рішення в таких кардинальних справах, як автономія, — треба ждати установчих зборів; міністр освіти, заявивши своє прихильне ставлення до постулатів делегації в справі освіти, додав разом, що формально справу може бути вирішено тільки... після

¹ Приїзди Грушевського до Петербургу в дореволюційні часи завжди мали непересічне значення для місцевих українців. Розповідаючи про прибуття професора в місто в 1906 році, Дмитро Дорошенко зазначав: «Приїзд Михайла Грушевського мав велике значення. На той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника українського національного руху в Росії... Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас усіх за тих часів законом. З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядковувалися йому без застережень...»

В свою чергу Олександр Лотоцький згадував, що «приїзди М.С. до Петербургу завше оживляли тутешнє українське життя та вносили щось нове в нього. Ніяка більша справа українська в столиці не обходила без Грушевського... Приїзд такої з усякого погляду видатної людини, як Грушевський, споводував до капітального ремонту цілої української акції в Петербурзі».

всеросійського з'їзду народної освіти; а урядова комісія, що розглядала декларацію Центральної Ради, так таки й не сказала нічого».

Дуже цікаво послухати, як сам Грушевський ставився до цієї зустрічі з високими представниками Тимчасового уряду:

— Нікому з Центральної Ради не хотілось їхати в посольстві «до ханської ставки», бо не було надії добитись якогось успіху: відчувалось, що для петербурзьких керманичів українські домагання не досить імперативні, їх негайність ще не досить удокументована. До того петербурзькі українці, що поприїздили в Київ на з'їзд ТУП-у, визначений 25 і 26 березня, з свого боку постарались розхолодити сей замір... Виявилось, що петербурзька українська громада, так би сказати, явочним порядком, уже взяла на себе перед Тимчасовим урядом ролю всеукраїнського представництва, сама подала йому 17 березня в такій ролі пропам'ятну записку про негайні українські потреби, котрих здійснення не можна відкладати до Установчих зборів (тут, крім уже давніше підношених справ, як заведення української мови в школах і урядах, повернення засланих галичан і подібне, було домагання, щоб губернськими комісарами призначувано українців, а при Тимчасовім уряді був комісар по українських справах; щоб в окупованій Галичині і Буковині відновлено попередній устрій і припинено всякі репресії проти українства)¹.

— Така некоординованість ставила тепер в трудне становище і їх, і нас: вони, представляючись представникові Тимчасового уряду, нічого не згадали про Центральну Раду і взагалі про київський центр як національне представництво, тим самим немов заперечували його існування, що утрудняло нам намірений виступ і взагалі утруднили нашу акцію. З іншого боку, і нам не було бажано диск-

¹ В цьому місці Михайло Сергійович зробив таку примітку: «Депутацією провадили Ол. Лотоцький і М.Ант. Славинський, М.Ф. Чечель, що ходив в цій депутації представником студентства, розказував характеристичну подробицю, як міністр-президент кн.Тьвов, приймаючи депутацію і побачивши в ній М.А. Славинського, звернувся до нього з такими словами: «Михайл Антонович, голубчик, вот сюрприз, тридцать лет мы с Вами знакомы, и я не знал, что Вы украинец». Не знати, чи се була несвідома іронія, чи свідомо, але, без сумніву, була дуже серйозна хиба українського руху, що за невеликими виїмками ті люде, яким треба було тепер виступати представниками і носіями українських домагань, досі не маніфестували себе українцями. Вони через те або зовсім зрікались виступати в українських рядах, аби не попадати в таке комічне положення, або, виступаючи, старались зводити українські домагання до можливо найменших і «безобидних» розмірів, щоб не попадати в смішне положення з таким несподіваним національним радикалізмом». Втім, Максим (а не Михайло. — В.М.) Славинський зовсім не цурався свого українства. Зокрема, в 1906 році він був редактором громадсько-політичного і економічного тижневика української фракції І-ї Державної думи — «Украинский вестник». У 1914–1916 роках брав участь у виданні відомої вже нам двохтомної праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

редитувати чим-небудь петербурзьку громаду, в котрій було стільки поважних і заслужених діячів, понижати їх авторитет в очах уряду і закидати яке-небудь самозванство.

— Незалежно від сеї формальної некоординованості було серйозне розходження і в самім змісті і характері домагань: тим часом як київське віче поручало Центральній Раді переказати Петербургові волю українського народу самому заводити автономний лад на Україні і зажадати від нього, щоб він з свого боку декларував «широку автономію українських земель і зв'язав справу сеї автономії з інтересами нового ладу», петербурзька петиція не торкалась сеї принципіальної і для даного моменту рішальної справи, а оберталась виключно в кругу різних — правда, досить важних, але все-таки другорядних конкретностей.

— Пройшло щось два дні в доволі прикрих дебатах на сю тему. Обидві сторони не виговорювались до кінця, і тому дебати проходили так тягучо, нудно і безрезультатно. Центральна Рада обережно натякала, що без її уповноваження петербурзька громада не має ніякого права виступати з якими-небудь представленнями перед Російським урядом. Петербурзьким делегатам не проходило через зуби признання прерогатив Центральної Ради як єдиного національного політичного центру, супроти котрого петербурзька громада, — призвичаєна останніми часами дивитись на себе як на властивий центр, — мала б зійти на просту експозитуру... Кінець кінцем принципіальне порозуміння було досягнене. Петербурзька громада признала себе експозитурою Центральної Ради і надалі обов'язувалась працювати по її вказівках і за порозумінням з нею. Центральна Рада давала їй поручення заступати її перед Тимчасовим урядом, один з членів петербурзької ж громади мав представляти українського комісара при ній.

Повертаючись дещо назад у часі з Києва до Москви, зауважимо, що 6 березня Грушевський, знаходячись на Арбаті, ще навіть сумнівався в можливості безборонно виїхати в Україну: «що до Києва, то... мабуть питання про висланих воєнною властю досі не порушене». У своїх «Споминах», розповідаючи про створення Центральної Ради, Грушевський зачепив цю проблему:

— Дружина моя, діставши поручення накликати мене до найскоршого приїзду вважала потрібним насамперед в'яснити, чи я можу невозбранно і безпечно приїхати до Києва. Справа ся зовсім не представлялася ясно. Київська адміністрація зовсім не спішила капітулювати перед революцією, і тоді як в Петербурзі від старого режиму нібито вже нічого не лишилось, стара воєнна диктатура в особі мого старого приятеля генерала Ходоровича ще старалась

піддержати в повній мірі свої адміністративні прерогативи, використовуючи їх воєнний характер.

— Не знаю хто — чи не Григорович-Барський — порадив моїй дружині розвідатись у сій справі у К.М. Оберучева¹, котрого вона знала з московської нашої подорожі 1913 року. Він під час війни був мобілізований і придільний, здається, до управління Київського воєнного округу. З здивуванням прочитав я потім в його споминах, що він, мовляв, коли моя дружина звернулась до нього по дозвіл на поворот до Києва, взяв сю просьбу за справедливу, бо вважав мою висилку актом неправним, і виєднав чи дав мені дозвіл на поворот.

Тут цілий ряд недокладностей, не знаю — вільних чи невольних. Насамперед Оберучев ще сам не був такою офіційною фігурою, щоб давати чи навіть виєднувати такі дозволи; два місяці пізніше, коли Керенський — його товариш по с.-р. партії й масонській організації — настановив його начальником воєнного округу на місці Ходоровича, — се він міг би, і може бути, що се він переніс свої пізніші можливості в попередні часи. Але тоді він саме був для адміністрації доволі неприємною та неавторитетною фігурою і його навіть було арештовано в тих днях за опублікування в «Киевской мысли» відомостей про революцію, котрих місцева адміністрація не пускала, думаючи, що все се, можливо, тільки проминаючий епізод, і стара власть ще поверне собі свої позиції. По-друге, Оберучев ніякого особливого зацікавлення до моєї справи не виявив, дав тільки дуже загальну інформацію, що хоч моя висилка формально не скасована, але поворот мій, правдоподібно, не викличе ніяких репресій против мене, і я зможу жити в Києві. От на підставі сеї інформації моя дружина і дала свою згоду — всім, хто має приступ до урядового телеграфу — телеграфувати за її кошт і її іменем, щоб я приїздив як скорше, щоб взяти провід в роботі і таке інше. Таке було походження тих телеграм і така була ситуація в Києві, як мені її об'яснила моя родина в перших хвилях по повороті, коли я вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня дістався до неї.

Ще не знаючи про все це Грушевський душою рвався в Київ і, не бажаючи образити Стебницького, який давно чекав у Петрограді, 7 березня писав йому: «Як не буде у вас... нічого конкретного, для чого моя присутність буде потрібна, то я поїду наперед до Кисва».

¹ Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) — військовий і політичний діяч, командував Київським військовим округом після Миколи Ходоровича.

Грушевський не знав і того, що в цей день — 7(20) березня 1917 року — він був обраний заочно головою Української Центральної Ради. Телеграми настійно кликали його в Київ.

«Було їх багато, вислані з різними особами, з більш або менш виразними натяками на те, що мене кличе приїхати моя родина і громадяни. Загадкова форма сих закликів виявилася для мене тільки в Києві: приватних телеграм посилати не можна було, ані від українських груп. Поштова і залізнична комунікація була вже тоді утруднена незвичайно, тому, коли виявилася потреба викликати мене, стали посилати телеграми мені через різних людей, які працювали в усяких установах, чимсь зв'язаних з військовою. Найбільш посилено їх за підписом Ол.А. Вілінського¹, що був призначений до якихось шевських чи кравецьких майстерень, які працювали для війни, — він був кузен Черняхівських-Старицьких, з котрими із усією їх родиною дружина мала нагоду зустрічатися з своїм поворотом до Києва². Йшли й за іншими більш або менш випадковими підписами. Писані в виразах доволі неясних, вони хоч і хвилювали мене приємно як симптом якихось нових, кращих відносин, але я далекий був від гадки на такі неясні натяки зриватися з місця — хоч події вже досить розгорнулися в сім часі: 3 березня зрікся корони цар, 4 березня його дібраний наслідник. Але коли ці телеграми зачастили, і в них з'явилися уже вирази, що мене кличуть як формально вибраного голову, котрого присутність потрібна, щоб прийняти провід — не пам'ятаю, чи названа була там Центральна Рада, чи загально згадана якась громадська організація, — **се переконало**

¹ Вілінський Олександр (1872–1928) — громадський діяч, інженер. З 1908 року викладав у Київському політехнічному інституті, член ради ТУП, член Центральної Ради.

² В іншому місці «Споминів» Грушевський роз'яснював: «...У гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й інш. виникла гадка — кликати мене до Києва, в надії, що я, як діяльний тупівець давніших літ, можу придатись для піднесення престижу ТУП-у і приборкання опозиції — особливо Антоновича (Дмитро Антонович, політичний діяч, історик мистецтва і театру, член Центральної Ради. — В.М.), котрий їм дуже в сих днях увів з своїми с.-децькими домаганнями — правда, в останніх роках сей гурток (Старицьких — Дорошенка), навпаки, якраз трактував мене як бувшого чоловіка, котрого місце в Києві гравною заросло, забулось і пригадувати його нема чого — се дуже відчула і моя сім'я, повернувши до Києва, але тепер прийшла гадка, що мене по старим зв'язкам можна буде використати на посрамлення с.-деків і прочої опозиції, і моїй дружині рекомендовано було виписати мене якскорше. Коли прийшлося, по кількох днях завзятої боротьби, дати згоду на організацію центру по схемі Антоновича і К^о, переведено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якось сама собою прийшла назва «Центральної Ради» — в призначенні всяким місцевим і професійним радам, що творились дедалі все в більшому числі. І тоді з двох кінців почали мене накликати до найскоршого приїзду».

мене, що українське життя вийшло з летаргії, і справді треба кидати всі недокінчені праці, і недокінчений друк «Хмельниччини»... та поспішати до Києва... Було се, мабуть, в четвер або п'ятницю, 9 або 10 березня, що я прийняв рішення...»

Вийшло так, що чотири доби після обрання головою Центральної Ради Грушевський ще жив на Арбаті...

Крах Старого Арбату

Не можу не сказати, що час, в який Грушевський залишив Москву, був передвісником краху Старого Арбату. В цьому контексті зверну увагу читача на ніким спеціально не відзначене місце у Андрія Белого. Він розповідав, що на Арбаті між Никольським (тепер — Плотников) і Денежним провулками було «неприємне пустище», обгороджене сірим парканом. Посеред нього похмуро бовваніли пам'ятники, що продавалися на Ваганьківське кладовище¹. То була алегорія! Втім послухаємо самого Белого:

«...Не понимали еще: это есть аллегория: в месте сем будет Арбату — капут; полагали: под памятниками тот уляжется, этот: и — только. Перед самой войной с места этого встал дом-гигант², унижал Арбатский район, двухэтажный, облупленный, — восьмиэтажной своей вышиной, чтобы в дни Октября большевистскими первыми пулями в стекла приниженных «юнкерских» особняков — тарарахнут³; единственный дом-большевик победил весь район: стало быть: и надгробные памятники назначались — Горшкову, Мишелю Комарову, маман Байдаковой, Зензиновым, Старицкому или — «старому Арбату»: всему!» (виділено мною. — В.М.).

¹ На цьому місці розмішлася каменотесна майстерня.

² На місці пустища були зведені три восьмиповерхові корпуси будинку під № 51 (тобто перед самим нинішнім Музеєм О.С. Пушкіна): один на червоній лінії вулиці й два за ним у дворі. В будинку, що виходить на Арбат, 14 років жив Анатолій Рибakov, і з опису цих будинків він починав свій роман «Діти Арбату»: «Самый большой дом на Арбате — между Никольским и Денежным переулками, теперь они называются Плотников переулок и улица Веснина (на počatку 90-х років минулого століття була знову перейменована в Денежний провулок. — В.М.) три восьмиэтажных корпуса тесно стоят один за другим, фасад первого выложен белой глазурованной плиткой... Низкие арочные проезды, обитые по углам листовым железом, соединяют два глубоких темных двора».

Все це, крім листового заліза, можна побачити й сьогодні.

³ На цей будинок у жовтні 1917 року червоногвардійці підняли кулемет, який прострілював мало не весь Арбат і розчистив дорогу революційним загонам до Кремля.

Просто диво, в якому контексті згадується мені незабутній Василь Симоненко:

Гранітні обеліски, як медузи,
Повзли, повзли і вибилися з сил —
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Михайло Грушевський з Арбатом пов'язував особливе відчуття «нечуваного розруху всього життя». Але Андрій Белий осмислив і відзначив крах саме «старого Арбату», того Арбату, який ще застав Грушевський. Андрій Белий написав про все це через багато років, але він уже тоді, напередодні революції, тонкою душею відчував крах староарбатських канонів:

«Хорошо вспоминать, когда прахом рассыпались камни канонов арбатских; в описываемое время ведь «камни канонов» еще не стояли в музеях: над нами висели, грозя раздавить.

Я раздав ощущал, по Арбату бродя и обдумывая свои мысли... о символах под домом Старицкого, под Миколой на камне, глаза поднимая, чтобы не видеть прохожих; и ласточки реяли, тихо вывизывая, над крестом колоколенным».

Зверніть увагу, Белий так і пише: в дні Жовтня фактично був поставлений надгробний пам'ятник «старому Арбату» й усьому, що з ним пов'язано, в тому числі й арбатцям. Він мав рацію. Саме тоді були підрубані древні й живі староарбатські корені. Будинок-гігант № 51, повз який щодня проходив Грушевський, швидко став комунальним і уособив нову радянську систему, протиставлену приватним арбатським особнякам та багатоквартирним будинкам професури, і вони ніяк не могли співіснувати разом. **Протиставлення йшло по самій суті: суспільна власність категорично витіснила приватну, якою дихав і приростав Арбат понад чотириста років.** Саме з приватною власністю нерозривно поєднувалася тодішня російська, арбатська духовність. Але той же Белий спочатку залишився в Радянській Росії, жив, як і Бунін, на Поварській, малював спіралі й розмірковував:

— Бачите? Нижня точка спіралі. Це ми з вами зараз. Це нинішній момент революції, нижче вже не спуститься. Спіраль іде вгору і в ширину, нас виносить вже з пекла на простір...

Бунін у той час зустрічався з Белим і записав у щоденнику:

«Он вывертывался, по-моему... болтая мутно все одно, смысл чего: из этой грезы и крови родится нечто божественное... При встречах он, впрочем, всегда симпатичен».

Белій емігрував, а потім повернувся в Росію й бачив, як її виносило на простір-пекло сталінських репресій, розкулачення, концтаборів...

Іван Бунін відразу зрозумів, що колишня — його Росія — втрачена:

— Наші діти, внуки не будуть в змозі навіть уявити собі ту Росію, в якій ми колись (тобто вчора) жили, яку ми не цінили, не розуміли — всю цю могутність, складність, багатство, щастя...

Відкриємо щоденникові записи Буніна в післяжовтневі дні 1917 року й пересвідчимося, що темні, окаянні дні Росії Бунін уперше відчув саме на Арбаті.

«Ходил по переулкам возле Арбата... Была Россия! Где она теперь. О Боже, Боже... Арбат по ночам страшен. Песни, извозчики нагло, с криком несутся домой, народ идет по середине улицы, тьма в переулках. Арбат полутемен... Поварская темна... Темно на Арбате, на площади — на Поварской...»

Таким сприйняв уже радянський Арбат Іван Бунін, який жив тоді на Поварській, 26 і в травні 1918 року з цієї останньої квартири назавжди покинув Москву.

Подібно до Буніна задихалася від неоправної втрати Марина Цветаєва:

Адже все це закінчилося і закінчилося назавжди. Будинків тих немає. Дерев — немає. Все згоріло дотла...

О, вспененный высокий вал морской
Вдоль каменной Советской Поварской.

Втім Іван Бунін пророчив, що після Радянської Поварської, точніше після Радянської Росії буде Росія нова. Справді, нині приватна власність в Росії перемогла, здається, остаточно й безповоротно. Жаль тільки, що це не повернуло Старому Арбату його колишньої духовної привабливості й притягальності.

Проте в цій книзі йшлося про передреволюційний Арбат, коли ластівки ще тихо вивизували над дзвіницею Миколи Явленого.

«Живу я підневільно в Москві...»

Але на самому кінці книги, перед від'їздом Грушевського з Арбату, дозволю собі мимохідь заглянути вперед, аж до останнього року життя Михайла Сергійовича. Він помер у листопаді 1934 року, невдовзі після всерадянського святкування 17-річчя соціалістичної революції. Зверну увагу на те, що цей рік поділив XX століття на дві рівні частини по сімнадцять років. Першу половину Старий Арбат залишався

справді Старим Арбатом, на якому і жив Грушевський, а наступних 17 років якраз вистачило на те, щоб знищити його вигляд і дух. Наступила епоха, говорячи словами Анатолія Марієнгофа, «неосвіченого абсолютизму». Всі Миколіні церкви на Арбаті вже були знесені, як і церква Живоначальної Трійці, біля якої жив Грушевський. Замість них поставили символи нової релігії, скажімо, в 17-у річницю Жовтневої революції перед самим будинком № 9 розмістили велике панно з зображенням Леніна у повний зріст, а напроти — рівновелике зображення Сталіна. Такий самий вигляд мав Арбат і перед будинком 55...

В наше завдання ніяк не входить розповідь про життя Михайла Грушевського після від'їзду з Москви у березні 1917 році, в тому числі й про другий московський період його біографії з березня 1931 року, коли він жив у столиці Радянського Союзу на Погодінській вулиці 2/3. Проте саме звідси Михайло Грушевський написав 4 вересня 1934 року відчайдушний лист до голови Радянського уряду В'ячеслава Молотова, який фактично замикав у Москві життєве коло великого українця. Лист цей був опублікований Є. Нікітіним¹, але досі залишається практично невідомим як в Росії, так і в Україні. Вважаю своїм обов'язком ще раз опублікувати повністю лист Михайла Грушевського для моїх читачів, тим більше, що необхідно з більшою пошаною та увагою поставитися до тексту великого українця, виключити пропуски, перекручення та не виправдані правки деяких його слів, що мали місце в попередній публікації. Наводжу текст згаданого листа за архівним автографом²:

«Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович!

Вот уже 4-ый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу³ — лишенный возможности ее вести, и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям —

¹ Письмо историка М.С. Грушевского В.М. Молотову // Отечественные архивы. 1998. № 3. С. 94–98.

² Державний архів Російської Федерації, ф.5446, оп. 82, спр. 27, арк. 174–176.

³ Після повернення до Києва у 1924 році, Михайло Грушевський працював у Всеукраїнській Академії наук, проводив велику науково-організаційну роботу, редагував засновані ним видання історичної секції ВУАН, працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури». З 1929 року, коли розпочався наступ радянського режиму на українську науку, масштаби діяльності вченого різко звузилися. У вересні 1930 року була закрита Науково-дослідна кафедра історії України, заснована Грушевським. Наприкінці року партосередок ВУАН прийняв ухвалу про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоретичними поглядами. Розпочалися арешти співробітників і учнів Грушевського. В березні 1931 року він переїхав до Москви, де був заарештований органами ГПУ. Після звільнення з-під арешту Грушевському не дозволили повернутися в Україну. Докладніше див. Р.Я. Пиріг. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). К., 1993.

морального и даже чисто материального характера. Мое киевское академическое содержание уходит на налоги и ремонт киевского домишки — остатков дома нашей семьи, сожженного во время наступления Муравьева: они были нам возвращены ВУЦИК-ом при моем возвращении из-за границы за научные заслуги, и теперь обратились в тяжкое бремя, поедаящее мое содержание — и источник постоянных тревог ввиду всяких «уплотнений» новой столицы¹. В этом киевском помещении, ценою больших для меня издержек, мне удалось устроить все-таки сравнительно сносную квартирку и собрать кое какую библиотечку (третью по счету потому что оставшаяся во Львове мне недоступна, а собранная в Киеве до революции погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома). А теперь, тратя свое содержание на расходы по этому киевскому помещению, я принужден ютиться в Москве с женою и дочерью (старшим научным сотрудником Укр[аинской] Академии наук, помогающим мне — ввиду ослабления моего зрения) в двух маленьких комнатах — сырых, нездоровых, шумных, совершенно непригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опасное положение имело последствием, что связи с академической базой фактически отмерли — хотя звание академика за мною сохранено. Укр[аинская] Академия и Укр[аинское] Государственное Издательство прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет, или изъяты из обращения, начатые печатанием остановлены и разобраны — хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. Более того — даже за ранее выпущенные книги мне и дочери не выплачивают гонорара, за издательством «Пролетарий» Государственным Издательством Украины уже четвертый год остается, по собственному его подсчету, на сегодня свыше 9 тыс. рублей. Раньше хоть по немного и с перерывами выплачивали, а с прошлого года² совсем отказываются платить, что ставит меня в довольно таки стеснительное положение!

Едва-ли такие репрессии и лишения входят в виды правительства. Едва-ли соответствует видам социалистического строительства прекращение исследовательской работы. Я всю жизнь свою посвятил исследованию истории Украины. Большой курс ее доведен в печати до 1657 г. (девятый том вышел перед моим арестом зимою 1930/1 г.)³; история укр[аинской] литературы в связи с культурной

¹ Київ став столицею України в 1934 році.

² Последняя получка моя была в сентябре 1933 (Прим. Грушевського).

³ Я работал в это время над X-м (томом. — В.М.), — посвященным наиболее интересным годам, 1654—1665, эпохе социального расслоения. Маркс переписывал в свои записные книжки то, что мог найти об ней из старой монографии Костомарова (Прим. Грушевського).

и социальной историей оборвалась на VI томе — на первой половине XVIII в¹. В нынешних условиях я не могу вести систематической научной работы, — и вообще историческая работа фактически прекратилась за эти годы — я говорю об истории Украины: она остается в крайне неудовлетворительном состоянии, в особенности со второй половины XVII в. — XVIII и XIX не обследованы научно даже настолько, чтобы можно было написать обстоятельный учебник. Учащие и учащиеся лишены запаса научно проверенных фактов. Я слышал от президента Укр[аинской] Академии наук², что в нынешнем году, в президии слушалось письмо начальника красноармейской части, расположенной на Украине, с сетованиями, что красноармейцы Укр[аинского] округа не имеют возможности ознакомиться с фактической историей наиболее интересных для них эпох истории Украины. Ведь для того, чтобы партийные популяризаторы могли составлять книги для широкого употребления, необходим критически проверенный запас фактов. Теперь обращено серьезное внимание на усвоение фактов истории и истории литературы, рано или поздно почувствуется острая надобность в научно подготовленном материале — но сразу его не получить: нужно готовить заблаговременно, а теперь работа остановилась. Мне кончается 68 год, я уже не долго буду работоспособен, если и проживу; не имеет смысла устранять меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет не легко. Я выпустил под своей редакцией более 300 выпусков и томов научных публикаций из области украиноведения, перевернул груды архивных материалов. Считался самым большим знатоком в области укр[аинских] исторических дисциплин, пок[ойный]. Покровский³ выдвинул мою кандидатуру в этой области и во Всесоюзную Академию наук⁴ и в Международный Комитет (Comite International des Sciences Historiques)⁵; теперь укр[аинская] историография в этой организации не представлена никем, мои связи с учеными кругами разрушены, все это создает лишние поводы к разным нежелательным толкам.

¹ Так у тексті. Насправді VI том «Історії української літератури» закінчується XVII століттям.

² З 1931 року президентом Академії наук України був Олександр Богомолець.
³ Покровський Михайло Миколайович (1868–1932) — історик, державний діяч, академік АН СРСР.

⁴ 12 грудня 1928 року Відділення гуманітарних наук АН СРСР обрало Михайла Грушевського дійсним членом Академії. 12 січня 1929 року на загальних зборах АН СРСР це обрання було затверджено.

⁵ Міжнародний комітет історичних наук (МКІН) — міжнародна організація, що підтримувала контакти між істориками різних країн, організовувала міжнародні конгреси істориків. Установчий з'їзд МКІН відбувся в травні 1926 року в Женеві.

Не решаюсь отнимать у Вас время длинным писанием. Если заинтересуетесь, мой двоюродный брат Георгий Ипполитович Ломов¹ может осведомить Вас и о постигших меня злоключениях, [и] о моей работе, и о моем положении. Я подавал через него записку также тов. Сталину. Опала, меня постигшая, является или ошибкою или «профилактической мерою» — целесообразность которой весьма сомнительна. Когда я возвращался из-за границы в 1924 г., по приглашению Укр[аинской] Академии наук, я ориентировался на национальную программу Ленина. В заграничной укр[аинской] прессе я мотивировал свое возвращение уверенностью в предстоящем подъеме укр[аинской] культуры в Советской Украине под руководством этой программы и набросал план своей научной деятельности: это навлекло на меня резкие осуждения и выпады националистических кругов, но я остался верен своим планам. Меня всегда знали за противника ориентаций на Польшу и на Германию, это доставило мне много неприятностей в прошлом; я решительно отказался от каких-либо компромиссов с немецкой оккупацией в 1918 г., не согласился даже войти в украинскую академию — организовавшуюся тогда ставленниками гетмана под немецким протекторатом², и на этой позиции: не с Польшей и Германией, а с Социалистическим Советским союзом, — я остался и во все последующее время. Возвратившись в Советскую Украину в 1924 г. я немало поработал на ее культурном участке, и эта работа посодействовала тому тяготению к Советской Украине, какое стало замечаться среди зарубежной украинской интеллигенции в конце 1920-х гг. — до поворота, наступившего в украинской политике с 1929 г. (с дела Союза освобождения Украины). За эти годы, 1924–1930, под моей редакцией вышло свыше 80 книжек по истории, ис-

¹ Ломов (Оппоков) Георгій Іполітович (1888–1937) — партійний і державний діяч, економіст, журналіст. З 1923 року — голова Нафтосиндикату, з 1926 року — голова Донвугілля. В 1929 році призначений головою Всесоюзного об'єднання нафтової промисловості. Пізніше — заступник голови Держплану СРСР, член бюро Комісії радянського контролю при Раднаркомі СРСР. В 1927–1929 роках — член Політбюро ЦК КП(б)У.

² Під час правління гетьмана Павла Скоропадського Грушевський знаходився на нелегальному становищі і відійшов від активної політичної діяльності. Брав участь в обговоренні питання про створення Української Академії наук (закон про заснування Академії і наказ про призначення першого складу академіків були підписані Скоропадським у листопаді 1918 року). Грушевський відмовився від пропозиції увійти до складу Української Академії наук, призначеного Скоропадським.

Володимир Вернадський, який очолив Комісію по організації Української Академії наук, згадував, що зустрічався тоді з Грушевським: «Он убеждал меня отказаться от моего решения создать Академию... Он считал, что сейчас Украина не имеет настоящих ученых и неизбежно... это будет русская Академия на Украине... Он считал, что Украинская Академия должна быть создана позже...»

тории литературы, фольклора и ист[ории] культуры Украины — в том числе несколько томов моей «Истории Украины» и «Истории укр[аинской] литературы», и они считались ценным достижением советского строительства — в 1928–9 г. я по рекомендации общественных организаций УССР был избран членом Всесоюзной Академии наук. Деятельность моя вполне ориентировалась на социалистическое строительство Союза СССР, я был известен всем как сторонник этой ориентации. Ругань «критиков» не изменит этого представления обо мне, если же изменилась позиция правящих кругов или их тактика в укр[аинском] вопросе — что неизбежно в диалектике развития, за это не должны страдать люди, добросовестно ориентировавшиеся на интересы социалистического строительства — так как они ранее освещались. Быть в глазах националистов мучеником за украинство от советского правительства — в результате столь долгой и всем известной работы для украинского освобождения, не только мне обидно, и вообще нелепо — но и самому строительству, думаю, — не здорово.

Смею надеяться, что Вы, глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович, как глава социалистического правительства, не откажете во внимании к моему обращению и не поставите в вину, если я что-нибудь сказал тут невпопад, в том убеждении, что исследовательская работа моя нужна, и напрасно пропадает мое время и силы — напрасно я мучусь со своею семьею вместо производительной научной работы. Поэтому и обращаюсь к Вам — во имя «освоения прошлого!». С истинным почтением

академик Михаил Грушевский
Москва, 4 сентября 1934
Погодинка 2/3 кв. 102
Тел. Г. 3.84.72.»

Докладний аналіз цього листа не входить в завдання моєї книги. Проте хочеться, щоб із емоційних слів самого Грушевського читач зрозумів, як тяжко і безнадійно почував він себе в Москві, «відірваний від Києва», як прагнув вирватися з неї...

Минають дні, минають ночі,
А щастя, доли не несуть...
Все жду чогось, чого — не знаю,
Мов замордований хожу.

Навряд чи Грушевський згадував у Москві ці свої екзальтовано-патетичні рядки, написані півстоліття назад. Але наприкінці життя

вони наповнилися справжнім трагізмом і реальною бідю. Щастя й долі радянська Москва йому не принесла. За царизму Грушевському «московське показалося добром» і, незважаючи на нелегке й принизливе становище, врешті решт, його московське заслання справді закінчилося на добре. Проте для московського заслання радянської влади світло надії не жевріло навіть у кінці тунелю, хоча Грушевський намагався переконати більшовицьких керівників у недоцільності, навіть безглуздісті свого столичного ув'язнення. Замордований владою, Грушевський даремно сподівався на те, що вищі керівники Радянської держави зрозуміють важливість і необхідність його наукової роботи. Запевнення Грушевського в його «орієнтації на національну програму Леніна» та на «соціалістичне будівництво Союзу СРСР» вже не переконували владу, яка відкидала саму суть наукової концепції і наукових праць вченого. Тим більше, що Грушевський навіть у благальному листі все-таки відверто заявив про те, що в галузі об'єктивного дослідження історії України «взагалі історична робота фактично припинилася». Так само Грушевський наголосив абсолютну безглуздість політичного переслідування людей, які «добросовісно орієнтувалися на інтереси соціалістичного будівництва». Він єдиний посмів вказати на те, що більшовицька партія відійшла від ленінського курсу, пердусім у національній політиці.

В цьому гіркому листі Михайло Сергійович Грушевський в одному реченні підвів найголовніший підсумок свого життя: **«Я все життя своє присвятив дослідженню історії України».**

Повертаючись до арбатського періоду, наголосимо, що він став унікальним підтвердженням цих слів Грушевського.

«11 березня виїхав з Брянського двірця...»

Портаю популярну міську газету «Московский листок», яка ввійшла в день від'їзду Грушевського 11 березня 1917 року. Дві ключові теми найбільше хвилювали пресу: революція і війна. На газетних сторінках, як і в житті, вони перепліталися між собою:

«Солдати і робітники! Суворий час настав для батьківщини! Внутрішній ворог роздавлений, кумири самодержавства повалені, але справа свободи ще не завершена. Біля рубежа Росії стоїть ворог зовнішній... Знайте, що коли навіть німці зараз не прорвуть фронт і не винесуть на своїх багнетах трон Романових, то у випадку укладення миру з німцями зараз, вони через п'ять років порушать мир, знову нападуть на Росію і посадять царя нам на шию...»

Відомо, що був інший погляд на війну. Більшовики сповідували гасло перетворення імперіалістичної війни в громадянську і поразку «своїх» урядів, оскільки це пришвидшувало дозрівання революційної кризи та світової революції. Грушевський, не поділяв ленінських поглядів, але, не підтримував і Керенського. Той зізнавався в своїх мемуарах, що в основі всієї внутрішньої і зовнішньої політики Тимчасового уряду постійно лежала «впевненість у перемозі». Грушевський знав про немислимо високу ціну такої «впевненості», що постійно вимагала величезних людських жертв і вела до «нищення українства». Він вважав, що з війною, яка принесла стільки нещастя українському народові, зокрема галичанам, необхідно покінчити. Поки вона ведеться не може бути й мови про союз з тими, для яких війна є засобом досягнення несправедливих імперіалістських планів.

Втім, «Московский листок» стояв за війну до перемоги:

Война должна быть до победы,—
Враг дерзкий должен быть разбит;
За Русь со славой бились леды,
И мы не можем изменить!

В цьому патріотичному контексті газета вмішувала чимало різноманітних і цікавих заміток та повідомлень. Скажімо, в телеграмі з Києва, до якого від'їжджав Грушевський, розповідалося, що на болючому для Михайла Сергійовича львівському напрямі, «незважаючи на несприятливу погоду, наші льотчики успішно виконали розвідку тилу противника... ними скинуті бомби на ворожі війська». З Петрограду повідомлялося, що всі чини штабу Верховного головнокомандувача присягли «на вірність новому державному ладу». Начальник штабу генерал Михайло Алексєєв «від імені всіх чинів штабу висловив готовність всіма силами служити вітчизні і обновленій Росії». Друкувалася відозва воєнного і морського міністра Олександра Гучкова про необхідність громадянської пильності й повсякчасної готовності протистояти німецьким шпигунам: «Боротьба з ними необхідна, але виявити зрадників важко. Вони ховаються скрізь... Громадяни і воїни! Поставтеся до цієї справи чуйно й розсудливо. Небезпека велика... Не видавайте таємниці оборони»... Всеросійський союз міст закликав через газету створити в Москві резерв лікарів, особливо хірургів, для фронту та для десятків шпиталів, які працювали в місті. Повідомлялося про реквізицію «деяких запасів хліба» у крупних і середніх землекласників. Невдовзі більшовики зроблять систему вилучення хліба у населення нещадно-досконалою...

Газета з нетерпінням чекала спеціальну урядову постанову про заборону тоталізатора й проведення кінських перегонів та скачок у місті без грошових ставок: «Слава Богу! Повалена зловісна гідра тоталізатора!» Так само приємною була демократизація Московської думи «шляхом вибору гласних з числа робітників, кооператорів, торгових службовців і т.д.» Взагалі революційна ситуація в Москві розвивалася мирно, на що звернув увагу Грушевський: «на улицах було загалом тихо і спокійно». На місцях, за інформацією газети, йшла організація районних дум, які склалися з представників загальноміських, районних і профспілкових організацій. Районні думи разом із Комітетом громадських організацій стали органами влади Тимчасового уряду: в березні 1917 були утворені також Рада робітничих депутатів і Рада солдатських депутатів: в Москві, як і в Петрограді, встановилося двовладдя...

Як відомо, Грушевський відзначав, що у революційних подіях у Петрограді чималу роль відіграла українська громада: «Українські революціонери, які знайшли дорогу в учебну команду одного із запасних гвардійських полків, дали перший початок революційному вибухові, а в розвою його українські жовніри та робітники петроградські відіграли роль дуже велику, першорядну. І коли вість про упадок царизму розносилась по Росії й Україні, українські організації сприймали її як благовістя нового, певнішого розкріпачення — визволення України».

Втім, тема визволення України не хвилювала «Московский листок». Він писав про те, що перед обер-прокурором Синоду вже порушено клопотання про значне спрощення шлюбнорозлучного процесу. Газета повідомляла, що колишній цар звернувся до Тимчасового уряду з проханням дозволити йому знайомитися з газетами. Уряд «дозволив Миколі Романову читання всіх петроградських газет, які з сьогоднішнього дня вже подаються колишньому царю»... Повідомлялося про вихід першого номеру газети «Труд» яка є офіційним органом партії соціалістів-революціонерів... З приїздом у Київ Михайло Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів.

Привертає увагу звернення міського голови Челнокова, який просив усіх свідків революційних подій у місті присилати на його ім'я письмові розповіді про свої спостереження та враження з метою видання спеціальної книги. Цікаво, що міський голова закликав надати ці своєрідні письмові звіти якомога швидше, «бо з плинном часу деталі подій можуть зтертися з пам'яті очевидців». Один із видатних очевидців якраз у той день від'їжджав із Москви, але

він залишив у «Споминах» свої спостереження та враження від революційних подій в місті в лютому-березні 1917 року.

З газетних анонсів видно, що звично вирувало театральне життя Москви. Зокрема, продовжувала свої багатомісячні гастролі в театрі Струйського на Серпуховській площі українська театральна трупа Дмитра Гайдамаки, про яку ми вже писали. Очікувався аншлаґ на виставу «з хорами» за Миколою Гоголем «Майська ніч», а також на гучну п'єсу «Мати-наймичка» зі «співами й танцями». Анонсувався перший виступ української драматичної актриси Вишневецької в «Марусі Богуславці»...

Друкувалися численні оголошення. Скажімо, на Старому Арбаті в будинку № 51 Реальне училище товариства викладачів продовжувало набір на підготовчі курси...

Всього цього Михайло Сергійович у день від'їзду не читав, він поспішав до Кисва. Того вечора — 11(24) березня 1917 року — Грушевський вийшов з восьмої квартири будинку № 55 на добре знайомий йому Старий Арбат і направився на Брянський вокзал...

«Борода у мене почала горіти»

Про те, як розгорталися події далі, ніхто краще від самого Грушевського не розповість:

— Я спішно зібравсь і ввечері в суботу, 11 березня, як встиг і з чим встиг, виїхав з Брянського двірця. Мав маленьку переділку першої класи, де, крім мене, був якийсь молодий співак, що вертався на фронт, здається, мобілізований по санітарній часті. Він мене нагодував, чим мав, бо я не встиг нічого купити в дорогу, літаючи по місту. Встиг зате забрати стародруки, раніше закуплені у Большакова, і тепер не витерпів, щоб не подивитись на сі свої скарби. Переглянувши, я вибрав собі Заблудівський Апостол, досить гарно захований¹ примірник і взяв його собі під подушку, щоб оглянути на свободі. Потім заліз на своє верхнє ліжко, довгенько оглядав його, доки не згасили світла, і я собі лежав в приємній настрою, думаючи про поворот до Києва, до родини, стараючись відгадати характер і форми того нового українського руху, що підіймався в нових умовах.

— Ніч пройшла спокійно. Моїм звичаєм я збудивсь рано і, полежавши трохи, зліз додолу, по можності тихо, щоб не збудити свого

¹ Збережений.

компаньйона. Було приблизно коло сьомої години. В коридорі коло туалету застав дівчинку, що, видимо, чекала вступу до клозету. Потім виявилось, що се була служниця румунської емігрантської родини, що займала сусіднє з нами купе. Вона була нездорова жолудком, і, збудившись, запалила сухий спирт і поставила молоко, щоб зогріти дитині, а сама вийшла до клозету, але застала його зайнятим, стала чекати і забарилась. Помившись, я вернувся до свого купе і став убиратись, коли раптом почув з сусіднього купе розпачливий крик румунської пані: *foco! foco!* (вогонь). Я скоренько докінчив убирання, відчинив купе і виглянув в коридор. — побачив, що з сусіднього купе курить і виринається вогонь. Вияснилось, що, поки служниця ходила, триножок з молоком і бляшечка з сухим спиртом від руху поїзду зсунулися з столика і впали на підлогу, бляшечка покотилась під ліжку, спирт, розливаючись, запалив хідники, котрими вистелено було купе, а далі і сидіння почали горіти. Пані, збудившись і побачивши вогонь, почала крик. Кілька пасажирів вискочили разом зі мною. Піднялась тривога. Прибігла перелякана служниця й стала помагати своїм паням. Пасажири кинулись шукати кондуктора, алярмову гальму, щоб спинити поїзд. Досить довго не могли знайти, поїзд летів, і рух повітря роздмухував вогонь. Я скоренько вбрав своє хутро і, вхопивши з своїх речей дерев'яну коробку і кошик, став виносити з купе. Поїзд за той час уже став. Пробившись між людьми, що збилися й собі з речами в коридорі, **я викинув з вагона на сніг винесені два пакунки і почав пробиватись по решту до купе.** Але поки добивався, купе вже було повне диму і полум'я. Поткнувшись до середини — трудно щось побачити, **борода у мене почала горіти.** Бачу, що небезпечно далі там зіставатись, пішов назад. Тим часом вагон сей відчепили від поїзда, — **протягом п'яти минут він згорів дощенту,** до залізничної платформи. Нам казали перейти до середнього вагону. Коли ми проходили по снігу, почали стріляти патрони, що були в вагоні з різними офіцерами — так ми під такою оригінальною перестрілкою й переносили свої речі. Та мало що котрий і урятував. Було ще рано, всі спали — ледве що встигли повбиратись та повискакувати. Добре, що ніхто не згорів. Румунська та родина — пані з матір'ю й дитиною — дуже пручалась, не хотіла виходити — здається, мала там в купе в речах дорожні цінності чи гроші і не хотіла їх кинути — відтягли їх силомість, щоб не погоріли.

— Було се недалеко від Брянська. Довезли нас туди, трохи ми там очухались. Люди, шоправда, були здебільшого фронтові, які не дуже були збентежені пригодою — жалували тільки речей, що по-

горіли. Якийсь жидок-спекулянт з останніх грошей (а може, й позичених) накупив був отсе шовкових матерій і віз на контракти до Києва в купе з собою, щоб не платити за перевіз, і все се згоріло. Багато згоріло й у мене: рукописи, книги, найпотрібніші, що я взяв з собою, вся одежина і білизна, і та колекція стародруків, що я збирав у Москві, — дуже в тих роках в них я кохався. В дорозі від Брянська з нами їхав якийсь залізничний агент і списував протоколи, як сталася пожежа (очевидно, підозрівали, чи не було тут якоїсь ворожої чи «злоумишленної» руки) і що у кого згоріло. Нас, пасажирів, се особливо інтересувало: мали ілюзію, що нам повернуть вартість страченого. Розуміється, дуже тяжко було сю вартість обрахувати — подавали її з деяким прибільшенням, рахуючись — мовляли, що речі останніми часами дуже здорожіли, але скільки не прибавляли, все виходив один сміх. Я, щось пригадую собі, вивів цифру свого інвентаря тисячі на три рублів. Залізниця признала мені з того 600 рублів, і поки ті прийшли з управління дороги до київської контори, ці 600 рублів становили вже таку маленьку суму, що я так і не зібравсь піти їх отримати. І все-таки найбільш було шкода стародруків. Я не міг спокійно згадати сих книг, особливо того Апостола, що я розглядав на ліжку і сховав собі під голову...¹

Відразу видно справжнього книжника-бібліофіла, яким Грушевський став ще в юності. У «Споминах» Михайло Сергійович написав стосовно гімназичних років: «Я став гарячим бібліофілом, прихильником і аматором літератури».

В живій і докладній розповіді Грушевського є кілька цікавих моментів, які кожний читач виокремить для себе по-своєму. Зверну увагу на два з них. Передусім, у критичній ситуації Михайло Сергійович повів себе спокійно й розсудливо. Він, очевидно, не панікував і не метушився, швидко вдягнувся і врятував свої коробку і кошик, викинувши їх з вагону. Більше того, намагався винести ще щось, аж поки не зайнялася борода (не забудемо, що відчеплений вагон протягом п'яти хвилин «згорів дощенту»). До речі, з пізніших спогадів відомо, що небагатий гардероб Грушевського таки майже весь згорів, і на перший візит у Києві до Центральної Ради він навіть не мав в чім вийти. Згоріли навіть калоші,

¹ Про втрату толкового Євангелія 1569 року Грушевський розповів також у статті «Українські стародруки» (1921 рік). Згадався мені запис у шоденнику студента Михайла Грушевського від 21 червня 1889 року: «Вчора їдучи, згубив з оберемка Новий Заповіт свій, що вже три роки возив скрізь з собою, котрим вчився, втішався і болів...»

що було серйозною втратою¹. Цілий тиждень після приїзду в Київ Михайло Сергійович навіть нікуди, крім Центральної Ради, не виходив, «щоб не промочити ніг і не перестудитись». Потім йому передали калоші покійного Василя Смирєнка, і він уже «міг марширувати куди хоч».

Далі мою увагу привернуло те, що в тому всеросійському безладі, після вкрай неприємної пригоди до пасажирів оперативно підсів залізничний агент (не виключалася версія терористичного акту), який вислухав їх претензії. Інша справа, що Грушевський, навіть приблизивши свої втрати, не став отримувати грошову компенсацію з причини її мізерності внаслідок стрімкої інфляції рублів.

«Дістався вночі з 12 на 13 березня»

Очевидно, що в цій книзі ми повинні чіткіше відповісти на питання, коли Михайло Грушевський прибув із Москви в Київ. Здається, все ясно: виїхав увечері 11 березня, а приїхав у першій половині дня, в крайньому випадку — у другій, 12 березня. Врешті-решт, навіть з урахуванням затримки, зв'язаної з пожежою, — все-таки 12 березня. Так і зафіксовано в солідних виданнях: «Приїзд М. Грушевського з Москви до Києва був 12 березня 1917 року». Ця дата прижилася і в тому немає біди. Проте, враховуючи, що кожна година життя голови Центральної Ради набула з його поверненням у Київ особливого значення, зробимо необхідне уточнення.

Нагадаю, пожежа в вагоні сталася недалеко від Брянська. Грушевський розповідав:

«Замість згорілого дали нам вагон III класу, в котрім досить тяжко нам було заховати свій стан посідання від відпускних солдатів, що набивались дорогою. Стративши свій час, їхали ми досить зтяжно. Я з Брянська дав додому телеграму, більш-менш такого змісту: «Вагон згорів, їду далі, приїду на ніч». Цензура зчеркнула інцидент з пожежаром, що зіставсь під підозрінням «злоумишленності», і так покрила зміст, що мало що з нього можна було

¹ Калоші в ті часи цінилися дуже високо. В російській армії до революції побутовав навіть вираз — «дослужитися до калош»: офіцери могли з'являтися в них на вулиці не раніше, ніж отримають звання полковника... Володимир Ленін у 1920 році писав Інєсі Арманд: «Тов. Інєсса! Звонил к Вам, чтобы узнать номер калош для Вас. Надеюсь достать...» Між іншим, Михайло Суслов носив калоші навіть у 70-і роки.

зміркувати, крім того, що я таки їду. Деякі громадяни приготували мені можливо урочисту стрічу¹: Дорошенко жартував, що готовив навіть якусь кінну процесію: вибрались на двірць в приписаний для потягу час, але довідавшись, що він прийде незвісно коли, десь серед ночі, безнадійно розійшлись додому. Те ж саме зробила і моя родина. Ми, погорільці, їхали довго і нудно, пригнетені пригодою і реакцією пережитого схвилювання, що в сам момент не відчувлось, а тепер давало себе взнаки. Знервовані люди сварились. **Була глибока ніч, десь по 2-й годині, коли ми доїхали.** На двірці було пусто, ніяких візників. Віддавши на переховок урятовані пакунки, я пустивсь серед ночі, по мокрому снігу без калош (бо згоріли). Не міг пізнати улиць поночі і блудив, поки потрапив додому. Так незвичайно і більш ніж скоромно відбувся мій поворот на рідну землю і прилучення до української революції».

Повторю за Грушевським ще раз: **«Була глибока ніч, десь по 2-й годині, коли ми доїхали»**. Значить, це було вже **13 березня!** Ще раз у «Споминах» Грушевський абсолютно чітко вказує на те, що приїхав **«вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня...»** (виділено мною. — В.М.).

В день прибуття — **13 березня** — Михайло Грушевський не пішов на засідання Центральної Ради, хоч його відразу запросили. «Я подякував і заповів свій прихід на другий день, тому що здороживсь, та й не маю в чім вийти після свого пожару... Прийшов я вперше до Ц. Ради 14 березня...»

Та це вже тема іншої книги.

¹ Газета «Киевская мысль» повідомляла 13 березня, що місцеві українські організації обговорювали справу вшанування професора Михайла Грушевського, який вертає до Києва.

Післямова

«Робити запаси і сховки української національної енергії...»

В одного з грушевськознавців я прочитав: «Кажуть, рукописи не горять... На жаль, щодо Грушевського цей афоризм не мав сили». Дійсно, рукописи й інші документи Михайла Сергійовича, як ми вже знаємо, горіли, принаймні, двічі. Проте насправді, на мій погляд, **якраз Грушевський дає видатне підтвердження того, що за великим історичним рахунком, рукописи все-таки не горять. Його твори продовжилися в нашому часі, буйно проросли в новітній українській історії.** Кожний рядок Грушевського, що зберігся, увійде до академічного Повного зібрання його творів, розпочатого в Україні на межі другого тисячоліття. В нього будуть включені всі опубліковані й неопубліковані твори видатного вченого й громадсько-політичного діяча, його епістолярну і мемуарну спадщину, архів.

Так само зацікавлено, пильно й докладно досліджується кожний період біографії Михайла Грушевського, в даному випадку московський — арбатський. Ці півроку склали немаловажну частину біографії великого українця й так само, як усе його життя, були розмежовані на світлі й темні смуги, наповнені тривогами, невдачами і хворобами, успіхами, радіщами і удачами, зустрічами з давніми знайомцями і новими знайомствами, архівними пошуками і науковими дослідженнями, видавничими планами і організаційними турботами, одним словом — роботою, роботою, роботою... **Арбатський період діяльності Михайла Грушевського був особливо характерний тим, що сконцентрував у собі його найвищі зусилля в організації українців у Росії, в Москві в ім'я української справи, «во славу нашої національної ідеї».** Досвід, накопичений Грушевським в осінньо-зимові місяці 1916–1917 років, має сьогодні не лише науковий інтерес, але й практичне значення для роботи з українською діаспорою в сучасній Росії. Михайло Сергійович залишив яскравий взірець енергійної, продуманої, цілеспрямованої роботи в організаційній, громадській, науковій, видавничій сферах.

Був, очевидно, Божий знак у тому, що зоряний час Михайла Грушевського розпочався в ключовому місті царської імперії, в Москві.

яка через рік стала столицею імперії радянської. Обидві системи не жалували Грушевського, і слід нарешті виправити цю історичну несправедливість, передусім, в російській столиці. Від'їжджаючи з Арбату в березні 1917 року, Грушевський явно сподівався на краще майбутнє для України і для себе: «Дай Боже! Хотілося б ще послужити — коли б сили і обставини!»

Історія дала московському засланцю можливість послужити Україні. Михайло Грушевський — яскравий і видатний взірць великого вченого, який в історично відповідальний для своєї країни час став великим політиком і державним діячем. **Світ не знає іншого керівника держави, який би так результативно й неперевершено використав свої глибокі знання історії країни в ім'я здобуття нею незалежності.** Владислав Верстюк писав: «Якщо великим вченим, незаперечним авторитетом в історичній науці М. Грушевського зробила його «Історія України-Руси», то великим політиком — його діяльність на чолі Української Центральної Ради. 1917 рік — це час найвищого піднесення його політичної кар'єри».

Не забудемо, що цей крутозламний рік Михайло Грушевський зустрів якраз у Москві, що перед своїм історичним злетом він жив і працював в ім'я України на старовинній московській вулиці. Грушевський і не підозрював, як точно й пророче написав у спогадах про життя на Арбаті, що **«здавалось особливо потрібним робити якісь запаси і сховки української національної енергії...»** Дякуючи йому, **українська національна енергія в кращих її виявах присутня сьогодні на Арбаті.** Саме так, адже закон збереження енергії діє і в духовній сфері. Культурний центр України в Москві виступає спадкоємцем духовних традицій Михайла Грушевського.

Михайло Сергійович був би щасливий, аби, вступаючи на Старий Арбат з боку Арбатської площі, відразу побачив синьо-жовте полотнище Державного прапора України над Культурним центром України в Москві. Так само добре видно його сьогодні тим пішоходам, які крокують через Арбат з боку Смоленської площі.

Раніше Державний прапор вивішувався над будинком № 9 лише в святкові дні, а з часу відзначення 10-ї річниці незалежності України, у 2001 році, ми залишили його назавжди. Коли бачиш Прапор України на Арбаті, серце наповнюється гордістю від усвідомлення того, що незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно.

Збуваються пророчі слова Михайла Грушевського:

«...Україна перейде через усі потрясіння, її економічне й соціальне життя увійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені,

інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших національностей України також».

Прапор України на Арбаті. 9 означає духовну присутність України в самому серці Росії. Культурний центр України в Москві робить все можливе для зміцнення дружби двох народів, поглиблення взаєморозуміння між сусідніми державами, взаємозбагачення російської і української культури та духовності. Він уособлює за кордоном нашу споконвічну й могутню, творчу й миролюбну силу, яка, говорячи словами Грушевського, в хвилинах високого піднесення народної енергії вміла дивувати світ: «Покажім, що вертається до нас та давня сила. Об'явім її світу!»

В контексті різнобічної діяльності Культурного центру здійснюється масштабний проект «Михайло Грушевський», в рамках якого і видана ця книга. У нас проходять документальні та книжкові виставки, творчі вечори, зустрічі вчених і широкої громадськості, присвячені великому українцю. Була представлена монографія Грушевського «История украинского народа», видана нещодавно в Москві. Виступав з науковою доповіддю про нього відомий грушевськознавець Руслан Пиріг, відбулася презентація роману письменника Юрія Хорунжого «Вірую» про Михайла Грушевського. Пройшов круглий стіл, на якому було представлено листування Грушевського з Горьким, що зберігається в Архіві О.М. Горького в Москві. Культурний центр вніс свій вклад у відкриття меморіальної дошки великому українцю на будинку по вулиці Погодінській 2/3 у Москві.

В даний час за домовленістю з ректором Української академії мистецтва, президентом Академії мистецтв України, академіком Володимиром Чебикінім один із дипломантів художнього вузу готує скульптурний портрет Грушевського, який буде встановлено в приміщенні Центру. Ми також проводимо роботу по створенню експозиції, присвяченій Грушевському, в староарбатському будинку № 55, у контексті Меморіального музею Андрія Белого...

Вхід до Культурного центру України в Москві могли б оздоблювати слова самого Михайла Грушевського: «Ми повинні пам'ятати, що представляємо великий народ і зобов'язані представляти його з достоїнством». Якщо Тарас Шевченко пробудив українців і своїм «Кобзарем» проклав їм шлях у майбутнє, то Михайло Грушевський, якого не випадково називають «Шевченком ХХ століття», перетворював етнографічні маси на свідомих громадян, підняв достоїнство української нації, обґрунтував право українців на самостійне державне існування.

Грушевський яскраво показав, що **роботу з українцями в Росії можна й треба проводити за всяких умов**, у тому числі в смутні часи, в період революційних потрясінь і тектонічних зрушень у суспільстві. Це має велике значення, бо чимало подібного чи схожого виявилось між подіями 1916–1917 років і подіями на зламі двох століть — двадцятого і двадцять першого — та й сьогоднішнім, зокрема в суті та нюансах українського питання в Росії.

Грушевський **надавав великого значення здійсненню агітації** серед широкого загалу українців у Росії, проте не **меншої уваги — пропагандистській роботі** серед найбільш свідомих представників української діаспори. Він особисто довів, що усне й друковане слово неминуче проросте зерном історичного успіху в національному розвитку.

Величезний досвід Михайла Грушевського свідчить, що **вся робота серед українців має проводитися на серйозному науково-теоретичному ґрунті**. Розробка теорії національного питання з урахуванням якісно нових історичних умов і наукові дослідження з історії України та українознавства виступають обов'язковою передумовою успішної активної й послідовної державної політики в цій сфері. Щоправда, постанов, концепцій і програм, сповнених добрими намірами, оголошувалося чимало. Проте в них переважала декларативність, не передбачалося серйозних організаційно та фінансово забезпечених механізмів реалізації. Державна політика в роботі з українською діаспорою покликана перетворити формулу «світове українство» з політичного гасла на вагомий і незаперечний чинник національного буття та майбуття.

В полі зору Грушевського постійно знаходилося **відстоювання прав і інтересів українців у Росії**. Скажімо, в московський період він активно й наполегливо захищав галичан, які потерпіли багато нещастя у роки Першої світової війни. За словами Грушевського, «у той час, коли українське життя в Росії штучно руйнувалося, спинялося, заморожувалося всіма засобами, галицьке нишилося ще більш грубо, насильно і варварськи». Зараз інший час, інші проблеми. Проте принципова установка на захист українства залишається незмінною, а підтримка української діаспори є нині важливим завданням держави.

На початку XXI століття необхідно, нарешті, спромогтися на цілеспрямовану, довготривалу, стратегічно осмислену й повсюдно — реальну підтримку українських діаспор, як носіїв української мови, культури, духовності, як репрезентантів нашого національного імені, як доказ реальної та багатогранної присутності українства в світі, а в Росії в першу чергу.

Серед усіх потреб українського національного життя Михайло Грушевський **висував наперед потребу української мови і рідної школи**: «Яке велике діло, щоб народ мав добру школу на своїй рідній мові, — без цього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим». Грушевський залишив блискучий приклад реального втілення настанови Тараса Шевченка, який, турбуючись про піднесення рівня національної літератури, забезпечення самостійного шляху її розвитку, писав: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди».

Ще на початку ХХ століття Грушевський заявив, що «питання сі — про українську мову, школу й освіту, не порішені в Росії досі, і довго ще про них прийдеться змагатися й споритися...» Так воно і сталося. Навіть в якісно нових умовах існування незалежних держав — України і Росії — питання про українську школу в Росії залишається практично невирішеним. Тоді як, говорячи словами Грушевського, «сього вимагають культурні інтереси українського громадянства Росії і вкінці — сама репутація Росії як культурної держави...»

Системний підхід вимагає **створення в Росії національної освіти, що містила б у собі чітко визначений етнокомпонент**. Ця проблема стосується всіх національних діаспор і може бути вирішена після вироблення самих критеріїв освітнього етнокомпоненту, визначення його стандартів, одним словом, через виведення національної освіти із сфери любительської з ентузіастичною працею в сферу державну, справді професійну. Саме збереження національної самобутності та задоволення інформаційно-культурних і освітніх потреб української діаспори, передусім молоді, дозволить молодим українцям Росії, говорячи словами Грушевського, «горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його...»

Молодіжний рух в українських громадських організаціях Російської Федерації знаходиться в зародковому стані, а головними діючими особами цих організацій, які теж виникли порівняно недавно, є люди старшого й середнього віку, і **одна з головних проблем — залучення дітей та молоді до національно-культурної роботи**. На жаль, далеко не всі керівники українських організацій дивляться на молодь очима Михайла Грушевського, який, працюючи з українською діаспорою в Москві на межі 1916–1917 років, гордився з того, що «молодіж дивиться на мене як на провідника українського руху», що «з молодіжжю у мене установились тісні і організовані зв'язки», а в результаті «поверталась до мене молодіж». Сучасна українська мо-

людь Росії не повертається душою до деяких українських громадських організацій Російської Федерації.

На чільне місце Грушевський ставив **видання українських періодичних органів** у Росії, і сам активно брав участь в їх роботі. В цьому контексті відсутність в наш час української федеральної газети в Росії — нонсенс, і пам'ять про Грушевського волає до невідкладного вирішення цього питання. Так само необхідно на міждержавному рівні створити сприятливі умови для розповсюдження в Росії української книги й преси в умовах ринку і приватного інтересу.

Досвід Грушевського вчить, що розгортання й поглиблення роботи серед української діаспори вимагає чималих організаційних зусиль, зокрема **утворення спеціальних культурних, просвітницьких, освітніх наукових і видавничих організацій, товариств і т.п.**, які професійно займалися б цими важливими напрямками роботи.

Нітрохи не втратили актуальності **роздуми й пропозиції Михайла Грушевського щодо розвитку українознавства в Росії**, хоча вони мали місце й були сформульовані в якісно інших умовах. «Наукові потреби на полі українознавства» (Грушевський) мають сьогодні включати весь перелік українознавчих галузей науки, названих ним: українська мова і література, історія й археологія України, українське право, економіка, статистика й географія України, історія українського мистецтва... Наша держава має всіляко підтримувати й заохочувати вчених, які досліджують українознавчі проблеми в Росії. Так само необхідне державне сприяння спільній науковій розробці українськими й російськими вченими ключових питань сучасного українознавства. З цією метою слід активніше використовувати незатребуваний потенціал Культурного центру України в Москві.

Важливо зафіксувати, що **Михайло Грушевський був прихильником конкретної цілеспрямованої роботи** і не терпів пустої балаканини про так звану «широчайшу перспективу»: «Не про «широчайші перспективи» треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу...» Саме про це слід думати і сьогодні.

Маємо також добре пам'ятати, що в Росії дехто втовкмачує в голови наших співвітчизників ідею про Україну, як історично невід'ємну частину Росії, що відокремилась лише через якесь непорозуміння або навіть чудацтво. Мовляв, дитина, яка заблуката, скоро стомиться і повернеться до мамки, шаслива, що все обійшлося. Довгий час працюючи в Москві, я бував на наукових конференціях, де чув заяви, скажімо, про «єдиний російський етнос, у якого є лише певні регіональні особливості» або декларації про те, що «фор-

мування української і білоруської культур почалося пізніше, ніж це вважалося в радянські часи».

Імперські амбіції з новою силою виплеснулися після виходу в світ книги Леоніда Кучми «Україна — не Росія». Одна з російських газет, нічого сумняшся, написала:

«Визнати Україну не «Росією» для нас означає відмовитися від Росії як такої. Погоджуючись з Кучмою, ми змушені визнати: Росії немає взагалі. Поволжя — це не Росія, Урал — не Росія, Сибір — тим більше не Росія, і навіть Новгород та Псков — не Росія як і Смоленщина, яка опинилася під владою московського царя ще пізніше, ніж Україна...» (виділено мною — В.М.).

Таким чином, і в наш час у деякого в Росії не віджило прагнення «зробити українську народність непомнящим родства Іваном» (Грушевський). Отже, ми не повинні ховати голову в пісок від очевидних гірких реалій, а зібрати до купи кращі інтелектуальні сили для роботи з українцями Росії, як це показав на ділі Грушевський.

Його приклад **вчить справді науковому обговоренню й вирішенню гострих питань історичного минулого двох держав.** На слушну думку Івана Дзюби, росіянам і українцям ще далеко до спокійного, об'єктивного і справедливого в своїх моральних вимірах обговорення всього комплексу проблем «Україна-Росія». Цей бажаний рівень думання й оцінювання стане можливим лише в майбутньому, з досягненням Україною і Росією такого рівня рівноправності й добросусідськості, коли в одного з них загоїться рана на колишньому великодержавному тілі і він обживеться у власних межах, без України, а в другого зникне побоювання перед рецидивом повернення до імперської поведінки. «Для всього свій час і година своя кожній справі під небом...»

Виявилось, що не так і просто жити в рівноправному добросусідстві. Навіть при багатовіковій спільній історії у нас дуже мало досвіду суверенно-державного співіснування. В цій важливій справі необхідне опертя на праці видатного українського історика та його власний практичний досвід спілкування з російськими вченими й громадсько-політичними діячами. Згадаймо свідчення самого Грушевського: «Хоч мене тримано «під пильним доглядом поліції», проте я постійно бував... між російськими радикалами та революціонерами». На жаль, навіть у нинішніх умовах мало хто з лідерів української діаспори в Москві може похвалитися серйозними контактами з прогресивними російськими вченими, політиками, державними діячами.

Очевидно, що **постать Грушевського, як і Шевченка, може стати об'єднуючою в спільній цілеспрямованій роботі всієї української діаспори в Росії, тим більше незадовго до 140-річчя від дня народжен-**

ня Михайла Сергійовича. Значно більшої уваги заслуговує пропаганда за кордоном наукової концепції Грушевського, виконання його заповіту про популяризацію «схеми української історії як цілості, що обіймає всі часи історичного життя українського народу».

Грушевський усвідомлював, що **серед української громади в Росії завжди були і будуть люди, «відірвані від українського громадянства» і ті, що «занадто зжилися з російською культурою»**. Він зірко підмічав «земляків, яких нізачо не можна було притягти до чого-небудь, що пахло громадською українською роботою». Михайло Сергійович не мав жодних ілюзій щодо реальних можливостей нероб і балакунів, але це не впливало на його власну невтомну роботу. За десятиліття, що пройшли з того часу, бездіяльних галасунів ще й додалося. Вони нічого не здобули з уроків історії й законсервувалися в одномірному світі, поділяючи всіх його мешканців на «своїх» і «чужих». Зокрема, в діяльності державної установи — Культурного центру України в Москві — вони хочуть бачити не державну, а свою вузькокорпоративну політику. Складається враження, що лише метушливі урапатріоти знають, як працювати в ім'я держави і як її любити. По суті, ці люди в Росії «працюють українцями» так само, як Паніковський до революції в Києві «працював сліпим». Вони прагнуть приватизувати любов до вітчизни, готові установити свою монополію на таку любов. Недоброзичлива, вкрай суб'єктивна й дратівлива позиція «вічних опозиціонерів» вже давно шкодить незалежній Україні. Слід пам'ятати, що так само, як наша держава не втручається у внутрішні справи закордонних організацій діаспори, недопустиме нав'язування з їхнього боку будь-яких ідеологій та установок, втручання у внутрішні справи України.

Втім, сучасне світове українство перспективи свого розвитку пов'язує не з деструктивними силами, а з розвитком Української держави. У резолюції II Всесвітнього форуму українців (1997 рік) записано: «Не полишаючи допомоги діаспорі й, навпаки, нарощуючи цю допомогу, особливо східній, основні зусилля ми повинні спрямувати на вирішення проблем становлення України як демократичної, правової, духовно багатой і процвітаючої держави».

У Михайла Грушевського треба **вчитися критичного ставлення до своєї роботи**. Він умів здійснювати реальну самооцінку зробленого. Скажімо, Грушевський сам визнав, що йому не вдалося (точніше він не встиг. — В.М.) широко розгорнути роботу українського наукового товариства в Москві. Нині трапляється, що галасу більше, ніж реальної роботи, критична самооцінка часто практично відсутня.

Нагадаю, що Грушевський у свій час підкреслював «присутність в Москві великого числа освічених і навіть учених українців». На чолі

їх стояли такі видатні українські діячі як Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Михайло Грушевський! Нині число «освічених і вчених» українців у російській столиці незмірно виросло, їх можливості незрівнянно більші, ніж у часи Грушевського. Тому московські українці заслуговують на лідера зі світовим або європейським іменем.

Михайло Грушевський залишив **повчальний досвід фінансового забезпечення масштабних проєктів**, особливо в складних історичних умовах. Досить згадати про багаторічне видання «Літературно-наукового вістника» чи організацію в передреволюційній Москві українського видавництва на паях. Кожну важливу справу Грушевський починав з економічного обґрунтування. Наявні гроші намагався найдоцільніше й якомога вчасно вкласти в українську справу: «Важна ложка до обіду».

Аксіома в тому, що без фінансування неможливі серйозні культурологічні проєкти. Скажімо, Культурний центр, який знаходиться на госпрозрахунку, давно б'ється над суттєвим розширенням «Української книгарні», проте грошей в своєму бюджеті для повномасштабного забезпечення виключно важливої справи знайти поки-що не може. Якось забулося, що на початку 90-х років найперша постановка питання про передачу будинку № 9 на Арбаті під Культурний центр України була пов'язана саме з тим, що в ньому в радянські часи десятки років знаходився магазин української книги. Першопривід реконструкції й будівництва Центру, на превеликий жаль, відійшов на другий план, і навіть Рік України в Росії не усунув цю прикрість. Мабуть, прийшов час допомогти нам у цьому на рівні української держави. Адже єдина в Москві «Українська книгарня» представляє країну з унікальним книжковим світом, яким цікавляться не лише наші співвітчизники але й росіяни. Важливо фінансувати організацію в «Українській книгарні» відділу «Книгапоштою» та розширення асортименту її товарів за рахунок аудіо- і відеопродукції, української символіки, сувенірів і т.д. Все це вимагає грошей для закупівлі продукції, придбання спеціального торговельного обладнання, організації реклами і т.ін.

Відсутнє фінансове забезпечення методичної роботи з українськими організаціями в Росії. Скажімо, зростає потреба у підготовці й розповсюдженні друківаних методичних матеріалів з питань пропаганди української культури в Росії. Крім того, Центр повинен мати ресурси для систематичного проведення науково-практичних зустрічей і «круглих столів» із залученням учасників з російських регіонів. Це дозволить предметніше розглядати конкретні проблеми української діаспори, формулювати наукові рекомендації для їх вирішення, піднесе зву-

чання самої «української теми» в російському житті, сприятиме розповсюдженню об'єктивної інформації про Україну та українство.

Якби Культурний центр фінансувався державою, то відпала б потреба у здачі ним в оренду значних офісних площ усередині будинку. Зрозуміло, що їх можна було б ефективно використати в інтересах української держави, скажімо, розмістити редакцію першої в Росії довгожданої україномовної газети. В повний зріст і логічно постає питання про організацію україномовного журналу, подібного до «Променя», яким опікувалися Володимир Винниченко і Михайло Грушевський.

Доцільно було б створити в Культурному центрі спеціальний аналітичний відділ, який би оперативно відслідковував сучасні процеси розвитку російсько-українських культурних зв'язків і вносив конкретні пропозиції щодо їх вдосконалення й поглиблення.

В Центрі можна всерйоз розгорнути стажування молодих українських культурологів, інших вчених, які досліджують проблематику українсько-російських відносин.

Значні фінансові труднощі Центр долає в ході масштабних презентацій регіональних українських осередків в рамках проекту «Діаспора». Запрошення великої кількості учасників мистецьких колективів, інших представників української діаспори, їх розміщення і харчування в Москві — все це проблеми, що стають іноді непереборними. Звичайно, левову частину витрат має взяти на себе російська сторона, але й Культурний центр хотів би почуватися вільніше у фінансовому плані в таких екстремальних ситуаціях. Створення фінансово забезпеченого механізму реалізації проекту «Діаспора» могло б у найближчі роки кардинально змінити на краще ситуацію в роботі з українською діаспорою в Росії.

Вже давно перезріла проблема комп'ютеризації всіх організацій української діаспори в Росії, їх оперативного щоденного зв'язку з Культурним центром і між собою.

В центрі працюють курси української мови, проте цього вже мало. Настав час поглиблювати й розширювати роботу за рахунок вивчення кількох українознавчих дисциплін, залучення ширших прошарків іншомовного населення до вивчення української мови і культури. Все це можна і треба робити, проте лише за умови цільового фінансування.

Взагалі потреби української освіти в Російській Федерації залишаються фінансово не забезпеченими. Найскромніший формат вирішення проблеми на федеральному рівні вимагає придбання для всіх регіонів засобів навчання української мови, як іноземної, та українознавства у вишій школі. Йдеться про основні засоби (на-

вчальні комплекти всіх рівнів навчання та підручники з української мови і літератури, українознавства) і допоміжні засоби (аудитивні, візуальні, аудіовізуальні).

Серйозний, концептуальний підхід до справи передбачає підготовку і видання підручників та методичних посібників: інтегрованого підручника з української мови для 7-11 класів; підручників з українознавства для середнього і старшого шкільного віку та для студентів вузів; підручників для недільних шкіл і навчально-допоміжних комплектів для вчителів; посібників з методики викладання української мови, як іноземної.

Звичайно, що роз'язання цих, як і багатьох інших важливих для діаспори питань, виходить далеко за межі можливостей Культурного центру і вимагає міждержавного порозуміння та співпраці. Проте Центр міг би стати координуючим органом у реалізації конкретних програм і проєктів. За його участю в Москві можна було б організувати курси підвищення кваліфікації викладачів української мови та українознавчих дисциплін вузів Російської Федерації.

Хотілося б, щоб і російська сторона зробила реальні кроки в напрямі реалізації заяви президента Володимира Путіна (весна 2004 року) про те, що в Росії буде цілеспрямовано вестись робота по створенню умов для вивчення української мови.

Що стосується української сторони, то, мабуть, найкраще, якби ці питання поступово розв'язувалися в рамках реалізації державної програми «Закордонне українство до 2005 року» чи наступної після неї відповідної державної програми. У всякому випадку Культурний центр України в Москві міг би сподіватися на пильнішу увагу держави до його фінансових скрут і можливостей. Адже мова йде про багатомільйонну українську діаспору Росії, яка залишається значною мірою неосвоєним політичним, культурним, інтелектуальним ресурсом нашого народу. Українська діаспора може і повинна значно вагомніше відчуватися в історіотворчому і культуротворчому потенціалі нашого народу.

Якщо ми прагнемо повноцінно виконувати материнський обов'язок незалежної України перед українською діаспорою в Росії, якщо ми намагаємося проводити науково обґрунтовану державну політику в цій стратегічно важливій сфері, то необхідно не тільки ефективніше використовувати потенціальні можливості Культурного центру України в Москві, але й створювати його філіали в регіонах. Незначні в масштабах держави й глибоко продумані, цільові фінансові затрати окупляться сторицею, матеріалізуються в активізації українських культурних, просвітницьких, освітніх організацій.

Ще один дуже важливий момент. Ми переконалися, що Михайло Грушевський доклав чимало зусиль, щоб залишити достатньо повну картину життя московських українців, власної діяльності під час перебування на Арбаті. Зокрема, він писав «Спомини», в тому числі про арбатське життя, розраховуючи на майбутнього читача. Книга, яку читач тримає в руках, з'явилася на світ, дякуючи, передусім, спогадам і листам, іншим документам, які залишив сам Грушевський. Так само він намагався розповісти якомога більше про вклад в українську справу багатьох конкретних людей, які проживали в Москві в передреволюційні роки. **Наслідуючи ці традиції, було б доцільно видати документальний збірник**, складений із «Споминів», статей і листів Грушевського періоду його перебування в Москві та спогадів і публікацій інших відомих українців, які працювали в цей час у місті. Хотілося б також, щоб після книги про життя й діяльність Грушевського на Арбаті з часом з'явилися **монографії про московський період біографії Володимира Винниченка, Симона Петлюри. Чекає свого автора окреме дослідження про часописи «Украинская жизнь» і «Промінь» з широкою публікацією кращих матеріалів цих українських видань, які виходили в Москві. До того ж, на мій погляд, настав час підготовки спеціальної узагальнюючої монографії про діяльність московських українців у Москві на початку XX століття (до 1917 року).**

Ще раз окремо хочу повторити пропозицію про **видання збірника наукових статей на тему: «Україна і Москва в їх духовному житті»**, свого часу задуманого Грушевським і Горьким. Ці два видатні сини українського та російського народів показали блискучий приклад творчої співпраці вчених і письменників двох країн, який гідний наслідування. До сучасного збірника могли б увійти статті відомих українських учених на теми, заплановані ще Грушевським, а також новітні наукові дослідження сучасних українських і російських авторів. В ході підготовки такої праці можна було б провести міжнародну наукову конференцію з тематики збірника. Для здійснення цього масштабного проєкту **необхідно використати потенціал Культурного центру України в Москві, який міг би виступити його співавтором і координатором.**

Робота над книгою про Михайла Грушевського підказала мені ідею створення монографії про багатовікову присутність України на Арбаті та значний український внесок в історію видатної вулиці Росії. Зараз я досліджую тему «Україна на Старому Арбаті. Нариси з історії семи століть», що охоплюватиме час з XV по XXI століття.

В процесі роботи над книгою про Михайла Грушевського з'явилася чимало пропозицій, що стосуються нинішнього Старого Арбату, невід'ємною частиною якого вже став Культурний центр України

в Москві. Нині на будинку № 9, де він знаходиться, лежить почесна місія й велика відповідальність не лише перед Україною, а й перед Росією і Москвою. Саме **він перший розпочинає Старий Арбат** з боку Арбатської площі по непарному боці вулиці. Будинки № 1, 3, 5 і 7 вже давно знесені, й нині на їх місці зведений новітній багатофункціональний торгово-офісний комплекс. Але він у нашому випадку не рахується — історичний Арбат має свою відвічну нумерацію.

Наприкінці минулого століття москвознавець Лев Колодний з гіркотою писав: «Нині на пішохідному Арбаті запалюються поки-що нові вогні магазинів, кафе, погасли всі кінотеатри, немає жодного виставкового залу, музею, бібліотеки, читального залу: на весь Арбат — єдиний театр Вахтангова».

Україна реконструювала будинок № 9 не під доходний магазин чи готель, а під Культурний центр. І відразу на Арбаті з'явилися виставковий зал і бібліотека, кінотеатр, читальний і концертний зали.

Проте, безперечно, це не вирішує всіх проблем духовного розвитку Старого Арбату. В свій час академік Дмитро Лихачов **мріяв про те, що сучасний Арбат має стати Вулицею Культури**, заповненою музеями, бібліотеками, виставковими залами, студіями й просто домашньому тихими й затишними осередками, де можна посидіти й поговорити з друзями. Розповідаючи про це в унікальній книзі «Арбат — один кілометр Росії» (1993 рік), її автор Іммануїл Левін написав: «Арбат ще чекає свого часу. Чекає разом з усією Росією! Збудеться мрія одного з найбільш світлих і чесних умів нашого часу — академіка Дмитра Сергійовича Лихачова...»

Чесно кажучи, в повній мірі не поділяю цього оптимізму. Проте ідеал для того й існує, щоб до нього прагнути. Справді хочеться вірити в те, що знайдуться все-таки мудрі й далекоглядні люди, які по-справжньому візьмуться за перетворення Арбату з ярмарково-балаганної, бутафорсько-розважальної, бульварно-демократичної, мас-культурної вулиці у вулицю справді високої культури. Тоді їм необхідно буде якщо й не повністю виконати програму Лихачова, то хоча б **створити на ній ще кілька духовних точок опори**, подібних до Театру ім. Євг. Вахтангова, Квартири-музею О.С. Пушкіна, Будинку актора, Культурного центру України в Москві.

В цьому контексті, на мій погляд, особливо бажано було б відновити безжалісно знесену величну святиню й красу Арбату — церкву й знамениту дзвіницю храму Миколи Явленого біля вигину Арбату на розі Срібляного провулку, тобто зовсім недалеко від будинку № 9. Так само як знову з'явлений храм Христа Спасителя в якійсь мірі згуртував розколоте суспільство, став певною духовною передумовою

відродження Москви й Росії. Микола Явлений допоможе повернути в наш час найкращі і найвищі традиції Старого Арбату. Мені здається, що ця церква пробуджуватиме людську совість й створюватиме на Арбаті життєдайну духовну ауру. Взагалі, якщо говорити хоча б про часткове повернення до назавжди втраченого Старого Арбату, то це, на мою думку, має відбуватися якщо не через буквальне відновлення Миколиних церков, то хоча б — явної пам'яті про них. бо, такі мав рацію Андрій Бєлий: **«Сам Арбат — что, коли не Миколина улица?»**

Було б чудово, якби на Старому Арбаті відкрилися ще кілька книжкових магазинів. Борис Зайцев з його відродженням пов'язував такі слова: «Из книжных магазинов книги смотрят...» Принаймні, можна було б, не відкладаючи надовго, зробити важливий крок — замість вульгарних сувенірних палаток, які спотворюють Арбат, **розмістити на їх місці книжкові розвали**. Одне це радикально змінило б обличчя Старого Арбату, прегарним духовним пунктиром позначило б його як справжню Вулицю Культури. В Культурному центрі, в будинку № 9 на Старому Арбаті працює магазин «Українська книгарня». Тим самим історична традиція продовжується.

Очевидно, необхідно нарешті **виробити концептуальний підхід до розміщення меморіальних дошок і пам'ятних знаків на сучасному Арбаті й у сусідньому провулоччі**. Йдеться, передусім, про те, що багато знаменитих і відомих арбатців не закарбовані в пам'яті старовинної вулиці, їх імена не збережені в новітній арбатській атмосфері, не донесені до пересічного перехожого.

Побіжно глянемо під цим кутом зору на саму вулицю Арбат. Усім відомо, що тут увічнені Пушкін, Бєлий і Окуджава... Є меморіальна дошка художнику Сергію Іванову... В радянські часи встановлені меморіальні дошки на будинках, в яких жили письменники Шагінян і полярник Папанін... В 90-х роках минулого століття з'явилася меморіальна дошка на будинку № 51, де жив автор «Дітей Арбату» письменник Рибаків... Можна назвати ще кілька пам'ятних відзнак, але все одно це крапля в морі.

Залишається чимало людей, які достойні того, щоб їх імена були увічнені на Арбаті. Скажімо, не знайшли гідного відображення в обрисі сучасного Старого Арбату його син Олександр Суворов або його знамениті співці Борис Зайцев, Іван Бунін... Не згадані поет Костянтин Бальмонт і письменник Олександр Купрін... Є меморіальна дошка, присвячена філософу Олексію Лосєву, й немає згадки про філософа Миколу Бердяєва... Є меморіальна дошка, присвячена композитору Олександру Давиденку й залишаються поза увагою інші, значно відоміші композитори.

Не менш важливо й цікаво продумати систему введення в інфраструктуру Старого Арбату літературних героїв, яких у свій час «поселили» тут Іван Тургенєв, Лев Толстой, Михайло Булгаков, інші письменники. Подібний досвід є в Києві, де споруджені теплі пам'ятники Проні Прокопівні й Свириду Голохвастову на Андріївському узвозі або Паніковському на розі Хрещатика і Прорізної. На початку осені 2004 року в Ялті відкрито унікальний пам'ятник, в якому прекрасно поєднані постать письменника з його літературним героєм: «Чехов і „Дама з собачкою“». Подібна робота ведеться й у Москві. Втім, не обов'язково примножувати скульптури на кшталт арбатської принцеси Турандот, адже можна знайти інші способи привернути увагу жителів і гостей Арбату до його літературного минулого.

Що стосується Культурного Центру України в Москві, то його створення й діяльність на Старому Арбаті є не лише виявом поваги нашої держави до славної історії найзнаменитішої вулиці Росії, але й вклад у її майбутнє. Творча діяльність Центру вносить особливий колорит у сучасне життя Старого Арбату, сприяє зараз і, сподіваюся, сприятиме в майбутньому відродженню його слави як історико-культурної, духовної вулиці Росії. Культурний центр України якраз уособлює наближення Старого Арбату до лихачовського ідеалу — Вулиці Культури.

Саме в цьому контексті необхідно зробити все можливе, щоб арбатець Михайло Грушевський — видатний представник української науки, культури і духовності — був увічнений на старовинній вулиці. Вважаю, зокрема, що на Старому Арбаті перед входом до Центру має з'явитися скульптурна постать великого українця, бо ж він справді проходив мимо будинку № 9, а головне його постійна духовна присутність тут є незаперечною.

Грушевський був арбатцем небагато часу. Проте й немало для такої крупної й діяльної постаті, як він. Принаймні, цілком досить, щоб увійти в історію Арбату. Отже, встановлення меморіальної дошки на будинку № 55 було б справедливим ушануванням пам'яті видатного громадського і державного діяча, вченого зі світовим іменем, академіка Всесоюзної Академії наук.

Зміст

Великий українець на Арбаті. *М. Жулинський*
3

Книга, що прояснює політичну позицію М. Грушевського.
В. Верстюк
7

Передмова
9

Розділ 1. «Арбат — велика московська артерія»
37

Розділ 2. «Московське показувалося добром»
145

Розділ 3. «Я працював...»
237

Розділ 4. «Во славу нашої національної ідеї»
343

Післямова
432

Володимир Мельниченко

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:

«Я оснувався в Москві, Арбат 55»

В авторській редакції

Відповідальний за випуск *О. Афанасьєва*

Художній редактор *Л. Чернова*

Технічний редактор *Н. Ремізова*

Комп'ютерна верстка *І. Слепцової*

Коректор *Т. Горова*

Підписано до друку 20.01.05.

Формат 60х90^{1/16}. Папір офсетний.

Гарнітура «Ньютон». Офсетний друк.

Умовн. друк. арк. 28,0. Тираж 1000 прим.

Видання № 04-7044. Замовлення № 4319.

Видавництво «ОЛМА-ПРЕСС»

129075, Москва, Зоряний бульвар, буд. 23, будівля 12

«ОЛМА-ПРЕСС» входить в групу компаній

ЗАТ «ОЛМА МЕДИА ГРУПП»

Надруковано в точній відповідності

з якістю наданих діапозитивів

в поліграфічній фірмі «Красный пролетарий»

127473, Москва, вул. Краснопролетарська, 16

Володимир Мельниченко

Випускник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки і техніки України, член Співки письменників Росії, автор 30 книг з історичної, політичної та культурологічної проблематики.

З початку 2001 року В. Мельниченко — генеральний директор Культурного центру України в Москві. Видав у столиці Росії кілька книг українською мовою, зокрема про діяльність Культурного центру: «Україна на Арбаті, 9» та «Прапор України на Арбаті». Книга «Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55» вперше в українській і світовій історіографії глибоко й докладно розкриває життя і діяльність великого українця в Москві з вересня 1916 року по березень 1917 року.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
**ОЛМА
ПРЕСС**

ISBN 5-224-04966-0

9 785224 049660